

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим вазирлиги
Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари кафедраси

**Муҳаммаджон Имомназаров,
Мойли Лафасов**

МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ

*(Олий ўқув юртлари учун
ўқув қўлланма)*

Тошкент – 2008

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим вазирлиги
Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари кафедраси

**Муҳаммаджон Имомназаров,
Мойли Лафасов**

МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ

*(Олий ўқув юртлари учун
ўқув қўлланма)*

Тошкент – 2008

Таҳрир ҳайъати:

*Р.С.Қосимов (раис), Х.Султонов, А.Парпиев, Қ.Назаров, М.Қуронон,
Н.Комилов, У.Бегимқулов, А.Ҳасанов, С.Ашурбоев, Э.Набиев, З.Исломов,
А.Мансуров, Ш.Ризаев.*

Масъул муҳаррирлар: *Нажмиддин Комилов,*

филология фанлари доктори, профессор

Муҳаммадҷон Қуронон

педагогика фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: *Зоҳидҷон Исломов,*

филология фанлари доктори,

профессор

Тешабой Баяндиев,

санъатшунослик фанлари доктори,

профессор

Нодирахон Эгамбердиева,

педагогика фанлари номзоди,

кафедра мудири

Ушбу қўлланма муаллифларнинг кўп йиллик амалий иш тажрибаси ва илмий изланишлари маҳсули бўлиб, унда миллий маънавиятимиз ва ёш авлод маънавий тарбиясининг бугунги долзарб илмий-назарий масалалари изчил баён қилинган.

Қўлланма уч қисмдан иборат. Ҳар бир қисм ўз навбатида боблар ва фаслларга тақсимланган бўлиб, китоб охирида бирқатор жадвал ва хулосалар, асосий тимсол-тушунчаларнинг изоҳли луғати, тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати илова қилинган.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг миллий маънавият масалаларига оид рисола ва нутқларида билдирилган фикрлар ушбу қўлланманинг назарий-услубий йўналишига асос қилиб олинди. Ўқув қўлланма асосан ижтимоий-гуманитар йўналишдаги олий ўқув юртлари “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” махсус бўлимларининг бакалавриат босқичи талабаларига мўлжалланган бўлиб, эҳтиёж даражасида фан ўқитувчилари, магистратура талабалари, соҳа тадқиқотчилари, мутахассислари ва кенг китобхонлар оммаси ҳам фойдаланиши мумкинлиги эътиборга олинган.

“Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва, албатта, бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада хушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўзрилган ва улардан озикланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин.”

*Ислон Каримов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти*

*(“Юксак маънавият – енгилмас куч”
китобидан)*

Мундарижа

Кириш. “Маънавият асослари” фанининг мавзу доираси, мақсади ва вазифалари..... 6-10

I қисм. Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш асоси..... 11-47

1-боб. Мустақил Ўзбекистонда маънавият масалаларининг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши ва бунинг сабаблари. Миллий маънавият назариясининг шаклланишида давлат раҳбарининг роли..... 11

2-боб. Миллий ғоя, мафкура, маънавият. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов асарларида маънавият назарияси умумметодологик асосларининг ишлаб чиқилиши..... 24

3-боб. Миллий тараққиётнинг маънавий-ахлоқий негизлари. Умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавиятимизнинг уйғунлиги. Ижтимоий фанлар методологияси ва миллий маънавий мерос..... 36

Биринчи қисм бўйича саволлар..... 47

II қисм. Маънавиятни англаш. Миллий маънавиятимиз илмий-назарий асосларининг шаклланиши. Маънавий ҳаёт мезонлари..... 48-128

4-боб. Инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни ва аҳамияти. Жаҳон илми ва ўтмиш аждодларимиз меросида маънавият масалаларининг назарий жиҳатдан ўрганилиши..... 49

5-боб. Маънавият - ботиний кудрат. Маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонлар. Шахс ва миллат маънавиятининг асосий жиҳатлари..... 59

6-боб. Маънавият ва маърифат. Шахс ва миллат маънавий тақомилининг уйғунлиги..... 67

7-боб. Маънавият, руҳият, маданият..... 79

8-боб. Дин ва маънавият 92

9-боб. Маънавият, сиёсат ва ахлоқ..... 101

10-боб. Санъат, адабиёт, маънавият..... 116

Иккинчи қисм бўйича саволлар..... 128

III қисм. Бош маънавий қадриятларимиз ва инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувида уларнинг аҳамияти..... 129-247

11-боб. Маънавият ва миллат тарбияси. Борлиқ ҳақиқати ва Бош маънавий қадриятларимиз.....	129
12-боб. Ватан туйғуси. Табиат ва инсон.....	140
13-боб. Инсон ва шахс. Оила маънавияти.....	148
14-боб. Шахс ва миллат. Ватан туйғуси ва фуқаролик масъулияти.....	161
15-боб. Адолат мезони. Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилигига муносабат.....	172
16-боб. Бозор иқтисоди ва маънавият. Тадбиркорнинг бош маънавий фазили.....	186
17-боб. Маънавият ва ижтимоий адолат. Ижтимоий тоифалар табиати ва маънавияти.....	194
18-боб. Ҳақиқат ва башарият. Тафаккур турлари ва маънавият.....	208
19-боб. Ўзбекистон ва жаҳон. Глобаллашув шароитида маънавиятга таҳдид ва уни бартараф қилиш йўллари.....	220
20-боб. Инсон қалбига йўл. Мустақил Ўзбекистонда ёш авлод маънавий тарбиясининг долзарб муаммолари. Зиёли масъулияти.....	232
<i>Учинчи қисм бўйича саволлар.....</i>	<i>246</i>
Хулоса ўрнида. Тақдир ва тадбир.....	247

Иловалар:

1. Хулосалар ва жадваллар.....	249-268
2. “Маънавият асослари” фанига оид асосий тимсол-тушунчаларнинг қисқача изоҳли луғати.....	269-282
3. Талабаларга мустақил машғулотлар учун тавсия этилувчи адабиётлар рўйхати.....	282-285

Кириш.

“Маънавият асослари” фанининг мавзу доираси, мақсади ва вазифалари.

Ҳар бир мустақил миллат ўз ҳаёт тарзини, келажагини аجدодларнинг тарихий тажрибаси ва жаҳондаги илғор тамойиллар уйғунлиги асосига қурса, янглишмайди. Бундай мустақил ривожланиш йўли истиқлолнинг дастлабки йилларидан эътиборан Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилди ва ўтган йиллар мобайнида изчил амалга ошириб келинмоқда.

Жаҳон тан олган буюк ориф, шоир ва мутафаккир Жалололдин Румийнинг 25700 байтдан иборат “Маснавийи маънавий” асари маънавиятнинг чўнг қомуси сифатида шуҳрат топган. Чунки бу китобда инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига муносабати ўзининг бутун қирралари билан акс эттирилган. Ғарб оламида фалсафа қанчалик машҳур бўлса, ислом дунёсида маънавиятга шундай катта эътибор бериб келинган. Бахслашишга жуда ўч бўлган бир шоир ва файласуф дўстимиз бор. Шу бир куни ўзидан-ўзи “Маънавият фан эмас” деб даъво қилиб қолди. “Тўғри”, дедик биз, “маънавият фан эмас, у инсон ва жамият ҳаётининг иқтисод ва сиёсат сингари мустақил ва муҳим бир соҳаси, аслида фалсафа ҳам фан эмас, у ҳам инсон маънавий фаолиятининг бир тармоғи”. Кейинчалик қарасак, баъзи шу соҳага оид китобларда **“Маънавиятнинг предмети, тушунчалари...”** деган жумлалар сарлавҳага чиқарилган жойлари ҳам бор экан. Илмда шундай ҳолатлар учрайдики, фан мавзуси билан номи бир хил бўлиб қолади. Масалан, биз фалсафани ўрганадиган фанни ҳам “Фалсафа” деймиз, тарихни ўрганадиган фанни “тарихшунослик” деб ўтирмай, оддий қилиб “Тарих” деймиз, Ахлоқшунослик, Иқтисод назарияси, Адабиётшунослик фанлари ҳам баъзан халқ тилида қисқа қилиб “Ахлоқ”, “Иқтисод”, “Адабиёт” деб ишлатилади. “Физика”, “Этика” фанларининг номи ҳам аслида ушбу фан мавзулари номи билан аталган. Маънавият соҳасига оид муаммолар шу пайтгача жаҳон илмида умумий бир тарзда деярли махсус ўрганилмаган, балки Ахлоқшунослик (Этика), Маданиятшунослик (Культурология), Фалсафа, Илоҳиёт (Теология), Рухшунослик (Психология), Тасаввуф илми, Тарбияшунослик (Педагогика), Нафосатшунослик (Эстетика), Адабиётшунослик, Инсоншунослик (Антропология) каби фанлар таркибида турлича даражада ўрганиб келинган эди. “Маънавият” тушунчаси расмий доираларда деярли ишлатилмас, фақат баъзи ҳолларда “Маданиятшунослик” фани доирасида рус тилидаги “духовная культура” тушунчаси “маънавий маданият” бирикмаси билан таржима қилиб ишлатиларди. Мустақиллик даврида Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг бевосита ташаббуси билан барча даражадаги таълим тизимида “Маънавият асослари” алоҳида ва махсус фан сифатида ўқитила бошланди. Кейинчалик шу соҳада кадр тайёрлаш масаласи йўлга қўйилиши муносабати билан охириги йилларда бу

фан ҳам тармоқланиб, “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” “Маънавиятнинг диний асослари”, “Ахлоқнинг маънавий асослари”, “Санъатнинг маънавий асослари”, “Оила маънавияти” “Миллий мустақиллик ва маънавият” каби янги-янги курслар ўқув режага киритилмоқда.

Юқорида айтиб ўтилганидек, шу кунгача жаҳон илмида маънавиятга маданиятнинг таркибий жиҳати сифатида қаралган бўлса, бугунга келиб бу ҳодисага янгича қараш шаклланиб келмоқда. Бу қарашга биноан маънавият моддий эҳтиёжлар ҳосиласи сифатида эмас, балки инсон ва жамият ҳаётининг асосини ташкил этувчи мустақил уч асосий йўналиш(иқтисод, сиёсат, маънавият)нинг бири сифатида олиб қаралмоқда. Шундай ёндошувдан келиб чиққанимизда, аксинча, **“маданият”** инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи, бошқа сўз билан айтганда, **инсон маънавиятининг моддий воқеликдаги излари** сифатида намоён бўлади. “Маънавият асослари” фани дастурий тизимини белгилашда ушбу янгича ёндошувга таянилди.

1999 йил 14 апрель куни очилган Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида **“Ўзбекистон XXI асрга интилоқда”** деб номланган маърузасида Президент И.А.Каримов мамлакатимизни янги аср арафаси ва унинг дастлабки йилларидаги ривожланиш стратегиясини белгилаб берар экан, *“жамият маънавиятини янада юксалтириш”* ни устувор йўналишлардан эканлигини алоҳида таъкидлаб, маънавиятга мукамал таъриф бериш билан бирга бу соҳада бугунги кунда олдимизда турган энг муҳим масалани ҳам аниқ кўрсатиб ўтган эди:

*“Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир. Бошқача айтганда, биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айти замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак”.*¹ Шу маънода ҳар бир инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил этишга ҳар тарафлама кўмаклашиш “Маънавият асослари” фанининг асосий мақсади бўлиб қолади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2008 йида босилиб чиққан “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида бу масалага яна алоҳида урғу бериб шундай ёзади:

*“Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва, албатта, бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада **маънавий тарбия масаласи**, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз ҳолига,*

¹ Ислам Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381

ўзибўларчиликка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озиқланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин.”

Маънавият кўнгил кўзгусидан таралган нур, у инсон қалбида яширинган. Демак, “Маънавият асослари” фанининг асосий вазифаси ҳам руҳ тарбияси, кўнгил кўзгусига сайқал беришда ҳар бир шахсга кўмаклашувдир. “Маънавият асослари” фани инсоннинг Олий ҳақиқатга нисбатини ўрганеди. Бунинг учун маънавият муаллими, файласуфдан фарқли ўлароқ, ўз мулоҳазаларини соф мантикий мулоҳазалар тарзида эмас, балки маънавий меросга, бу соҳада аждодларимиз эришган бекиёс ютуқларга асосланган ҳолда олиб боради, яъни бу фан, маълум маънода, **тарихий-назарий фандир**. Унинг теранлиги ва кўлами аждодларимизнинг минг йиллар давомида тўплаган яхлит тарихий-маънавий тажрибаси билан белгиланади, шу билан бирга халқ донишмандлигининг турли суратларда зуҳур этиши ҳам ундаги назарий хулосаларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда яна бир жиҳатни таъкидлаб ўтиш лозимки, жаҳон илмида маънавиятга оид масалалар махсус фан сифатида изчил ўрганилмаганлиги туфайли бугунги кунда маънавиятнинг умумбашарий муаммоларини кенг миқёсда ўрганиш учун тадқиқий асос етарли эмас. Шу сабабли бу соҳанинг назарий асосларини ишлаб чиқишда биз асосан ўз аждодларимиз яратган назарий меросга таянишга мажбурмиз. Қолаверса, ҳеч бир халқ ўзга халқлар маданияти, урф-одатлари, фалсафий тизимлари, мафкура ва дунёқараши асосида яшамайди, улардан кўр-кўрона кўчирма қилиб барака топмайди. *“Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”*.² Шундай экан, “Маънавият асослари” фани ҳозирги кунда асосан миллий маънавиятимиз тарихий таржибасига таянган ҳолда ишлаб чиқиляётгани бежиз эмас. Шу билан бирга миллий маънавиятимиз ҳечқачон умуминсоний қадриятларга зид бўлмаганини ва унинг назарий асослари ҳам умумбашарият манфаатларини унутмаган ҳолда шакллантирилиши лозимлигини унутмаслигимиз лозим. Бу масалалар ҳар бири ушбу китоб саҳифаларида яна батафсил ёритилади.

Миллий маънавият ўтмиш эмас, у ҳам ўтмиш, ҳам бугун, ҳам келажакни ўзида мужассам этади. Бунинг учун унинг манбаи сифатида биз фақат аждодларимизнинг ёзма меросига таяниб қолмай, балки ушбу меросдан англаганимизни бир пайтнинг ўзида халқнинг тирик хотираси билан, унинг маънавий қадриятлари билан қиёслаб, уларнинг уйғун жиҳатларига эътибор қаратишимиз лозим бўлади. Шу билан бирга тарих тажрибаси ва синовларидан ўтган қийматларни умумбашарий қадриятлар

² И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.29-30.

билан уйғунлаштириб, ҳозир ва келажак учун аҳамияти нуқтаи назаридан баҳолаш кўзда тутилади. Хуллас, миллий маънавият назарияси воқеликни фақат онг билан, ақл билан тушуниб етиш тажрибасига эмас, Ҳақиқатни англаб етишнинг барча воситалари, эътиқод, ибрат, такво, риёзат, ирфон, меҳр, дид-фаросат, амалий яратувчилик фаолиятининг барча турларига эътибор қаратиб, миллатнинг барча амалий ва назарий тажрибасини ўрганишга интилади, ушбу тажрибани онгли ўзлаштиришда ҳар бир инсонга кўмаклашади, мақсад - битта, кўнгил кўзгусига сайқал беришда ҳар бир шахсга иложи борича ёрдам бериш.

Инсон руҳида табиатга нисбатан, ўзгаларга нисбатан меҳр ва адолат туйғулари шаклланишига унинг моддийлиги билан бевосита боғлиқ бўлган нафси аммораси, яъни ғафлат, шаҳват ва кибр каби қусурлар доимо ҳалақит бериб туради, шунинг учун ҳар бир киши ҳаётга, ўз фаолиятига сергак боқиши лозим. Ушбу иллатлар ҳар бир инсон фитрати билан боғлиқ бўлгани туфайли инсон моддий мавжудот сифатида тирик экан, улардан буткул кутулиш умиди хом ҳаёл, фақат уларни мувозанатловчи куч керак. Айни шу куч - маънавиятдир.

Маънавият инсондаги яратувчилик қудратидир, инсонда шу қудратни уйғотиш ва ҳаракатга келтиришга муваффақ бўлинса, барча улғувор режаларни амалга ошириш учун воқеъ имкон вужудга келади. Масалага бугунги жаҳон тараққиётининг илғор тамойиллари даражасида ёндошилса, миллий таълимнинг энг муҳим вазифаси ҳам ана шу имконни шакллантириш, яъни ёш авлод руҳида **яратувчилик қудратини** уйғотиб, уни башарият тараққиётига хизмат қилувчи муайян ўзанлар сари йўналтира билиш билан белгиланади.

Маънавият пойдевори бақувват бўлмаса, ундай инсоннинг бутун ғайрати, жўшқин фаолияти, охир натижада, халқ ва ватан учун, башарият келажаги учун, қолаверса, унинг ўз шахси учун қандай хулосага олиб келади, айтиш қийин. Имом Ғаззолий ўз даврида бекорга айтмаганлар: “Шуни билсинларки, одамзодни азбаройи ўйин учун яратмамишлар, анинг амали улғудир ва унинг учун буюк хатар бордир”. Ана шу “улуғ амал” ва “буюк хатар” оралиғида йўналишни тўғри белгилаб олмоқ кўп жиҳатдан маънавий огоҳлик ва камолотга боғлиқ. “Миллий маънавият асослари” фанини ўқитиш жараёнида асосий эътибор ушбу **“маънавий огоҳлик”** масаласига қаратилади, шу бош мақсаддан келиб чиққан ҳолда, имкон даражасида ёш авлодни миллий маънавиятимизнинг асосий тамойиллари, унинг минг йиллик илдизлари, такомил босқичлари, бош қадриятлари ва таянч нуқталари, келиб чиқиш манбаларидан огоҳ этилади.

“Маънавият асослари” фанининг асосий объекти - мустақил Ўзбекистон учун энг долзарб муаммолардан бири бўлган шахс ва миллат маънавиятининг такомили, асосий қадриятлари, шаклланиш йўллари хусусидаги миллий маънавий меросимиз анъаналарига таянувчи назарий хулосалар ва қарашлар тизимидан иборатдир. Маълумки, жаҳон маданиятига бизнинг аждодларимиз қўшган ҳисса озмунча эмас. “Маънавият асослари”нинг махсус фан сифатида ўрганилиши, шу маънода, бугунги кунда

ҳам жаҳон маданияти ривожига муайян ижобий натижалар келтириш эҳтимолини назардан қочириб бўлмайди.

Фаннинг ўқитиш услублари унинг мақсад ва вазифаларидан ва таълим қайси тингловчилар (талабалар, ўқувчилар) учун мўлжалланаётганлигидан келиб чиқиб белгиланади. Маърузалар, суҳбатлар, турли хил амалий машғулотлар тизими ҳар бир ўқув юрти ихтисос йўналишига мувофиқ равишда ишлаб чиқилиб, улар нафақат ушбу ўқув юрти профессор-ўқитувчилари, балки мавзу тақозосига кўра, республиканинг муайян соҳадаги етакчи олимлари ва мутахассисларини таклиф қилинган ҳолда ташкил этилади. Дарслар, айниқса, суҳбатлар фақат дарс хоналарида эмас, мавзуга мувофиқ равишда турли маданият муассасалари, жумладан, музейлар, театрлар, илмий тадқиқот институтлари ва ҳ.к.ларда ҳам ташкил этилиши яхши самара беради.

Талаба ва ўқувчиларнинг фан мавзуларини ўзлаштириш устида мустақил тайёргарлик олиб боришларига алоҳида аҳамият берилади. Улар ҳосил қилган билим ва кўникмаларни текшириш реферат-тақриз, эркин иншо, оғзаки суҳбат-семинар, компьютер тестлари, мўъжаз маъруза, ижодий ишлар тарзида амалга оширилади ва мустақил тайёргарликни текширишнинг бошқа турли усуллари ҳам кенг истифода этилади.

Амалий машғулотлар, асосан, семинар-суҳбат, реферат-тақризлар ёзиш, янги педагогик усуллардан самарали фойдаланиш, баъзи мавзуларни англаб етишдаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган савол-жавоблар тарзида ўтказилади. Бунда четдан чақирилган мутахассислардан ҳам фойдаланилади. Ахборот технологиялари, тасвирий-кўргазмали воситаларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш, бир қатор машғулотларни турли маънавий ва маданиятга алоқадор муассасаларда ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

I қисм.

Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш асоси

– Маънавият масъулиятидир –

1-боб.

Мустақил Ўзбекистонда маънавият масалаларининг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши ва бунинг сабаблари. Миллий маънавият назариясининг шаклланишида давлат раҳбарининг роли.

1- фасл. Маънавият ва жамиятнинг янгилиниши.

Миллий мустақиллик шароитида маънавият масалаларининг долзарблашуви ва бунинг сабаблари. Инсонлар онгидаги эски мафкура асоратларидан қутулиш муаммоси ва янгича тафаккур зарурати

Маънавият ҳақида ҳар қанча гапириш, ёзиш мумкин. Аммо маънавият фалсафа эмас, дунёни ҳар қанча изоҳлаб берганингиз билан, қонун-қоидасини аниқлаб, тушунтириб берганингиз билан сиз ақлли, билимдон, мантиқий фикрловчи одам сифатида кадрланишингиз мумкин, аммо булар сизни маънавий баркамол эканлигингиздан далолат бермайди. Яна Сиз ўта истеъдодли бўлишингиз, Ватан ҳақида, мустақиллик ҳақида ажойиб қасидалар битишингиз мумкин. Албатта, истеъдод ҳам маънавият нишонаси, аммо таъриф у тавсифлар билан Ватан равнақи таъмин этилмайди, мустақиллик мустаҳкамланмайди. **Мустақиллик маънавиятининг бош мезони, асос-пойдевори масъулият туйғусидир.**

Неча минг йиллик тарих давомида не-не хоқонлару хонлар, амирлару шоҳлар ўтди. Уларнинг бирлари миллат доврўғини дунёга тарқатган бўлсалар, бошқалари юртни абгор қилганлиги ҳам сир эмас. Охирги юз йил давомида юртимизнинг етакчи ўғлонлари фоже тақдирга рўбарў келдилар. Амир Олимхоннинг сиёсатидан норизо бўлган Файзуллахўжа халқим дея қон ютди, аммо орзуси ушалмади. Усмон Юсупов умрини Ўзбекистон халқи учун тикди, аммо халқ асоратда қолаверди. Шароф Рашидов халқ оғирини енгил қиламан деб кўп уринди, аммо охири бориб халқни ҳам, унинг ўзини ҳам ёмонотлиқ қилиш бошланди. Қарамлик касофатидан эди бу фожиалар. **Янги даврда ўзбек халқининг бахти Ислом Каримов номи билан боғланди.**

Биз Президентнинг мустақил миллий сиёсат, Ота юрт мавқеини олам узра юксакларга кўтариш, мамлакатда барқарорлик ва ижтимоий уйғунликни таъминлаш, демократик ҳуқуқий давлат тизимини шакллантириш, ижтимоий кафолатларни мукамаллаштириш йўлидаги ва

бошқа қатор хизматларига алоҳида тўхталмаймиз. Зотан, буларнинг ҳар бири алоҳида мавзу.

Собиқ “СССР”нинг хомашё базаси бўлмиш марказ манфаатларига катъий бўйсунувчи ягона тизим занжирига қўл-оёғи, ҳар бир хужайраси билан чамбарчас боғлаб ташланган республиканинг асли ночор иқтисодий-ишлаб чиқариш биноси, “СССР” парчалангач, буткул харобага айланган эди. Ислоҳ Каримов бозор иқтисодига ўтиш йўлидаги ислоҳотларни шундай мураккаб шароитда, шундай носоз пойдеворга таяниб амалга ошира бошлади. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг аҳволи Мустақил давлатлар ҳамдўстлигида барқарорлиги ва ижобий силжишлари билан ажралиб турипти. Аммо биз иқтисодий масалаларга ҳам батафсил тўхталмоқчи эмасмиз.

Бугунги кунда айтиш мумкинки, Ўзбекистон жаҳон миқёсида ўзига хос барқарор сиёсий мавқе касб этиб турипти. Жаҳоннинг энг илғор давлатчилик анъаналарини ўзбекнинг миллий табиати билан, ўз қадим удумлари билан уйғунлаштира олган Конституциямиз – мустақил мамлакатнинг Асосий қонуни - ҳар бир соҳада батафсил ишлаб чиқиладиган қонун ва кодекслар билан амалда қўлланиб, мустақамланиб бормоқда. Бозор иқтисодига ўтиш, мамлакатнинг ички иқтисодий тизимини уйғунлаштириш, илғор технологик жараёнларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш борасида ўтган йиллар ичида улғу ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Ижтимоий уйғунлик, барқарор осойишталик, халқ бирдамлиги фикрлар, қарашлар хилма-хиллиги билан баҳамжиҳат ривожланмоқда. Турли сиёсий партиялар ўз мустақил йўналишларини шакллантириб, сиёсий муҳорабанинг маданиятли усулларини, демократик тамойилларни ўзлаштириб бормоқдалар. *“Ватан манфаати, мустақиллик манфаатини ҳамма нарсадан устун қўядиган, қалбида ўти ва эрк туйғуси бор, зайратли, куюнчак”*³, айниқса, бугунги кун миллат эҳтиёжи ва жаҳон талабларига жавоб бера оладиган ёш ва талантли авлод аста-секин майдонга кирмоқда. Хуллас, ютуқлар бисёр. Энг муҳими, халқ, миллат ўзлигини англаб бормоқда.

Аммо, барибир, хотиржамликка ўрин йўқ. Чунки муаммолар ҳануз етарли. Жумладан, кишиларимизнинг, айниқса, ёш авлоднинг маънавий тарбияси борасида қийинчиликлар кўнгилдагидек бартараф этилди, дейиш қийин. Инсонлар онгининг эски ақидалар асоратидан покланиши осон савдо эмас экан. Айниқса, юртнинг етакчилари бўлиши лозим бўлган зиёлиларимиз руҳига сингиб кетган кўникмаларни енгиб ўтиш машаққати ҳар қадамда сезилиб қоляпти. Агар катта-кичик раҳбарлар ҳам одатан айни шу зиёлилар тоифаси ичидан етишиб чиқишини инобатга олсак, вазиятнинг жиддийлиги янада ойдинлашади. Уларнинг ҳар бири жамиятда ўзи эгаллаб турган мавқе ва мақомини бутун масъулияти билан, кўлами ва залвори билан ҳис этиптими, ўтмиш ва келажак олдида, халқ ва Аллоҳ олдида ўзининг ҳар бир

³ И.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т.-«Ўзбекистон»- 1996, с. 245 (Кейинги саҳифаларда шу китоб номи қисқартирилган ҳолда - И. Каримов. Асарлар. 1-жилд- деб саҳифаси билан кўрсатилади. И.Каримов асарларининг бошқа жилдлари ҳам шу тартибда берилди)

кадами учун жавоб беришга ҳозирми? Ўзига ишониб топширилган вазифани эплаб, кўнгилдагидек уддалай олишга қудрати, билим ва иқтидори, ирода ва саботи етадими? Нега жамоани бошқариш иқтидори, амалга оширган эзгу ишлари туфайли халқ эътиборини қозонган, яхши ном орттирган одамлар баъзан каттароқ лавозимларга муносиб топилса, икки-уч йил ўтмай табиатида ўзгариш пайдо бўлиб қолаяпти?

Иқтисодий ва сиёсий ислохотлар халқ онгига теран етиб бориши, амалда жадал ўзгаришлар ҳосил қилиши учун инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бериши зарур. Биз тоталитар давлат мулкига асосланган иқтисодни рад этиб, мулкчилик шаклларининг турли-туманлигига асосланган эркин бозор иқтисодига ўтмоқдамиз. Сиёсатда якка партия, ягона мафкура зўравонлигига барҳам бериб, кўп партиявийлик, фикр ва қарашлар хилма-хиллигига йўл очмоқдамиз. Лекин инсонлар тафаккурини эски андазалар, тор қолиплар тугал тарк этиши қийинчилик билан амалга ошмоқда. Тафаккуримиз, қарашларимиздаги янги тамойиллар хануз анча юзада, онгимизнинг сиртки катламларида қолиб кетмоқда, баъзан янги кадриятларни ҳам эски ўлчовлар билан баҳолашга уринмоқдамиз. Инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бермас экан, Ўзбекистоннинг буюк келажagini куриш орзуси ширин хаёллигича қола беради. Маънавият ва мафкурага алоҳида эътибор қаратилишининг бош сабаби ҳам шунда.

Инсон агар Ҳақ йўлида астойдил уринса, кўп иш қўлидан келади. Аммо инсонларда фақат фазилатлар эмас, қусурлар ҳам бор. Масалан, ғафлат, шаҳватпарастлик, такаббурлик. Инсоний иллатлар ичида энг қаттоли – худбинлик балоси, нафс балосидир. Бу касаллик жами аҳли башарга бегона эмас. Шунга қарамай, дунёнинг кўпгина мамлакатларида жамият бу иллатни қандайдир ҳудудларда жиловлашга эришган. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва масъулияти меъёрларини муайян ўлчовларда сақлаб боришга одат ҳосил қилган. Афсуски, собиқ тоталитар тузум даврида айни шу меъёрларнинг асос томирлари қирқиб ташланди, туб маънавий негизларига жиддий раҳна солинди. Коммунистик ақидапарастлар диктатураси 70 йил давомида, изчил суръатда миллион-миллион халқларни ялпи манқуртлаштириш сиёсатини олиб борди. Бу тузум турли миллат, турли ўлкаларни мажбурий равишда бир партия измига бўйсундирган курама мамлакат аҳолисини миллатсиз, маънавиятсиз, мустақил ўй-фикрсиз “коммунизм қурувчилари” аталмиш қиёфасиз мавжудотларга, дунёга ҳукмдорлик орзусида бўлган кичик бир гуруҳнинг иродасини қулоқ қоқмай ижро этувчи улкан механизмнинг “паррак” ва “винтча”ларига айланттириш ниятида эди. Ва дарҳақиқат, ўз манфур ниятларини анча-мунча амалга ошириб улгурди.

XX асрнинг 70-йилларига келиб, айтиш мумкинки, «Совет Иттифоқи» аталмиш улкан бир ҳудудда воқеан «манқуртлар салтанати» шаклланди. Кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи йиғилишида Президент И.А. Каримов бу ҳақда шундай фикр билдиради: *“Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манқуртларга таянар эди.”* Улар йўқ эмас эди,

хаётимизда мавжуд эди. Халқ онгини, унинг барча фаолиятини марказ измига бўйсундириш асосан ўшаларга ишониб топширилган эди.

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, бизнинг халқимиз аксарияти ушбу макр домига тўлиқ тушиб қолмади. Чунки тузум олға сурган марксистик мафкура бизнинг неча минг йиллик маънавий меросимиз, миллий анъаналаримиз, халқимиз руҳи учун мутлақо бегона бўлиб, фақат сиёсий ва иқтисодий қарамлик шароитида четдан зўравонлик йўли билан киритилган ва шафқатсиз усуллар билан онгимизга сингдиришга уринилган эди. Аммо, таассуф билан қайд этиш лозимки, тоталитар тузумининг уринишлари барибир муайян “натижа”ларга эришди. Чингиз оға Айтматов жуда ёрқин гавдалантириб берган “манқуртлик касали” одамларимиз онгида анча-мунча томир отиб улгурди. 70 йиллик истибдод мобайнида большевистик мафкуранинг якка ҳукмронлиги, айниқса, 1937-1938 йил қатағонларидан кейинги авлодни ўз миллий қадриятларидан, маънавий меросидан жиддий бегоналашувига сабаб бўлди. Ана шу мажбурий юқтирилган иллат баъзи инсонлар руҳиятида ҳануз қарамлик асорати сифатида намоён бўлмоқда.

*“Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз,- деб ёзган эди И.А.Каримов мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ,- бу гул билан қопланган йўл эмас, тоталитаризм меросидан ҳалос бўлиш ва покланиш, мафкуравийлик илллати етказган зиён-заҳматларни бартараф этишининг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир”.*⁴

Бугунги кунда ҳам ушбу покланиш жараёни давом этмоқда. Янгича, мустақил тафаккур зарурати ҳануз долзарб, миллий мафкурани шакллантириш, халқ маънавиятини юксалтириш бугуннинг ҳам энг муҳим вазифасидир. Мустақиллик масъулияти айни шу вазифаларни мукамал ҳал этишни тақозо қилиб турипти.

2-фасл. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори

Инсон маънавий дунёси - нозик соҳа. Ундаги вазиятни осонликча, муайян фармон ёки қарор қабул қилиш билан тузатиб бўлмайди. Уни ўнглаш учун йиллар давомида мунтазам ва сабр-тоқат билан мафкуравий, тарбиявий, маърифий иш олиб бориш, амалий чора-тадбирлар, ҳаётий ўзгаришлар жорий этиш тақозо қилинади.

Миллий маънавият миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини қамрайди, уларни яхлит тизимда тутиб туради. Ўтмиш аждодларимиз мероси бугунги жаҳон даражаси билан уйғунлаштирилса, мамлакатимиздаги воқе аҳволга татбиқ этилса, ундан келажак куртаклари униб чиқади, келажак сиймоси шаклланади.

Шу сабабли ҳам И.А.Каримов Ўзбекистон Президенти лавозимига сайланган дастлабки кунлардан бери халқ маънавиятини юксалтиришга биринчи даражали эътибор қаратиб келмоқда. Ҳали шўролар тузуми мавжуд

⁴ И.Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 359

бўлиб, юртимиз “совет социалистик республикаси” деб аталган даврда - 1990 йил 24 март Олий Кенгаш сессиясида Ўзбекистонда биринчи марта президент лавозими жорий этилиб, Ислон Абдуғаниевич Каримов ушбу лавозимга муносиб топилгач, Ўзбекистон Президентининг биринчи нутқидаёқ *“халқни маънавий юксалтириш, инсонни ахлоқий ва маънавий юксалтириш”* масаласи давлат раҳбарининг энг муҳим вазифаларидан эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.⁵ Маънавият деган сўзни юқори доираларда ишлатиш мутлақо урф бўлмаган ўша замонларда бу мутлақо янгича ёндошув, ўша пайтлар республика раҳбари учун катта жасорат эди.

Миллий мустақиллигимизнинг иккинчи йилида Президент *“Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”* рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби *“Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари”* деб номланди ва унда илк бор халқ маънавиятини ривожлантириш масалалари батафсил таҳлил этилди.⁶

1995 йил феврал ойида илк бор кўппартиявийлик асосида ўтказилган эркин ва демократик сайловлар ҳосиласи бўлмиш Ўзбекистон республикаси биринчи чақириқ Олий мажлисининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Президент И.А.Каримов *“Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари”* мавзуида катта маъруза қилиб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ривожига оид муҳим масалалар билан бир қаторда миллатнинг маънавий тақомили йўналишида ҳам янгича ёндошувлар, долзарб муаммоларнинг пухта ўйланган ечимларини халқ намояндалари муҳокамасига ҳавола этди. Унда, аввало, 130 йиллик мустамлака асоратидан қутулиб, қайта қад ростлаган мустақил давлатчилигимизнинг бетакрор қиёфаси очиб берилди. Унинг халқимиз, миллатимиз *“тарихий ва маънавий тараққиётининг”* самараси, *“ўзига ҳос, ўзига мос маданияти ривожининг”* натижаси эканлиги қайд этилди⁷. “Социализм” ғояларининг халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан жорий этилгани, улар халқимизни манқуртлаштириш учун хизмат қилгани очиқ айтилди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Шундай экан, давлат тузумини, жамият ҳаётини демократлаштириш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш баробарида маънавиятга ҳам доимо алоҳида эътибор ажратиш талаб этилиши воқеий заруратдир. Президент маърузанинг *“Юксак маънавият - келажак пойдевори”*⁸ деб номланган фаслида мустақилликнинг дастлабки тўрт йилида бу соҳада эришган ютуқларни тилга олиш баробарида келажак йўналишларни ҳам батафсил таҳлил этиб берди. *“Эндиги асосий вазифа,-деб фикрини изҳор этди юртбошимиз,-кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришидир”*⁹. Бунинг учун ҳар биримиз *“босиб ўтган*

⁵ И.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.-«Ўзбекистон»-1994, с. 65

⁶ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 76-85

⁷ И.Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 6

⁸ Ўша китоб, с. 33-42

⁹ Ўша китоб, с. 34

йўлимизни танқидий баҳолаб”, “буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак”¹⁰.

Умуман қайд этиш жоизки, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг деярли ҳар бир нутқида маънавият масаласига эътибор қаратилади, ҳар бир китобида алоҳида боб ажратилади. Улар биринчи марта алоҳида йиғилиб, 1994 йилда “Истиқлол ва маънавият” номли китоб бўлиб чиққан бўлса, 1997-98 йилларда янада тўлдирилиб, «Маънавий юксалиш йўлида» («На пути духовного Возрождения») номи билан ўзбек ва рус тилларида мукамал шаклда нашр этилди¹¹. Айниқса, Президентнинг «Маънавий мерос қудрати» (Ўзбекистон мустақиллигининг бир йиллиги тантаналарида сўзланган нутқ), «Халқни Ватан манфаатлари бирлаштиради» (Ёзувчилар билан суҳбат), «Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили» (Ўзбекистон республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиши маросимида сўзланган нутқ), «Ватан –ҳамма нарсадан мўтабар» (Мустақилликнинг беш йиллигидаги байрам табриги), «Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши» (“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида), «Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин» («Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар), «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» (Тарихчи олимлар билан суҳбат), «Миллий истиқлол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир» («Фидокор» газетаси муҳбири билан суҳбат), «Эгали юрт эркини бермас» (2000 йил август Олий мажлис сессиясида сўзланган нутқ), «Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда» каби қатор асарларида маънавият масалаларига оид муҳим фикрлар, янгича ғоялар олға сурилган.

2008 йили “Маънавият” нашриётидан Ўзбекистон Президентининг Ислом Каримовнинг “**Юксак маънавият – энгилмас куч**” номли маънавият масалаларига бағишланган алоҳида рисоласи босилиб чиқди. Китоб 4 бобдан иборат бўлиб, “Маънавият – инсоннинг улғайиш ва куч-қудрат манбаидир” деб номланган биринчи бобида “**маънавият**” тушунчаси, маънавиятли ва маънавиятсиз инсонлар, маънавиятни шакллантирувчи мезонлар маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги каби масалалар кенг омма учун тушунарли тилда батафсил баён қилинган¹². Китобнинг иккинчи боби “**Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш**” деб аталган ва унда аввало миллий ғоянинг маънавий ҳаётдаги ўрни, мустақиллик даври жамиятимиздаги миллий-маънавий тикланиш ва юксалиш жараёни, тилимиз ва динимиз, миллий ва диний байрамларимиз мавқеининг қайта тикланиши, ислохотларнинг маънавий аҳамияти ҳақида сўз боради¹³. Учинчи бобга

¹⁰ Ўша китоб, с. 7

¹¹ И.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Т.-«Ўзбекистон»-1998 (И.Каримов. На пути духовного Возрождения. Т.-«Ўзбекистон»-1997)

¹² И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.18-70.

¹³ Шу китоб, с. 71-109.

“Маънавиятга таҳдид – ўзимиз ва келажагимизга таҳдид” деб ном қўйилган бўлиб, унда маънавият ва маънавий тарбия масалалари бугунги кунда жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнлари шароитида нақадар долзарблашгани ва энди бу масалалар фақат миллий ҳудудда чегараланиб қолмай умумбашарий муаммога айланаётгани таҳлил этилади¹⁴. Дунёдаги энг буюк жасорат маънавий жасоратдир, деб хулоса қилади И.Каримов “Ватанамиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори” деб номланаган охириги бобда¹⁵. Президентнинг чуқур ишончига кўра маънавий тарбиянинг ибтидоси ҳар бир инсон қалбига қулоқ тутиш ва кўнглига йўл топишдан бошланади ва бу соҳада зиёлиларимизнинг ўрни ва масъулияти ўта муҳимдир.

Албатта, Ўзбекистон Президентининг Ислом Каримовнинг ушбу рисолаши ва маънавиятга доир бошқа фикр ва мулоҳазалари алоҳида йирик жиддий тадқиқот мавзусидир. Аммо мазкур тадқиқот яқунларини кутмай туриб ҳам, И. А. Каримов асарларини шу йўналишда эътибор билан ўрганиб чиққан одам Президент қарашлари миллий маънавият назариясини шакллантириш йўлида ўқ томирларни аниқ ва муайян кўрсатиб берганлигига амин бўлади. Шундан келиб чиқиб, ушбу китобдаги мавзуларни бугунги кун нуқтаи назаридан ёритиш жараёнида назарий замин сифатида асосан Президент И. А. Каримов асарларида билдирилган фикр ва хулосаларга таянилади.

Юртбоши халқдан айру эмас. Чунки халқнинг, миллатнинг ниҳоний тилаги, истаги бугун Юртбошининг кўнглидаги тилақдир, истакдир. Президентнинг барча нутқ ва рисолаларини маънавият мавзуси нуқтаи назаридан бирма-бир кўздан ўтказиб чиққан одамни ҳайратга соладиган нарса шуки, аждодларимиз яратган маънавий мерос, халқимизнинг дилида сараланиб келаётган, унинг оғзаки ижоди, ҳикматлари, матал ва мақолларида акс этган эзгу ақидалар ва Ўзбекистон Президентининг маънавият масалаларига муносабати, мулоҳазалари, фикр йўналиши ўзак-ўзагидан ўзаро мувофиқ ва уйғундир. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасдек туюлади биринчи қарашда. Аммо дунё сиёсатида бунга зид мисоллар кам эмас-ку. Аллоҳ таолодан бахт тилаганда тўқис тилаган дуруст. Илоҳи, миллатимизга мустақиллик саодатини насиб этган Парвардигори олам унинг бардавомлигини ҳам, баракатини ҳам тўқис ато этган бўлсин. Иншооллоҳ, миллат ва унинг Юртбошиси азму қарорда, саъй-ҳаракатда доимо ҳамдам, ҳамқадам келмоқда, келажакда ҳам шундай бўлсин.

Маънавиятсиз буюк келажак йўқ. Чунки уни роботлар эмас, инсонлар яратади. Инсонлар онги қандай бўлса, мамлакат келажаги ҳам шунга яраша бўлади. Энг катта бойлик - инсонлар руҳиятида яширин. Ана шу сармоя тобора кенгроқ миқёсда муомалага кирган сари, ҳосил унумлироқ бўла беради, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеи юксала беради, ўзбеклар ўз аждодларига муносиб улуғворлик касб эта беради.

¹⁴ Шу китоб, с. 110-127.

¹⁵ Шу китоб, с. 159.

3-фасл. Ислохотлар ва уларнинг маънавий мезони. Мустақиллик даврида аждодларимиз маънавий меросига муносабатнинг тубдан янгиланиши.

Парижда, ЮНЕСКО ижроия кенгашида сўзлаган нуткида Президент Ислом Каримов айтганидек: “ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири ҳисобланган”¹⁶. Аммо юртимизда 70 йил ҳукмронлик қилган собиқ тоталитар тузум маккорлик билан ўз асоратига олган халқларнинг буюк ўтмишини авлодлар хотирасидан ўчирмай туриб манфур мақсадларига ета олмаслигини яхши билар эди. Шу сабабли тинимсиз кураш ғоясини ҳаёт маъноси деб эълон қилган “доҳийлар”нинг содиқ шогирд ва издошлари нафақат тирик “душманлар” билан курашдилар, балки миллатларнинг ўтмиш маънавий мероси билан ҳам тинимсиз “жанг” қилдилар. “Дин - афюн”, диний илм пешволари, тасаввуф уламолари “ашаддий реакционер”, барча ўтмишдаги ҳукмдорлар - қонхўр, босқинчи (фақат айрим рус подшоҳлари бундан истисно этилди), ўтмиш алломалар - дунёқараши чекланган, шоирлар - маддоҳ ва ҳоказо даъволар қилинди. Бундай қора тамғалар қарамлик асоратига тушган барча халқларнинг бой маънавий меросига босиб чиқилди. Ҳатто уйдан эски араб ёзувида китоб топилган одамлар давлатга қарши жиноятда айбланган даврлар бўлди. Большевизм мафқурасининг итоаткор қулларига айлантирилган “совет интеллегенцияси”га тирик ва ўлик “доҳийлар”ни мадҳ этиш, “коммунизмнинг биринчи босқичи” деб эълон қилинган большевистик диктатура тузумининг жаҳон тарихидаги барча макон ва замонлардан “афзаллиги”ни ҳар қандай усул билан исботлаб ва далиллаб бериш асосий вазифа қилиб белгиланган эди. Ушбу вазифадан заррача чекиниш халққа ва “нурли келажак”ка хиёнат деб баҳоланарди.

Мустақиллик туфайли бизнинг маънавий қадриятларимиз, ўтмиш аждодларимиз қолдирган мерос, ўзининг бутун мукамаллигида, қайчиланмасдан, “прогрессив-реакцион” аталмиш зўраки қолипларга тиқиштирилмасдан тиклана бошлади. Қуръони карим, ҳадиси шарифлар биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди, Носириддин Рабғузий, Аҳмад Яссавий, Убайдий, Муҳаммад Раҳимхон Фируз, Бурхониддин Марғинович, Абу Мансур Мотуридий, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқа “совет даврида” хатто номларини эслаш ман қилинган алломаларимизнинг асарлари бирин-кетин нашр этилиб, чанқоқ китобхонлар кўлига етиб кела бошлади. Давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилинди. Тасаввуф пирлари - Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд юбилейлари миллатимизнинг руҳида покланиш туйғуларини уйғотди. Пойтахтимизнинг қоқ марказида соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг улуғвор мужассамаси ўрнатилиши ўзбек халқининг ҳар бир фарзанди руҳида ҳақли ифтихор ҳисларидан ўчмас ёғду пайдо қилди. XX аср бошларида миллатни маърифат, адолат, хуррият сари етаклаган жади

¹⁶ Ислам Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 332

алломаларимиз халқ дилидан яна муносиб ўрин ола бошлади. “Босмачи” дея ёппа қораланган миллий озодлик ҳаракати иштирокчилари ўз кадрларига лойиқ баҳоладилар.

1991 йил Алишер Навоий йили деб эълон қилинди ва ўша йил тўқин кузнинг биринчи ойида ўзбек миллий маънавиятининг қуёшига бағишланадиган асосий тантана ва тадбирларни ўтказиш белгиланди. Шеърят мулкининг султони Мир Алишер Навоий таваллудларига бағишланган анжуманда Республикамиз раҳбари нутқ сўзлаб, ёш авлодни тарбиялашда буюк алломаамизнинг ўринлари жуда катта эканлигини яна бир бор эътироф этди. *“Мана, салкам бир йилдирки, Ўзбекистонимизда, Ўрта Осиёда барча Шарқ халқлари томонидан нишонланаётган Алишер Навоийнинг умр ва ижод тўйлари — қутлуг маърака давом этмоқда. Бу тўй миллат байрамидир. Қадриятимизни яна бир бор улуглайдиган байрамдир. Бу тўй халқимиз, Ўзбекистонимиз ҳаётига алоҳида фойда, тароват бахш этди. Алишер Навоий йили деб эълон қилинган 1991 йил юртимиз, элимиз тарихида қутлут келди, унутилмас сана бўлиб қолди. Бу йил халқимизнинг асрий орзу-умидлари амалга оширилди. Ўзбекистонимиз давлат мустақиллигини эълон қилди ва ўз тақдирини энди ўзи ҳал қиладиган бўлиб қолди”*.

1994 йил баҳорида “Маънавият ва маърифат” республика жамоатчилиқ марказини тузиш ҳақида Президентнинг Фармони чиқди. 1996 йил сентябрда ушбу марказ фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида яна алоҳида Фармон бўлди ва унинг асосида Вазирлар Маҳкамаси махсус қарор қабул қилди. Ниҳоят, 1999 йилга келиб, бу марказ Республика Маънавият ва маърифат кенгашига айлантирилди.

Собиқ Шўролар давридаги таълим тизими 70-йилларга келиб бюрократик маъмурчилик оқибатида деярли яроқсиз аҳволга келиб қолган эди. Айниқса, ўқув жараёни ва мактаб дастурларининг воқе ҳаётдан ажраб қолганлиги, ижтимоий фанларда тоталитар мафкура ҳукмронлиги натижасида 11 йиллик ўрта мактабни битириб чиққан 17-18 ёшли йигит-қиз агар олий ўқув юртига ўқишга кира олмаса, очигини айтганда, кўчада қолар эди.

Истиқлол туфайли, Президент И.А.Каримовнинг жонкуярлиги ва ташаббуси билан ниҳоят бу хатарли аҳволга барҳам берилди. 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида Президент *“Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”* деган мавзуда нутқ сўзлаб, мамлакатимизда таълим-тарбия тизимини тубдан ўзгартириш, уни янги замон талаблари даражасига кўтариш, шу билан ўсиб келаётган авлоднинг келажак ҳаётига мустаҳкам пойдевор яратиш масаласини баён қилиб берди.

Ўзбекистон Президенти ушбу нутқида ва кейинги маърузаларида ёш авлод тарбиясининг пухта ўйланган ва мукамал тизимини муҳокамага қўйди. Ушбу режанинг амалга жорий қилиниши, айниқса, 11 йиллик умумий мажбурий таълим ўрнига 9 йиллик таянч мактаб ва 3 йиллик коллеж-лицей таълимининг йўлга қўйилиши балоғат ёшига етиб энди мустақил ҳаётга кириб келаётган йигит-қизларни бугунги кунимиз учун зарур бўлган муайян

касб-ҳунарни эгаллаб, келажакка қараб дадил қадам ташлашлари учун реал имконият яратиб берди.

1997 йил 27 август куни қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”га биноан таълим турлари: мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим шаклида белгиланди. Олий таълим 2 босқичда: бакалаврият (4 йил) ва магистратура (2 йил) қилиб белгиландики, натижада олий тоифали мутахассисларнинг ҳам ижтимоий-иқтисодий талаблардан келиб чиқадиган даражаланиши вужудга келди.

Мустақиллик шарофати билан 1300 йил мобайнида ота-боболаримиз эътиқод қилиб келган ислом динига муносабат ҳам тубдан ўзгара бошлади. Собиқ “Иттифоқ” даврида бутун Ўзбекистонда бори-йўғи 80га яқин масжид фаолият кўрсатган бўлса, мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ минглаб янги масжидлар ишга тушди. Илгари биргина Бухорода кичик бир мадраса тор доирада диний билим бериб келган бўлса, бугунги кунда деярли барча вилоятларда мадрасалар ишлаб турипти. Тошкент олий маъҳадининг мавқеи кўтарилиб, энди унинг дипломи ҳам бакалавр даражасида тан олинадиган бўлди. Ўзбекистон ҳукумати мўминларнинг истакларини инобатга олиб, мусулмон дунёсининг энг муқаддас ёдгорликларидан бири — халифа Усмон "Мусҳаф"ини улар ихтиёрига қайтиб берди. Қатор тарихий обидалар диний ташкилотлар ихтиёрига ўтказилди. Давлат диний асарларни чоп этишда ёрдам беряпти. Ҳар йили юртимиздан минглаб мусулмонлар ҳаж ва умра сафарларига эмин-эркин бориб келмоқдалар. Дин пешволари матбуот, радио ва телевидение орқали ўз қарашларини эмин-эркин баён этмоқдалар.

Ўнлаб ўтмиш диний уламоларимизнинг табаррук номлари, мерослари тикланмоқда. Мақбаралари қадамжойга, зиёратгоҳга айланмоқда. Жумладан, Имом Бухорий мақбараси мажмуининг бунёд этилиши, Баҳовуддин Нақшбанд масжиди-мақбарасининг янгидан таъмирланиб, обод этилиши, имом Мотуридий, Бурҳонуддин Марғиноний каби буюк сиймоларнинг хоки поклари қўйилган Самарқанддаги Чокардиза қабристонини тиклаш ва ўрганиш ишларининг жиддий йўлга қўйилиши – барчаси мустақил Ўзбекистон раҳбариятининг муқаддас динимизга, ушбу динни маърифат, маънавий қадрият даражасига кўтарилиб, жаҳонга танитган улуғ аждодларимизга бўлган юксак ва самимий эҳтиромнинг ёрқин намоёишидир.

Мустақиллик йилларида Аллоҳнинг табаррук китоби Қуръони карим оятлари маъноларининг ўзбек тилига таржимаси ва тафсиллари, Расулуллоҳ(сав) ҳадислари (Имом Бухорийнинг “Жомеъ ас-саҳиҳ” китоби, Имом Термизийнинг “Сунан” асари) қайта-қайта катта тиражларда нашр этилмоқда. Рамазон ва Қурбон ҳайитлари расман дам олиш куни деб эълон қилинган. Минг йиллик тарихимизда ўтган улуғ алломаларимизнинг тантанали юбилейлари илк мартаба нишонлана бошлади.

Ёш авлод онгига миллий маънавиятимиз анъаналарини сингдиришда улуғ диний алломаларимизнинг юбилейлари нишонланишининг аҳамияти

катта. Бундай улуғ алломаларимиз, тасаввуф пирларининг порлок хотираларини эъзозлаш мустақил Ўзбекистонимизда қутлуғ анъанага айланиб қолди. 1993 йили буюк маънавият устозлари Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд юбилейлари ўтказилди. Ҳазрати Нақшбанд зиёратгоҳлари буткул қайта таъмирланиб обод гўшага айлантирилди.

1995 йили кубравия тариқатининг асосчиси, буюк пири муршид, Ватан озодлиги учун жонини тиккан фидойи инсон Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, 2000 йили Марғилонда жаҳон тан олган машҳур фикҳ олими Бурҳониддин Марғилонийнинг 910 йиллиги, Самарқандда калом илмининг асосчиларидан бири Имом Абу Мансур Мотуридий 1130 йиллиги, 2003 йили хожагон сулукининг асосчиси Абдухолик Ғиждувонийнинг 900 йиллиги байрам қилинди.

1998 йилда Республика Президенти фармони билан буюк ҳадисшунос аллома, 1200 илгари юртимиз доврўғини бутун дунёга таратган, ҳадис илмида “амир ал- мўминийн” деган шарафли номга сазовор бўлган буюк муҳаддис Имом Бухорийнинг 1225 йиллик таваллуд куни нишонланиб, унинг мақбараси қайта қурилди.

2007 йилда Тошкент шаҳри халқаро ташкилотлар томонидан **Ислом маданиятининг пойтахти**, деб эълон қилинди. Шу муносабат билан Ҳазрати Имом (Ҳастимом) мавзеида салмоқли ободончилик ва қурилиш ишлари амалга оширилди. Кўркам ва маҳобатли янги жомеъ масжиди ишга туширилди. Умуман, охириги 10-15 йил ичида диний қадриятларимизнинг тикланиши соҳасида амалга оширилган ишлар илгариги даврларда 100-200 йилда қилинадиган ишлар кўлампидан кам эмас. Бу даврда биз қарамлик даврида мазкур соҳадаги бузғунчиликлар оқибатини бартараф этишга астойдил киришганимиз ва йўқотишлар ўрнини тўлдира бошлаганимиз жуда катта маънавий ютуқ эканлиги шубҳасиздир. *“Агар биз адолатли давлат, эркин жамиятни қурмоқчи бўлсак, бу олийжаноб мақсадни амалга ошириш иўллари минг йиллик диний ақидалар билан муштарак эканлигини ёдда тутишимиз лозим”¹⁷*, дейди Президент.

Мустақиллик йилларида ўтган улуғ шоир ва адибларимизнинг юбилейларини ўтказиш ҳам қутлуғ анъанага айланиб борди. 1993 йили атоқли шоир Ғафур Ғуломнинг 90 йиллиги ва шоҳ-шоир ва улуғ адиб Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 510 йиллиги тантаналари ўтказилди ва Андижонда “Боғи Бобур” барпо қилинди. 1994 йилда Шўролар замонида фақат ҳукмдор бўлгани туфайли номи қораланган маърифатпарвар шоҳ ва истеъдодли шоир Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг 150 йиллик юбилейи нишонланди. 1997 йили ноябрда Абдулҳамид Чўлпоннинг 100 йиллиги, 1999 йили буюк тасаввуф шоири Паҳлавон Маҳмуднинг 750 йиллиги ва улуғ шоир ва таржимон Огаҳийнинг 190 йиллиги кенг кўламда байрам қилинди. 2003 йили Ғафур Ғуломнинг 100 йиллиги муносабати билан шаҳар марказидаги шинам маданият ва истироҳат боғи унинг номига қўйилди ва шу боғда унга улуғвор ҳайкал ўрнатилди. Бугунги кунда биргина Тошкент шаҳрининг ўзида Бобур

¹⁷ Ислом Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 41

номида, Мирзо Улуғбек номида, Абдулла Қодирий номида, болалар шоири Зафар Диёр номида боғлар барпо этилган.

1995 йили вафо ва садоқат тимсоли бўлган таниқли ва севимли шоирамиз Зулфияхонимнинг табаррук 80 ёшга тўлган кунларига бағишланган тадбирда Президентимиз қуйидагиларни эътироф этди: *“Сиз замонамизнинг забардаст шоири ва жамоат арбоби сифатида Ўзбекистоннинг жарангдор овози бўлдингиз, деб айтсак, асло муболага бўлмайди. Жаҳон минбарларида янграган шеърларингиз — Шарқ аёлининг ақлу закоси, фазлу камолидан ноёб нишонадир”*.

1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан бундан 1200 илгари юртимиз номини жаҳонга танитган буюк астроном, математик ва географ Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллик таваллуд санаси катта тантаналар билан нишонланди.

Президентимиз таъкидлаганидек, биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам ирода, иймон-этиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аждодларимиздан мерос қолган маънавий бисотга эга бўлишни талаб қилади. Билакларимизда куч, қалбларимизда келажакка ишонч бўлмоғи шартдир. Бунинг учун ушбу табаррук заминни обод этишга ўз ҳаётини бағишлаган буюк аждодларимиз номини келажак зафарларга ундовчи бир байроқ янглиғ баланд тутмоғимиз лозим. Ана шундай номи миллатимиз туғига айланган забардаст сиймо улуғ бобокалонимиз Амир Темурдир.

Қарамлик касофати билан Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилган, унутишга маҳкум этилган эди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Мана охири ҳақиқат ғалаба қилиб, Шарқда тенги йўқ саркарда, Ватан ва миллат мустақиллиги учун умрини бахш этган фидойи ўғлон, Марказий Осиёда бундан 600 йил аввал улуғ бир салтанат барпо этган давлат арбоби истиқлол шарофати билан ўз ватанига қайтди. Ёш авлод онгига миллий маънавиятимиз анъаналарини сингдиришда буюк саркарда Амир Темурнинг “Тузук”лари, миллат номини юксакларга кўтаришга сарф этилган ҳаёти буюк ибрат тимсолидир.

1993 йил августда Тошкент шаҳрида Амир Темур ва Улуғбек ҳайкаллари очилди. Амир Темур таваллудига бағишлаб ўтказилган анжуманда Президентимиз қуйидагиларни айтиб ўтди: *“Буюк айём арафасида Темур бобомиз ҳайкалининг очилиши ўзига хос рамзий бир маънога эгадир... Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гўзал пойтахтимиз — жонажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улуғ бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва ғурур баҳиш этмоғи муқаррар!*

Бу сиймо мард, танти, ҳалол ва гайратли халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажакимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди”.

1994 йили улуғ темурийзода, буюк аллома ва ҳукмдор Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллиги юртимизда кенг нишонланди. Орадан кўп ўтмай 1996 йилни "Амир Темур йили" деб эълон қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони эълон қилинди.

XIV асрда мамлакатимиз шухратини жаҳонга таратган бу буюк шахс шарафига Парижда — Европанинг коқ марказида Амир Темур ҳамда темурийлар даврининг улуғвор маданий ютуқларига асосланган кўргазма очилди.

Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди. Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисидир. Буюк аجدодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоғи зарур.

Бизнинг ўтмиш маданиятимиз бутун инсониятни ўзига ром этиб келаётган марказ бўлиб келаётганлиги тасодифий эмас. Самарқанд, Бухоро, Хива фақат олимлар ва санъат ихлосмандлари учунгина эмас, балки тарих ва тарихий қадриятлар билан қизиқувчи барча кишилар учун зиёратгоҳга айланган. Мустақиллик даврида ўзбек олимларининг куч-ғайратлари билан тарихимизнинг кўпдан-кўп ғоят муҳим саҳифалари, энг аввало, темурийлар даври, XIX аср охири - XX аср бошлари тарихи янгидан кашф этилди.

Миллий туйғу инсон учун табиийдир, чунки у ота-оналардан мерос қилиб олинган ва бола ўз ота-онасига, бутун дунёга айтган биринчи сўзида ифодаланади. Ўз халқига, унинг анъаналарига, тили ва маданиятига муҳаббат ва хурматни тарбияламасдан туриб, ҳақиқий инсонни тарбиялаш мумкин эмас. Ватанпарварлик, фуқаролар яқдиллиги — ёш ва мустақил Ўзбекистон давлати барпо этилаётган негиздир. Айти шу нарса жамиятни қайта ўзгартириш йўлидаги қийинчиликларни енгиб ўтишга, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка эришишда ёрдам беради.

2-боб.

Миллий ғоя, мафкура, маънавият. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов асарларида маънавият назарияси умумметодологик асосларининг ишлаб чиқилиши.

1-фасл. Миллий ғоя ва маънавий ҳаёт.

Миллий ғоя, мафкура, маънавият. Уларнинг ўзаро нисбати

Миллий ғоя - миллатнинг етакчи мақсади, *“халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ”*.¹⁸ Бу мақсаднинг аниқ ифодасини Президент И.А.Каримов 2000 йил 8 июндаги “Фидокор” газетаси муҳбири билан суҳбатида шундай баён қилади:

“Мамлакатимизда амалга оширилаётган янгилашни ва тараққиёт сиёсатининг стратегик мақсади – ҳуқуқий демократик давлат ва бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборат.

¹⁸ И.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.-«Ўзбекистон»- 1999, с. 89

Юртимизда истиқомат қилувчи барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиш, ривожланган демократик мамлакатлардаги кафолатланадиган турмуш даражаси ва эркинликларни таъминлаш. Ва шу асосда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида, муносиб ўрин эгаллашига эришиши".¹⁹ Бунинг учун сиёсат соҳасида, иқтисодий ва маънавий йўналишларда нималар қилиш лозим эканлиги тўғрисида ҳам ўша суҳбатда батафсил жавоблар берилган.

2008 йили нашр этилган **“Юксак маънавият – энгилмас куч”** номли рисоласининг **“Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш”** деб аталган иккинчи бобида Президент Ислам Каримов миллий ғоянинг янада мукамал таърифни беради:

“Миллий ғоя деганда, аجدодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъзозлаб келинаётган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган, таъбир жоиз бўлса, ҳар қайси миллатнинг энг эзгу орзу-интилиш ва умид-мақсадларини ўзимизга тасаввур қиладиган бўлсак, ўйлайманки, бундай кенг маъноли тушунчанинг мазмун-моҳиятини ифода қилган бўламиз.”²⁰

Дарҳақиқат, миллий ғоя 130 йиллик асоратдан қутулиб, мустақилликнинг ойдин йўлига чиқиб олган, ҳаётида эркинлик сари туб ўзгаришларни дадил амалга ошираётган миллатнинг бош мақсади, интилиши. Уни Юртбошимиз истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ бир жумлада ёрқин ифодалаб берган эди: **“Мустақилликнинг олий мақсади – ўзбек халқининг иззатини жойига қўйиш”**²¹ Бу - ўз иззати ва қадрини билган миллат ўзини ҳам хўрлатиб қўймайди, ўзгаларнинг ҳам ҳурматини жойига қўяди, дегани. Ўзбек доим жаҳон саҳнасида ўзининг салмоқли мавқеига эга бўлиб келган халқ. Жаҳон тарихини холис варақлаган одам бунга амин бўлади. Айти шу сабабдан элимиз бағрикенглиги билан машхур. Аму ва Сир оралиғида доимо турли элат, турли эътиқод вакиллари иноқ-иттифоқ яшаб келишган. Агар урушган бўлса, сулолалар урушган, ака-укалар тахт талашган, халқлар ёки миллатлар эмас. Аждодларимиз қўшни халқлар маданиятига, турмуш тарзига эътибор билан қараган, ўзларидан мерос қолдирган ўлмас маънавий обидаларни турли тилларда яратишган. **“Ўз кучига ишонган халқнинг бағри кенг бўлади”**, дейди Президент.²²

Миллий мафкура миллатнинг фикр майдони, унинг асрий орзулари, келажак режаларининг муназзам бир ифодасидир. Маънавиятимиз анъаналаридан келиб чиқиб, тушуниб етишимиз лозимки, биз ишлатадиган **“мафкура”** сўзи совет даври тарғиботчиларининг тилидан тушмай келган **“идеология”** тушунчасининг айний таржимаси эмас. Мафкура - фикр майдони, уни хоҳ тор қолип қилиб олинг, хоҳ жаҳон цивилизацияси ва

¹⁹ И.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т.-«Ўзбекистон»- 2000, с. 495-496

²⁰ И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.71.

²¹ И.Каримов. Асарлар. 1-жилд, с.107

²² Ўша китоб, с. 107

миллий маънавиятимиз қадриятларини уйғунлаштирувчи кенг тафаккур олами сифатида ёндошинг. Албатта, ҳар бир ижтимоий тоифанинг, сиёсий ҳаракатнинг, гуруҳнинг ўз мафкураси бўлиши мумкин. Бу табиий ҳолат. Аммо миллат мафкураси унинг таркибига кирувчи барча тоифалар ва гуруҳларнинг мақсад йўналиши, тафаккуридаги энг умумий томонларни бирлаштиради. Унинг аҳамияти ҳам шунда. **Элни Ватан манфаати бирлаштиради**, деган қутлуғ ибора бор. Миллий истиқлол мафкураси бизга эл-юртимиз, Ватанимиз олдидаги фуқаролик бурчимизни теран англаб етишимизга ёрдам беради, ёш авлоднинг ҳар бир вакилини ҳақиқий миллат фарзанди бўлиб улғайишига кўмаклашади. Миллий истиқлол мафкураси қонун моддаси кучи билан эмас, маънавий камолот орқали эришиладиган хидоят йўлидир.

Мустақилликнинг иккинчи йилида асосий қонунимиз қабул қилинди. Унинг иккинчи боби 12-моддасида “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас,” деб ёзиб қўйилган.²³ Етмиш йил тоталитаризм жабрини тортган халқимиз бу қониданинг қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунади. “*Узоқ ва яқин тарихдан яхши маълумки,- деб таъкид этади Президент,- бирон мамлакатда, бирон давлатда яккаю ягона гоё ёки мафкура ҳукмронлик қилар экан, бу жамият, бу давлат, албатта инқирозга юз тутади.*”²⁴ Чунки ҳаёт доимо ўзгаришда, ривожланишда. Инсон тафаккури, унинг интилишлари, олдига қўйган мақсадлари ҳам доимо ўзгариб, такомиллашиб боради. Шу сабабли унга ҳарқандай гоёвий, мафкуравий тазийқ ўтказишга уриниш акс таъсир кўрсатиши, нохуш оқибатларга олиб келиши табиий. Қолаверса, жамиятнинг ривожланиш жараёни ҳам ундаги етакчи тамойилларнинг вақти-вақти билан янгилашиб, ўзгача маъно, ўзгача таркиблар ҳосил қилиб туришини тақозо қилади. Ундаги ижтимоий тоифаларнинг мавқеи ва аҳамияти ҳам турли даврларда турли ҳолатда бўлади. Шунга мувофиқ сиёсий кучлар нисбати ҳам муайян ўзгаришларга учраши мумкин. Шундай экан, ҳеч қайси мафкура, жумладан, хатто миллий мафкура ҳам ҳаётий эҳтиёжлардан узоқлашиб, қотиб қолган ақида холига тушмаслиги учун “*давлат мафкураси мақомига кўтарилмаслиги, айланмаслиги керак*”²⁵.

“*Миллий истиқлол мафкураси халқимизга хос бўлган энг муқаддас туйғу ва тушунчаларнинг мужассам ифодаси бўлиши керак*”,²⁶ - дейди Президент. Миллий мафкурани ўзлаштириш, бир томондан, тафаккуримизнинг миллий маънавиятимиз илдизларидан мунтазам озикланиб, қувват олиб туриши билан боғлиқ. Иккинчи томондан, жаҳон маданияти самараларидан баҳраманд бўлмаган, замон руҳини ҳис қилмаган одам ҳеч қачон миллий мафкуранинг моҳиятини яхши англаб ета олмайди.

²³ Ўзбекистон Конституцияси, Т.-«Ўзбекистон»- 1992, с.11

²⁴ И.Каримов. Асарлар. 8-жилд, с. 467

²⁵ Ўша китоб, с. 467

²⁶ Ўша китоб, с. 502

Чунки одам ўз қудратини тўғри белгилаши учун майдонга чиқиб, мардлар билан куч синаши керак. Шу икки жиҳатнинг уйғунлигига эришиш миллий мафқурани ҳар бир инсон руҳида воқеан шакллантириш бўлади. Асли миллий мафкура йўқ жойдан сунъий ҳосил қилинмайди, аллақандай кабинетларда ўтириб тўқиб чиқарилмайди. Бу ҳақиқатни Президент Ўзбекистон республикаси Фанлар Академияси умумий йиғилишида 1994 йил ёзида сўзлаган нутқидаёқ батафсил тушунтириб берган эди. Унда исломий кадриятлар, маънавий мерос, хусусан, Шарқ фалсафасини теран ўрганиш ҳақида сўзлаб, Юртбошимиз яқин ўтмишдаги қарамлик мафқурасидан халос бўлиш учун *“ўзимизнинг асрлар синовидан ўтган, улуг аждодларимиз бизга қолдирган миллий мафкура ва тафаккуримизни тиклаш, уни замонавий умумбашарий руҳ билан бойитиш вазифамиз”* эканлигини таъкидлаган эди.²⁷

Кейинчалик 2000 йил 6 апрелда Оқсарой қароргоҳидаги суҳбат асносида бу ҳақда мукамал таъриф шаклланди. Президент унда юқоридаги фикрни батафсил ифодалаб айтдики, *“миллий мафкурамиз халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига, бир сўз билан айтганда, ўз миллий кадриятларимиз, халқимизнинг дунёқараш ва тафаккурига асосланиб, шу билан бирга, замонавий, умумбашарий, умуминсоний ютуқлардан озиқланган, уларни ўзига қамраб олган ҳолда, юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати, унинг фаровонлиги йўлида хизмат қилмоғи даркор.”*²⁸

Миллий мафқуранинг маънавиятга нисбати қандай? Бу нисбатни тўғри аниқлаш учун яна бир нарсани эътиборга олиш лозим бўлади. Мустақиллигимизнинг уч асосий жиҳати мавжуд. Сиёсий мустақиллик, иқтисодий мустақиллик, маънавий мустақиллик. Буларни бир-биридан жудо қилиб бўлмайди. Аммо ҳар бирининг ўзига хос масалалари ҳам бор. Биз уларни кейинроқ яна батафсил кўздан кечирамиз. Ҳозирча таъкидлаш ўринлики, сиёсат, иқтисод ва маънавият соҳаларида бизнинг бугунгача эришган ютуқларимиз даражаси баробар эмас. Ундан ташқари ҳар бир соҳанинг моҳиятидан келиб чиқсак, миллийлик унсурининг салмоғида ҳам фарқ бор. Демак, дунё халқлари тажрибасидан биз ўрганишимиз, балки бевосита ўзлаштиришимиз керак бўлган нарсалар турли йўналишда турлича миқёсда бўлиши табиийдир. Шундай экан, миллий мафкурамиз тизимини фақат ёки асосан маънавий меросимизда мавжуд кадриятларга боғлаб қўйиш воқелик талабларига тўлиқ жавоб бериши қийин. Чунки мафкурамиз, яъни келажак режаларимизни белгиловчи ва аниқлаштирувчи мақсад йўналишларимиз тизимида юқорида санаб ўтилган ҳар уч йўналиш: сиёсат, иқтисод ва маънавият соҳасига оид муаммолар барчаси ўзаро уйғунликда қамраб олинади. Маънавият шулар ичида фақат бир йўналишдир. Албатта, жуда муҳим йўналиш, асли маънавият масалаларини ечмай туриб, на иқтисодий, на сиёсий вазифаларимизни тугал хал қилиб бўлмайди; аммо

27 И.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 260

28 И. Каримов. Асарлар. 8-жилд, с. 466

барибир уч йўналишнинг бири, холос. Иқтисод ёки сиёсат соҳаларидаги долзарб юмушларни ҳам ҳеч қачон, халқ маънавиятини талаб даражасида юксалтириб олиб кейин амалга оширамиз, деб орқага ташлаб бўлмайди. Бу соҳалар бир-бири билан олдин-кейин эмас, бир пайтнинг ўзида, тенг ривожлантирилиб бориладиган соҳалардир.

2-фасл. Миллий маънавият назариясини шакллантиришнинг умумметодологик асослари

Қарамлик даврида марксизм фалсафаси тоталитар тузум имкониятларидан фойдаланиб, ягона ҳақиқатга даъво қилиши оқибатида унинг методологик асоси қилиб олинган диалектика хусусида ҳам бир тарафлама тасаввурлар шаклланди. Собиқ “СССР” ҳудудида диалектикадан бошқа методлар ғайри илмий деб эълон қилинди. Файласуфларимиз Форобийдан ҳам «диалектика» топишди, ўша даврларда. Асли бу ерда атамаларни чалкаштириш бор, холос. Қадим Юнон фалсафасидан ислом илмига ўтган нарса – «илми жадал», шунинг юнончаси «диалектика» дейилади. «Илми жадал» - баҳс мантиғи, ўзига хос илмий баҳс юритиш методологияси. У барча фанлар учун «ягона» методологик замин бўла олмайди.

Аммо методология муаммоси барибир илмий воқеликда мавжуд, ундан қутулиб бўлмайди. 1999 йилдан бошлаб Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиётининг иқтисодий, сиёсий-ижтимоий, илмий-фалсафий ва маънавий асослари бўйича номзодлик ва докторлик илмий даражалари, доцентлик ва профессорлик илмий унвонларига даъвогарлар учун махсус имтиҳонлар киритилди. Бу бежиз эмас. Маълумки, ушбу фаннинг асосини Президент И.А.Каримов асарлари ташкил этади. Демак, Президент асарлари мамлакатимиз миқёсида бугунги кун ижтимоий фанлар соҳаси учун методологик замин бўлиб хизмат қилиши назарда тутилмоқда. Бу тўғрими? Ниҳоятда тўғри. Чунки Ўзбекистоннинг миллий мустақиллигини И.А.Каримов эълон қилди. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли концепциясини И.А.Каримов ишлаб чиқди.

Президент И.А.Каримов асарларида ўз аксини топган ғоялар ва қарашлар бугунгача миллатимиз ва бутун инсоният босиб ўтган тараққиёт йўллари тажрибасини имкон ва зарурат даражасида ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Демак, унинг асарларида таклиф этилаётган методологик асослар ҳам бугунгача башарият илми эришган ютуқларга бегона эмас. Шу билан бирга бизнинг йўлимиз муайян даражада ўзига хос ички яхлитликка эга ва бирор-бир замон ва маконда ишлаб чиқилган методологик асосларнинг ҳеч бирини ҳеч қандай ўзгаришсиз, таклидий шаклда бугунги биздаги ижтимоий илмга бевосита пойдевор қилиб, кўчириб олиб келиб, ўрнатиб бўлмайди. Қиёсий таҳлил учун жалб этиш бошқа нарса. Нега шундай? Чунки ҳар бир миллатнинг тарихи, маънавий қиёфаси, устун қадриятлар тизими бетакрордир. Аллоҳ шундай яратган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Президент Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий ривожланиш йўли асосларини ишлаб чиқар экан, биринчи марта *“дунёда умумий йўл-йўриқлар, ўхшаш андазалар йўқ”*²⁹ эканлигини эътироф этиб, ўзимизнинг миллий *“бетақрор яхлит андазамизни ишлаб чиқиш”*ни мақсад қилиб қўйди.³⁰ Бунинг учун миллий тафаккур анъаналаримизни инсонлар онгида қайта тиклаш зарур эди. *“Аждодларимизнинг руҳи поклари ва урф-одатлари, бизнинг энг яхши анъаналаримиз қайта тикланганда ислохотлар муваффақиятга эришади”*, деб таъкидлади Президент.³¹ Асосий қонунимизни яратиш жараёнида ҳам шу жиҳатга катта эътибор берилди. Шу сабабли мустақил Ўзбекистон Конституцияси *“умумий мазмундан тортиб оддий бир бандига қадар Хўжа Аҳмад Яссавий бобомиз даврида, Амир Тимур замонида шаклланган миллий тафаккурни, муқаддас исломий қадриятларни ўзида акс эттиради”*.³²

Шундай қилиб, мустақил Ўзбекистоннинг XXI асрдаги тараққиёт йўлини белгилаб берувчи умумметодологик асослар Президент И.А.Каримов асарларида ўз аксини топган бўлиб, қуйида биз ушбу асосларнинг ўз мавзуимизга бевосита алоқадор бўлган баъзи муҳим жиҳатларини қисқача кўздан кечириб ўтамыз.

а) кўп қутбли дунё

Ислом Каримовнинг *“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”* китоби мустақиллик даври миллий мафкурасининг умумметодологик асослари шаклланишида муҳим босқич бўлди. Бу асар воқеликка ёндошув ва муаммолар таҳлилида мутлақо янгича ғояларни олдинга суради.

“Бу ёруғ оламда биз киммиз ва не бир сир-синоатмиз, қаёққа қараб кетаямиз?” деб ўз-ўзига савол беради китоб муаллифи. XXI аср бўсағасида дунё кўзимизга қандай кўринади? Унинг фазилат ва қусурлари нимада? *“Биз яшаётган давр қандай хусусиятларга эга?”*³³ Бу ёруғ жаҳон марксизм талқинига мутлақо мувофиқ эмаслигини Юртбошининг китобидан ёрқин тасаввур қиламыз. Масалан, собиқ “СССР” даврида ташқи сиёсат муаммолари ҳам дунёни қарама-қарши икки қутбга бўлинган ҳолда тасаввур қилиш асосига қурилар эди. Жумладан, ўша даврдаги шўролар тузуми учун энг асосий хавф манбаи *“халқаро империалистик кучлар”* ҳисобланар эди. Совет жамиятидаги барча ички иллатлар манбаи ҳам *“феодал ва буржуа ўтмиш сарқитлари”* ҳамда *“жаҳон империализмининг найранглари”* оқибати деб қараларди. Муаллиф бу тасаввурларнинг ўтмишга айланганини қайд этади: *“Икки мафкуравий тузумнинг кураши ва бу курашнинг халқаро*

²⁹ И.Каримов. Асарлар. 2-жилд, с.3

³⁰ И.Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 277

³¹ И. Каримов. Асарлар, 2-жилд, с. 13

³² И.Каримов. Ўша китоб, с. 93- 94

³³ И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-

ҳаётнинг ҳамма соҳаларига соя ташлаши остида ўтган кучли қарама-қаршилик барҳам топди”.³⁴

Дунё энди икки қутбли эмас, деб таъкидлайди Президент ўз асарида ва ушбу кўп қутбли дунёда ҳар бир миллат, ҳар бир инсон ўз йўлини тўғри топиб юра олиши учун воқеликка қандай назар билан қарашни ўргатади. Насихат қилиб, кўрсатма бериб эмас, шахсий намуна кўрсатиб, воқеий ибрат орқали намоён қилади. Бу муҳим ғоя Президентнинг фалсафий қарашлари учун янгилик эмас. И.А.Каримов 1995 йил 27 октябрда Ўзбекистон телекўрсатувлар мухбири билан суҳбатдаёқ бугунги кунда *“кўп қутбли дунё ҳақида фикр юритиш лозим бўлади”*,³⁵ деб айтган эди. У Бирлашган миллатлар ташкилотининг вазифалари ҳақидаги ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашар экан, яна шу фикрни ривожлантириб шундай деган эди: *“Африка қитъаси вакиллари ўзларига хос, осиеликлар - бошқачароқ фикр қилади... Америкаликларнинг ўз ёндошувлари, европаликларнинг ўз ёндошувлари бор”*³⁶. Демак, шундай шароитда жаҳоннинг 187 давлати вакиллари билан тузилган ташкилотнинг асосий вазифаси - *“халқлар ўртасидаги аҳилликни таъминлаш, турли қарама-қаршиликлар, тўқнашувларга олиб келадиган низоларга йўл қўймасликдан иборат”* бўлмоғи табиийдир.³⁷

Президентнинг янги китобида хавфсизликка таҳдид солувчи омиллар ҳам, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари ҳам турфа йўналишда, яшаб турган дунёмиз, атроф-воқелик каби сержило ва мураккаб эканлигига эътибор қаратилган. Муаллиф уларни бир-бир санаб кўрсатар экан, асло ягона манбага олиб бориб боғламайди, ягона душман ахтармайди. Китобда баён этилган мамлакат хавфсизлигига таҳдид солувчи кучлар турлича ва турли даражада қувватга эга, тараққиётимиз кафолатлари ҳам ранг-баранг ва турли-туман омилларнинг ўзаро уйғунлигига боғлиқ.

Президентнинг бу янгича ёндошуви тўлиғича, ҳам неча минг йиллик миллий маънавиятимиз анъаналарига, ҳам бугунги жаҳон фикрий камолотининг энг илғор тамойилларига таянади. Унда ҳар бир шахс маънавий хурлиги, бир томондан, ватан ва миллат манфаатларига мувофиқлик билан, иккинчи томондан, умумбашарий қадриятлар муҳофазаси билан уйғунлашган. Зеро, асл маънавият шахс, миллат, башарият манфаатларининг уйғунлигидадир. Бу уйғунлик ягона Олий Ҳақиқатга оғишмай интилишда намоён бўлади.

б) инсон – дунё меҳвари

Бу дунё кўп қутбли бўлса, унинг меҳвари, таянчи қаерда, аниқроқ айтадиган бўлсак, дунёга ёндошувда қайси нуқтага таянмоқ керак?

Европа фалсафий тафаккурида инсон ва жамият муносабатларига нисбатан олганда икки хил ёндошувни кузатамиз. Улардан биринчиси

³⁴ И.Каримов. Асарлар. 6-жилд, с.41

³⁵ И.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с.62

³⁶ И.Каримов. Ўша китоб, с. 62

³⁷ И.Каримов. Асарлар. 4-жилд, с.61

жамиятни биринчи ўринга қўйиб, ундан алоҳида инсон тақдирини, унинг фазилат ва қусурларини келтириб чиқаришга интилади. Бу ёндошувнинг илдизи чуқур. Маркснинг «инсон ўз моҳиятига кўра барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир», деб берган таърифнинг узок тарихи аввалида Аристотелнинг “Zoon politikon”(ижтимоий махлук) атамаси туради, десак муболага бўлмайди. Гегел фалсафаси ҳам қадим Юнондан бошланган йўналишни давом эттириб “мутлақ ғоя”дан кейин моддий борлиқ, яъни табиат, ундан кейин жамиятни ва охирида алоҳида субъектни олиб тадрижий таҳлил этади. Бунга кейинча марксистлар “объектив идеализм” деб тамға босишган. Европа фалсафасининг иккинчи йўналишини файласуфларимиз “субъектив идеализм” деб номлаб ўрганишган бўлиб, бунда биринчи ўринга инсон шахси чиқарилади. Бугун дунёда кенг ёйилган экзистенциализм, фрейдизм каби фалсафий тизимлар, дарҳақиқат, инсон шахси, унинг ўй-кечинмаларини фалсафий таҳлил марказига қўйиши билан ажралиб туради. Бу соҳада XX асрнинг етакчи файласуфларидан ҳисобланган Эрих Фроммнинг жиддий мушоҳадалари кўпчиликнинг эътиборига сазовор бўлиб келмоқда. Аммо бизнинг мақсадимиз бугунги кун Европасидаги фалсафий баҳсларни таҳлил қилиш эмас. Бизни биринчи навбатда ўз миллий маънавиятимиз анъаналари қизиқтиради.

Аллоҳ Одам Атони ер юзида халифа қилиб яратганлиги илоҳий калом билан тасдиқланишини муқаддимада келтириб ўтган эдик. Бу мақом инсон зотига нафақат имтиёз, балки жуда оғир масъулият юклайди. Инсон ер юзидаги барча Аллоҳ яратган мавжудотларни тасарруф қилади, шу билан бирга улар учун масъул ҳамдир. Агар Гегел ўз яхлит фалсафий тизимида назарини “мутлақ ғоя”дан моддий борлиқ(табиат), жамият орқали алоҳида субъект (Инсон)га қараб йўналтирган бўлса, бу унинг муайян ички интилишлари, мақсад йўналиши, ва балки, у яшаб ижод этган муайян замон ва маконнинг тақозосидир. Бугун бизнинг муайян шароитимизда Президент И.А.Каримов мутлақо бошқача ёндошувни тақлиф этмоқда. **“Ҳар бир киши ўзича ноёб ҳодиса, -деб ёзади у, - бу менинг қатъий ишонч-эътиқодим”.**³⁸

Бугун биз - Ўзбекистон халқи бир тану бир жон бўлиб, ўзимиз сайлаб қўйган Президентимиз етакчилигида янги воқелик – мустақил ва мутараққий Ватан, фаровон ва озод жамият яратмоқдамиз. Бунинг учун “ижтимоий махлук” эмас, қудратли яратувчи куч эгаси бўлмиш эркин ва собитқадам Инсон шаклланишига эришмоғимиз керак. **“Бизнинг асосий мақсадимиз,- дейди Президент, - бир киши ёки жамоат ташиқлотларининг фикри давлат тузилмаларининг фикридан устун бўладиган фуқаролар жамияти қуришдан иборат.”**³⁹

Дарҳақиқат, ўтмишимиз қанча буюк бўлмасин, келажагимизнинг улуғворлиги миллатнинг ҳар бир аъзоси, Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси ушбу келажақда Ватан равнақи, халқ фаровонлиги, инсон бахти тўқис таъминланиши учун қай даражада фаоллик кўрсата билиши ва бу

³⁸ И.Каримов. Асарлар. 9-жилд.Т., 2001, с.287.

³⁹ И.Каримов. Асарлар. 4-жилд.Т., 1996, с.80

фаоллигининг самаралари, унуми билан белгиланади. Бунинг учун эса имон ва илм, иқтидор ва истеъдод, ирода қудрати ва мақсад йўлида фидоийлик, кенг дунёқараш ва эркин фикр керак. Агар қайси миллат ўзига мансуб ҳар бир инсоннинг барча ички имкониятлари, истеъдоди рўёбга чиқишига шароит яратмас экан, ҳар бир шахснинг ташаббуси қадр топмас экан, ҳар бир ёш қалбида билимга, тафаккурга, фаол яратувчиликка интилиш иштиёқи аланга олмас экан, миллат камоли, мамлакат қудратининг юксалиши ҳақидаги гаплар оғизда қолиб кета беради. Ҳар бир фуқаросининг бахти учун қайғурмаган жамият етук жамият бўлмайди. Шу сабабли мустақил юртимизда ўтказилаётган барча ислохотлар, қабул қилинаётган барча қонунлар руҳи шунга йўналмоқда. Жаҳондаги энг олийжаноб ва масъулиятли юмуш - дўстингни, ҳамкорингни, қўшинингни, хуллас, ўзга инсонни “*улуғ мақсадлар йўлида йўлдошлик қилишга кўндириш*,” - дейди Юртбошимиз.⁴⁰

Тавҳид таълимоти “вахдатда касрат, касратда вахдат” ғоясига таянади. Ҳар бир инсон Борлиқ ҳақиқатининг бир жиҳатини ифодалайди, бутун инсоният фикри умумий махражга келтирилса, ҳақиқатга анча яқин келинади. Бу ғоя миллий маънавиятимиздаги етакчи ғоялардан бўлиб, айниқса, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида ёрқин ифодаланган. И.А.Каримов худди шу ғояни амалиётчи сифатида кўйидагича баён қилади: “*Ҳар қандай фикрни умумий фикрлар мажмуининг бир бўлаги деб ҳисоблаб, бундан керакли хулосалар чиқариш лозим*”.⁴¹

Борлиқда биз билган ва билмаган дунёлар, биз билган ва билмаган шахслар(субъектлар), биз билган ва билмаган муносабатлар мавжуд. Шундай экан, биз Борлиқ ҳақиқати ҳақида умуман фикрламоқчи бўлсак, калаванинг учини топа олишимиз даргумон. Агар биз ниманидир аниқ тасаввур қилиб, ҳаётимизга бевосита татбиқ қилишни истасак, ўзимиз инсон эканмиз, ўз моҳиятимиздан келиб чиқишимиз, яъни инсон шахсини, унинг воқеъ эҳтиёжларини диққат марказига қўйиб, воқеликнинг аниқ мақсадлар сари йўналган моделини яратишимиз зарур.

Марксизм жамиятни бирламчи қилиб олиб, инсоннинг моҳиятини ундан келтириб чиқармоқчи бўлгани учун қандай усул билан бўлмасин (масалан, инқилоб, яъни сиёсий тўнтариш воситасида) ижтимоий вазиятни ўзгартиришга эришилса, инсон ҳам шунга қараб ўзгаради, деган ақидада бўлди. Албатта, атроф-воқеликнинг инсонга мутлақо таъсири йўқ, деб ҳисоблаш тўғри эмас. Аммо инсон маънавий камолоти таъминланмаса, турли сиёсий тўнтаришлар фақат фожиаларни кўпайтиради, холос. Бунга тарихнинг аччиқ сабоқлари - далил. Инсон мустақил тафаккур эгаси, шу сабабли ҳар бир алоҳида шахс ўз атрофида юз бераётган муайян воқеаларга ўзига хос муносабат намоён этади, воқеликни ҳеч қачон ҳамма бир хил қабул қилмайди. Демак, биров ўзига нисбатан юз берган салбий ҳодисадан ижобий хулоса чиқарса, иккинчи киши, аксинча, ижобий муносабатга салбий акстаъсир намоён этиши ҳам мумкин.

⁴⁰ И.Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 69

⁴¹ Ўша китоб, с. 204

Инсон моҳиятида асли яратувчилик етакчи ўрин тутди. Дунёнинг ободлиги инсоннинг яратувчилик фаолияти билан боғлиқ. Инсоният яратувчилиги билан барҳаёт, курашлари билан эмас. Демак, ҳар бир замон ва маконда жамият тараққиётини инсонларнинг фаол яратувчилиги белгилайди, аксинча эмас. Мустақиллик шароитида ниҳоят ушбу ўзак муаммо тўғри ҳал қилинди. Ҳаётга ёндошувда диққат маркази “жамиятга” эмас, алоҳида инсонга қаратилди. Иқтисод соҳасида бу нарса айниқса яққол намоён бўлмоқда. “Жамият”га таянган тузум “ижтимоий” мулкнинг яққа ҳукмронлигини ўрнатиб, хусусий мулкка эгалликни жиноят даражасида талқин этиб, қонун билан тақиқлаб қўйди. Фақат мустақиллик туфайли ҳар бир инсоннинг мулкни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқи Конституциямиз асосида тўлиқ қайта тикланди, жумладан, эндиликда хусусий мулк барча бошқа мулк турларининг пойдевори сифатида қаралмоқда. Бу ўзгариш иқтисод соҳасида алоҳида инсон шахси биринчи ўринга чиқаётганлигини англатади.

Ҳақиқий халқ ҳокимиятчилигини мустаҳкамлаш, қонун устиворлигини таъминлаш, фуқаролар жамиятини шакллантириш йўлида олиб борилаётган ислохотлар эса сиёсат соҳасида алоҳида шахс мавқеини биринчи ўринга олиб чиқишга қаратилган. Сиёсат соҳасида эркинлаштиришни кенгайтириш режалари ҳам яна бир марта давлатимиз ва Президентнинг ушбу йўналишга устивор аҳамият қаратаётганлигидан дарак беради.

в) иқтисод, сиёсат, маънавият: инсон ва жамият ҳаётида уларнинг ўзаро уйғунлиги зарурати

Моддиюнчилар жамиятни биринчи ўринга қўйишларига яна бир сабаб бор. Маълумки, инсон жамоа бўлиб яшайди, шу билан бирга ҳар бир инсон моддий вужуд сифатида нафақат атрофидаги ўзи сингари мавжудотлар билан, балки табиат, аниқроғи моддий борлиқ билан ҳам доимо амалий муносабатда бўлишга мажбур. Шундан келиб чиқиб, моддиюнчилар инсоннинг моҳиятини иқтисодий ва ижтимоий(жумладан, сиёсий) муносабатлар доирасида белгилашга ҳаракат қилишади. Улар динни ҳам, маданиятни ҳам фақат ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар мажмуидан келтириб чиқармоқчи бўлишади. Бундай ёндошувда инсон моддий, биологик мавжудот сифатида намоён бўлади. Аммо унинг бошқа биологик мавжудотлардан моҳиятан фарқ қилувчи махсус муносабатлар доираси мавжудлиги ва бу муносабатлар ўзича мустақил соҳани ташкил этиши тан олинмай, сояда қолиб кетади. Бу соҳа инсоннинг Ҳақ билан, Борлиқнинг моҳияти билан муносабатига оиддир.

СССР даврида ҳукмрон комфирқа ва давлатнинг барча қарорларида иқтисодий, сиёсий, мафкуравий масалаларга катта аҳамият берилган ҳолда маданиятга энг охирида ғарибгина бир жой ажратилар, “маънавият” тушунчаси эса ўша пайтларда юқори доираларда умуман ишлатилмас эди. Алоҳида қайд этиб ўтиш жоизки, **миллий маънавият назариясининг шаклланишига Ўзбекистон Президентининг қўшган энг муҳим хиссаси**

маънавиятнинг иқтисод ва сиёсат билан бир қаторда инсон ва жамият ҳаётидаги алоҳида мустақил ўрни ва аҳамиятини ажратиб кўрсатиш бўлди. Бусиз нафақат маънавият назарияси, балки инсоннинг мустақил моҳияти ҳақидаги ғоя ҳам ўз мукамал изохини топмай қолиб келаётган эди.

Президент И.А.Каримов доимо иқтисод, сиёсат ва маънавиятнинг уйғун ривожланиши зарурлигини таъкидлаб келади: *“Давлат қурилиши, иқтисодий ривожланиши жараёнлари маънавий камолот, юксак ахлоқийлик билан тўла уйғун бўлмоғи керак.”*⁴² Чунки мустақиллигимизнинг уч таянчи - мустақил миллий сиёсат, иқтисодий қудрат ва халқ маънавияти бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Агар сиёсий мустақиллик бўлмаса, миллат аста-секин ўзлигини йўқота боради, иқтисодий мустақиллик бўлмаса, сиёсий мустақилликнинг замини мўрт бўлади. Аммо маънавий мустақиллик бўлмаса, миллатнинг ўзи бўлмайди. Фақат уларнинг ўзаро уйғун ривожини таъмин этилсагина, Ўзбекистон улуғ юрт сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнини эгаллай олади.

Иқтисод, сиёсат, маънавият тушунчалари бугунги кунда турли доираларда ҳар қадамда ишлатилмоқда. Бу масалага иқтисодчининг ўз қараши, сиёсатшуноснинг яна мустақил таърифлари бор. Аммо инсон ва жамият ҳаётини уч йўналиш ёки уч соҳага ажратиб ўрганишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Аввало, Ўзбекистон Президентининг ушбу йўналишдаги мулоҳазаларини миллий маънавиятимиз анъаналари ва жаҳон фалсафий тафаккурининг турли оқимларига хос умумий жиҳатлар билан уйғунликда олиб, хулоса қиладиган бўлсак, инсон ҳаётининг бу уч йўналиши воқеликда ўзаро қанчалик мураккаб ва чатишиб кетган бўлмасин, уларни бир-биридан аниқ фарқ қилган маъқул. Чунки иқтисод, сиёсат ва маънавият инсоннинг Борлиқ билан турлича мустақил муносабатларига оид бўлиб, улардан ҳар бирининг манбаси ҳам, мақсади ҳам алоҳидадир.

Инсон ҳаётида маънавият соҳасининг мустақил аҳамияти алоҳида таъкидланиши, қолган соҳаларнинг ўзаро чегараларини ҳам қайта кўриб чиқишни тақозо қилади. Улардан, шартли равишда, **иқтисод йўналиши** деб номлаш мумкин бўлган биринчиси **инсон билан атроф табиат орасидаги амалий муносабатлардан иборат**. Бунинг асосида инсоннинг моддийлиги ётади. У моддий вужуд сифатида табиат билан доимий модда алмашув ҳолатида бўлади. Бунинг учун инсон ўзгалар билан ҳам мураккаб муносабатларга киришади. Аммо бу йўналиш доирасида инсонларнинг бир-бири билан муносабати бевосита улар орасидаги нисбатга қаратилган эмас, балки табиат билан модда алмашув муносабатларини ташкил этишга йўналгандир.

Инсонларнинг бевосита бир-бири билан муносабати ҳам ўз мустақил асосига эга. **Ҳар бир инсоннинг ўзга инсонлар билан бевосита муносабатларига** оид бўлмиш бу йўналишни, яна шартли равишда, **сиёсат** деб аташ маъқул кўринди. Бу муносабатлар нимада кўринадир? Иқтисодий, яъни моддий таъминот билан боғлиқ муомалалар бевосита сиёсатга алоқаси

йўқ, буни юқорида ҳам эслатдик. Соф сиёсат доирасида инсонлар аро муносабатлар охир-натихада **мавқе** ва **мақом** масаласига бориб тақалади. Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достони воқеаларининг бошланғич тугуни айна шу мақом ва мавқе муаммосидан улгу олиши бежиз эмас. Агар инсонлар фақат «қорин тўйдириш» ташвиши билан яшаганда, уларнинг ҳайвонлардан умуман фарқи бўлмас эди. Ва иқтисодий муносабатлар ҳам ўзга жонзотлардаги каби анчайин ибтидоий босқичда қолиб кетиш эҳтимоли бўларди. Айна мавқе ва мақом доирасидаги баҳс холис сиёсий муносабатларни вужудга келтиради. Макиавелли каби машҳур ғарб алломаларининг қарашларида ушбу соф ҳолда олинган сиёсат ўз аксини топган дейиш мумкин.

Аммо **инсон** нафақат табиат ва ўзга инсонлар билан муносабатга киришади, балки у **ўзининг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига нисбатини** ҳам билмоқчи бўлади. Инсон учун бу йўналиш ҳам ўта муҳим. Аввало, инсон бирор нарсага ишонмай яшай олмайди. **Имон**-эътиқодсиз ҳаёт – бемаъни умргузаронлик, холос. Қолаверса, инсон **илмга**, яъни Борлиқни англаб етишга ўзида жуда кучли эҳтиёж сезади. Инсон Борлиқнинг моҳияти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилмай яшай олмайди. Яна инсон доимо олдига каттами-кичикми бир мақсад қўйиб, шунга интилиб, шу йўлда қандайдир фаолият кўрсатиб яшайди. Айтиш мумкинки, ҳайвон нуқтаи назаридан қараганда, инсон ўзини кўпинча бекордан-бекорга қийнайди. Масалан, Тоҳирнинг Зухрога ишқи, бу йўлдаги фидойиликлари физиологик эҳтиёжлар нуқтаи назаридан унча тушунарли эмас. Абу Али ибн Синонинг умрини илмга бахш этиши, Алишер Навоийнинг «Хамса» ёзиши ҳам моддиюнча «жайдари» фалсафа нуқтаи назаридан анчайин ошиқча ўзни қийнашдир. Аммо инсон маънавиятида **риёзат**, яъни муайян мақсад йўлида барча қийинчиликларни бўйинга олиш ниҳоятда муҳим ўрин тутати. Яна инсонда **меҳр**га эҳтиёж бор. Ўзгага меҳр кўрғазиш ва ўзгадан меҳр кўриш эҳтиёжи. Бу туйғуни ҳам фақат ғаразли мақсадларга боғлаш етарли бўлмайди. Албатта, моддиюнчилар айтиб ўтилган ҳар қайси маънавий эҳтиёжга ўзларича моддий замин топиб беришга ҳаракат қиладилар. Ҳозирча, бу масалалар юзасидан жиддий баҳс бошламай туриб, фақат бир нарсани қайд этиб ўтиш жоизки, инсон ҳаётидаги **учинчи йўналиш**, яъни **инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига бўлган муносабатини** тан олмаслик инсоннинг ўзга махлуқотлардан аслий фарқини йўққа чиқаради ва охир-натихада инсон ҳаётини маъносизлантиради. Чунки **инсон** моҳиятан **маънавий камолот имконига эга бўлган** ягона **моддий мавжудот**дир.

Албатта, таърифлаб ўтилган уч соҳа манфаатлари воқеликда ниҳоятда чатишиб кетган, ҳар қандай ҳодисада ҳар уч соҳа унсурлари учрайди. Бундан ташқари умуман мавжуд уч соҳадан бирининг муайян муддат ўзгаларидан орқада қолиши, оқсаши қолганларига ҳам салбий таъсир кўрсатиб, уларни орқага торта бошлаши ҳам табиий қонуният. Бироқ тарих ибрати ва мантиқ хулосаси шундан далолат берадики, **иқтисод**, **сиёсат**, **маънавият** йўналишларини бир-бирига бўйсундиришга, бирини-биридан келтириб чиқаришга уриниш ҳам яхши натижаларга олиб келмаслиги аниқ.

3-боб.

Миллий тараққиётнинг маънавий-ахлоқий негизлари. Умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавиятимизнинг уйғунлиги. Ижтимоий фанлар методологияси ва миллий маънавий мерос.

1-фасл. Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари. “Юксак маънавият – енгилмас куч”.

“Биз, - дейди Президент, - иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз”⁴³. Чунки халқ маънавияти ўнгланмагунча, на ижтимоий-сиёсий жараёнларда, на иқтисодий соҳада жиддий янгиланишлар қувватга кириши қийин.

Маънавият жуда мураккаб, серқирра, шу билан бирга халқ дилига ниҳоятда яқин, тушунарли ҳодиса. Уни, бир томондан, сохта «илмий» мураккаб таърифлар билан мавҳумлаштирмай, шу билан бир пайтда сийқа, одми «тарғибот»га айлантормамай, халқ онгига тиниқ етказмоқ, ёш авлод руҳига эш қилмоқ лозим. Бунда қандай меъёрларга риоя этиш зарурлигини 1992 йилдаёқ Ўзбекистон Президенти аниқ тавсифлаб берган эди:

“Умуминсоний қадриятларга содиқлик;

Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

Инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;

Ватанпарварлик”⁴⁴.

Мустақиллик маънавиятининг асосини ташкил этувчи бу тўрт негиз ўзаро чуқур ички уйғунликка эга. Шу билан бирга бугунги кун учун долзарблиги жиҳатидан алоҳида инсон шахсининг ўз ички имкониятларини эркин намоён қилиши масаласи биринчи ўринга чиқиб турипти. *“Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир”⁴⁵, деб таъкидлади И.А.Каримов 1999 йили 14 апрелдаги маърузасида. Давлатимиз ва Президентимизнинг миллий маънавиятимизни ривожлантиришга эътибори, аслида ва биринчи навбатда, ҳар бир инсоннинг ҳақиқий эркинлигини таъминлашга бўлган асосли эътиборини кўрсатади. Чунки ўзлигини англамаган одам, унга қанча имкон ва шароит яратиб берманг, воқеан ҳур ва озод бўла олмайди. Аммо ўзлигини англаш дегани, ўзининг Ватанга, миллатга, башариятга, Борлиқ ҳақиқатига нисбатини тўғри белгилай билиш дегани, бунга эришиш осонлик билан*

⁴³ Ислом Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 35

⁴⁴ Ислом Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 76

⁴⁵ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381

бўлмайди. “**Маънавият асослари**” фани айни шу йўналишда билим беришга қаратилган.

Президентнинг миллий маънавиятимизни ривожлантириш ва ёш авлод маънавий тарбиясига эътибори кейинги йилларда ҳам сусайгани йўқ. Унинг 2008 йили “Маънавият” нашриётида чоп этилган “**Юксак маънавият – энгилмас куч**” номли алоҳида рисоласи бунга яна бир ёрқин далилдир. 4 боб, 174 саҳифали бу китобда “маънавият” тушунчасига оид Президентнинг олдин билдирган мулоҳазалари ва таърифлари чуқурлаштирилган ва мукаммаллаштириб бир тизимга келтирилган, маънавиятни шакллантирувчи мезонлар, маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги каби масалалар кенг омма учун тушунарли шаклда батафсил баён қилинган, юксак маънавиятли инсонларнинг ҳаётга муносабатлари ва уларнинг маънавияти саёз, ҳаётга энгил-елпи қаровчи кишилардан фарқи очиб кўрсатилган. Президент ўз асарида миллий ғоя ва маънавият нисбати, мустақиллик даври жамиятимиздаги миллий-маънавий тикланиш ва юксалиш жараёни, ислохотларнинг маънавий аҳамияти ҳақидагина эмас, балки бугунги кунда жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнлари шароитида маънавий тарбия масалалари нақадар долзарблагани ва энди бу масалалар фақат миллий ҳудудда чегараланиб қолмай умумбашарий муаммога айланаётганига жиддий эътибор қаратади. Президентнинг чуқур ишончига кўра, бугун биз маънавий тарбия масаласида асло бепарво ва лоқайд бўлишга ҳаққимиз йўқ⁴⁶, ижтимоий фанлар соҳасида фаолият олиб бораётган зиё ва илм аҳли бу соҳада жиддий иш олиб бориши ва жаҳон миқёсида авж олиб бораётган маънавий ва ахлоқий жаҳолатга қарши аждоқларимиз бизга мерос қолдирган миллий маънавиятимизнинг қудратли кучидан барча маърифий воситаларни ишга солиб унумли фойдаланишлари керак⁴⁷. Дунёдаги энг буюк жасорат маънавий жасоратдир, деб хулоса қилади И.Каримов ва ёш авлоднинг маънавий тарбиясини Ватан тараққиётининг мустаҳкам пойдевори сифатида баҳолайди. Бу китоб мазмунини бир фасл доирасида баён қилиш имкони йўқ, шу сабабли ушбу қўлланма тўлиғича Президент асаридаги ғоялар асосига қурилди.

2-фасл. Умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавият нисбати.

«Миллий маънавият десак, миллий биқиқликка йўл кўямиз, умуминсоний маънавият ҳақида фикр юритиш керак», деган гапни на маънавият нималигини, на миллийлик ва умуминсонийлик орасидаги нисбат қандай бўлишини тўғри тасаввур эта олмайдиган, илмий саводи чала одамларгина айтиши мумкин. Бир инсонга ўз миллий маънавиятини тугал англаб етиш учун ҳам, Аллоҳ юз йил умр берса, камлик қилади. Ҳиндистон маданиятидан бир чимдим, Европа илмидан икки жумла, ислом дунёси маънавий меросидан икки чўқим олиб, «жаҳоншумул» маънавият

⁴⁶ И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.4,15,116.

⁴⁷ Шу китоб, с.129-165.

назариясига даъво қилгандан кўра, ўзбек юртида яшаб ўтган буюк алломалар ижодини имкон даражасида изчил ўрганиб, шу билимлар асосида миллий маънавият ҳақида фикр юритган афзал эмасми? Биз «маънавият нима?» деган саволга немис ёхуд инглиз, рус ёки поляк, ҳинд ёки япон қандай жавоб бериши мумкинлигини башорат қила олмаймиз. Умр бўйи миллий маънавиятини, узоқ асрлар давомида ўз миллати мансуб бўлган минтақа маданияти вакиллари ижодини асл манбалардан ўрганиб келган одам ҳам миллий маънавиятимизни мукаммал англаб етдим, деб даъво қилишга хижолат бўлади. Бу иш аслида кўпчиликнинг иши. Миллат маънавияти учун бутун миллат қайғуриши керак.

Маълумки, ҳар бир миллат, ҳар бир халқ ўз ҳаёт тарзини, келажагини аждодларининг тарихий тажрибаси асосига куради, ҳеч бир халқ бегона қолиплар, бегона андозалар асосида эмин-эркин яшаб, тараққий эта олмайди. *“Одамзод бировнинг бўйига қараб ўзига тўн бичмайди”*, дейди Юртбошимиз⁴⁸. Ҳар бир хонадоннинг ўз тартиб-қоидалари бўлганидек, ҳар бир юрт ҳаётини ташкил этишнинг ҳам ўз андоза-ўлчовлари, қонун-қоидалари бўлади. Улар ўша юртнинг табиий-жуғрофий шарт-шароити, тарихий тажрибаси, миллий феъл-атвори билан боғлиқ тарзда шаклланади.

Минг йиллар давомида ер юзидаги турли минтақаларда яшаган халқларнинг ўзаро сиёсий, маданий, ижтимоий алоқалари ҳозирдагидек яқин бўлган эмас. Асрлар мобайнида ер юзида турли маданий минтақалар шаклланган. Европа халқларининг умумминтақа маданияти, жануби-шарқий Осиё халқлари минтақа маданияти, Ҳиндистон яримороли ва унга қўшни худудларда яратилган умумий маданият ва бошқа бир қатор минтақалар маданияти - буларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ қилувчи қатор диний эътиқод, фалсафий мактаблар, санъат ва адабиёт, урф-одат ва анъаналарнинг ўзига хос уйғун бир тизимларини вужудга келтирган-ки, аҳли башарнинг бундай бебаҳо мулкани, маънавий хазиналарини бефарқлик билан бир-бирига қориштириб юборишимиз мутлақо ижобий натижалар бермайди.

Ҳеч қачон бир инсон ҳақиқатнинг тагига етган эмас. Чунки Борлиқ ҳақиқати – чексиз. Уни англаб етиш учун, биринчидан, шу кунгача инсоният эришган барча ютуқларни ўзлаштириш лозим бўлади. Аммо бутун инсоният яратиб қолдирган илмий меросни мукаммал ўзлаштириш бир киши учунгина эмас, ҳатто каттароқ илмий жамоалар учун ҳам оғирлик қилади. Иккинчидан, барча инсониятнинг етишган билимлари ҳам Борлиқ ҳақиқати олдида уммондан томчидек эмас. Шундай экан, воқеъ дунё ҳақидаги тасаввурларимизни қандай шакллантирганимиз мақсадга мувофиқроқ?

Умуминсоний қадриятлар ҳар бир миллат маънавиятида ўзига хос ва махсус тизим шаклида намоён бўлади. Чунки миллий маънавият тарихий ҳодиса, ўзбекнинг маънавий тақомили немис ёки хитой халқи бошидан кечирган тарихий жараёнлардан буткул фарқ қилувчи сиёсий-маданий макон ва замонда юз берган. Ҳар бир халқ моҳиятан умуминсоний бўлган қадриятларни тамомила ўзига хос шаклу шамойилда ифода этишининг сирини

⁴⁸ Ислам Каримов. Асарлар. 1-жилд, с.12

шу ерда. Зоҳирбинлар айна шу ташқи фарқларга эътибор қаратиб ғавғо кўтардилар, аҳли диллар ботиний уйғунликни муҳим ҳисоблашади.

Турли миллатлар маънавиятининг ўзига хослиги камалакдаги турли ранглар товланишига монанд бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради, бойитади, аммо инкор этмайди, бир сўз билан айтганда, маънавият элларни зидлаштирмайди. Умуминсоний кадриятларни бирор-бир алоҳида халқ яратмайди, бу кадриятларни ҳар бир халқ, ҳар бир элат ўз тарихий тажрибаси билан аста-секин шакллантириб боради ва ўзаро турлича муносабатлар жараёнида элатлар, миллатлар бир-бирини тушуниб, ўзаро маънавиятларидаги умумий жиҳатларни тадрижий англаб боради.

3-фасл. Миллий маънавиятимизнинг умуминсоний моҳияти.

Айтилганлардан хулоса шуки, ўз миллий маънавиятимизни тиклашга астойдил киришганимиз асло ўзгага ғайирлик маъносини билдирмайди, балки умумбашарий мувозанатни, уйғунликни, демакки, адолатни тиклашга уринишдир. Зотан, уйғунлик бузилса, башар маънавияти ҳам тўқис бўлмайди. Бутун дунё халқлари бир-бирини тушуниб яшашга интилмоғи лозим. Душманлик, ғайр кўзи билан қараш эмас, меҳр башариятни бирлаштиради. Бу улуғ ҳақиқатни бизнинг аجدодларимиз аллақачон англаб етганлар. Аммо ўзгани тушуниш учун, ўзгага меҳр кўзи билан боқиш учун, аввало, инсон ўзлигини англаб етмоғи керак. Ўзлигини англамаган зот ҳеч қачон ўзгани тушунмайди, уни холис қабул қилмайди. Асли миллий маънавиятимизга бугунги айрича эътибор ҳам ушбу ўзлигимизни англаб етишга бўлган кучли эҳтиёж натижасидир.

Маънавият доимо миллий бўлади, шу билан бирга унда умуминсоний кадриятларга зид нарса ҳам бўлмайди, чунки ҳар бир миллатнинг мустақил маънавий дунёси, маънавий қиёфаси бир пайтнинг ўзида ички моҳиятига, ўзак томирларига кўра, ўзга халқлар маънавияти билан умумий жиҳатларга, бутун башариятни бирлаштириб турувчи муштарак унсурларга эга бўлади. Маънавиятнинг юқорида эслаб ўтилган таърифини миллат маънавиятига татбиқ этадиган бўлсак, уни бемалол **миллат руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик**, деб аташ жоиздир. Шундай экан, **айни миллатимизни ўзга миллатлардан ажратиб турувчи моҳиятлар эмас, балки бирлаштирувчи омиллар миллий маънавият замирини ташкил этади.** Фақат бунини жўн тушуниш ҳам, жўнлаштириб талқин этиш ҳам –хато. Маънавиятимиздаги энг умуминсоний ғоялар ҳам ниҳоятда миллий бир тарзда ўзлигини намоён қилади, улар бошқа миллат маънавияти унсурларидан нусха кўчириш шаклида намоён бўлмайди.

Биз миллий урф-одатларимиз, маросимларимизга баҳо бермоқчи бўлсак, бутун инсоният манфаатлари нуқтаи назарини, алоҳида шахс эркинлиги, Ватан ва миллат манфаатларини, миллий кадриятларимиз мажмуини яхлит уйғунликда олиб қарамоғимиз талаб этилади. Агар шу уйғунликка моҳиятан мувофиқ бўлса, ёхуд лоақал унга зид бўлмаса, демак, мақбул, аммо инсонлараро зиддият туғдирса, нифоқ солса, ёки ўзга шахс

эркини бўлса, Ватан ва миллат манфаатларига зид бўлса, демак, мақбул эмас. Аммо бир нарсани эсдан чиқармайлик: биз миллий маънавиятимизни кадрласак, уни ривожлантиришга уринсак, қайсидир ўзга халқлар, сиёсий кучлар, биздан гумондор бўлиши мумкин, бизнинг тилимиз, динимиз, кийган кийимимиз ёки урф-одатларимиз уларнинг дидига ўтиришмаслиги, танлаган мустақил йўлимиз улар назарда тутган қолипларга мос келмай қолиши мумкин деб, ошиқча «андиша»ларга берилсак, демак, бу ҳануз онгимиздаги қарамлик асоратидир. Кўнглимизда Ҳақ нури билан бир ишга жазм қилар эканмиз, ўзгаларнинг ноўрин шубҳа-гумонлари билан ҳисоблашиш, чумчуқдан кўрқиб тарик экмаслик билан баробар.

Европа халқлари ижтимоий ва маданий соҳаларда ўз тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб, аждодлари қолдирган меросга мос қилиб, илмий андоза ва ўлчовлар яратганлар, таъриф ва тизимлар шакллантирганлар. Агар улар яратган мерос таъсирида, унга эргашиб бошқа бир халқ маданий бойлик ҳосил қилган бўлса (масалан, совет даврида СССР халқлари вакиллари яратган кўпчилик асарларни олайлик), албатта, Европа маданияти андоза ва ўлчовларини унга тадбиқ этса бўлар. Аммо ўзбекнинг миллий тафаккури охириги 70 йилда шаклланган деб бўлмаганидек, бугун энди ижтимоийёт мавзуларида илмий мулоҳазалар юритиш учун онгимизга кечаги зўраки жойлаштирилган сунъий қолиплардан ўйламай-нетмай фойдаланишга уринишимиз ҳам ўринли эмас.

Мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият, умуминсоний маънавият ҳаётда асли мавжуд эмас, жаҳон маданияти турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат. Қандай миллат, қандай халқ бўлмасин, барибир, уни муайян инсонлар ташкил этади. Инсонларнинг ҳар бири ўз киёфаси, ўз феъл-атвори, фикр-андишалари, ўз ҳаёт йўли ва орзу-ниятларига эга. Аммо уларнинг барчаси Аллоҳ яратган маҳлуқотнинг бир тоифаси - бани одамга мансуб бўлгани туфайли уларнинг барчаси учун умумий бўлган муайян қадриятлар мажмуи ҳам мавжуддир. Бу қадриятлар ҳар бир миллат, ҳар бир инсон учун алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг кўр-кўрона инкор этилиши, тан олинмаслиги бутун башарият учун ҳалокатли бўлиши мумкинлигини жаҳон тарихи тажрибаси кўп марта исботлаган. Албатта, бундай қадриятлар барча инсонлар, барча миллатлар томонидан бирданга, азал-ибтидодан англаб етилган, идрок қилинган деб бўлмайди. Умуминсоний қадриятлар ҳар бир миллатнинг маънавий мулкига айланиши учун асрлар, балки минг йиллар керак бўлди. Хатто бугун ҳам барча инсонлар, барча элат ва тоифалар уларни тугал англаб етган, дейиш қийин.

Масалан, энг асосий умуминсоний қадрият - ҳар бир дунё юзига келган инсоннинг **яшаш ҳуқуқини** олайлик. Барча илоҳий китоблар инсоннинг яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилади, ўзгаларга ноҳақ озор етказмасликка, инсонни нобуд этмасликка чақиради. Аммо инсонлар доимо ушбу даъватга риоя этиб келмоқдами? Қайтага, астаффурулло, ўша китоблар қатидан ўзларига мақбул бўлмаган ўзга инсонларни йўқ қилиш учун фатволар излайдилар, ўзларини “мусулмон”, ўзгаларни “кофир” деб эълон қиладилар. Ҳолбуки, инсонлар

этиқоди ҳақида ҳукм чиқариш фақат Аллоҳга тегишлидир. Аллоҳ ҳатто ўз пайғамбарларига ҳам ўзгалар устидан ҳукм чиқариш ҳуқуқини берган эмас, Аллоҳнинг расуллари фақат унинг ҳидоятини бандаларга етказишга масъул этилган, яъни пайғом (хабар) элтувчидирлар. “Ҳукм қилиш фақат Аллоҳнинг ўзига хосдир”, дейилади Қуръони каримнинг “Анъом” сураси 57-оятда. **Атроф-муҳит, табиатга беҳуда зиён етказмаслик** яна бир умуминсоний қадрият бўлиб, афсуски, бу ҳам ханузгача кўпчилик инсонлар томонидан амалда риоя этилаётган қоидага айлангани йўқ. Инсонлар, одатда, арзимас хою-ҳаваслари йўлида ўз келажаклари илдизига аёвсиз болта урадилар. Яна бир умуминсоний қадрият **адолат туйғуси** бўлиб, ўзбек халқининг “пичоқни аввал ўзинга ур, оғримаса, бировга”, деган ўткир рамзий мақоли бу қадриятни кучли бир тарзда ифодалайди. Инсон қофирга ҳам, мусулмонга ҳам, дўстига ҳам, душманига ҳам адолат юзасидан муомала қилиши зарурлиги илоҳий китобларда ҳам очиқ-ойдин баён этилган. Аллоҳ таолонинг “Раҳмон” исм-сифатида унинг Олий адолати ёрқин ифодасини топган ва бу ҳам инсонга табаррук ибрат бўлмоғи керак. Аммо адолат тарозуси паллаларини доимо тенг тутиш жуда кам одамларга насиб этиб келмоқда. **Яратувчилик меҳнати** билан шуғулланиб, ўз моддий эҳтиёжларини таъмин этиш ҳам умуминсоний қадрият ва табиий заруратдир. Бу қадриятни тан олгиси келмай, айланиб ўтишга, ўзгалар меҳнати ҳисобидан ўз бахтини қуришга уринган кимсалар ҳам хануз керагидан ошиқ учрайди. 130 йиллик асоратдан сўнг янгидан мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўз муно-сиб ўрнини эгаллашга интилар экан, аввал-бошдан ўз бахтини ўзгалар ҳисобига қуришга умид боғламасдан, барча халқлар билан тенг, адолатли, дўстона ва самимий муносабатлар ўрнатишга тарафдор бўлиб чиқмоқда, башариятнинг келажаги учун ўзини ҳам бошқалар қатори масъул ҳис этмоқда. Бундай ёндошув ўзбек халқининг минг йиллик маънавий тажрибасига кўп жиҳатдан мувофиқ келади.

4-фасл. Ижтимоий фанлар методологияси хусусида.

Инсон илми ҳеч қачон Борлиқ ҳақиқатининг охирига ета олмайди. Шундай экан, ҳарқандай илм бирор-бир аниқ мақсад сари йўналмаса, чексиз-чекгарасиз, ибтидо-интиҳосиз бўлиб қолиб, бирор самарага муяссар бўлиши қийин. “Методология” тушунчаси воқеликни илмий идрок этишнинг айна шу муайян мақсадга қаратилган мантиқий тизимини англатади. Маълумки, аждодларимиз - буюк тасаввуф пирлари - Ҳаққа етишишнинг ирфоний йўллариини ишлаб чиққанлар ва уларни “тариқат” ёки “сулук” деб атаганлар. “Метод” атамаси ҳам аслида юнонча “методос” сўзидан бўлиб, “йўл”, “ҳақиқатни англаб етиш йўли” маъноларини ифодалайди. Араб тилида бу сўзнинг муқобили “тариқ” ёки “тариқа” бўлади. “Тариқат” атамасининг келиб чиқиши шундан. Алишер Навоий XV асрда айна шу анъанага таянган ҳолда адабиётда “бадий метод” муаммосини ҳал қилиб берди ва “ҳақиқат тариқи”, “мажоз тариқи” тушунчаларини илмий истеъмолга киритди.

Марксизм-ленинизмга сўнгги ҳақиқат деб қараган пайтимизда ижтимоий фанлар соҳаси жуда жўнлашиб кетган эди. Чунки мутлак ҳақиқатлар аллақачон аниқланган, энди нисбий, иккинчи даражали масалаларни ҳал қилишгина қолгандай тасаввур ҳукмрон эди. Ҳозир ҳам яқин ўтмишда марксистик фалсафани яхши ўзлаштириб олганлар учун эски андаза ва қолиплардан воз кечиш қийин бўлмоқда. Аммо бугун, кўзимизни каттароқ очиб қарасак, биргина Европа минтақасида шунча кўп бир-биридан кескин фарқ қилувчи фалсафий тизимлар яратилган экан-ки, уларнинг ҳар бирини жиддий англаб етиш учун бир инсоннинг умри ё етади, ёки етмайди. Шундай шароитда собиқ совет даврида кимки марксистик диалектиканинг тарғиботи билан илмий даражаларга эришган бўлса, бугун ҳам кечаги билимларини «илмий фалсафий таълимот» сифатида талабаларга тақдим қилишга уриниши, юмшоқ қилиб айтганда, инсофдан эмас, қолаверса, бундай “ўжарлик”нинг оқибатини ҳам ўйлаш керак. Кечаги биз бошдан кечирган “савдолар”дан беҳабар ёшларимиз бундай масъулиятсизлигимиз туфайли яна ёлғон “ҳақиқат”ларни чин деб ўзлаштирадими? Бундай методологик чалкашликлар фақат фалсафа эмас, бошқа қатор ижтимоий фанларга ҳам оид бўлиб, 70 йиллик марксистик мафкура асорати уларнинг барчасига ўз “тамға”сини босиб кетганлиги биз катта авлодга сир эмас.

Президент И.А.Каримов ўз вақтида “Фидокор” газетаси мухбири саволларига жавобларида бу ҳақда шундай дейган эди:

“Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятишунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатишунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими – уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга. Лекин бугун ўрта ва олий ўқув даргоҳларидаги таълим-тарбия жараёнларида фойдаланилаётган дарсликлар, дастур-қўлланмалар, китоблар қандай мафкурадан озиқланган? Уларда эски тузум давридан қолган зоявий қарашлардан тўлиқ воз кечилганига ким кафолат бера олади? Бу ҳақда қайта-қайта гапиришга тўғри келмоқда. Афсуски, биз мамлакатимизда ижтимоий фанларнинг ривожига замон талабларидан ортда қолаётганини тан олишга мажбурмиз. Бу борадаги хато ва камчиликларни зудлик билан бартараф этиш чораларини кўришимиз лозим”⁴⁹.

Табиий, техник ва аниқ фанларнинг дини, миллати бўлмайди. Ўзбекнинг физикаси, арабнинг химияси, ҳинднинг математикаси деган тушунчалар ўша халқ вакилларининг ушбу фан соҳасига қўшган хиссаси маъносида балки ишлатилиши мумкин дир, аммо қайси халқ вакили кашф этганлигидан қатъий назар, сувнинг химиявий таркиби, бирор ўсимликнинг ривожланиш қонуниятлари, геометрик шаклларнинг хоссалари ёки компьютернинг иш принциплари турли миллатлар учун турлича бўлмайди, Яъни модданинг сифатий хусусиятлари ва миқдорий ўлчовлари объектив ҳодиса бўлиб, эътиқод, анъана, миллий ва ижтимоий ўзига хосликларга эга

⁴⁹ Ислам Каримов. Асарлар. 8-жилд, с. 504-505

эмас. Шу сабабли бу соҳаларда эришилган барча ютуқлар умумжаҳон илмига муайян хисса бўлиб қўшилиб бора беради.

Ижтимоий, яъни инсон ва жамият ҳаётига оид илмлар эса иложсиз равишда ҳар бир минтақа, миллат ва элат, баъзан ҳатто алоҳида ижтимоий тоифа учун ўзига хос жиҳатларга эга бўлади. Масалан, Ўзбекистон тарихини Олмония ёхуд Хитой тарихи принциплари асосида яратиб бўлмайди, ёки рус тили луғатшунослигини араб тили учун ишлаб чиқилган моделлар асосида курсак, миллий тил моҳиятига зид иш қилган бўламиз. Чунки ҳар бир минтақа, миллат ва элатга хос эътиқод тизими, ҳаёт тарзи, урф-одатлари, маданияти, ахлоқий принциплари бўлади. Масалага янада аниқроқ ёндошилса, ҳатто ҳар бир ижтимоий тоифанинг ҳаётга ёндошувида ўзига хос жиҳатлар бўлади-ки, уларни ҳисобга олмаслик умумбашарий миқёсда оғир оқибатларга олиб келувчи чалкашликларни келтириб чиқариши мумкин. Марксизмнинг фақат ишчилар синфи манфаатларини кўзда тутиб (аниқроғи, энг камбағал ва паст тоифали ишчилар, яъни пролетариатнинг муайян бир тарихий шароитдаги нуқтаи назари ва тор доира манфаатларинигина ҳисобга олиб) ишлаб чиқилган дунёқараш тизими бутун жамиятга зўрлик билан татбиқ этилиши натижасида инсоният бошига қандай кулфатлар ёғилганлиги бу масалада тарихнинг аччиқ сабоғи бўлганлигини эслаш кифоя.

Ижтимоий соҳада асл ҳақиқатни англаб етиш табиий ва аниқ(математик) фанларга нисбатан бир неча баробар мушкулроқдир. Чунки ижтимоий соҳадаги тушунчалар тарихан шаклланади. Уларни англаб етиш учун миллат тарихини, унинг маданий меросини чуқур ўрганиш керак. Европа мамлакатлари бошидан кечирган давлатчилик тарихини ўрганиш асосида Осиёдаги ушбу соҳа муаммоларини англаб етиш мумкин деб ўйлаган одам қаттиқ янглишади. Марксчилар бутун инсоният тарихий тақомилига татбиқ этмоқчи бўлган формацион назария ҳам айна шу сабабдан ўзини оқламади. Россиядаги крепостнойлик тузуми, Ўрта асрлар Европасидаги феодализм тизими, ёки Юнонистондаги кулдорлик айна ўша ўлка ва минтақаларга хос бўлган бетакрор ижтимоий ҳодисалар эди. Уларни Хитой ёки Ҳиндистондан қидириш ҳеч қачон қониқарли натижа берган эмас. Шундай экан, бугунги кунда яна муайян замон ва маконда туғилаётган долзарб муаммоларга «жаҳоншумул» миқёсда жавоб беришга беҳуда уринмасдан, яқин ўтмишдаги илм тарихининг аччиқ сабоқларини бироз инобатга олиб режа тузсак ва ҳаракат қилсак, ўзимизни ҳам, бошқаларни ҳам чалғитмай иш тутган бўлур эдик.

Ижтимоий фанлар соҳасида фақат мантиқий таҳлил кифоя қилмайди. Ҳар бир халқ ўз тарихи, маданияти, тили, адабиёт ва санъати, ахлоқий қарашларини назарий ўрганиш учун бошқа халқлар тарихшунослиги, маданиятшунослиги, адабиётшунослиги ва ахлоқшунослигида асрлар давомида ўша халқлар тарихи, маданияти, дини, адабиёти, урф-одатлари тарихий тажрибасига таянган ҳолда ишлаб чиқилган принциплар, тушунча ва тимсолларни шундайича кўчириб олиб келиб, ўша бегона қолипларга ўз тарихи, маданияти, тили, адабиёт ва санъати, маънавий ва ахлоқий кадриятларини қандай қилиб бўлса ҳам тикиштиришга уринмай, бу соҳада

аждодларининг тажрибаларини чуқур ўрганиши, уларни ўзаро киёслаб, ҳозирги замон талабларини, кейинги даврда бу соҳада эришилган ютуқлар ёки йўқотишларни ҳисобга олиб, ўзга минтақалардаги аҳволни ҳам назарда тутган ҳолда мустақил қонун-қоидалар, тушунча ва тимсоллар тизимини аниқлаш ва уни мустақил йўналишда такомиллаштириб боришга ҳаракат қилиш керак бўлади. Бу, албатта, қийин ва машаққатли изланишлар йўли, аммо бу соҳада осон йўлни қидирган олим охир-натижада халқни гумроҳликка маҳкум қилади.

Президент И.А.Каримов ўзининг янги китобида бу масалага яна алоҳида урғу беради: *“Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди.”*⁵⁰ Президент асаридан, жумладан, маънавий меросимизга, *“умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида”* бекиёс хизматлари сингган она юртимизда туғилиб камолга етган улуғ алломаларнинг боқий меросларига махсус эътибор қаратилади.⁵¹

Илм хоҳ жузъий масалага бағишлансин, хоҳ умумметодологик муаммоларни ҳал қилишга қаратилган бўлсин, агар холис бўлмаса, илм бўлмайди, реал натижага эришилмайди. Қандай мақсадни олдиға кўйганлигидан қатъи назар, холис изланишларга таянмаган илм - илм эмас. Шу нуқтаи назардан, бир аччиқ ҳақиқатни ниҳоят тан олишимиз керак: собиқ СССР шароитидаги ижтимоий фанлар соҳасида ўтказилган «тадқиқотлар»нинг аксарият қисми ҳақиқий илм эмас, мафкурабозлик эди, холос. Шундай экан, кечагина ўтмиш мафкурасига содиқ хизмат қилиб, турли “илмий” даража ва унвонларга сазовор бўлганлар, ҳеч бўлмаса, ҳали ҳам адабиётчи, тарихчи, ва ҳ.к. бошқа фанлар намоёндаларига беписандлик билан юқоридан қарашга уринмасалар, дунё илмининг ривожига дурустроқ назар солиб, аждодларимиз маънавий меросига жиддийроқ муносабатда бўлишга ҳаракат қилсалар ёмон бўлмас эди. Уларнинг кўпи яхшигина фикрлаш қобилиятига эга одамлар, демак, аниқ мавзулар устида бинойидек тадқиқот ўтказишлари мумкин. Аммо «умумметодологик асосга» ўтганда бир вақтлар хотирага жойлаштирилган эски андаза ва қолиплар яна ўз таъсирини кўрсата бошлаши ишни мураккаблаштиради.

Яқин ўтмишда, яъни қарамлик даврида миллий маънавий меросни ўрганишга қандай ёндошилди, деган масалада баъзан баҳс туғилиб қолади. Баъзилар шундай фикрлашади: “Ахир ўша йиллар давомида ҳам ўтмиш мерос озми-кўп ўрганилди-ку! Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий ва бошқа қатор алломаларнинг асарлари рус ва ўзбек тилларида босилиб чиқди, тадқиқ ва тарғиб этилди. Бу улкан ижодий меҳнат бир неча авлод олимларнинг умр мазмунини ташкил этмадими?” Ниҳоятда тўғри. Устозларимиз бу йўлда чинакам фидойилик намуналарини

⁵⁰ И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С. 29-30.

⁵¹ Шу китоб, с. 30.

кўрсатишди. Бугунги миллий маънавиятимизни тиклаш йўлидаги уринишлар кўп жиҳатдан ўша заҳматкаш устозлар яратган залворли пойдеворга таяниб турипти. Аммо айрим инсонларнинг миллат маънавияти йўлидаги фидойилиги билан ҳукмрон тузум ва унинг мафкураси кўзлаган асл мақсад, бу соҳада юритган қатъий сиёсати орасида жиддий фарқ бор эканлигини ҳам бугун ўзимизга ойдинлаштириб олишимиз керак. Биз ўтмишни ёппа инкор қилиш йўлидан борсак, яна “большевикча” иш тутган бўламиз. Етмиш йил ичида нималар ютдик ва нималарни ютқиздик - унинг сарҳисоби алоҳида. Бу ўринда яхши англаб етишимиз керак бўлган масала шуки, собиқ ҳукмрон тузум ўтмиш меросни ўрганишда ҳам ўз сиёсати, етакчи ғояси, мафкураси илдизларини мустаҳкамлашни ният қилди. Ўзбекнинг асл миллий маънавияти, аждодларимиз яратган бойлик бевосита уларни ҳеч қачон ва мутлақо қизиқтирган эмас.

Большевиклар диктатураси агар олимларимиз учун ўтмиш аждодлар меросини ўрганишга заррача имкон берган бўлса, бунинг эвазига улар олдига улкан шарт ва талаблар ҳам қўйган эдилар. Бир сўз билан “коммунистик партиявийлик” деб аташ мумкин бўлган талабнинг мазмуни шунда эди-ки, ўтмиш меросимизда марксизм ғояларини қувватловчи, бу ғояларнинг кенг халқ оммаси онгига пухта ва мустаҳкам ўрнашувига хизмат қилувчи ҳар қандай нарса топилса, барчасини яққол очиб бериш, тарғиб қилиш, аждодларимиз билдирган фикр ва мулоҳазаларни иложи борида “марксистик руҳда” талқин қилиш, аммо агар нимаики “пролетар диктатураси” ғояларига зид келиш эҳтимоли бўлса рад этиш, инкор қилиш, қора ёрликлар ёпиштириш, зарур ҳолатларда эса кўриб туриб кўрмасликка солиб ўтиб кетиш лозим эди. Меросни ўрганиш ишига марксизм “фалсафа”сини чуқур ва жиддий ўзлаштирган, тоталитар сиёсатга содиқлиги тажрибада исбот этилган, мавжуд тузумга чин дилдан тарафдор кишилар дарға қилиб белгиланар, уларга ҳар бир соҳа тадқиқотчиларининг “диалектик ва тарихий материализм”, “илмий коммунизм” принципларидан заррача ўнг ё сўлга оғишмай бораётганлигини қатъий назорат этиш ва таъминлаш ишониб топширилган эди. Қатағонлар одамларнинг юрагини олиб қўйган, кўплар ҳукмрон “партия” нима деса, “ҳа, шу тўғри экан-да” деб қўя қоладиган бўлиб қолишган эди.

Собиқ тузум даврида аждодларимиз меросини ўрганиш бўйича бажарилган ишларни баҳолашда унутмаслик лозимки, буюк алломаларимизнинг қарашлари уларда асли ҳолидек акс этган эмас, балки бегона қолиплар, ёт андозаларга мослаб сунъий талқин этиб келинган. Бунинг учун турли усуллардан фойдаланилган. Масалан, оммавий нашрларда уларнинг асарларидаги “коммунистик партиявийлик” қолипига тушмай қолган жойлари (кўпинча, энг муҳим қисмлари) қирқиб-кесиб ташланиши шундай “усул”лардан бири эди. Тан олиш керак, собиқ тузум даврида олимларимиз, тадқиқотчиларимиз шахсан қанчалик пок, самимий бўлишмасин, аждодлар меросига холис ёндошув имконига эга бўлган эмаслар. Улар баъзан ўзлари тўғри деб ўйлаган ҳолда, баъзан мажбуриятдан йўқни бор, борни йўқ қилиб кўрсатганлар, аждодларимиз сўзини холис,

минтақа маънавиятининг амалий ва назарий такомилли мантиқига мувофиқ тарзда эмас, марксистик мафкура талабларига мос йўналишда талқин этганлар. Натижада ўтмиш меросимиз намуналари билан асл қўлёзмалардан, тўлиқ матнлардан эмас, оммавий нашрлар асосида таниш бўлган кўпчилик олий маълумотли мутахассислар ҳам ягона ҳукмрон идеология рухсат берган “ҳақиқатлар”дан ўзга ҳақиқатлар мавжуд эканлигидан деярли беҳабар тарбия топганлар. Бугун зиёлиларимизнинг кўпчилиги маънавий меросни тўғри идрок қилишга қийналаётганликларининг сабабларидан бири ҳам шунда. Демак, ўтган 70 йиллик даврда маънавий меросни ўрганиш бўйича қилинган ишларнинг амалий томонлари - нашрлар, маълумотлар - бугун учун хизмат қилишга яроқли бўлса ҳам, ғоявий-назарий йўналишлар, талқин ва хулосалар, андаза ва тушунчалар - барчаси жиддий ва диққат билан қайта кўриб чиқишни талаб қилади ва бу миллий маънавиятимиз назариясини тўғри, аслига мувофиқ шакллантиришда ўта муҳим муаммолардан биридир.

Бугунги кунда диёнат, ахлоқ тушунчалари имон-эътиқоддан ажралмас эканлиги равшан бўлиб қолди. Аммо **ислом маърифати** масаласида хануз жиддий хулосага кела олмай, гумон аралаш турибмиз. Онгимизни марксизм ақидалари тугал тарк этмас экан, бу масалада узил-кесил хулосага келишимиз, албатта, мушкул. Чунки туғилганимиздан буён марксистик мафкура бизнинг ёшимиздаги авлодга бирдан-бир ҳақиқий илм - фақат ҳаётни материалистик идрок этишга асосланган илмдир деб уқдириб келган. Яқин ўтмишда шундай ялпи тарғибот таъсирида таълим олган кўпчилик тенгдошларимиз (устозларимиз ҳам) “илм бошқа, дин бошқа” деган ақидани тарк этишга ботинмай туришипти. Диний илмларни ҳақиқий илм қаторига кўшиш мумкинлигига шубҳалари тўлиқ тарқаган эмас. Туппа-тузук академикларимизнинг китобларида бугун ҳам Пайғамбаримизга “вахий” келишини сиёсий мақсадлар билан изоҳлашга интилиш кузатилади. Аслида эса илм фақат ақлга таянмайди. Айниқса, ижтимоий соҳа, маънавиятга алоқадор соҳаларда ақлий ва нақлий илмлар мутаносиблиги муҳим ўрин тутди. Бизгача ўтмишдан етиб келган китоблар ҳам икки тоифа – 1) илоҳий матнларга таянувчи, яъни “вахий” орқали етиб келган, 2) инсоний матнлар асосидаги, яъни инсонлар ижод этган китоблар. Булардан биринчиларининг мазмуни азалий ва абадий моҳиятга туташади, иккинчилари эса муайян замон ва маконда яшаб ўтган инсонларга тегишли бўлгани туфайли, айтиш мумкин ўша замон ва маконнинг таъсиридан холи эмас, яъни уларга мутлақ ҳақиқат сифатида ёндошиш нотўғри бўлади. Масалан, Қуръон оятлари мазмуни ўзида мутлақ ҳақиқат сирини яширгандир, аммо унинг турли тафсирлари муфассирлар шахси билан, уларнинг турлича талқини билан боғлиқ. Хулоса қиладиган бўлсак, Ҳақ йўлида қилинадиган ҳар қандай илм ҳақиқий илмдир ва у инсон руҳини поклашга хизмат қилади, илмда ҳақиқатдан ҳар қандай чекиниш эса жаҳолатга олиб келади.

Илмларни турларга ажратадиган бўлсак, масалан, мақсад йўналишига кўра фарқлаш мумкин. Шунда дунёвий мақсадларга йўналган ёки ухравий (охиратга, яъни бу дунёдаги фаолиятимизнинг у дунёдаги оқибатига оид) мақсадларга йўналган илмлар ҳақида гапириш мумкин бўлади. Диний ва

дунёвий илмлар дейилганда биринчи навбатда айни шу масалани назарда тутиш керак. Масалан, Имом Ғаззолий фикҳ илмини (ислом ҳуқуқшунослигини) диний манбаларга таянувчи дунёвий илм деб ҳисоблайди, чунки унда мусулмон кишининг бу дунёга оид ишлари ҳақида гап кетади. Ғаззолийнинг “Ихёи улум ад-дин” китоби эса мўминнинг диққатини охират ишига қаратади, яъни “Илм китоби”да аллома назарда тутган “муомала илми” инсонлар аро муомалага эмас, банданинг Аллоҳ билан муомаласини тўғри йўлга қўйишга қаратилган, бу эса бугунги кун тилида “ислом маънавияти” тушунчасига тўғри келади.

Ислом минтақасида “филология” ва “герменевтика” га оид фанлар жуда қадимдан кенг ривожланган ва муайян маънода барча инсон ва жамиятга оид фанларнинг аввалига қўйилган. Бунинг асосий сабаби илоҳий китобларга ва маънавий меросга айрича аҳамият билан боғлиқ бўлиб, Янги давр Европа одами илмда ҳам, бадиий ижодда ҳам кўпроқ оригиналликка, бетакрорликка интилса, Ислом минтақасида ҳар бир алоҳида инсон ўз билимларини ягона ва чексиз (ғайбга уланиб кетувчи) Борлиқ ҳақиқатининг жузвий қисми, хусусий шарҳи деб ёндошган. Европада ҳар бир шахс ўз фикрини ўзгалар қарашидан фарқ қилиб туришига эътибор қаратса, бизнинг миллий анъаналаримизга кўра ҳар бир улуғ аллома ўзи англаб етган ҳақиқатларни илоҳий калом ва ўзидан олдинги ўтган салафларга аён бўлган ҳақиқатлар билан уйғун жиҳатларини таъкидлашга уринган. Бунинг натижасида, баъзан Европа кишилари Шарқни оригинал (янгича) фикрлай олмасликда айблаш сингари ҳолатлар ҳам учрайдики, бу ҳаётга ёндошувдаги ўзига хосликларни тушунмасликдан келиб чиқади.

Аслида **маънавиятга оид фанларнинг методологияси** масаласи аллақачон улуғ аждодларимиз томонидан ҳал қилинган. Бу илм ва имон бирлиги, аниқроғи, **нақлий ва ақлий билимлар уйғунлиги**, яъни илоҳий китоблар ва аждодларимиз меросида баён қилинган, тарихий тажрибага асосланган билимлар билан рационал (мантиқий) тафаккурга асосланган ҳулосаларнинг ўзаро мувофиқлигидир. Бу **методологик асос** Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардан сарчашма олиб, Имоми Аъзам, Форобий, Мотуридий, Ибн Сино, Ғаззолий, Насриддин Тусий каби ислом минтақа маданиятининг буюк алломалари ижодида ўз ривожини топган, кейинчалик улуғ тасаввуф пирлари Аттор, Румий, Ибн ал-Арабий кабилар ижодида ирфоний ғоялар билан бойитилган ва Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий сингари мутафаккир ижодкорлар асарларида бадиий тафаккур жилолари билан мукаммаллаштирилган муназзам бир истехком, метин пойдевордир-ки, унга таяниб яратилган ҳар бир жиддий тадқиқот **умумбашарий кашфиёт** даражасида қабул қилинишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бунинг учун ҳар бир уриниш самимий имон ва илм, меҳр ва масъулият билан йўғрилган бўлса, бас.

БИРИНЧИ ҚИСМ БЎЙИЧА САВОЛЛАР:

1. Мустақиллик масъулияти.
2. Миллий мустақиллик шароитида маънавият масалаларининг долзарблашуви ва бунинг сабаблари.
3. Инсонлар онгидаги эски мафкура асоратларидан қутулиш муаммоси ва янгича тафаккур зарурати.
4. Миллий ўзликни англаш.
5. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори.
6. И.А. Каримов. “Истиклол ва маънавият”.
7. И.А. Каримов. “Маънавий юксалиш йўлида”.
8. И.А. Каримов. “Халқни Ватан манфаати бирлаштиради”.
9. И.А. Каримов. “Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши” (“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобидан).
10. И.А. Каримов. “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда”.
11. И.А. Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”.
12. И.А. Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”.
13. И.А. Каримов. “Маънавий мерос қудрати”.
14. “Маънавият ва маърифат” Республика жамоатчилик маркази.
15. Республика “Маънавият ва маърифат” кенгаши.
16. Улуғ алломаларимизнинг юбилейлари.
17. Мустақиллик даврида Амир Темур шахсига муносабат.
18. Миллий ғоя, мафкура, маънавият. Уларнинг ўзаро нисбати.
19. Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари.
20. Миллий маънавиятимизнинг теран томирлари.
21. Мустақиллик даврида аждодларимиз маънавий меросига муносабатнинг тубдан янгиланиши.
22. Умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавият нисбати.
23. Миллий маънавиятимизнинг умуминсоний моҳияти.
24. Миллий маънавият назариясини шакллантиришнинг умумметодологик асослари.
25. Кўп қутбли дунё.
26. Инсон – дунё меҳвари...
27. Иқтисод, сиёсат, маънавият: инсон ва жамият ҳаётида уларнинг ўзаро уйғунлиги зарурати.
28. Ижтимоий фанлар методологияси.

II қисм.
Маънавиятни англаш.
Миллий маънавиятимиз илмий-назарий
асосларининг шаклланиши. Маънавий ҳаёт мезонлари

4-боб.

Инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни ва аҳамияти. Жаҳон
илми ва ўтмиш аجدодларимиз меросида маънавият
масалаларининг назарий жихатдан ўрганилиши

1-фасл. Инсон ҳаётининг маъноси

Фикр юритувчи ҳар бир инсон албатта ўз ҳаётининг маъно-мазмуни, моҳияти ҳақида бир кун эмас, бир кун ўйлаб қолади. Бу ёруғ дунёда яшашдан мақсад нима? деган саволни ўзига ўзи беради. Дарҳақиқат, инсон ҳаётининг маъноси борми, у нега яратилган ўзи?

Буюк мутафаккир аллома, шайх Нажмиддин Кубронинг истеъдодли шогирдларидан Нажмиддин Доя (Абу Бакр Абдуллоҳ Асадий Розий) ўзининг 1223 йилда ёзилган «*Мирсод ул-ибод мин-ал-мабдаъ илал-маод*» («Аллоҳ бандаларининг бошланғичдан тугалланишигача бўлган ҳаёт йўли») асарида ушбу саволга жавоб сифатида бир рубоий келтиради:

*Мақсуди вужуди инсу жон ойина аст,
Манзури назар дар ду жаҳон ойина аст,
Дил ойинаи жамоли шоҳаншоҳ аст,
В-ин ҳар ду жаҳон ғилофи он ойина аст.*

(Инсон вужудидан мақсад кўзгудир,
Ҳар икки жаҳонда эътиборга арзигулик нарса кўзгудир,
Кўнгил кўзгуси (Борлиқ) ҳукмдорининг жамолини акс эттирувчидир
Ва ҳар икки жаҳон ушбу кўзгунинг ғилофидир.)

Аллоҳ инсонни икки жаҳонда азизу мукаррам қилиб яратди. Бутун моддий оламини унга бўйсундирди. Инсон вужудидан мақсад эса унинг кўнгил кўзгусидир. Чунки бу кўзгу Борлиқ ҳақиқатини – Ҳақ жамолини ўзида акс эттириш қобилиятига эга. Бу табаррук ғоя турли тарзда, турли кўриниш-ифодаларда кўпчилик улуғ алломаларимиз ижодида ўз аксини топган. Улар йўқ жойдан пайдо бўлмаган. Охирги ва бизгача мукамал етиб келган илоҳий ваҳий бўлмиш Қуръони каримнинг «Нур» сураси 35-ояти “Аллоҳу нур ус-самовоти ва-л-арз” (Аллоҳ осмонлар ва ернинг “нуридир”) деб

бошланади ва давомида «Аллоҳ ўзининг (бу) нурига ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур» (*Йаҳди-л-лоҳу ли-нуриҳи ман йашау*) деб таъкид этилади.⁵²

Маълумки, инсон мукамал мавжудот эмас. Вақти келса, у энг қутурган ҳайвондан бадтар ваҳшийлашиши ёки энг разил махлукдан ҳам баттар тубанлашуви мумкин. Аммо Аллоҳ ҳикмати шундаки, бегуноҳ фаришталар эмас, айна Одам насли ер юзида халифа қилиб яратилган. Аллоҳ таоло Одам Атони яратишни ирода этар экан, фаришталарга *“Мен ерда халифа яратмоқчиман,”*-дейди (Бақара сураси, 30-оят). Қуръони каримда инсоннинг ер юзида халифа қилиб яратилганлиги ҳақидаги хабар яна қатор сураларда зикр этилади. *“У сизларни ерда халифа қилиб қўйган зотдир”*, - дейилади Фотир сураси 39-оятда. “Анъом” сураси 165-оятда, Юнус сураси 14-оятда, Сод сураси 26-оятда, Намл сураси 62-оятда, Нур сураси 55-оятда, Аъроф сураси 129-оятда ҳам шу мазмун ифодаланади. Шундай экан, Нажмиддин Доя келтирган фикрлар миллий маънавий меросимиз учун тасодифий эмас, балки етакчи фикрдир. Маънавият ҳақида сўз юритганда биз, аввало, ана шу табаррук ҳақиқатни фаромуш этмаслигимиз керак.

Аждодларимиз меросида сурат ва маъно, мажоз ва ҳақиқат ҳақида сўз боради. “Сурат” ва “мажоз” тушунчалари бу ўринда фоний дунёни, жумладан, инсон вужудини, “маъно” ва “ҳақиқат” эса боқийликни, Борлиқнинг боқий моҳиятини ифодалаш учун ишлатилади. Демак, инсон маънавияти унинг бақога дахлдорлигини, ушбу фоний хилқатда акс этиши мумкин бўлган боқий ҳақиқатни, хуллас, фанода бақонинг намоён бўлишини англатади.

Ҳар қандай ҳодисани назарий ўрганиш деганда унинг моҳиятини турли нисбатларда кўриб чиқиш назарда тутилади. Маънавият бақонинг фанода зуҳури бўлганлигидан яхлит ва беҳудуддир. Демак, унинг ўзга ҳодисаларга нисбатлари ҳам чексиз бўлиб, инсон илми чексизликни яхлит қамраб олиши мушкул. На илож, шу чексиз нисбатлар аро биз учун энг долзарб ва муҳимларини танлаб олишга тўғри келади. *“Маънавият” тушунчасининг мазмуни*, - деб ёзади И.Каримов, - *фақат “маъни”, “маъно” деган сўзлар доирасида чегараланиб қолмайди*. Унинг фикрича, *“инсонни инсон қиладиган, унинг онги ва руҳияти билан чамбарчас боғланган бу тушунча ҳар қайси одам, жамият, миллат ва халқ ҳаётида ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган алоҳида ўрин тутуди”*⁵³.

2-фасл. Жаҳон илмида маънавият масалалари

Жаҳон илмида маънавият масалалари илгари асло кўтарилмаган десак, тўғри бўлмайди. Масалан, 1989 йилда Москвада “Наука” нашриётида “Происхождение духовности” деган қалингина китоб босилиб чиққан. Унинг

⁵² Қуръони карим. Т., 2001. (Иқтибослар Абдулазиз Мансур таржимаси асосида берилди. Фақат баъзи махсус эслатилган ўринларда ушбу таржимадан четга чиқилди.)

⁵³ И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С. 19.

сўз бошисида шундай жумла келтирилади: “Среди многообразных видов человеческой деятельности В.Г.Афанасьев, следуя К.Марксу, выделяет три основные группы: материальную (производственную), социально-политическую и духовную.”⁵⁴ К.Маркснинг қайси асарида худди шундай ёндошув мавжудлиги ёдимда йўқ, аммо ўз даврининг таниқли марксист-файласуфларидан ҳисобланган В.Г.Афанасьевнинг 1977 йилда Москвадаги “Политиздат” нашриёти чиқарган “Человек в управлении обществом” китобида шундай жумла бор экан. Аслида “маънавият” сўзи Шўролар даври луғатларида кўп учрамайди. Кўпроқ маданиятшунослик фанида “моддий маданият” ва “маънавий маданият” (“материальная” и “духовная” культура) деган тушунчалар қабул қилинган эди. Юқорида номи тилга олинган китобда “духовность” тушунчаси “душа” сўзи билан боғлиқликда олиниб, унинг материалистик талқинига урғу берилган.

Китобда инсоннинг асосий (таянч) эҳтиёжлари (“базисные потребности”) уч қисмга (соҳага) ажратилади: 1.Инсоннинг моддий ҳаётини таъминлаш (сақлаб қолиш ва давом эттириш) учун зарур бўлган (“витальные” – ҳаётий, биологик) эҳтиёжлар, яъни унинг таомга, сувга, уйкуга, иссиқ-совуқдан, турли хавф-хатарлардан сақланишга бўлган эҳтиёжлари. 2. Инсоннинг тор маънодаги ижтимоий эҳтиёжлари, яъни муайян бир ижтимоий гуруҳга тааллуқли бўлиш, ушбу гуруҳда муайян ўрин эгаллаш, ўзгалар наздида қадрланиш, ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиш кабилар. 3. Идеал (маърифий) эҳтиёжлар (идеальные (познавательные) потребности) – ҳаётнинг маъноси ва мақсадини, борлиқда ўз ўрнини англаб етиш эҳтиёжи⁵⁵.

Китобнинг асосий муаллифларидан бири академик П.В.Симонов асл мутахассислиги тиббиёт олими бўлиб, маънавиятнинг келиб чиқишини аниқлаш мақсадида каламушлар, итлар ва маймунлар устида турли тажрибалар ўтказиб, улар фаолиятида атроф-муҳитни тушунишга интилиш ва альтруизм унсурлари мавжудлигини исботлашга уринади⁵⁶. Яна бир муаллиф – тарих фанлари номзоди Ю.П.Вяземский эса ўз ёзувчилик маҳоратини ишга солиб, маънавиятнинг тарихий ривожини кузатмоқчи бўлади, аммо қадим Миср ва Юнонда маънавиятнинг шаклланиши ҳақидаги енгил-елпи мулоҳазалар, айниқса, уларни бадийлаштириб тасвирлашга уриниш ишонарли хулосаларга олиб келган, дейиш қийин.⁵⁷ Назаримизда, учинчи муаллиф – П.М.Ершовнинг “Санъатдаги маънавият”га бағишланган тадқиқоти⁵⁸ жиддийроқ ва эътиборга сазоворроқ чиққан, чунки санъат ҳаётни яхлит акс эттириши билан инсон маънавиятини ҳам мукамалроқ ифодалаш имконига эга.

Бугунги кунда “маънавият нима?” деган саволга хилма-хил жавоблар пайдо бўлмоқда. Айниқса, 1997 йилдан бошлаб мамлакатимиздаги барча олий ўқув юртларида “Маънавият асослари” фани ўқитила бошланганлиги

⁵⁴ Происхождение духовности. М., “Наука”, 1989. С. 3.

⁵⁵ Там же, с. 10-12.

⁵⁶ Там же, с. 23-38.

⁵⁷ Там же, с. 43-260.

⁵⁸ Там же, с. 266-315.

муносабати билан бу мавзуга олимларимизнинг эътибори янада кучайди. Қатор рисолалар, ўқув қўлланма ва дастурлар чоп этилди⁵⁹. Матбуотда кун сайин бу мавзуда катта-кичик мақолалар эълон этилмоқда. Ушбу китоб ва мақолаларда ҳар ким ақли етганича маънавият тушунчасига таъриф беришга, ҳеч бўлмаганда, муносабат билдиришга уриниб келмоқда. Баъзан бир кишининг ўзи бир мақоланинг ичида турли таърифларни келтирган ҳолатлар ҳам учрайди. Маънавият ниҳоятда кенг камровли тушунча бўлганлигидан бунга ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади. Ундан ташқари келтирилган таърифларни барчасини дабдурустдан бекорга чиқариш, буткул нотўғри деб баҳолаш ҳам инсофдан эмас, чунки уларнинг кўпчилигида масаланинг қайсидир қирраси ўз аксини топган бўлиши мумкин.

Аммо, афсуски, яқин-яқинларгача кўпчилик масалага жиддий ёндошишга, илгари назарий тизим даражасида кўриб чиқилмаган инсон ва жамият ҳаётидаги муҳим йўналиш, ҳассос бир соҳага камоли эътибор билан разм солишга муваффақ бўлмади.

3-фасл. Маънавиятнинг илмий назариясини яратиш зарурати.

Баъзан савол бўлиб қолади: “Маънавият илмми?” Йўқ, маънавият илм эмас, балки инсон ва жамият ҳаётининг бир соҳаси. Илм ўзи нима? Бугунги ўзбек тилида “илм” сўзи камида икки маънони билдиради: 1) амалий билимлар мажмуи, яъни инсоннинг ҳаёт ҳақида ҳосил қилган ҳар қандай билимлари (русча - “знание”), 2) назарий билимлар мажмуи, яъни бирор соҳа бўйича ёки турли соҳалар бўйича инсоният яратган назарий билимлар тизими (русча – “наука”). Биринчи маънодан фарқ қилиш учун иккинчисини “илм-фан” деб атасак иш ойдинлашади. Ҳар икки маънода ҳам илмнинг маънавиятга алоқаси йўқ эмас, биринчи маънода илм (билим) шахс маънавиятининг таркибий жиҳати ҳисобланади, иккинчи маънода маданиятнинг таркибий қисми сифатида маънавиятнинг моддий воқеликдаги излари шаклида ўзлигини намоён қилади.

“**Маънавият**” ҳодисаси асл мазмунига кўра ҳақиқий маънодаги “**илм**” ҳодисасини ҳам ўз ичига қамраб олади, аммо фақат ундан иборат эмас, аммо “*Маънавият асослари*” ёки моҳиятан олганда “маънавият назарияси” бу энди илмнинг (“наука” маъносида) янги бир тармоғи бўлиб, бугунги кунда мустақил Ўзбекистонда алоҳида фан сифатида аста-секин шаклланиб бормоқда. Унинг 1997 йилдан бошлаб Ўзбекистондаги ўрта ва олий ўқув юртларида махсус курс сифатида ўқув жараёнига жорий қилиниши ва бу йўналишда кадрлар тайёрлашнинг (бакалаврият даражасида “**Миллий ғоя, маънавият асослари, ҳуқуқ таълими**” махсус бўлими доирасида, магистратурада алоҳида “Маънавият асослари” йўналиши сифатида) йўлга қўйилиши билан энди фаннинг бу соҳаси тармоқланиб, “*Маънавиятнинг*

⁵⁹ Э. Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., “Университет”, 1998, 184 саҳ.; С. Отамуратов, Ж. Рамагов, С. Хусанов. Маънавият асослари (Маърузалар матни). Т. 2000, 228 саҳ.; Б. Зиёмухаммадов, С. Зиёмухаммедова, С. Қодирова. Маънавият асослари. Т., “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2000, 192 саҳ.; А.Эркаев. Маънавият – миллат нишони. Т., “Маънавият”, 1999, 240 саҳ.; А.Эркаев. Духовность – энергия независимости. Т., “Маънавият”, 1998; Е. Umarov, M. Abdullaev. Ma'naviyat asoslari. T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.

ривожланиш тарихи”, “*Маънавиятнинг илмий асослари*” (ёки “маънавият назарияси”), “*Маънавиятнинг диний асослари*”, “*Ахлоқнинг маънавий асослари*”, “*Маънавият тизимида санъат*” (ёки “*Санъатнинг маънавий асослари*”), “*Ислом маънавияти*”, “*Марказий Осиё (халқлари) маънавияти*” каби турли йўналишлари, қисмлари ҳар бири алоҳида ўз қиёфасига эга бўлиб бормоқда. Ҳозирча булар ичида бирмунча мукамал шаклланганлари 1) “*Маънавият асослари*” (ёки “*Маънавият назарияси*”), 2) “*Маънавиятнинг ривожланиш тарихи*” ва 3) “*Миллий мустақиллик ва маънавият*” (ёки “*Мустақил Ўзбекистонда халқ маънавиятини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари*”) фанлари бўлиб, ушбу курсда уларнинг биринчиси ҳақида гап боради.

Ушбу қисқа баёнда маънавият хусусида билдирилаётган барча фикр-мулоҳазаларни батафсил таҳлил этиш имкони йўқ. Бир жумла билан уларнинг кўпчилигида учрайдиган умумий камчиликни ифодаладиган бўлсак, уни **янги воқеликка оид тушунчаларни эски андазалар қолипида талқин этишга уриниш** дейиш мумкин. Масалан, шундай китоблардан бирида муаллиф ёзади: «*Маънавият моддий ҳаётни акс эттиради ва жамиятда мавжуд бўлган маънавий ҳодисалар йиғиндиси сифатида кўзга ташланади.*»⁶⁰ Бу қарашнинг эскичилиги шундаки, муаллиф «*Маънавият моддий ҳаётни акс эттиради*» деб, яна моддиятни бирламчи, маънавиятни эса пассив (кўзгу сингари), иккиламчи ҳодиса сифатида талқин этади⁶¹. Шу билан маънавият ҳодисасининг мустақил моҳияти инкор этилиб, у моддиятга тўлиқ тобе қилиб қўйилади. Бунинг оқибатида маънавиятга яратувчилик қувватига эга бўлган алоҳида куч деб қараш имкони кесилади. Қолаверса, «*маънавий ҳодисалар йиғиндиси*» жумласи киритилиши билан таъриф берилаётган ҳодиса умуман яхлит моҳият эмас, деган ҳақиқатга хилоф хулосага йўл очилади.

Бугун биз инсонни биринчи ўринга қўйиб, унинг яратувчилик фазилати, ижтимоий фаоллиги, маънавий қудратига урғу бермоқдамиз. Чунки Ўзбекистоннинг буюк келажagini шакллантирувчи бош омиллар – шулар. Аммо юқоридаги каби таърифларда инсон моддий борлиқнинг бир унсури сифатидагина эътироф этилиб, бошқа махлуқотлардан фарқли мустақил моҳияти сояда қолиб кетмоқда. Инсоннинг моҳияти аслида мураккаб бўлиб, айна моддият ва маънавиятнинг туташуви билан изоҳланади. Уларнинг қайбири иккинчиси орқали таърифлана бошласа, инсон моҳияти ҳақида бирёқлама тасаввур ҳосил бўла беради.

⁶⁰ Э.Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.-«Университет»-1998, с. 5. Тан олиш керакки, ушбу мавзудаги китоблар ичида, материалистик руҳда бўлса ҳам, энг мантиқий изчилликка риоя қилиб ёзилгани ушбу асар дейиш мумкин.

⁶¹ Аслида бундай таъриф марксистик назариядаги “материя” ва “онг” нисбатининг бошқача атамалар билан ифодаланиши дейиш ҳам мумкин. Ҳар ҳолда собиқ шўролар давридаги “материалистик” ақидани онгига пухта “жойлаб олган” бизнинг “файласуфларимиз” (ҳақиқий файласуф тарих аравасидан тушиб қолган эски қарашларни кўтариб юрмайди) хануз “материя – бирламчи, онг – иккиламчи” деган ақидадан қайтган эмас, шу сабабли улар “маънавият” деганда шўро олимлари ишлаб чиққан “материалистик” маданиятшунослик назариясига хос “маънавий маданият” (духовная культура) атамаси билан қамраб олинadиган ҳодисалар тизимини тасаввур қиладилар. Маънавият ва маданият ҳодисалари нисбатига биз ўз ўрнида батафсил тўхталамиз.

Бу соҳада йўл қўйилаётган яна бир камчилик маънавиятни маданият, руҳият, ахлоқ, тарбия, дид, дунёқараш каби муайян даражада ўзаро алоқадор, аммо моҳиятан мустақил ҳодисалар билан қориштириб тушунтиришга мойиллик тарзида намоён бўлмоқдаки, бу масалани ўз ўрнида батафсил кўриб чиқиш лозим бўлади. Ҳозирча биз маънавиятнинг инсон ҳаётидаги ўрни масаласига қайтамиз.

4-фасл. Инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни ва аҳамияти. Фано ва бақо.

Биринчи қисмда батафсил кўриб ўтганимиздек, **сиёсат** жамиятда инсонларни уюштириш, улар ҳаётини бир муайян тартибга келтириш воситасидир. Турли сиёсий уюшмалар, жумладан, давлат ушбу вазифага масъул бўладилар. Иқтисод эса инсоннинг моддий мавжудлигини таъминлаш воситаси бўлиб, у ишлаб чиқариш, фойдали яратувчилик меҳнатига алоқадор.

Маънавият инсоннинг руҳияти билан боғлиқ. Инсон руҳияти, албатта, ташқи таъсирлар натижасида ўзгариб туради. Инсоннинг иқтисодий аҳволи, жамиятда тутган ўрни ва мавқеи унинг маънавиятига таъсир қилмай қолмайди. Аммо, барибир, маънавият ўз мустақил йўналишига эга. Масалан, инсон қанчалик бой, ўзига тўқ бўлса, шунчалик унинг маънавий камолоти юқори ёки, аксинча, паст бўлади, десак, ҳар икки ҳукмда ҳам янглишиб қоламиз. Алишер Навоий, Хожа Аҳрори Валий, Махдуми Аъзам, Хожа Саъд Жўйборий каби алломалар ҳам маънавий баркамол, ҳам ниҳоятда бадавлат бўлишган. Шу билан бирга, дунё молидан юз ўгирган, умрини зоҳидликда ўтказган буюк алломаларимиз ҳам кам эмас. Аксинча, ниҳоятда зиёд мол-давлат соҳиби бўлган ҳолда маънавий камолотдан узоқ кимсалар, ёки на дунё молини, на маънавий камолотни қўлга кирита олмаган бечоралар ҳам ҳаётда учраб туришини ҳамма билади.

Сиёсат ва иқтисоднинг манбаси ҳам, мақсади ҳам ушбу фоний дунёдан ташқарида эмас. Инсон зоти бу синов дунёсига кириб келар экан, ундаги моддий вужуд иқтисодий эҳтиёжни туғдиради, ҳар бир тирик зот туғилгандан кейин кун кечириш ташвишига тушади. Сиёсат жамиятга оид тушунча, инсонлар жамияти шаклланган экан, унда турли шахслар, тоифалар манфаатларини қайсидир бир усулда мувофиқлаштириб туриш эҳтиёжи мавжуд. Ушбу эҳтиёж сиёсатни пайдо қилади.

Маънавият эса ўз манбасига кўра ҳам, мақсадига кўра ҳам бу фоний дунёдан ташқарига - бақога йўналган. Маънавият асли бақонинг фанода зуҳур этишидир. Маънавият инсон учун моддий эҳтиёж ҳам, сиёсий зарурат ҳам эмас. Маънавият инсоннинг ўз моҳияти олдидаги масъуллигидир. Унинг моҳияти эса Борлиқ абадиятига дахлдор.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ўзининг юқорида тилга олинган янги китобида маънавиятга шундай таъриф беради: *“Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси,*

иродасини бақувват, иймон-эйтиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир.” Бундай беқиёс ботиний қудрат эгаси учун ҳаётда ҳал қилиб бўлмайдиган муаммо йўқ. Шу сабабли юртимиз раҳбари ёш авлодни юксак маънавиятли қилиб тарбиялашга доимий равишда ва ғоят жиддий аҳамият қаратмоқда.

5-фасл. Миллий маънавиятимизнинг теран томирлари.

Демак, маънавият инсоннинг инсонийлик моҳиятини белгиловчи ўзак томири, инсонни мустақил шахс сифатида қиёфаланишининг бош манбаи десак, янглишмас эканмиз. Миллат маънавияти эса ўтмишда, бугун ва келажакдаги ушбу миллатга алоқадор барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборат, дейиш мумкин. Шу билан бирга аждодларимиз яна қайси манбани ўз маънавиятларини шакллантиришга асос қилиб олган бўлсалар, ўша манбалар ҳам миллат маънавиятига бевосита алоқадор бўлиб қолади. Масалан, халқимиз 1300 йил илгари ислом динини қабул қилган бўлса, демак, бу эйтиқоднинг асос манбалари бўлмиш Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларсиз миллий маънавиятимизни тасаввур қилиб бўлмайди. Имоми Аъзам, Имом Ғаззолий, Ибн ал-Арабийнинг маънавий мероси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Аслида миллий маънавият назариясини яратиш учун қайси манбаларга таяниш, унинг асосларини қаерлардан қидириш кераклиги Президент асарларида аввалбошидан оқ аниқ кўрсатиб берилган эди ва янги китобда яна бирма-бир санаб чиқилган. Бу манбалардан энг биринчи ва асосийси буюк аждодларимиз меросидир. Буюк аждодларимиз бизга қолдирган улкан мерос – миллий маънавиятимиз назариясини шакллантириш учун бутун керакли унсур ва таркибларни яратиш қўйишти, фақат уни холис назар билан астойдил қидирсак, кифоя. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб мунтазам давом этиб келатган қутлуғ анъана – улуғ боболаримиз, дунёга донг таратган, жаҳон жамоатчилиги аллақачон ўз муқаддас мулки деб тан олган маънавий мерос соҳибларининг юбилейларини мамлакат ва жаҳон миқёсида нишонлаш ҳақидаги фармонлар ва уларнинг ижроси айни шу масала – миллий маънавиятимиз сарчашмаларига бутун халқимиз ва, биринчи навбатда, ёш авлод эйтиборини жалб этиш мақсадини кўзда тутди.

Демак, миллий маънавият назариясини биз қандайдир ўзга юртларда яратилган фалсафий қарашлардан, собиқ Шўролар даврида бизга тикиштирилган уйдирма мафкуралардан келтириб чиқаришга уринмай, ўз халқимиз ва миллатимизнинг азалий қадриятларига мурожаат қилганимиз мақсадга мувофиқдир. Фақат юқорида тилга олинган **методологик ёндошувни, яъни** улуғ аждодларимиз асос қилиб олган илм ва имон бирлиги, **нақлий ва ақлий билимлар уйғунлиги тамойилини** назардан кочирмасак бўлди.

Юртимиздаги бизга маълум илк шаклланган яхлит маънавият тизими “Авесто” китобида ўз аксини топган. Аммо давр асотир тафаккур даври эди.

Шу сабабли бу китобда баён этилган маънавий қадриятлар тизими кейинчалик мушриклик ақидалари билан чалкашиб кетди. Масалан, Зардушт гоҳларида тилга олинган 7 **амшосипандлар** моҳиятига эътибор қаратадиган бўлсак, қадим авесто тилида **Спинта Майню** (Сипанд Мийну) - “тафаккур олами”, **Ашаҳ Ваҳишта** (Ардабехешт) – “гўзал ҳақиқат”, “мукаммал низом”, **Вухувмана** (Баҳман)– “эзгу ният”, **Спинта Ормаитий** (Испандормаз) - “комил ақл”, **Заһра Вайраяҳ** (Шаҳриёр)– “умид дунёси”, **Амирмитота** (Амурдод) – “умрбоқийлик”, “абадият”, **Хавраватот** (Хўрдод) – “комиллик”, “тўғрилик” маъноларини англатиб келган. Кейинчалик қоҳинлар талқинида буларнинг ҳарбири илоҳий хилқат сифатида тасаввур қилиниб, уларга сиғиниш қоидага айланган, яъни Зардушт даъватидаги ягона Парвардигор - Ахура Мазда(илоҳий билим эгаси, маъносида)га эътиқод қилиш ўрнига юқоридаги каби маънавий қадриятларни илоҳлар, яъни сиғиниш объектларига айлантириш ҳолати юз берган.⁶²

Ислом дини бу соҳада масалани ойдинлаштирди. Қуръони каримнинг нозил бўлиши билан умумбашарий миқёсда узил-кесил асотир тафаккурдан илмий тафаккурга ўтишнинг эътиқодий асослари мукаммал тус олди. Сунна шакллангач, маънавиятга оид фанларнинг умумметодологик асоси - **нақлий ва ақлий билимлар уйғунлиги** мустаҳкам пойдеворга эга бўлди. Аста-секин маънавиятнинг илмий назариясини яратиш ҳаракати бошланди.

Ислом маърифатчилиги даври алломалари мероси бизда анча яхши ўрганилган. Форобий, Бируний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиблар яратган маънавият таълимотида ақлга, билимга таяниш устунлик қилади. Улар назарида рационал билимлар инсонни тўғри йўлга бошлайди, билимли инсон ҳаётда адашмайди. Аммо, афсуски, воқеа ҳаёт уларнинг тахминларини оқламади. Эътиқод ва билимнинг ўзи билан инсон маънавияти мукаммал бўлмас экан.

Имом Ғаззолий ҳар соҳада бақувват олим бўлиб етишди. У ўз даврининг етакчи мутакаллим, файласуфи, фақиҳи эди, бу фанлардан мадрасада дарс берди, улуг асарлар яратди. Аммо ўзининг бу ишларидан қониқмади. Охири мадрасани ташлаб, узлатга чекинди, хонақоҳда суфийлар ирфонини ўзлаштиришга киришди. Ва ниҳоят 10 йил ўтиб, ўз тажрибалари асосида 40 китобдан иборат “Иҳёи улум ад-дин” (Диний илмларнинг қайта тирилиши) асарини ёзди. Бу китобда баён қилинган илмни аллома “муомала илми” деб атади. Моҳиятан Ғаззолий тилга олган “муомала” - инсоннинг Борлиқ ҳақиқати билан муомаласи, яъни бугунги тилимиздаги маънавият илми эди. Китоб араб тилида ёзилган. Кейинчалик аллома ўз китобини форс тилида соддароқ ва қисқароқ баённи яратиб, уни “Кимёи саодат” (Бахт-саодатга эришиш кимёси) деб атади. Ана шу китобнинг муқаддимасида маънавиятни талқин этишда мутлақо янгича ёндошув таклиф этилади. “Кўнгил – подшоҳ, ақл - вазир” деб эълон қилади Ғаззолий ва айни кўнгилни поклаш масаласини биринчи ўринга олиб чиқади. Кўнгил покланса, ундан

⁶² Зардушт таълимотининг бундай яхлит мушриклик тизими сифатида муайян сиёсий-ижтимоий ва тарихий сабабларга кўра бизнинг ўлкаларда эмас, балки ҳозирги Эрон худудида Сосонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида узил-кесил шаклланганлигига ишора қилувчи анча-мунча тарихий далиллар мавжуд.

бевосита “олами малакутга”(яъни фаришталар оламига) равзана (дарча) очилади, дейди аллома. Яъни, унинг фикрича, илми ладуний(ғайб илми)га кўнгилни поклаш орқалигина эришиш мумкин. Аслида суфийлар олға сурган “ишқи илоҳий”нинг ҳам моҳияти айна шу кўнгил кўзгусига сайқал бериш жараёни билан боғлиқдир.

Имом Ғаззолий ва барча тасаввуф пири муршидлари “илоҳий ишқ”қа жуда катта эътибор берадилар, уни “ишқи ҳақиқий” деб ҳисоблайдилар. Совет даврида бу тушунча мутлақо жоҳилона талқин қилинди, бундай даҳриёна талқин оқибатлари ҳануз кўпчилик зиёлиларимиз онгини тўлиқ тарк этгани йўқ. “Ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий” нисбатининг бадий таҳлили Санойй, Анварий, Хусрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз, Лутфий каби минтақа мумтоз адабиётининг улкан намояндалари ижодида бошланиб, Алишер Навоий асарларида мукаммал назарий ифодасини топди. Навоий “авом ишқи” ва “хос ишқ”нинг ўзаро фарқини аниқ кўрсатиб бергач, масала ечилди. Ҳадисда айтилган “Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир” деган ҳикматнинг чуқур маъноси ойдинлашди. Шундай қилиб. Алишер Навоий ижоди миллий маънавиятимизнинг ҳам назарий, ҳам амалий мукаммал шаклланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.⁶³

Халқ маънавиятини, миллат маънавиятини сунъий равишда, қандайдир ўйлаб топилган ақидаларга, догмаларга таяниб, юзага келтириб ҳам, кескин ўзгартириб ҳам бўлмайди. Чунки маънавият тушунчасининг мазмуни бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда шаклланадиган нарса эмас, у ҳар бир халқнинг жуда узоқ тарихи қаъридан озиқ олиб, теранлик касб этиб келади.

Ислом Каримов халқ маънавиятини юксалтириш деганда нимани кўзда тутганлигини ҳали мустақилликка эришмасимиздан - 1990 йили Ўзбекистон Президенти сифатидаги биринчи нутқидаёқ очиқ-ойдин баён этган эди. Президент ушбу маърузасида инсон руҳиятининг нозик ва мураккаб томонлари билан, *“ҳазиналарга тўла миллий-тарихий анъаналар билан, умуминсоний маънавий бойликлар билан ҳисоблашмаслик”* яқин ўтмишимизда жамиятга қанчалар зарар келтирганлигини қайд этиб, янгича вазифаларни олға сурган эди:

*“Биринчи навбатда миллий маданиятимиз, халқ маънавий бойлигининг илдизларига эътибор бериш лозим. Бу ҳазина асрлар давомида мисқоллаб тўпланган. Тарихнинг не-не синовларидан ўтган. Инсонларга оғир дамда мадад бўлган. Бизнинг вазифамиз - шу хазинани кўз қорачигимиздек асраш ва янада бойитиш, сўзда эмас, амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини, эътиқодининг эркинлигини таъминлашимиз керак”*⁶⁴.

1991 йил Алишер Навоий йили деб эълон қилинди ва ўша йил тўкин кузнинг биринчи ойида ўзбек миллий маънавиятининг қуёшига бағишланадиган асосий тантана ва тадбирларни ўтказиш белгиланди. Оллоҳнинг иноятини қаранг-ки, худди ушбу тантаналар бошланиши олдида

⁶³ Бу масалалар “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” курсида батафсил баён қилингани учун буерда ушбу қисқача эслатма билан кифояланилди.

⁶⁴ Ислам Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.-«Ўзбекистон»- 1994, с. 65-66

мамлакатимиз сиёсий мустақилликни қўлга киритди ва сентябрнинг биринчи куни Мустақиллик байрамига айланди. Президентимиз *“миллат байрами”* деб атаган Мир Алишер Навоийнинг қутлуғ тўйи, шундай қилиб, *“Ўзбекистонимиз ҳаётига алоҳида файз, тароват бахш этди”, “юртимиз, элимиз тарихида қутлуғ келди, унутилмас сана бўлиб қолди”*⁶⁵.

Шу ўринда яна бир масалага қисқа изоҳ бериб кетиш зарурга ўхшайди. Собиқ тоталитар мафкура таъсирида яқин-яқинларгача биздаги ижтимоий фанлар соҳасида адабиётшуносликка, филолог олимларга маълум даражада менсимай қараш мавжуд эди. Бунга, албатта, яқин ўтмишдаги адабиётшунослигимизнинг қусурлари ҳам анча-мунча сабаб бўлганлиги сир эмас. Чунки марксизм мафкураси ҳукмрон бўлган совет замонида адабиётшуносларимизнинг аксарияти миллий маънавиятимизга буткул ёт бўлган ва ҳатто дунё цивилизацияси ҳам моҳиятан инкор этган «социалистик реализм» деб номланувчи сохта «назария» домига тушиб, XX асрда яратилган барча адабий меросни ушбу қолипга мослаштириш йўлидан бордилар. Бу ҳақда жилд-жилд «илмий тадқиқотлар» яратилди, одамлар доктор, профессор, ҳатто академикликгача даража ва унвонларга сазовор бўлишди. Мумтоз адабиётимиз бўйича ўтказилган тадқиқотларда бу иллат бевосита ва очиқ намоён бўлмаса-да, марксистик мафкура таъсирига берилиш бу соҳада ҳам сезиларли эди. Агар холис ёндошилса, илмий адабиётларга нисбатан бадиий адабиётда Борлиқ ҳақиқатини уйғун ҳис этиш тамойили устун туради. Айниқса, бу ҳолат Навоий шеърини даражасидаги фалсафий теранликда ҳам бикр⁶⁶ бўлган бадиият намуналарида яққол ўзини намоён этиши сир эмас. Шу сабабли ҳам Алишер Навоий бадиий олами миллатимиз маънавияти учун доимо маҳак тоши⁶⁷ вазифасини бажариб келган ва келгусида ҳам шундай бўлиб қолади.

Ҳеч бир халқ дунёда яқка яшамайди, ёлғизликда ривожланмайди ҳам. Элат ва миллатлар доимо ўзаро турлича муносабатда бўладилар ва тарих давомида бир-бирларига таъсир ўтказиб, ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам маънавий бойитиб борадилар. Аммо ҳеч қачон, ҳеч бир халқ ўзлигидан буткул кечиб, бошқа халқ маънавияти ҳисобидан ўзини бойита олган эмас. Яқка бир шахс буткул ўзга бир маънавий муҳитда тарбия топиб, унга тўлиқ мослашиши мумкин. Бу инсон табиатида хос нарса. Аммо бир халқ тўлиғича ўзлигидан кечиб, ўзга халқ маънавий дунёсини қабул қилса, демак, ундай халқ йўқ бўлади, ўз маънавий қиёфасини йўқотган миллат йўқолган миллатдир. Шу сабабли ҳам миллий мустақиллик пойдеворини маънавий мустақиллик ташкил этади, деймиз. Миллий маънавиятнинг такомили эса ўша миллатга мансуб ҳар бир шахснинг маънавий камолоти билан бевосита боғлиқ ва ушбу заминга таяниб юксалади.

⁶⁵ Ўша китоб, с.100

⁶⁶ Пухта, мукамал, ғубор тегмаган.

⁶⁷ Қимматбаҳо металлларнинг саралигини аниқловчи минерал жисм «маҳак тоши» деб аталади.

5-боб.

Маънавият - ботиний қудрат. Маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонлар.

Шахс ва миллат маънавиятининг асосий жиҳатлари.

1-фасл. Маънавиятнинг турли таърифлари. Уларнинг бир-бирига мувофиқлиги.

“Маънавият - инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”, -деб ёзган эди Президент мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ.⁶⁸ Кейинчалик «Ўзбекистон ХХ1 асрга интилмоқда» асарида бу ғоя янада муайянлик касб этиб, маънавият *«инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч»* сифатида таърифланди.⁶⁹ Бу таъриф жузъий ўзгаришлар билан Президентнинг алоҳида маънавиятга бағишланган сўнгги китобида ҳам келтирилган ва биз уни юқорироқда эслаб ўтдик. Хўш, бу сеҳрли қудрат, бу ботиний куч қандай бунёдга келади?

Маънавият тушунчасининг таърифи, Президентимиз янги китобида яна бир бор таъкидлаганидек, оддий лисоний жумбоқ эмас, “маъно”, “маъни” сўзларининг бугунги биз тушунган мазмуни билан ечилмайди. Жалолиддин Румийнинг буюк ирфоний асари беҳудага “Маснавийи маънавий” номи билан шуҳрат таратган эмас. Бу ердаги “маъно” тушунчаси олий бир мазмунни англатмоқда, улуғ алломаларимиз уни “Ҳақ асрори” деб атаганлар, зоҳирий назарлар учун у “ғайб”, агар бугунги илмий ифодаларга кўчирсақ, биз зоҳир кўзимиз билан кўриб турган чексиз замон ва маконда чексиз ва худудсиз шакллар мажмуини тўзғитиб юбормай, ғоят бир мураккаб тизимда ушлаб турган ички уйғунлик, инсон онги ҳеч қачон тўлиқ англаб ета олмагувчи яхлит моҳиятдир. Шахс маънавияти айни шу беҳудуд манбадан қувват олади.

Президентнинг таърифлари шу яхлит моҳиятга туташ ботиний қудратга алоқадордир, уни бошқа, иккиламчи ҳодисалардан, моддий воқелик унсурларидан келтириб чиқаришга уриниш муаммони теран илғамасликни билдиради. Бугун мустақил ва фаровон Ўзбекистон аталмиш буюк воқеликни вужудга келтириш учун ҳар бир инсондан, миллатнинг ҳар бир вакилидан алоҳида ички қувват, чексизликка туташувчи ботиний куч талаб этилмоқда. Ана шу куч ҳар бир инсон руҳида яширин, дейди Президент. Ўзини мустақил шахс деб билган ҳар бир инсон уни ўзи учун кашф этиши керак. Бунинг

⁶⁸ Ислом Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81

⁶⁹ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381

учун, аввало, рухимиздаги худбин майлларни, ёлфон хою-ҳавасларни, рўёларни енгиб ўтиб, чексиз кудрат манбаига қалбимизни очишимиз лозим.

Маънавият - инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс этган Ҳақиқат нуридир, дейилган таъриф биринчи марта ишлатилганда, баъзи файласуфларимиз уни диний-мистик таъриф деб баҳоладилар⁷⁰. Дарҳақиқат, бу таъриф тасаввуфий талқинларга суянган сўфиёна, рамзий таърифдир. Зотан бошқача таъриф бу чексиз моҳиятни чеклаб қўйиши мумкин. Сўфий уламоларимиз “Ҳақ асрори” ҳақида фақат ишора, рамз, тимсол билан сўзлаганлар, чунки Ҳақ илми биз учун “ғайб илми” дир, инсон мулоҳазалари эса доимо нотугал ва нотўқис. Аммо, барибир, инсон ақли бир нарсаларни аниқроқ, муайянроқ билгиси келади, у яхлит ёғдуни ҳам камалак рангларига ажратмагунича кўнгли жойига тушмайди. Аллоҳ инсон ақлига шундай бетизгин шиддат бахш этган экан, бизда не ихтиёр. Инсон ақли, аниқроғи, мантикий тафаккур, ҳар қандай ҳаётий уйғунликнинг ички таркибини бирма-бир кўздан кечириб чиқиш, унинг қисмларини, буларнинг бир-бирига нисбатини таҳлил ва тадқиқ этмоққа қизиқади, шуни амалга оширмаса, ичи ёниб, юраги оловлана беради.

Маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур, деган таърифда, мажозий шаклда бўлса ҳам, унинг манбаи муайян маънода инсон жисмидан ташқарида эканлигига ишора бор. Бу бежиз эмас. Аллоҳ бутун махлуқотлар қатори инсонни ҳам моддий мавжудот сифатида дунёга келтирган. Ўтмишда баъзи файласуфлар шартли равишда «биринчи туртки» назарияси аталмиш қарашларни ҳам олға сурган бўлиб, унга кўра, гўё Аллоҳ оламини бир йўла яратгану сўнг унга муайян ривожланиш қонунлари бахш этиб, ўз ҳолига қўйиб қўйган, бошқа унинг ишларига аралашини лозим топмаган. Бу назария ҳаёт тажрибасида ўзини оқламади ва шу сабабли кейинчалик дунё илмида рад қилинди. Борлиқ ҳақиқати билан инсон орасидаги муносабат аслида бир марталик эмас, доимийдир. Аллоҳ «нури» деган рамз билан ифодаланувчи **илоҳий файз** ушбу муносабатнинг намоён бўлиш шаклларида бири бўлиб, у фақат инсонларга қаратилади. У пайғамбарларга бевосита ваҳий тарзида, авлиёларга илоҳий жазба шаклида, оддий инсонларга истеъдод ва илҳом кўринишида, балки қобилият ва яратувчилик кудрати сифатида йўналтирилиши мумкин. Ғайбни тан олмай, миллиардлаб инсонлар эътиқодини афюнга тенг билган марксистлар илоҳий файзни ҳам афсона деб талқин этдилар ва унинг инсон ҳаётида намоён бўлиш шаклларини турлича усуллар билан «материалистик» изохлашга уриндилар. Бу уринишлар ҳечқачон илмий дунёни қониқтира олган эмас. Аммо атеизм зўрлик билан мафкура асоси сифатида жорий этилган замонда «суяги қотган» собиқ мафкурачилар хануз ўша алдовлар тузоғидан қутулиб кетиши қийин кечмоқда. Улар инсон ҳаётининг моҳияти фақат моддий борлиқ билан чегараланмаслигини тасаввурларига сиғдиришга қийналмоқдалар.

⁷⁰ Умуман олганда, маънавиятни ғайб олами билан боғламай тўғри тушунтириб бўлмайди. Бу ҳақиқатни Янги Давр Европасининг энг буюк файласуфларидан бири И. Кант аллақачон тан олиб, ахлоқнинг мавжудлиги инсон рухининг абадийлиги ва ягона олий илоҳий кудратнинг мавжудлигини тақозо қилади, деб таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, Президент ўз китобида қайд этиб ўтганидек, охиратини ўйламайдиган одамдан ҳалоллик ва Борлиқ ҳақиқати олдида масъулият ҳиссини кутиш қийин.

Шахс маънавияти беҳудуд. Чунки у Олий ҳақиқат нурининг инсон қалбида акс этиши билан боғлиқ. Асли илоҳий оятга таянувчи бу мажозий таъриф миллий маънавиятимиз такомил босқичлари давомида мукамал шаклланиб, турлича тарзда қатор алломаларимиз меросида ифодасини топган. Мажозийлик илмнинг бошланиш нуқтасидир. Биз бугунги кун илмий ифодалари даражасида туриб юқоридаги таърифнинг фалсафий шарҳини топишга ҳам уришиб кўришимиз мумкин. Бунда тушунчаларнинг муқобилини қидириб топиш ва ҳодисанинг моҳиятини шарҳлаш йўлидан борган маъкул. Маълумки, “инсон қалби” бирикмаси одатда “инсоннинг руҳий дунёси” маъносида ишлатилади. Олий ҳақиқатни эса фалсафий тилда “Борлиқ ҳақиқати” деб атасак, ўнғайроқ жаранглайди. Энди “нурнинг кузгуда акс этиши” нимани англатишини аниқласак, кифоя. Бунинг учун энг тўғри йўл яна аждодларимиз меросига мурожаат этишдир.

Масалага инсоннинг Борлиқ ҳақиқатини англаб етишга бўлган уринишлари жиҳатидан қарайдиган бўлсак, бизда бунинг ҳам икки йўли машҳур: уларнинг бири илм йўли бўлса, иккинчиси суфийлар танлаган ирфон йўли. Илм йўли мантиқий тафаккур, махсус тажрибалар ва уларнинг таҳлили шаклида амалга оширилади. Ирфоний билимнинг манбаи бевосита Ҳақ нурининг қалб кўзгусида акс этиши билан боғлиқ бўлиб, бу ҳодисани яқин ўтмишда атеистик «илм»нигина ҳақиқий илм деб ўрганган кўпчилик олимлар «мистика» деб баҳолаб келишди. Аслида ундай эмас. Материалистлар тан оладиган илм йўли жузъий ҳақиқатларнигина била олади. Ирфон йўли эса бевосита Борлиқ ҳақиқатининг моҳиятини англаб етишга қаратилган бўлиб, бу мақсадга фақат мантиқий тафаккур ва махсус тажрибалар орқали эришиб бўлмайди.

Маънавиятнинг манбаи илоҳий файз дедик. Шундай экан, ундан баҳраманд бўлишнинг асосий шарти нима? Бунга ҳам аждодларимиз меросида мукамал жавоблар мавжуд. Аждодларимиз ирфоний мажозларга таяниб, инсон қалбини кўзгуга, Аллоҳ файзини нурга қиёс этишларидан мақсад нима? Қадимда кўзгу тобланган пўлатдан тайёрланган. Демак, темир маъдани қазиб олиниб, уни махсус кўраларда эритиб, пўлат ҳосил қилиб, уни тоблаб, сўнгра унга сайқал берилган. Буюк тасаввуф пирлари шогирдларининг маънавий камолотини айна шу мураккаб жараёнга ўхшатганлар. Илоҳий нур баркамол акс этиши учун кўнги кўзгусини шундай машаққатли риёзат жараёнида поклаш, унга тўқис сайқал бериш лозим. Чунки юксак даражада сайқал топмаган пўлат саҳнида ҳеч қандай нур акс этмайди. Айна шу кўнги кўзгусини сайқаллаш жараёни тасаввуфда **маърифат** дейилган. Миллий маънавиятимизда бу жараённинг қандай кечиши, яъни **маърифат йўллари** масаласи ҳам батафсил ишлаб чиқилган. Улар **илм ва имон, риёзат ва меҳр тушунчалари орқали ифодаланувчи ўзликни англаш жараёни** бўлиб, шу мураккаб, машаққатли, аммо ҳеч қандай моддий дунё лаззатларига тенглаштириб бўлмайдиган сурурли жараёнда инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашиб боради. Демак, бугунги илмий тилимизда аждодларимиз шакллантирган мажозий таърифни

шарҳлаб берадиган бўлсак, **Маънавият - Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик** дейиш мумкин.

Инсон – фоний вужуд, у бу дунёга бир кун келади, тақдирида белгиланган умрини яшаб, яна тупроққа қўшилиб кетади. Борлиқ ҳақиқати эса – боқий, азалий ва абадий. Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашган муддатда фанода бақо зухур эта бошлайди, натижада инсон руҳида хадсиз-худудсиз қудрат билан ботиний туташув юз беради. Бу ерда фақат бир шарт бор: холислик, поклик. Маънавият аталмиш ботиний қудрат зарра ғараз, худбинлик, кибрни кўтармайди: ботиний туташув, Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик йўқолади. Аллоҳ таоло ўз китобида “мени поклаб ёд этинг” деб амр этишининг ҳикмати ҳам шунда.

Маънавиятнинг таърифлари хусусида гапирганда яна бир жиҳатга эътибор қилиш лозим. Маънавиятга инсон ва жамият ҳаётининг муайян бир соҳаси (йўналиши) сифатида қаралганда уни **инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига муносабати** деб таърифланди, унга инсонни эзгулик сари элтувчи **ботиний қудрат** деб ёндошилганда **Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик** деб таъриф берилди. Буларнинг орасидаги фарқ нима-ю, умумийлик нимада? Биринчи таърифда **маънавиятга имкон** (потенция) сифатида қаралмоқда, иккинчи таърифда **воқелик** (мавжудлик) ва унинг даражалари сифатида ёндошилмоқда. Бундан ташқари жамият ва инсон ҳаётида **иктисод, сиёсат, маънавият** соҳалари қанчалик бир-бирига киришиб кетган бўлмасин, барибир ҳар бир муайян ҳолатда улардан қайси биридир етакчилик қилади, шунга кўра ўша соҳанинг талаби биринчи ўринга чиқади. Масалан, иқтисодий мустақиллик масъулияти ёки ҳалол ризқ топиш ҳаракати маънавиятли инсонга хос, аммо моддий даромад топиш учун қилинган барча ҳаракатлар барибир иқтисод соҳасига тегишлидир. Ёки **маданият** ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш **дин, илм-фан, ахлоқ, санъат ва адабиёт** каби соҳаларнинг ҳар бири мураккаб ҳаётий йўналишлар сифатида сиёсатга ҳам, иқтисодга ҳам алоқадор жиҳатлари йўқ эмас, аммо улардан маънавият чиқариб ташланса, барчаси пуч ёнғоқ ёки аччиқ мағизли данакка ўхшаб қолади, яъни асл моҳиятини йўқотади. Бошқача айтганда агарчи маънавиятли ёки маънавиятсиз сиёсат, ёки ҳалол ёки ҳаром луқма ҳақида гапириш ўринли бўлса ҳам, маънавиятсиз маданият, имонсиз дин, билимсиз илм-фан, масъулиятсиз ахлоқ, меҳрсиз санъат ва адабиёт ҳақида гапириш мағизсиз пўст ҳақида гапириш билан баробар бўлади. Шунга кўра **маданият, дин, илм-фан, ахлоқ, санъат ва адабиёт** кабиларни асосан маънавият соҳасига тегишли деб ҳисобласак, хато бўлмайди. Уларнинг ўзаро фарқли жиҳатларига кейинги бобларда батафсил тўхталинади.

2-фасл. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов томонидан маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонларнинг таърифланиши.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг 2008 йилда нашр этилган “*Юксак маънавият – энгилмас куч*” рисоласида бугунги кун ёш авлод

маънавиятини шакллантирадиган асосий мезонлар бирма-бир батафсил таърифлаб берилган.⁷¹ Биз бу ўринда китобни тўлиқ такрорлашга ҳаракат қилмасдан⁷² ундаги энг муҳим жиҳатларга диққатни қаратиб ўтамиз.

Китобда аждодларимиз меросига биринчи даражали аҳамият ажратилади: *“Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади.”* Унда “Авесто” ёдгорлиги, “Алпомиш” достони, Наврўз байрами каби кўҳна тарихдан бизгача етиб келган улуғ мерос бағрида яширинган ибратли сабоқлар, уларнинг бугунги кун ёш авлод тарбиясидаги аҳамияти батафсил очиб берилади.

Президент И.А.Каримов ўз асарида *“маънавиятнинг юксалиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган яна бир мезон” - ислом дини ҳақида махсус тўхталиб ўтишни зарур деб ҳисоблайди.* Чунки *“кўп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маънавиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Нега деганда, инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари халқимизга мансуб бўлган фазилатлар айнан шу заминда илдиз отади ва ривожланади”*.⁷³ Китобда яна шундай дейилади: *“... халқимизнинг маънавиятини шакллантиришга, ҳар қайси инсоннинг Оллоҳ марҳамат қилган бу ҳаётда тўғри йўл танлаши, умрнинг мазмунини англаши, авваламбор, руҳий покланиш, яхшилик ва эзгуликка интилиб яшашида унинг таъсирини бошқа ҳеч қандай куч билан қийслаб бўлмайди”*.⁷⁴

Халқимизнинг ўтмишда ислом илмлари ривожига кўшган улкан ҳиссаларини жаҳон тан олган улуғ алломалари **Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний,** буюк тасаввуф пирлари **Абдуҳолик Гиждувоний** ва **Баҳоуддин Нақшбанд** каби табаррук сиймоларнинг миллатимиз маънавий такомилга кўшган хизматлари, математика ва астрономия сингари аниқ фанлар; медицина, фармакогнозия, минералогия каби табиий фанлар; логика, филология ва жамиятшунослик фанлари соҳаларида жаҳон илми ривожига баракали таъсир кўрсатган қомусий алломалар **Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Замаҳшарий, Мирзо Улуғбек** каби мўътабар зотларнинг ҳар бири хусусида алоҳида тўхталиб, уларнинг нафақат миллий маънавиятимиз, балки башарият маънавий такомилга кўрсатган

⁷¹ И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.29-64

⁷² Бу мавзуга “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” китобида муфассал тўхталинади.

⁷³ И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.36.

⁷⁴ Шу китоб, с. 36-37.

таъсирларини бирма-бир қайд этиб ўтилиши бу соҳа олимлари учун муҳим назарий-методологик намуна сифатида қабул қилишга арзийди. Яна бир эътиборли жиҳат диний ва дунёвий билимларга тенг кўз билан қараш тамойилдирки, шўролар истибдодидан қутулганимизга мана 17 йил тўлганига қарамай, ҳануз баъзи таниқли олимларимиз бундай холис назарга эриша олмаётганликлари⁷⁵ бу масалага Президентимизнинг эътибори беҳуда эмаслигидан дарак беради.

Президент И.А.Каримов бу буюк сиймолар шахсиятига нега бунчалик аҳамият қаратаётганлигини шундай изоҳлайди: **“Бизнинг ўз олдимизга қўйган мақсадимиз бундай улуг зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас, балки уларнинг энг буюк намояндалари тимсолида маърифат, илму фан, маданият, дин каби соҳаларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканлигини исботлаб беришдан иборатдир. Бундай ноёб ва бебаҳо бойликни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унинг маъно-мазмунини фарзандларимизга етказиш масаласи барчамиз, биринчи галда, зиёлиларимиз, бутун жамоатчилигимиз учун ҳам қарз, ҳам фарз бўлиши шарт, деб ҳисоблайман”**.⁷⁶

Китобда *“тенгсиз азму шижоат, мардлик ва донишмандлик рамзи бўлган”* Соҳибқирон Амир Темурнинг мумтоз сиймоси, унинг набираси олим ва ҳукмдор Мирзо Улуғбекнинг илмий жасорати чуқур эҳтиром билан ёдга олинади. Китоб муаллифи ўз ҳиссиётларини шундай баён қилади: *“Шахсан мен “Темир тузуклари”ни ҳар гал ўқир эканман, худдики ўзимга қандайдир руҳий куч-қувват топгандек бўламан...”*

Президентимизнинг Алишер Навоий сиймоси ва бадиий-маънавий меросига чексиз эҳтироми ушбу китобда янада ёрқин акс этган: *“Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига зоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуг зотлардан яна бири – бу Алишер Навоий бобомиздир... Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир... Агар бу улуг зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир”*⁷⁷. Муаллиф буюк аждодимизнинг бебаҳо меросидан “халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп бахраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни

⁷⁵ “Правда Востока” газетаси мухбирининг машҳур бир академигимиз билан суҳбатида (2007 йил) ҳануз шўро мафкураси таъсиридан қутула олмаган бу қадимшунос олим ўзининг даҳриёна (атеистик) дунёқараш эгаси эканлигини таъкидлаш билан бирга “мен бундан бошқача дунёқарашга эга бўлган **ҳақиқий олимни** тасаввур қила олмаман” деган фикр билдирган ва бу билан турли миллатларга мансуб жаҳонга машҳур қатор алломаларни ҳақиқий олимлигига шубҳа билдириш билан ҳақорат қилаётганини ўзи англаб етмаган.

⁷⁶ И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.44.

⁷⁷ Шу китоб, с. 47.

камол топтиришда шунчалик кудратли маърифий курулга эга бўламиз” деб катъий ишонч билдиради.

Президент ўз асарида XX аср бошларида эл-юрт манфаати учун жонларини тиккан маърифатпарварларимиз Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Абдуррауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб фидоий инсонларнинг маънавий жасоратини, улардан кейин халқ орасида ном қозонган Қори Ниёзий, Тошмуҳаммад Саримсоқов, Ҳабиб Абдуллаев, Саъди Сирожиддинов, Обид Содиков, Яхё Ғуломов, Озод Шарафиддинов каби илм-фан арбоблари, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қахҳор, Зулфия, Саид Аҳмад сингари шоир ва адиблар, Лутфихоним Саримсоқова, Ҳалима Носирова, Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев ва бошқа атоқли санъаткорларнинг хизматларини миннатдорлик билан эслаб ўтади. Шу билан бирга Янги Давр, яъни XVII – XX асрларда она заминимиз – Туркистонда юз берган сиёсий парокандалик, ҳукмрон кучларнинг узоқни кўролмаслиги ва маънавий заифлиги, буларнинг оқибатида халқ бошига тушган балою кулфатларни ҳам таассуф билан қайд этишни унутмайди.

Шундай қилиб, ёш авлод маънавиятини шакллантирадиган асосий мезонлар, ёки маънавий ҳаёт мезонлари деганда нимани тушуниш кераклиги ҳақида Президентимизнинг янги китобида аниқ кўрсатмалар берилган. “Мезон” *тарозу* дегани, яъни аниқ ўлчов, меёр, Европа терминологиясида “критерий”. Демак, биз ёшларнинг маънавий тарбиясида нималарга таянишимиз керак, ёшларга кимларни ибрат қилиб кўрсатишимиз дуруст бўлади, қайси ўлчов, қандай меёрларни асос қилиб олишимиз лозим – булар ҳаммаси китобда аниқ кўрсатиб, номма-ном санаб берилган. Булар – улуг аждодларимиз яратган улкан ва қутлуғ маънавий (илмий, бадиий, фалсафий) мерос, уларнинг ибратли ҳаётлари, муқаддас динимиз, кадриятларимизда ифодаланган **буюк ва боқий ҳақиқатлар, юксак туйғулар**.

Президент И.Каримов китобида бу ҳақиқатларни, бу туйғуларни ёш авлод онгига сингдиришнинг **уч табаррук маконига** алоҳида эътибор қаратади: уларнинг биринчиси – **оила**, иккинчиси – **маҳалла**, учинчиси – **таълим-тарбия тизими**. Агар шу уч маконда маънавий муҳит кўнгилдагидек бўлса, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлади, агар улар таназзулга қараб кетса, бутун жамият ҳалокатга юз тутаяди. Афсуски, муайян сабабларга кўра бугунги кунда ҳар уч маконда ҳам муаммолар анча-мунча йиғилиб қолган ва уларни ҳал қилиш, ҳар уч макондаги маънавий муҳитни поклаш, вазиятни тўғри изга солиш йўлида бевосита Президентимиз жонкуярлиги ва ташаббуслари билан, халқимизнинг фидоий фарзандлари, айниқса, ҳақиқий зиёлиларимизнинг самимий уринишлари билан давлатимиз ва фаол жамоатчилигимиз катта ўзгаришларни амалга оширмакда⁷⁸. Ҳали бу йўлда қиладиган ишлар кўп, аммо ҳозирданок бу саъй-ҳаракатларнинг самаралари борган сари ёрқинроқ кўзга ташланиб бораётганини ҳам мамнуният билан эътироф этиш мумкин.

⁷⁸ Бу масалалар кейинроқ батафсил кўриб чиқилади.

3-фасл. Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати. Миллий ўзликни англаш.

Маънавиятни тадқиқ этиш осон иш эмас, бу ҳозирги кунда ушбу илмни ривожлантиришга уринишлар ўта қийинчилик билан самара бераётганида ҳам сезилмоқда. Аммо барибир уни «тутиб бўлмайдиган» ўта мавҳум нарса деб қарамаслик керак. Аҳли башар маънавиятсиз бўлмайди, чунки аслида инсон моҳияти моддият ва маънавиятнинг туташувидадир. Ҳар бир шахс, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ёки тоифа, ҳар бир элат, миллат ва минтақа халқлари ўз табиати билан яратилган⁷⁹. Демак, ҳар бирининг ўзига хос маънавий олами мавжуд. Ушбу маънавий оламлар доимо бир хил сақланмайди, замон ва маконда ўзгариб, гоҳ камолот сари юксалиб, гоҳ қашшоқлашиб туради. Буларнинг барчасини алоҳида олиб ўрганиш мумкин. Аммо бугун биз учун энг муҳими, тадқиқ ва таҳлил учун энг қулайи - иккита: **шахс маънавияти** ва **миллат маънавияти**. Чунки, биринчидан, маънавиятнинг асосий намоён бўлиши **шахс маънавияти** ва **миллат маънавияти** шаклидадир. Қолаверса, ижтимоий гуруҳ ва тоифалар миллатнинг узвий таркибига киргани сабабли, миллат маънавиятини яхши тасаввур қилмай туриб, ундаги турли тоифаларнинг алоҳида маънавий қиёфаларини гавдалантиришга уриниш ишончли хулосалар бериши мушкул.

Маънавият - Инсон руҳидаги Борлик ҳақиқати билан уйғунлик дер эканмиз, бу билан бир нарса аниқ бўладики, ушбу ҳодисанинг юз бериш макони ва воқеан мавжуд бўладиган ягона замини инсон руҳияти экан. Шу сабабли масалага юзакироқ қараган моддиюнчилар баъзан маънавиятни руҳият билан адаштирадидлар. Бунинг сабаби ҳар иккиси ҳам ғайри моддий бўлганлигидан ҳодисани унинг содир бўлиш макони билан фарқ қилмасликдан келиб чиқади. Инсон маънавий камолот имконига эга бўлган биз билган ягона моддий мавжудот. Шахс ўзидаги маънавий камолот имконини юзага чиқара бошлаган инсон. Демак, **Шахс маънавияти** ушбу соҳани ўрганишда асосий объект эканлиги ўз-ўзидан равшанлашади.

Шахс маънавиятини ўрганиш икки йўналишда бўлиши мумкин. Биринчиси, муайян шахс маънавиятини ўрганиш, иккинчиси, ушбу ҳодисанинг умумий жиҳатларини тасниф ва тадқиқ этиш. Имкон нуктаи назаридан, биринчи йўналишда фақат айрим ҳодисаларни, масалан, ўтмиш ва бугуннинг умуммиллий аҳамиятга эга бўлган буюк шахслари маънавий дунёсини ўрганиш мумкин бўлиб, моҳиятан бу иш миллат маънавиятининг таркибий қисмларини ўрганиш демакдир. Чунки **Миллат маънавияти**, том маънода олганда, ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ҳисобланувчи ўтмиш, бугун ва келажакдаги барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборат.

Ҳар бир шахс, ўзи буни чуқур идрок қиладими, йўқми - қатъи назар, бирор элат ё миллатга мансуб бўлмай иложи йўқ, ҳеч бир инсон элдан буткул

⁷⁹ Президентимиз бу ҳақда шундай фикр билдиради: “Ўйлайманки, ер юзида қанча инсон, қанча тақдир бўлса, ҳар бирининг ўз маънавий олами бор.” (Юқоридаги китоб, с. 29).

ажралиб яшамайди. Президентнинг ғоятда ҳикматли ибораси билан айтганда, ҳар бир инсон “ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади”⁸⁰. Бунинг маъноси, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айру, ундан ташқарида бўлмайди. Шундай экан, мавжуд аҳволни тўғри идрок этадиган бўлсак, миллат маънавияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмай туриб, алоҳида шахс маънавиятини ҳам ўрганиш имкондан ташқари.

Билим - чексиз. Чунки воқелик – чексиз. Инсон руҳияти чексиз жилоларга эга, Борлиқ ҳақиқати асли беҳудуд. Демакки, ҳар бир шахс маънавияти икки карра бепоён ва чексиздир(агарчи мантиқий жиҳатдан чексизликнинг карраси бўлмаса ҳам). Миллат маънавияти ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ўтмишда яшаб ўтган, бугун яшаб турган ва келажакда яшайдиган худудсиз бир миқдордаги шахслар маънавиятининг мажмуи бўлгани сабабидан 3 карра чексизлик даражасидаги ҳодиса сифатида тасаввур этилади.

6-боб.

Маънавият ва маърифат.

Шахс ва миллат маънавий такомилининг уйғунлиги.

1-фасл. Маънавият ва маърифат.

XX аср бошларида таниқли рус шарқшуноси Олденбург Европанинг маънавият соҳасида шу кунгача қўлга киритган ютуқлари ўтмишда Шарқ маънавияти кўтарилган камолот чўққиларига нисбатан гўдак боланинг “чуғур-чуғури” даражасидадир, деган эди. Нега энди? Менинг назаримда, бу хулоса Шарқда кўп асрлик маънавий такомил жараёнида онгли равишда ишлаб чиқилган мукамал маърифат йўллари, маънавий тарбия восита ва усулларида ҳайрат заминида шаклланган бўлиши керак.

Аждодларимиз ташбеҳига кўра, маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури бўлиб, уни ўзида акс эттира олиши учун инсон қалби сайқал топмоғи зарур. Зеро, сайқалланмаган кўнгилни худбинлик занги, ғараз чирки эгаллаб олади ва бундай инсон руҳиятида жаҳолат ва зулмат устунлик қила бошлайди. “Кўнгил кўчалари қайларга бошламайди” дейилганда, ана шу зулматда қолган кўнгил кўчаларидаги адашув, гумроҳлик назарда тутилса керак.

Инсон қалбига сайқал бериш жараёни эса маърифат дейилади. Маърифат маънавият сари элтувчи йўллардан иборат бўлиб, Алишер Навоий “маърифат водийси”ни шундай таъриф этади:

Водиедур юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай, онингдекким бу ул.

⁸⁰ Ислон Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81

Ихтилофи жузв ила кулл мундадур,
Ким таракқию таназзул мундадур.
Юз туман раҳрав кўрарсен беқарор,
Ҳар бири бир йўлни айлаб ихтиёр.
Ўз борур йўлиға ҳар бир муфтаҳир,
Йўлни айлаб ўз йўлиға мунҳасир.
Бу они тутмай мусаллам, ул муни,
Ҳар бир ўздин ўзга кўрмай, ул буни⁸¹.

(Насрий баёни :

Бу шундай бир водийдирки, уни юз туман минг турли йўллар кесиб ўтади, аммо улардан бири иккинчисига сира ўхшамайди. Бутун ва бўлак ўртасидаги қарама-қаршилик ҳам шу ерда мавжуд. Таракқиёт ҳам, таназзул ҳам шу жойдадир. Унда сен юз туман йўловчини беқарор бир тарзда, ҳар бири ўзга бир йўлдан кетиб бораётган ҳолда кўрасан. Уларнинг ҳар бири ўзи кетаётган йўл билан фахрланади, ҳар бири йўлни ўз йўли томонга буради. Бири хуш тутган йўлни иккинчиси хоҳламайди, ҳар бирининг кўзига ўзиники яхши кўринади, бошқасини эса назарга илмайди).

Алишер Навоий ўз мулоҳазалари сўнгида бир гуруҳ сўқир кишиларнинг фил ҳақидаги баҳслари хусусида машҳур ривоятни келтириб, хулоса қиладики, агарчи маънавият йўллари беҳисоб бўлса-да, мақсад ягона - Ҳақиқатни англаб етиш. Инсонларнинг Ҳақиқат ҳақидаги тасаввурлари турлича бўлса ҳам, уларнинг барчаси бир ерга жамланса, умумий тасаввур асл моҳиятга яқинлашади.

Маънавий камолот жараёни турли ўлчамларда амалга ошади. Бири алоҳида шахс умри давомида, иккинчиси – миллатнинг тарихий таракқиётида, яна минтақа миқёсида, умумбашарий миқёсда ва ҳоказо. Бу жараёнлар, албатта, бир-бири билан узвий боғланишда бўлади. Масалан, якка шахс маънавиятининг шаклланиши умуммиллий ва умумбашарий маънавий таракқиёт даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, миллатнинг маънавий такомилли уни ташкил этувчи шахслар маънавий дунёсидаги ўзгаришлар туфайли юз беради⁸². Миллий маънавиятимизнинг ривожланиш тарихи кейинроқ алоҳида фан сифатида батафсил ўтилади. Ҳозирча эса биз миллатнинг тарихий жараёндаги маънавий такомилли билан шу миллатга тегишли ҳар бир шахснинг ўз умри давомидаги маънавий такомилли муайян даражада ўзаро уйғун кечишини қисқача қайд этиб ўтишни лозим топдик, чунки ушбу баёнда миллатимиз учун хос бўлган **асосий маърифат йўллари** ҳақида тасаввур берилади. Аслида миллий маънавиятимиз моҳиятини тўғри

⁸¹ Алишер Навоий. Лисон уг-тайр. Т., 1991, с. 198

⁸² Бундай шахсларнинг миллат маънавиятига таъсири уларнинг ички маънавий кудрати билан боғлиқ бўлади. Масалан, Йўлғи Тигин, Имом Бухорий, Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Мотуридий, Бируний, Ибн Сино, Ғаззолий, Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Тимур, Шоҳруҳ Мирзо, Хожа Ахрор Валий, Алишер Навоий, Бобир, Бедил, Машраб, Амирий ва Нодира, Муқимий ва Фуркат, Бехбудий ва Ҳамза, Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўлпон, Ғафур Ғулом ва Ойбек, Саида ва Саид Аҳмад, Ҳамид Абдуллаев ва Яҳё Ғуломов каби улкан қалб ва чўнг истеъдод соҳибларининг миллий маънавиятимиз такомиллига қўшган ҳиссаларини ҳеч ким инкор қила олмайди.

тасаввур қилиш учун биринчи навбатда унинг тарихий такомил жараёнини жиддий ўрганиб чиқиш керак бўлади.⁸³ Муайян асосларга кўра бу жараённи уч катта даврга бўлиш мумкин: 1. Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиш даври. 2. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз такомил. 3. Янги даврда миллий маънавиятимиз аҳволи. Бу уч даврни қиёсий ўрганиш шуни кўрсатдики, улар бир-бирининг узвий давоми бўлиш билан бирга, ўзаро туб хусусиятларига кўра жиддий равишда фарқ қилиши ҳам тарихий ҳақиқат экан. Шу билан бирга инсоният бошидан кечирган бу даврлар ҳар бир инсон умрининг ҳам муайян даврларига кўп жихатдан уйғун келади дейиш мумкин.

2-фасл. Биринчи давр - исломгача маънавият. Асотир тафаккурдан миллий ўзликни англаш сари.

Исломгача маънавият даври - жуда узоқ - бир неча минг йиллар давом этган. Уни инсоннинг гўдаклик, болалик, ўсмирлик йилларига қиёс қилиш мумкин. Ёш болада ҳали мантиқий тафаккур яхши ривожланган бўлмади, у эртаклар, афсоналарга ишонади, бола учун ҳаёт сеҳрли эртакдек туюлади. Айни шу ҳолат ибтидоий жамоа ва илк шаҳарлар давридаги аксарият инсонлар тафаккурига ҳам хосдир. Гўё гўдак инсон зотини ўз оила аъзолари – ота-онаси, ака-укалари миқёсида, оламни яшаб турган хонадони миқёсида идрок этганидек, ибтидоий одам ҳам ҳали на инсониятни, на миллатни яхлит тасаввур эта олмайди, оила, уруғ, жамоа, қабила, элат даражасида фикрлайди. Мавҳум тушунчаларни идрок этиш бола онги учун оғирлик қилади, худди шунингдек ибтидоий одамлар ҳам ҳар қандай мавҳум тушунчаларни бирор муайян нарса-ҳодисага боғлаб тасаввур этадилар. Айни шу хусусият асотир тафаккур (мифологическое мышление) учун хосдир. Ибтидоий одам учун инсоният – ўз оила аъзолари, уруғ жамоаси (катта оила сифатида), кейинча бориб, қабила, элатдан ташқарида эмас. Қабила бир уруғдан тарқалган **ирсий биродарлар уюшмаси** деб тасаввур этилади. Мушриклик, бутпарастликнинг ҳам асл сабаби – айни шу асотир тафаккурдир. Чунки пайғамбарлар доимо ягона Тангри номидан сўзлаганлар, фақат ибтидоий инсонлар қадим яхудийлар олтин бузоққа сиғинганидек, ягона Тангри ҳақидаги илоҳий ваҳийни муайян нарса-ҳодиса билан боғлаб тасаввур этганлари натижасида санамларга сиғиниш пайдо бўлган. Ҳар бир қабила ўзи эътиқод қилган Парвардигорини бошқа қабиланикидан фарқ қилади деб тасаввур этиш натижасида, айниқса, шаҳар-давлатдан империялар даврига ўтиш босқичида кўпхудолик тизимлари юзага келган.

Инсон маънавияти такомил топиб борган сари унинг шуури ёришиб, аввал миллат (халқ, “будун”) сўнг минтақа ва, охири, инсоният даражасида ўзлигини англаб борган. Бугун энди коинот даражасида фикрлашга ўтиб, ўзга сайёралардан ўзига тенг ақлли мавжудотларни қидирмоқда.

⁸³ Маълум маънода М. Имомназаровнинг маънавият бўйича илк китоби шу мавзуга бағишланган эди.

Аммо инсониятнинг болалиги ҳам беҳуда ўтмаган. У биринчи бўлиб, Ватанни, она-заминни таниган, яратувчилик меҳнатини қадрлашни ўрганган. Эзгулик ҳалолликда, рост сўзда эканини, ёмон ният, ёлғон сўз, қинғир амалнинг оқибати вой бўлишини англаб етган. Пайғамбарлар келтирган илоҳий ваҳийга қулоқ тутган, ақли етганча яхшиларга эргашган. Миллий ўзликни таниш ва ягона Аллоҳни тан олиш бир-бирига яқин ва туташ даврларда юз бергани биз учун ибратлидир. Бу даврда маънавий камолот асосан ибрат заминда юз беришини ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Бу ҳам болаликка хос хусусиятдир.

Туркий миллатнинг ўзлигини англаш жараёни турли бегона империялар босқинидан юртни ҳимоя қилиш билан боғлиқ равишда кечганлигини унутмаслигимиз керакдир. Шу жиҳатдан ҳам миллий ўзликни англаш ўсмирликдан йигитликка томон улғайиш – балоғат даврига ўхшаб кетади. Айти шу даврда ёшларимиз юрт ҳимоясига тайёргарликни ўтайдилар, Ватан нима эканлигини ўзлари учун амалда янгидан кашф қиладилар.

3-фасл. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз такомил ва маърифат йўллари.

Асотир тафаккур ҳукмронлигидан эътиқодий бағрикенглик аро миллий тафаккурга ўта бошлаган туркий элатлар тавҳид эътиқоди туфайли қўшни халқлар билан ягона маданий минтақага бирлашдилар. Ушбу ягона маданий бирлик доирасида миллий маънавиятимиз янги уфқлар сари юксалиб борди. VIII – XV асрларни ўз ичига олган ушбу қутлуғ давр ўз ички такомилга кўра 4 босқичга бўлинади: 1. Сунна босқичи (VIII – IX асрлар). 2. Ислом маърифатчилиги босқичи (X - XI асрлар). 3. Тасаввуф тариқатлари босқичи (XII - XIII асрлар). 4. «Мажоз тариқи» босқичи (XIV - XV асрлар). Буларнинг ҳар бири ҳақида, юқорида таъкидланганидек, “Миллий маънавиятимизнинг ривожланиш тарихи” фанида батафсил сўзланади. Ҳозирча фақат бир нарсани таъкидлаш лозимки, Ислом минтақа маданияти ўзидан олдинги даврда инсоният эришган барча ютуқларни чуқур ўзлаштирди, мушриклик эътиқодининг рад этилиши асло қадимги маданият самараларини ёппасига рад этиш бўлган эмас. Қолаверса, ислом минтақа маданияти доирасидаги миллий маънавиятимиз ривожининг биринчи поғонаси бўлмиш Сунна босқичи, биринчи навбатда, ибратга қурилган бўлса ҳам, ҳеч қачон илмни, риёзатни, меҳрни инкор этмаган. Кейинги босқичларнинг ҳам етакчи тамойилларига биз алоҳида урғу берганлигимиз олдинги босқичдаги тамойиллар йўқ бўлиб кетганини ёки назардан четда қолганини билдирмайди. Миллий маънавиятимиз тараққиётининг ҳар бир даври, ҳар бир босқичи ўта мураккаб мазмунга, турли тамойилларининг ўзаро узвий туташган муайян уйғунликдаги тизимига эга бўлиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида ўрганиш лозим. Аммо ҳозирча биз масалани илк умумий ёндошув даражасида талқин этганимиз сабабли, бу ўринда энг ёрқин

тамойилларгагина эътибор қаратамиз. Шу билан бирга кўп нозик жиҳатлар сояда қолиб кета ётганини ҳам эслатиб ўтамиз.

Бугунги кунда биз “**маърифат**” тушунчасини баъзан жуда тор талқин қилиб, илм ўрганиш, турли соҳаларда билим ҳосил қилиш деб ўйлаймиз⁸⁴. Асли ақл билан англаб етиладиган билимларни ўзлаштиришга интилиш “маърифат водийсида”ги бир йўналиш, холос. Ислом минтақасида маърифатнинг бундай талқини фақат X-XI асрлардагина етакчи йўналиш бўлиб, Форобий сингари файласуфлар, Юсуф Хос Ҳожиб каби аллома шоирлар томонидан олға сурилган. Улар ақлни, мантиқий тафаккур йўли билан ўзлаштириладиган билимларни инсонни бахт-саодат сари элтувчи асосий йўл деб тушунганлар. XVIII-XIX аср Европа маданиятида ҳам шу фикр етакчи бўлди. Аммо бундан олдинги даврда ҳам, кейин ҳам кўп улуғ алломалар илмни маърифатнинг ягона йўли деб билган эмаслар.

а) Сунна босқичи – Ибрат маърифати;

Муҳаддислар наздида ҳазрати **пайғамбаримиз ибрати** инсон маънавий камолоти учун бош маёқдир. Шу сабабли улар умр бўйи риёзат чекиб, ҳадис тўплаганлар, уларни таҳқиқ этиб “саҳиҳ“, яъни ҳақиқий, ишончлиларини “заиф”ларидан ажратиб таснифлаганлар. Натижада, инсон ҳаёти учун ниҳоятда муҳим муаммоларга жавоб бера оладиган исломий ахлоқ-одоб қоидалар тизими вужудга келган. **Ибрат йўли** бугун ҳам шахс маънавиятини шакллантирувчи муҳим йўналишлардандир.

Асли маърифатнинг илк йўли ибратдир. Гўдак ёруғ дунё юзига келиб, яшаш ишқи билан ҳаётга интилар экан, ишни ибратдан бошлайди, она ибрати, ота ибрати, акалар ва опалар, бувилар ва боболар ибрати билан воқеликка ўз муносабатини шакллантира бошлайди. Бу дунё асли инсонга ибрат учун яралган. Дарахтларнинг қуёш сари бўй чўзмоғи - ибрат, жониворларнинг ўз тақдирига ризолиги - ибрат, тоғлар устиворлиги - ибрат, уммонлар теранлиги - ибрат, қуёш ва ой хизмати, кеча ва кундуз навбати - ибрат. Пайғамбарлар сидқи, валийлар каромати, алломалар илми, зоҳидлар тақвоси, ошиқлар ишқи, эранлар жасорати, ташаббускорлар ғайрати, оқиллар тадбири, ҳаё эгаларининг андишаси, сиддиқлар ибоси, оналар меҳри, оталар бағрикенглиги, гўдаклар беғуборлиги, кексалар улуғворлиги - барча-барчаси инсон учун ибратдир.

Ёмондан ёмонликни англаб, ундан қайтмоқ ибрат, яхшидан яхшиликни англаб унга эргашмоқ - ибрат. Ўғрининг тақдири - ибрат, фоҳишанинг фожиаси - ибрат, фотиҳлар умри - ибрат, сотқинлар тубанлиги - ибрат. Нима ибрат эмас? Барчаси ибрат.

Ибрат ола билмоқ - маънавият, кўриб - ибрат олмаслик - маънавий сўқирликдир. Аммо ибрат тақлид эмасдир, ибрат ўрнига тақлид - дил кўзининг кўрлигига далолатдир, қачонки, кимдаки, қаерда, қайси замонда

⁸⁴ Бундай тасаввур асосан Янги давр Европа илмига хос бўлиб, бизга Европа маданиятининг таъсири сифатида Янги давр маърифатчиларининг сайъ-ҳаракатлари орқали кириб келган.

ибрат ўрнини тақлид эгалласа, маънавиятнинг ўлгани - ана шу. Масалан, Пайғамбаримизнинг аёлларга муносабати. Ул ҳазратнинг аёлларга бўлган шафқати, меҳри, хилми, садоқати, адолати - ибрат. Ул ҳазрат ҳаёти воқелигидан фақат кўп хотин олишга рухсатни кўриш - ҳамоқат, ул ҳазратни кўп хотинликда айблаш - мусулмон учун хиёнат, ўзга учун тухмат. Ҳар икки охириги ҳукм - моҳиятдан узоқ зоҳирбинлик ва жаҳолат, шайтон васвасасидир. Бир неча аёлга уйланиб, уларга пайғамбар шафқати, меҳри, адолати ва ҳимматини кўрсата оламан деб, ўз-ўзига фириб бериш - такаббурлик, шаҳватпарастлик ва ғафлатнинг биргалашиб инсоф ва инсон тафаккури устидан ҳукм ўрнатиши, инсон маънавий ҳалокатининг ибтидосидир.

б) Ислом маърифатчилиги босқичи – Илм маърифати;

Маърифатнинг яна бир буюк ўчоғи илмдир. Илмни Шахс камолотининг иккинчи босқичи деб ҳисоблаш мумкин. Агар боланинг илк тарбияси кўпроқ атрофидаги катталардан ўрганиш, ўқиган-эшитган эртак қаҳрамонларидан ибрат олиш асосида бўлса, ўсмир ёшига ўтишидан унинг шуурида ҳаёт ходисаларига таҳлилий ёндошув уйғонади. Мактабда ҳам шу сабабли алоҳида фан асосларидан таълим бериш 6-7 синфлардан бошланади. Махсус илмларга чуқур кириб бориш эса олий ўқув юртларида амалга оширилади. Демак, илмий тафаккурнинг шаклланиши балоғат ёши билан боғлиқ. Албатта, ҳаётга илм асосида ёндошув барчада бир хил даражада бўлиш қийин. Ҳақиқий илмга қобиллик алоҳида истеъдоддир.

Илм - тафаккур билан бўлади, ахборот йиғиш илмга тайёргарлик бўлиши мумкин, ундан ортиқ эмас. Умр бўйи таом пиширмақ учун сабзи-пиёз арчиб овора бўлган, аммо олов ёқиб, қозон қиздирмаган одам очликдан ўлар, аммо қорни тўймас. Илм - асли аждодлар ибратидир, ўтганлар, биз кўрмаганлар ҳақида хабар орқали ибратдир. Пайғамбаримиз ҳаёти - ибрат, Имом ал-Бухорий ҳаёти ва фаолияти ибрат, “Жомеъ ас-Саҳиҳ” китоби эса илмдир. Форобийнинг илм йўлидаги фидоийлиги ибрат, “Фозил шаҳар фуқароларининг қарашлари” рисоласи эса илмдир. “Қонун фи-т-тиб” - илм, Ибн Синонинг илмга чанқоқлиги эса ибратдир.

Биз Форобий ва Ибн Сино илмини ўзлаштиришга астойдил бўлмасак, аммо фарзандимизга уларни ибрат қилиб кўрсатсак, “Жомеъ-ас-саҳиҳ”ни ўзлаштирамасдан пайғамбаримизга меҳру садоқатдан лоф урсак, риёдир, мунофиқликдир, бу билан фақат ўзимизни инсонлар ва Аллоҳ олдида шарманда қиламиз, гуноҳларимизни кўпайтирамиз, жаҳолатимизни фош этамиз. Аммо жаҳондаги барча илмларни инсон эгаллаб улгура олмаслиги ҳам маълум. Дунёнинг иши илм ва фаросат билан бўлур. Дарвоқе - фаросат ҳам Аллоҳнинг инъоми - маънавият нуридир. Инсон ўзига нима ва қай даражада лозим эканлигини фаросат билан (ва фаросатига яраша) аниқлаб олади. Содда бир мисол: Ибн Синонинг “Қонун-фи-т-тиб” китобини мукамал ўзлаштирамаган кишини айблаб бўлмас, Инсон маънавий камолоти - бу билан белгиланмас. Аммо ҳар бир шахс ўз соғлиғининг қадрига етиш

даражасида, ҳар бир она ўз фарзандини соғлом вояга етказиш зарурати даражасида тиб илмидан баҳраманд бўлмоғи айна маънавий камолотга ишорадир.

Илм - ҳосил қилинган билимни идрок этмоқдир. Аммо илмни фақат рисолалардан, қоғоз юзидан қидирмоқ ҳам етарли эмас. Саводсиз деҳқоннинг зироат илми баъзи ўқиб-уқмаган ёлғон академикниқидан бир неча бор юқори ва мукамалроқ бўлиши мумкин. Ер илми, табиат илми - ёлғиз китобдан ўзлаштирилмайди, ерга, табиатга, ҳар бир кўкат ва жонли мавжудотга меҳр билан, эътибор ва идрок билан белгиланади.

Саркардалиқ илми, умуман, раҳбарлик илми - санъат даражасидаги илмдир, ҳарбий маҳорат ҳақида минг бир китобни ўқиган одам лашкарни жабҳада ғалабага еткиза олишига ҳеч ким кафолот бера олмайди. Бир сўз билан айтганда, илм фақат китобда эмас, аммо китоб ўқимай илмга эришаман, дейиш ҳам оқилликдан ташқаридир.

Халқимизнинг VIII-XV асрлар ягона ислом минтақа маданияти доирасида маънавий камолоти миллатимизнинг бугунги маънавий қиёфаси шаклланивида айрича аҳамиятга эга бўлди. Бу давр аجدодларимиз меросидан хабардорлик, ушбу маънавий такомил жараёнини тўғри идрок этиш миллий маънавиятимизнинг таркибий жиҳатлари ҳақида салмоқли тасаввур беради. Ислом минтақаси доирасидаги яхлит маънавий такомил жараёни - инсоннинг ўзлигини англаш йўлидир. Бу йўлнинг асл моҳияти Тавҳид эътиқоди бўлиб, уни ибтидода ибрат даражасида, ахлоқий камолот эгаларига эргашув тариқасида қабул этилган бўлса, кейинроқ ақл, мантиқий тафаккурга таяниб, умумбашарият яратган яхлит илмий ва маданий меросни англаб етишга интилиш кучайди. **Борлиқнинг ягоналиги ҳақидаги илмий-фалсафий тасаввур шаклланди**, ягона борлиқ моҳиятига қарашлар хилма-хиллиги идрок этилди. Эътиқод илм билан мустаҳкамланди. Инсон ўзини ва воқеликни тушунишда асотир тафаккур босқичидан илмий тафаккур босқичига кўтарилди.

в) Тасаввуф тариқатлари босқичи – Риёзат маърифати;

Аммо илм, ақл қудрати инсон ва жамият маънавий такомил учун етарли эмаслиги сезилиб қолди. Ирфоний такомил, **риёзат йўли** минтақа халқлари маънавиятида тобора кенг кўлам касб этди. Ҳақиқат ишқи ирода қудратини синай бошлади. Инсон ҳақиқат йўлида ўзликдан кечишни ўрганди. Диллар худбинлик зангидан поклана бошлади. Албатта, орифлик ҳар кимга ҳам насиб этмайди, валийлик рутбаси бугунги бизнинг тасаввурларимиздан беҳад юқоридир. Лекин маънавият ҳақиқат йўлида руҳият сафарбарлиги эканлигини аждодлар бизга англади.

Тасаввуф аҳли, яъни сўфийлар, ибрат ва ақлга, билимга таянишни етарли деб топмай, риёзат йўлини, руҳий сафарбарлик, ирода қудратини намойиш этиб, нафсни поклаш йўлларини ишлаб чиқдилар. Тасаввуф маърифати ўзи бир ҳудудсиз олам. Унинг ўз мақом ва ҳоллари мавжуд. XII-XIII асрларда ўндан ортиқ тасаввуф сулуклари (йўллари) шаклланди.

Жумладан, Марказий Осиёнинг ўзида Яссавия, Қодирия, Кубравия каби турли йўналишлар кенг урф бўлган. Буларнинг ҳар бирига батафсил тўхталинса, сўз узаяди. Риёзат чекиб кўнгилни поклаш, уни худбинлик зангидан тозалаш тасаввуф сулукларининг асл мақсадидир. Инсон ўз бошига тушган, ҳаётида рўй берган қийинчиликлар, турли бало-ю кулфатларга чидаши, тоқат қилиши сабр-бардош дейилади. У ҳали риёзат эмас. **Ҳақ йўлида онгли равишда инсон ўз олдига улуғ бир мақсадни белгилаб, унга етишиш учун ихтиёрий равишда барча қийинчиликларни бўйинга олиб, тўсиқларни енгиб ўтиб, олға интилишигина риёзат бўлади.** Инсон риёзат чекмай умуман бирор нарсага эришиши қийин. Халқимиз шунинг учун, содда қилиб, “жондан кечмасанг, жонона қайда”, дейди. Дарҳақиқат, риёзатсиз на у дунё, на бу дунё саодати инсонга насиб бўлмайди.

Аллоҳнинг инояти билан тасаввуф ирфони бизнинг заминда такомил чўққисига кўтарилди. Ҳазрати Баҳовуддин касб этилган ирфоний қувватни эзгулик йўлида амалий фаолиятга татбиқ этишга даъват этди. Хожа Аҳрор ва Жомий, Алишер Навоий ва Махдуми Аъзамдек маънавият дарғалари ушбу йўлда юксак намуна кўрсатдилар.

Тасаввуф ирфонида аввал зуҳду тақво етакчи мақом тутган бўлса, кейинроқ илоҳий ишқ тушунчаси юқори ўринга кўтарилди. Бу туйғу охир-натихада инсонни фанодан бақога олиб чикувчи асосий восита деб топилди.

г) «Мажоз тариқи» босқичи – Меҳр маърифати.

XIV асрга келиб Марказий Осиёда тугал шаклланган нақшбандия сулуки ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд олға сурган машҳур “дил ба ёру, даст ба кор” шиори орқали маънавий камолот эгаларини янги, юқорироқ босқичда амалий фаолликка ундади. Айни шу даврдан мумтоз адабиётда янги йўналиш, Навоий таъбири билан айтганда, **“мажоз тариқи”** шакллана бошлади. Бу йўналишнинг моҳиятида янги талқин этилган “мажоз ишқи” ётади. Ҳанузгача мумтоз адабиётимизга доир тадқиқотларда Алишер Навоий аниқ фарқлаб берган “ҳақиқат тариқи” ва “мажоз тариқи” йўналишлари мавжудлиги жиддий эътиборга олинмайди, “мажоз ишқи” ибораси жўнгина “дунёвий ишқ” деб талқин этиш билан чегараланади. Дарҳақиқат, ирфоний адабиёт намояндалари “мажоз” тушунчасини шундай тушуниб ва тушунтириб келганлар. Аммо мумтоз адабиётда Амир Хусрав Деҳлавийдан бошлаб “ишқи мажозий” тушунчасининг талқини ўзгара бошлади. Алишер Навоий умрининг охирида ушбу янги талқин моҳиятига илмий аниқлик киритиш мақсадида “ишқ”ни икки (“ишқи ҳақиқий” ва “ишқ мажозий”) эмас, балки уч қисмга ажратиб: “авом ишқи”, “хос ишқи”, “сиддиқлар ишқи” деб атади. Шундай қилиб, биз “дунёвий муҳаббат” деб таърифлайдиган “авом ишқи”дан ҳам, “илоҳий муҳаббат” деб ажратадиган “сиддиқлар ишқи” ёки “ишқи ҳақиқий”дан ҳам фарқ қилувчи алоҳида маънавий воқелик – “хос ишқи” мавжудлиги аниқ бўлди. Унинг асл моҳияти поклик, беғаразлик билан боғлиқ. “Хос ишқ” эгалари инсонга, бутун воқеликка “Олий ҳақиқатнинг мазҳари” (инсон кўзига намоён бўлиши) деб қарайдилар ва шунга мувофиқ

муносабатда бўладилар. “Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир”, деган ҳадиснинг мазмун-моҳияти шунда. “Хос ишқ” эгалари фанода бақони севадилар, инсонга “ҳақиқат асрорининг ганжинаси” бўлган кўнгил мулки туфайли меҳр кўядилар.

Алишер Навоий бадиий-фалсафий ижодида миллат маънавияти ўзининг энг олий босқичига кўтарилди. Буюк шоир **пок инсоний меҳр**ни маънавиятнинг туғросига айлантирди. Навоий маънавияти тимсолида эътиқод ва илм, ирода қудрати ва меҳр, фидоийлик ва донишмандлик ягона моҳият касб этиб, миллат маънавиятини камолотнинг олий босқичига олиб чиқди.

Асл маъносига диққат қилсак, ўзбек тилидаги “меҳр” сўзи Навоийлар даврида “мажоз ишқи”, “хос ишқи” деб таърифланган туйғунинг моҳиятини ифодалайди. Русларнинг аччиқ мақолларидан бирида “любовь зла”... дейилган жумла бор. Ўзбекнинг “меҳр” тушунчасида ана ўша “зло” йўқ, ғараз йўқ. Ота ва она меҳри, фарзанднинг ўз қиблагоҳи ва волидасига бўлган меҳри, оға-ини, опа-сингиллар аро меҳр, Ватан меҳри, табиат ва ундаги турли жонзотларга нисбатан меҳр туйғуси, дўст меҳри - буларнинг барчаси ғараздан холи, табиий ва самимий меҳр намуналаридир. Нафақат инсон боласини, балки турли ҳайвонларнинг жажжи болачаларини кўрганда инсон дилида ажиб ширин туйғу кўзғолади. Бегуноҳ гўдакнинг маъсум қиёфаси, жовдираб сиздан меҳр кутиб турган кўзлари инсонни бефарқ қолдирмайди, беихтиёр жилмаясиз, эркалаб сўзлар айтгингиз келади. **Меҳр туйғуси** инсон учун улуғ илоҳий тухфадир. Бу туйғудан инсон ўзини маҳрум қилса, бу дунёнинг ўзида дўзах азоби ўртанишида қолади. Чунки инсон бировга меҳр бахш этмай, бировдан меҳр кўрмай яшай олмайди.

Риёзат йўли ва меҳр туйғуси барча ёш учун хосдир. Аммо инсон оила кургач, унинг ҳаётида ҳалол ризқ билан турмуш ўтказмоқ, фарзанд тарбияси билан шуғулланиш каби жиддий синовлар пайдо бўладики, булар энди ибрат ва илмнинг ўзи билан бўладиган савдолар эмас. Илм йўлида ҳам риёзат чекилади, аммо ҳалол ризқ билан рўзғор тебратиш, солиҳ фарзандлар ўстириб, вояга етказиш бу аслида Борлиқ ҳақиқатини амалий фаолият жараёнида бутун вужудингиз билан ҳис қилишга олиб келувчи ҳақиқий маърифат мактабидир.

Инсоннинг 30-40 ёшлик даврлари асосан риёзат билан ўтса, ҳақиқий беғараз меҳр туйғуси одатда 50 ёшлар атрофида шаклланади, дейиш мумкин. Бобо ва бувининг набирага меҳри айни шу беғараз меҳрнинг ёрқин намунасидир. Ўғил-қиз мени қариганимда боқади, парвариш қилади деб умид қилиш мумкин. Набиралар деярли бобо-бувиларни боқмайдилар. Чунки уларнинг кўлидан бир иш келгунча катта авлод борми-йўқми? Аммо “набира боладан ширин” дейилиши бежиз эмас. Ҳақиқатан ҳам чол-кампирабларнинг набираларга меҳри инсоннинг янги туғилиб келаётган ҳаётга беғараз муҳаббатидир. Албатта, айтганларимиз оддий бир ҳаётий мисол. Асли меҳр туйғуси ниҳоятда улуғ инсоний ҳиссиётдир. У ҳақда Алишер Навоийдан ўтказиб сўз айтиш қийин.

Хуллас, “маърифат” Ҳақиқатни англаб етиш йўли бўлиб, ўзлигини англаб етган инсон Ҳақни англаб етади, уни тасаввуф истилоҳида Ориф дейдилар, ҳозирги тилимиздаги “зиёли” тушунчаси асли ушбу даражада бўлмоғи керак, фақат “интеллигент” (яъни ақл соҳиби) эмас. Маънавий баркамоллик ҳам шунинг ўзидир. **Ибрат, илм, риёзат, меҳр** барчаси **маърифат йўллари** бўлиб, инсон уларнинг барчасини босиб ўтмай туриб баркамол бўлмайди, **мукаммал маънавий қиёфа** касб этмайди.

4-фасл. Янги даврда миллий маънавиятимиз такомилнинг бош муаммоси – сиёсий ва маънавий тараққиёт уйғунлиги масаласи. «Хавос» ва «авом».

Янги даврнинг маънавий моҳияти икки асос : 1) дунёни сурат ва маъно яхлитлигида ўрганиш ва 2) баҳамжиҳатликда бошқаришга интилиш билан ўзлигини намоён этади. Ислом маънавиятининг асл мазмунига мувофиқ келувчи ушбу ҳақиқатни англаб етиш учун ислом минтақасининг илғор зиё эгалари 7 аср изландилар ва, ниҳоят, Алишер Навоий олға сурган “мажоз тариқи” тафаккур тарзида илк бор ушбу натижага етиб келинди. Шу билан буюк бобоколониимиз ислом минтақа маънавиятининг асл мағзини миллий маънавиятимиз ўзак томирига айлантириб берди ва бизнинг онгимизни, тафаккуримизни Ўрта асрлардан Янги даврга олиб ўтиб қўйди. Фақат буни англаб етишга биз учун яна 500 йил керак бўлди.

Агар темурий шахзодалар лоқал кенжа ўғил Шохруҳ даражасида оқил бўлганида, агар фақат шеърият ва санъатгина эмас, сиёсат борасида ҳам Тавҳид идроки ғалаба қилганида биз бугун улуғ бир миллат, буюк бир салтанат соҳиблари бўлур эдик. Афсус, Алишер Навоий ва Мирзо Бобурнинг армонлари 500 йил орқага сурилиб кетди. Инсон димоғида кибр балоси жойлашган. Зухд ва кибр, меҳр ва шахват орасидаги чегарани доим ҳам инсон зоти тўғри белгилай билмайди. Темурий шахзодалар бари шоир эди, билим ва завқ эгаси эдилар. Аммо уларни жоҳ кибрга, шайдолик шахватга етаклади. Улар дарвеш-шоҳ бўлмоқчи эдилар, аммо кибр ва шахват залолатга маҳкум этди.

Балки Соҳибқирон Темур Боязидни армонда қолдириб, Ҳақ иродасини адо этгандир. Ҳар ҳолда Европа XIV- XV асрлардан ўзига ўзи ҳисоб бера бошлади. Ислом минтақа маданияти XI-XV асрлар давомида Европага катта таъсир кўрсатди. Айниқса, “аверроизм” анъанаси 10 аср ғафлат уйқусига чўмган христиан оламини Реформация ва Ренессанс (Европа Уйғониши)га олиб келди. Реформация, яъни христиан динидаги ислоҳчилик ҳаракатлари Европанинг ўз хатоларини англаб ета бошлаганидан дарак эди. Афсус, биз мусулмонлар кибрга берилдик. Ўзимизга ошиқча маҳлиё бўлдик. XV-XV аср чегараси ислом минтақаси учун маънавий такомилнинг авж нуқтаси бўлган бўлса, Европа учун маънавий юксалишнинг авж олиш нуқтаси бўлди. XVI асрдан минтақамизда таназзул, Европада юксалиш бошланди. Бу, аввало, Аллоҳнинг иродаси. Аммо биз бандалар ҳам ўз айбу хатоларимизни тўғри англаб етишга уринмоғимиз фарздир.

Нидерландия ва Буюк Британия буржуа инқилоблари, XVIII аср француз маърифатчилиги ва ниҳоят Буюк француз инқилоби Европадаги ижтимоий-маданий муҳитни буткул ўзгартириб юборди. Америка кашф этилди, Осиё ва Африка давлатлари сари юриш бошланди. XIX-XX асрлар давомида Европада аниқ ва табиий фанлар, саноат ва техника соҳасида эришилган оламшумул ютуқлар бу минтақани жаҳонда пешқадамликка олиб келди ва натижада бугунги кунда “жаҳон фани”, “умуминсоний кадриятлар” деганда, биринчи навбатда, Европа маданияти унсурлари назарда тутиладиган бўлди.

Европа бутун дунё халқлари эришган маданий-илмий бойликни фаол ўзлаштирди. Ориенталистика (шарқшунослик) кенг ривож олди ва унинг ютуқларини барча соҳалар ижодий ўзлаштириб бордилар.

Ислом дунёси маънавияти IX-XV асрларда юксак камолот босқичларига кўтарилган бўлишига қарамай, бу минтақада сиёсий структура негизи Тавҳид эътиқодига мувофиқ ўзгармаганлиги жуда оғир оқибатларга олиб келди (Бу ўзгариш Европада амалга ошди).

Сиёсий тафаккурда қабилачилик даври асотир тафаккур қолдиғи бўлмиш сулолавийлик анъанаси ва “фарр” хурофотининг тўлиқ енгиб ўтилмаганлиги ислом минтақасидаги Ўрта асрлар сиёсий маданиятининг катта қусури бўлди. На сарбадорлар, на темурийлар бу қусурни узил-кесил енгиб ўта билмадилар.

Албатта, бу даврда ҳам миллат маънавияти маълум маънода ривожланишда давом этди. XVI-XX асрларни маънавий такомил нуктаи назаридан 2 катта босқичга ажратиш мумкин. Биринчи босқичда (XVI аср бошлари - XIX аср I ярмигача) маънавиятнинг оммалашуви борган сари кенг миқёс касб этиб, хос ва авом орасидаги фарқ борган сари камайиб борди. Тан олиш керакки, бу жараён икки томонлама намоён бўлар эди, яъни кенг халқ оммаси маънавияти юксалиб бориши билан бирга, зодагон тоифалар маънавияти ҳам муайян даражада авомлашиб борганлигини кузатиш мумкин. Бу жараённи Турди ва Гулханий каби алломалар ўз ижодида ёрқин ифодалаб бердилар. Бу босқични миллатимиз учун **Янги давр маънавиятига ўтиш босқичи**, деб аташ мумкин. Бу даврнинг энг катта ютуғи Ватан туйғусининг шаклланиши - “Ўзбекистон” тушунчасининг истеъмолга кириши бўлди.

Шу билан бирга Ислом минтақасида XVI асрдан бошлаб, дезинтеграция (ягона минтақа маданиятининг турли ўлка маданиятларига парчаланиши) жараёни кучайиб борди. Эронда Сафавийлар, Кичик Осиёда Усмонли турклар, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шайбонийлар салтанати ўрнашди. Темур авлоди Бобурийлар тимсолида Шимолий Ҳиндистонда 300 йил салтанат юритди ва бу қадим ўлкани ислом минтақа маданиятининг энг илғор анъаналари ўчоғига айлантди. Шарқий Туркистон Хитой империяси ва Волгабўйи турклари Россия асоратига дуч келдилар. Шундай қилиб, “жоҳ бадмастлиги”нинг кибри ва ғафлати оқибатида буюк туркий миллат парчаланиб кетди.

Шайбонийлар давлати ҳам 100 йилдан ошиққа дош бермади. Ягона ўлка икки хонлик ва бир амирлик аро талошда қолди. Бу ноаҳиллик балоси охир-оқибат ягона Ватанни босқинчиларга қурбон қилди.

Янги давр Европа маънавий муҳитига хос қарама-қаршиликлар кураши охир-оқибат К.Маркс ва Ф. Энгельснинг мурасасиз синфий кураш тарғибига қаратилган коммунистик утопиясига олиб келди. Аммо бу утопиянинг муваққат сиёсий ғалабаси, асосчилар умид қилганидек, Ғарбий Европа мамлакатларида эмас, балки сиёсий қолоқ ўлкаларда юз берди. Натижада Марказий Осиё халқлари икки томонлама жабр кўрдилар. Ҳур ва озод жамият ваъда қилган болшевойлар қадим Турон элатларини сунъий равишда бир-бирига қарши қўйиб, узил-кесил парчалаб ташлашга муваффақ бўлдилар. Турар Рискулов, Мустафо Чўқай, Заки Валидий Тўғон каби миллат жонқуярларининг уринишлари ўз вақтида бесамар қолди. Орадан 70 йил ўтди, ёлғон ваъдалар заминига қурилган “советлар” тузуми барибир емирилиб кетди. Қадим Туркистоннинг ягона заминиди мустақил давлатлар қад кўтарди. Бугунги сиёсий воқеликда мавжуд имкондан фойдаланиб, ўзаро яқинлашув, қардошлик алоқаларини ривожлантириш йўлини тутиш ягона тўғри сиёсат эканлиги аён бўлиб қолди. Бу йўлда маънавий, маданий бирлик сари интилиш, неча минг йиллар давомида вужудга келган яхлит маънавий меросни чуқур ўзлаштириш ва уни яхлит сақлаб қолиб, янги босқичда ривожланишини таъминлаш барчамиз учун ҳам фарз, ҳам қарз, келгуси авлодлар олдидаги муқаддас бурчимиздир.

Миллатимизга Ҳақ таоло яна бир имконият берди. Агар ўтмиш хатоларни инобатга олсак, маънавий камолот ютуқларини тиклай билсак, иншооллоҳ, бу сафар саодат йўлдошимиз бўлғай.

Инсон фитратида уч қусур бор - кибр, шаҳват, ғафлат. Бу қусурлар инсон табиатининг зотий хусусиятлари билан туташ. Шу сабабли улардан буткул қутулиб бўлмайди. Фақат ҳушёр бўлиш ва “Беайб парвардигор” эканини асло унутмаслик керак. Маънавиятнинг моҳияти меъёрни сақлай билишда.

Ўрта асрлар маънавий ҳаётида “хос” ва “авом” тушунчалари кенг урф бўлди. Яъни “хос аҳли” юксак камолот босқичларига эришди, аммо “авом” кўп жиҳатдан ибрат босқичида қолиб кета берди. Тасаввуфдаги мурид ва муршид муносабатлари ҳам айни шу маънавий тенгсизликка ишора қилади. Пирнинг кўнглидан кечгани кўпчилик муридларга қанчалик аён бўлган, ёлғиз Аллоҳга маълум. Албатта, маърифат йўлларида ҳар ким иқтидорига яраша бир даражага эришади, аммо маънавий камолот жамиятда фақат тор доиранинг ўз “ички ҳолати” миқёсида қолиб кета берса, умумижтимоий ўзгаришларга олиб келмаса, ҳаёт уйғунлиги бузилади. Маърифат тарқатиш йўли билан сиёсат ва иқтисод соҳаларида ҳам умумижтимоий ўзгаришлар содир бўлишига эришиш эса маънавият аҳлининг масъулиятидадир.

Фақат хос аҳлига таяниб эркин ва ҳур жамият қуриш қийин. Оддий меҳнатқаш ҳам фақат самимий эътиқод эгаси бўлибгина қолмай, илм ва ирфондан бохабар бўлмоғи, ўзи яшаётган жамиятнинг баланд-пастини тушуниб (иқтисодий ва ҳуқуқий билимларни эгаллаб), атроф воқеликка

онгли ва фаол муносабатда бўлмоғи, ҳозирги тил билан айтганда, фуқаролик жамиятининг, ҳақиқий демократик тузумнинг пойдеворидир.

Аллоҳга минг шукурлар бўлсин-ки, Мустақиллик шарофати билан миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан бевосита қониб-қониб оби ҳаёт шиммоғимиз имкони яралди. Бугун энди эътиқод ва илм, ирода қудрати ва меҳр, Ватан ва халқ, табиат ва башарият, бир сўз билан айтганда, Олий ҳақиқат олдидаги инсоний масъулият бир бутун моҳият сифатида ҳар бир шахснинг, ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг маънавиятини ташкил этмоғи керак. Миллий маънавий меросимиз бизга табиат ва миллат, башарият ва коинот олдидаги бурч ва масъулиятимиздан сабоқ беради. Миллат маънавияти ўз тарихий шаклланган қиёфасига эга, шу билан бирга моҳиятан умумбашарий кадриятларга асло зид эмас, балки мувофиқдир. Зотан, башарият асли бир ота-онанинг болалари эмас-ми? Маънавиятимизнинг асос қирралари - эътиқод ва ибрат (Сунна), илм ва мантиқий тафаккур (ислом маърифатчилиги), ҳақиқат ишқи йўлида руҳият сафарбарлиги ва ирода қудрати(тасаввуф ва ирфон), пок инсоний меҳр ва ижтимоий фаоллик (“мажоз тариқи”) - бир-бирини инкор этмайди, балки буларнинг бири кимда кам бўлса, унда маънавий тўқислик бўлмайди.

Инсон маънавияти минг бир сифат, беҳисоб жиҳат ва қирралар билан жилоланади: ҳаё ва андиша, вафо ва садоқат, ўқтамлик ва ташаббускорлик, ҳиммат ва саҳоват, журъат ва шижоат, орият ва хокисорлик, босиқлик ва ҳилм, фаросат ва заковат, балоғат ва фасоҳат, мардоналик ва масъулият ва ҳоказо... Хуллас, жамъи инсоний фазилатлар маънавият даракчиларидир. Уларнинг ҳар бири орқали инсон ботиний дунёси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Маънавиятнинг ўзак томири эса Ҳақиқат ишқи, меёр ва уйғунликда ифодаланади.

7-боб.

Маънавият, руҳият, маданият. "Маънавият асослари" фани ижтимоий ва маънавиятга алоқадор фанлар тизимида.

1-фасл. Маънавият ва руҳият. Инсон табиати ва шахс маънавияти.

Маънавиятга оид баъзи китобларда ҳанузгача руҳият билан маънавиятни аниқ фарқламаслик, уларни бир-бири билан қориштириб юбориш ҳолатлари учрайди. Масалан, уларнинг бирида “маънавият – одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуи” дейилса,⁸⁵ иккинчисида “маънавият деганда – шахсий онг, кишиларнинг руҳий фаолияти, ... инсоннинг ҳис-туйғулари, ... кабилар тушунилади”⁸⁶ деб таърифланади.

⁸⁵ С.Отамуродов, Ж.Раматов, С.Ҳусанов.Маънавият асослари.Т., 2000. С.39.

⁸⁶ Э.Умаров, М.Абдуллаев. Маънавият асослари. Т., 2006. С. 6.

“Маънавият, -дейилади яна бир таърифда, - миллатнинг асрлар давомида шаклланган... ички ақлий (интеллектуал) ва собит ҳиссий (эмоционал) дунёсидир”.⁸⁷ Бундай чалкашликлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Хўш, уларнинг сабаби нимада?

Инсон моҳиятида икки жиҳат мавжуд. Бири – моддийлик. Иккинчиси-чи? Баъзилар - маънавият, дейди. Бошқалар – руҳият. Бундан кимдир шошиб хулоса қилади: “Демак, маънавият руҳият экан-да. Чунки моддийлик материя (ҳаюло) билан боғлиқ, у инсоннинг шаклий вужуди, суврати. Руҳият эса ғайримоддий, мавҳум моҳият”. Дарҳақиқат, маънавият ҳам, руҳият ҳам ғайримоддий, кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайдиган ходисалар. Аммо бу дегани улар бир нарса дегани эмас.

Инсон моддий вужуд сифатида яратилган, шу билан бирга унга маънавий камолот имкони берилган. Руҳият инсоннинг табиатига оиддир. Унда шахват бор: шахват инсон жисмига боғлиқ, руҳиятимиздаги кўп ҳолатлар ана шу шахватнинг таъсирида юз беради. Инсонда нафс бор, моддий вужудини доимий қайта тиклаб бориши учун у турли озуқа билан таомланиб турмоғи керак. Инсонда жаҳл бор, у руҳиятга оид, маънавиятга эмас. Шундай қилиб инсон руҳияти зиддиятли воқеликдир.

Инсон руҳи бевосита унинг моддиятидан келиб чиқади. Ҳис-туйғулар – сезиш аъзоларининг қобиляти билан, ақл ишлатиш, тафаккур юритиш инсон миясининг вазифаси билан боғлиқ, бу нарсаларни бугун ҳеч ким инкор қила олмайди. Биз маънавиятга **Инсон руҳидаги Борлик ҳақиқати билан уйғунлик** деб таъриф бердик. Демак, маънавият айна шу уйғунлик сифатида инсон руҳида ўзини кўрсатади. Руҳият ақл ва сезгилар билан боғлиқ бўлса, маънавият руҳиятда намоён бўлади. Шундай қилиб, руҳият ва маънавият ҳар бири алоҳида, аммо бир-бири билан муайян маънода туташ ходисалар.

Шахс ва миллат руҳияти мураккаб воқелик сифатида ўзида ҳам раҳмоний, ҳам шайтоний хислатларни, ҳам фазилат, ҳам қусурларни, ҳам табиий-ирсий, ҳам атроф муҳит таъсиридаги ҳолатларни акс эттирса, маънавият шахсининг, миллатнинг инсоний фазилатларини, унинг Борлик ҳақиқатига муносабатини, аждодларимизнинг мажозий таърифига кўра, инсон қалбидаги илоҳий нур инъикосини намоён қилади.

Инсон вужуди табиатга алоқадор, аниқроғи унинг бир узви, ажралмас бўлаги. Унинг руҳияти ҳам табиати, моддий борлиғи билан туташ. Маънавият эса инсон руҳини ягона илоҳий моҳият, Ҳақ билан Борлик ҳақиқати билан туташтиради. Шу маънода инсон ҳайвон ва фаришта орасида туради. Ҳайвон соф моддий оламга, фаришта соф маънавий оламга алоқадор саналса, инсонда ҳайвон зотиға хос моддийлик ҳам, фариштаға хос маънавият ҳам мавжуд.

“Зубдатул ҳақойиқ” рисоласида Азизуддин Насафий инсон руҳиятига хос мураккабликларни ўз даври тушунчалари асосида шундай баён қилади:

“Билгилки, баъзиларнинг фикрича, айрим одамларда тўртта руҳ мавжуд, яъни: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи, жон (қалб) руҳи ва инсон руҳи

⁸⁷ А. Эркаев. Маънавият –миллат нишони.Т., 1999. С. 48.

(нафси нотика). Яна бошқа бир хил одамларда бешта рух бор дейдилар, яъни: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи, қалб руҳи, инсон руҳи ва муқаддас рух. Ва яна дейдиларки, инсоний рух ва муқаддас рух юқори оламдандир, яъни ғайб оламдандир - осмоний фаришталар жинсидан. Ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи ва қалб руҳи - қуйи оламдан, озуканинг қиёми ва шарбатидан. Ушбу беш рухнинг ҳар бири бир жавҳардир. Улар бир-биридан ажратилган ва ўзаро фарқланади. Тана гўё шам бўлиб, ўсимлик руҳи мисли шамдон, ҳайвон руҳи гўё пилик, қалб руҳи бамисоли ёғ бўлса, инсон руҳини нурга қиёслаш мумкин. Муқаддас рух эса - бу “нурани ало нур” - “нур устига аъло нур”дир. Бошқа баъзилар ҳар бир одамда фақат битта рух бор дейдилар, аммо бу рухнинг даражалари бор ва ҳар бир даражанинг номи мавжуд... Рух битта ва жисм ҳам биттадир, лекин жисмнинг даражалари бор ва ҳар бир даражанинг қандайдир номи бор. Рухнинг ҳам даражалари бор ва даражалар қандайдир номларга эга. Жисм рухга мувофиқдир ва рух жисмга мувофиқдир... Жисм ҳам, рух ҳам иккаласи бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот зинапояларидан кўтарилиб бораверадилар ва даражаларни эгаллайдилар. Уларнинг зуваласини ҳар қанча кўпроқ пишитса, тарбияланса, улар моҳиятида яширинган сифатлар кўрина бошлайди”.⁸⁸

Европа **психология** фани инсон руҳиятини холис ўрганишга ҳаракат қилади ва бугунги кунда **психология** илми фалсафий фанлар туркумидан аниқ фанлар (аникроғи, табиий фанлар) туркумига ўтиб бормоқда.⁸⁹ Аммо миллий маънавий меросимизда инсон руҳий оламини ўрганиш ва, айниқса, уни маънавий жиҳатдан ислоҳ қилиш йўлларини ишлаб чиқиш борасида шундай салмоқли ютуқларга эришилганки, уларни ҳисобга олмаслик, нафақат бизнинг миллат учун, балки умумбашарият учун ҳам катта йўқотишларга олиб келиши шубҳасиздир. Инсон тарбия билан ҳақиқий шахсга айланади. Гўдаклик пайтида ҳайвонлар ичига тушиб қолган инсон боласи, агар мабодо тирик қолса (ҳаётда бунга мисоллар бор), у бирнеча йил фақат маймунлар ёки бошқа жонзотлар билан бирга яшагач, шаклан инсон қиёфасида бўлса-да, руҳан ўша ҳайвонлар даражасида қолади ва уни энди қайта тарбиялаб инсонга айлантириб бўлмайди. Ф.Нитше тўғри айтган, инсоннинг қалбидаги худоси “ўлса”, ахлоқ (аникроғи, маънавий камолот эҳтиёжи) ҳам унга ортиқча даҳмаза бўлиб қолади. Маънавият ботиний кудрат, у бўлмаган жойда зоҳиран жамиятдаги ахлоқий меёрларга риоя қилиш мағзи пуч ёнғокни, ёки аччиқ мағизли бодомни савлат учун вазага солиб меҳмон олдиға дастурхонга тортишдек гап. **Ахлоқий қусурлар** маънавиятсизлик белгиси сифатида инсон руҳияти **нафси аммора** даражасидан **нафси мутмаинна** даражасига ҳам кўтарилмаганлигини билдиради.

⁸⁸ Азизиддий Насафий. Зубдатул ҳақойик. Т.-“Камалак”-1995, с. 40

⁸⁹ Умуман олганда, бугунги Европа илмида инсонни ва ижтимоий воқеликни холис ўрганиш (объектив ёндошув) тамойили етакчилик қилмоқда. Албатта, бундай ёндошувнинг ўз фойдали жиҳатлари йўқ эмас. Аммо инсоннинг ўз-ўзини ислоҳ қилиши ва ёш авлод тарбияси нуқтаи назаридан бу усул етарли натижалар бермаслиги аниқ.

Маънавият инсоннинг Борлиқ ҳақиқати билан нисбатига асос эътиборини қаратади. Маънавият инсонни фанодан бақога элтувчи ягона йўлдир. Асли фалсафа ҳам, барча ўзга фанлар ҳам Борлиқ ҳақиқатини излайди, аммо “Маънавият асослари” фани ўз изланишларини, биринчидан, миллий маънавиятимизнинг теран томирлари билан, аجدодларимиз бизга қолдирган бебаҳо маънавий мерос билан боғлайди, яъни муайян инсонлар қўлга киритган тарихий тажрибага таянади, унинг асосида хулосалар қилади. Иккинчидан, фақат мантиқий, илмий тафаккурга таяниб қолмай, ўзга тафаккур йўналишларга ҳам кенг эътибор қаратади.

Хуллас, Халлоқи олам икки дунёни инсон учун яратди, мақсад инсон эди, унга бутун махлуқлардан ўзгача фазилатлар бахш этди. Инсон кўнглини маърифат хазинаси қилиб, бу сеҳрли тилсим ичига ўзини яширди. Инсон кўнгли махфий хазина сифатида Аллоҳ ҳақиқати сиррини ўзида пинҳон этган бўлиб, уни яширган ҳам, асрагувчи ҳам ўзидир. Маънавият ана шу кўнгил тилсимида яширинган Аллоҳ ҳақиқатининг зуҳуридир.

2-фасл. Маънавият ва маданият нисбати. “Моддий” ва “маънавий” маданият муаммоси.

Маънавият ва маданият нисбати қандай, деган савол бугунги куннинг долзарб илмий муаммоларидандир. Аслида **маънавият** ботиний ҳодиса бўлгани сабабли уни ташқи кўз билан кўриб бўлмайди. Аммо инсон моддий вужуд экан, унинг маънавияти ҳам моддий воқеликда ўзлигини намоён этиши табиий. Бу - **маданият**дир. **Маданият - инсон маънавиятининг моддий воқелик шаклида намоён бўлиши.** Демак, **шахс маънавияти** ҳам, **миллий маънавият** ҳам биринчи навбатда **маданият** орқали намоён бўлади. Масалан, **имон, илм, масъулият, меҳр** шахс маънавиятининг таркибий жиҳатлари бўлса, улар инсоният маданиятининг таркибий қисмлари бўлмиш **дин, илм-фан, ахлоқ, санъат ва адабиёт** орқали ўзлигини намоён этади.

Шўролар даври “Маданиятшунослик” (Культурология) илмида “**моддий маданият**” ва “**маънавий маданият**” деган тушунчалар ишлатила бошланди. Аслида **маданият** на “**моддий**” бўлади, на “**маънавий**”. Чунки ҳар қандай моддий ашёнинг муайян ўлчовлари бўлади. Масалан, бир қоп пахта, бир пақир сув каби. Маданият учун ҳажм, оғирлик, ҳарорат каби хусусиятлар хос эмас. **Маданият** бевосита **маънавият** ҳам эмас, чунки **маънавият** ботиний ҳодиса бўлса, **маданият** – зоҳирий, яъни кўз билан кўрса бўладиган ҳодисадир. Масалан, Алишер Навоийнинг “Хамса” асари **маданият** ҳодисаси бўлиб, уни ўқиганимизда биз **Навоий маънавияти** ҳақида муайян тасаввур ҳосил қиламиз. Шу ўринда савол туғилиши мумкинки, агар Навоийнинг “Хамса” асари **маданият** ҳодисаси бўлса, бу асар моддий воқеликда бор-ку, демак, уни моддий ҳодиса десак, бўлмайдими? Йўқ, чунки аслида Навоийнинг “Хамса” асари **қўлёмаси** моддий ҳодиса, бу **қўлёмма** сиёҳ билан қоғозга ёзилган ва муқовалаб, китобат қилинган. **Сиёҳ, қоғоз, муқова, китоб** – барчаси **моддий ашёлар**,

аммо **Навоийнинг “Хамса” асари** сиёҳ, қоғоз, муқова, китобдан иборат эмас, аксинча, барча **қўлёзмаларнинг** таркиби шундай. **Қўлёзмалар ёзма ёдгорликларга** киради, улардан ташқари архитектура ёдгорликлари, археологик ёдгорликлар, турли иш асбоблари, безаклар, қуроллар ва ҳ.к. **маданий аҳамиятга** эга бўлган **моддий ёдгорликлар** ҳақида гапириш мумкин. **Ёдгорликлар моддий** бўлади, уларнинг **маданий аҳамияти** бўлади, дарҳақиқат, **сиёҳ** ҳам, **қоғоз** ҳам, **муқова** ҳам, **китоб** ҳам, **меъморий иншоот** ҳам аслида инсоннинг **маънавий қудрати** билан яратилган, соф табиатда бу нарсалар йўқ, демак, улар **маданий ашёлар**, аммо **маданийлик** уларнинг сифати, зоти эмас. Аниқ қилиб айтадиган бўлсак, инсон соф маънодаги яратувчи эмас, яъни йўқдан бор қилиш фақат ягона Аллоҳнинг қудратига хос, инсон эса бор нарсани ўзгартириб, бошқа бир кўриниш, шакл бериши мумкин, унга бошқа бир вазифа юклаши мумкин, масалан, ҳайвон терисини ошлаб, ундан оёқ кийими (пойафзал) тикиши мумкин. Тери табиий ашё, уни қайта ишлаб чармга айланттирилса, функцияси (вазифаси) ҳам ўзгаради. Ёки қум-тупроқдан ғишт қуйиб, уни хумдонда пиширса, сифати ўзгаради, **ғишт** ҳам **сиёҳ** ёки **қоғоз** сингари инсон ақли, тахайюли, иродаси воситаси билан ҳосил қилинган **маданий ашё**, аммо на **ғишт**, на **сиёҳ**, на **қоғоз**, на **китоб**, на **меъморий иншоотни** ҳечқачон **маданият** деб атаб бўлмайди, **маданийлик** уларнинг сифати, халос. Қисқаси, биз **маданий ашёлар** деганда, **маданийлик** сифатига эга бўлган, яъни инсоннинг **маънавий қудрати** билан қайта ишланиб сифатий ўзгаришлар ҳосил қилган, бошқача қилиб айтадиган бўлсак, инсон маънавиятининг таъсирига учраган **моддий ашёларни** назарда тутамиз, шундай экан, **моддий маданият** ибораси ҳам, **маънавий маданият** ибораси ҳам мантиқан хатодир. Президент И.Каримовнинг янги китобида яна бир бор таъкидланганидек, **маънавият** бу “**беқиёс куч**”, “**ботиний қудрат**”, у инсон руҳида яширинган. **Маданият** эса ушбу куч туфайли пайдо бўлган **воқелик**. **Воқелик**, яъни зоҳирда сезги аъзоларимизга таъсир кўрсатувчи нарса, лекин **моддийлик** эмас, балки бир тур **моддий ашёларда** инсон **маънавий қудрати** туфайли пайдо қилинган сифатий ўзгаришлар. Ҳеч қайси китоб **моддий ашё** сифатида ҳеч қандай кучга эга эмас, у китоб жавонида турган ҳолида на бир инсонга, на жамиятга ҳеч бир таъсир кўрсата олмайди, аммо у китоб ўқишга арзигулик асар бўлса, уни биров олиб ўқиса, унинг мазмунидаги **маънавий қудрат** китобхон онгига таъсир кўрсатади, унинг **маънавий олами**ни бойитади ва натижада ушбу китоб мазмунининг **маънавий таъсирида** уни ўқиган инсон улуғ ишларни амалга ошириши мумкин.

“**Маданият**” тушунчасини шу пайтгача турлича шарҳлаб келадилар. Мен бир вақтлар китобларда унинг 300га яқин таърифи учрайди, деб ўқиган эдим. Ҳозир жаҳон илмида бундай таърифлар 600га етган деб эшитдим. Юқоридаги мулоҳазалар асосида хулоса қиладиган бўлсак, бундай хилма-хилликнинг асосий сабабларидан бири **маданиятнинг замиридаги ҳодиса** жаҳон илми диққатидан ташқари қолганлиги, жиддий таҳлилга тортилмаганлигидадир. Аслида **маданият иккиламчи ҳодиса** бўлиб, уни яратувчи куч **инсон маънавияти**дир. Шунинг учун бугунги кунда содда

қилиб, “**маданият маънавиятнинг моддий воқеликдаги изларидир**” дейилса, масала анча ойдинлашган бўлур эди.

Албатта, бошқача таърифлар ҳам бор. Улардан бирига кўра асли табиатдан фарқли ўлароқ, инсон фаолиятининг барча маҳсулини “маданият” (аниқроғи, **культура**) дейилади⁹⁰. Аммо масаланинг бир нозик жиҳати бор. Афсуски, инсон воқеликни доим ҳам ижобий тарафга ўзгартиради, деб бўлмайди. Ажойиб қасрларни бунёд этган, воҳаларни обод этган ҳам инсон, шаҳарларни тўпга тутиб кулини кўкка совурган, ўрмонларга ўт қўйган ҳам одам боласи (зеро ҳайвоннинг қўлидан бу ишлар келмайди). Дунёни ҳайратга солган кашфиётлар, кўнгилларни забт этувчи ғазаллар, дostonлар инсон ақл-заковати, истеъдоди маҳсули, аммо китобларни гулхан қилиб ёқтирган, она тупроқни заҳарлаб, зилол сувни оғуга айлантирганлар ҳам жоҳил сарбозу саводсиз деҳқон эмас, ўзини табиату жамият устидан ҳукмфармо билган уламою кубаролардир. Шу сабабли маданиятни инсоннинг фақат яратувчилик фаолияти натижаларига нисбат берсак дуруст, бузғунчилигига эмас. Яратувчилик эса ақл-идроқ, истеъдод ва маҳорат, билим ва тажриба, риёзат ва меҳр билан амалга ошади, жаҳолат ва қаҳр, худбинлик ва ғафлат билан эмас. Юқорида биз **инсон ақли, тахайюли, иродаси** воситаси билан ҳосил қилинган **маданий ашё** ҳақида гапирдик, шу ўринга бир аниқлик киритадиган бўлсак, **инсон ақли, тахайюли, иродаси** – булар барчаси **инсон руҳиятига оид** нарсалар, улар фақат **восита**, уларни ҳаракатга келтирувчи куч эса **маънавият**. Инсон ақли, тахайюли, иродаси, агар унинг **маънавияти** томонидан бошқарилсагина **маданият** пайдо бўлади, агар шаҳват, ғазаб, кек, ҳасад сингари шайтоний кучлар қуролига айланса, фақат бузғунчилик учун хизмат қилади, **маданият** яратилмайди.

Қисқаси, маънавият маданиятни яратади, **маънавият** - имкон, **маданият** - ушбу имкондан туғилган **мавжудлик**. Маънавият ўтмиш, бугун ва келажакни қамраб олади. Маданият эса ўтмиш ва бугунга тааллуқли. Маънавият келажакни белгилайди, маданият бугунги аҳволни кўрсатади.

“**Шахс маданияти**” деган тушунча мавжуд. Агар муайян миллатга тааллуқли шахслар маънавияти охир натижада миллат маънавиятининг таркибини ҳосил қилса, миллий маданиятнинг яратувчилари бўлса, бундан фарқли ўлароқ, шахс маданияти кўпроқ **миллат маданияти**, аниқроғи, **миллий маданиятнинг** ҳосиласи сифатида намоён бўлади.

⁹⁰ Европа терминологиясидаги “**культура**” ва бизга араб тилидан ўтган “**маданият**” атамалари луғавий маъноларига кўра кескин фарқ қилади. “**Маданият**” атамаси арабча “*шаҳар*” маъносидаги “**мадина**” сўзидан “**маданий**” (*шаҳарга оид*) сифати ясаилиши орқали пайдо бўлган, унинг зидди “**бадавий**” (*сахройи, сахрода ҳаёт кечирувчи,сахро ҳаётига оид*) бўлади. XIV аср араб тарихчиси Ибн Халдун шу асосда ўзининг инсоният тарихий тараққиёти босқичлари ҳақидаги назариясини яратган ва унга кўра “*ибтидоий жамоа*” маъносида “**бадавия жамоаси**” ва “**шаҳар жамоаси**” тушунчаларини киритган. “**Культура**” атамаси эса лотинча **colo** феълидан ясалган бўлиб, дастлаб “*ерга ишлов бериш*”, “*қайта ишлаш*”, “*обод қилиш*” маъноларини билдирган, демак, унинг зидди ҳам “*табиий*”, “*қайта ишланмаган*”, “*асли яратилган ҳолида сақланган*” маъноларидаги лотинча **natura** (“*табиат*”) атамасига тўғри келади. Шу сабабли Европа илмида «**культурный**» (“*маданий*”) сифати “*инсон томонидан қайта ишланган*” маъносида «**естественный**» (“*табиий*”) сифати билан оппозиция ҳосил қилади.

3-фасл. Маданиятни ким яратади?

Маданият ўз-ўзича олиб қаралмайди, у кимгадир нима учундир керак. Масалан, шўролар тузумида “социалистик маданият” деган тушунча бўларди. Бу коммунистик партия ва унинг мутлақ ҳукмронлигини таъминлашга хизмат қилган “совет давлати” учун керак бўлган “маданият” эди. “Социалистик маданият” тоталитар тузум “кадрият” ларини инсонлар онгига сингдиришга йўналтирилган эди. “Буржуа маданияти” эса хусусий мулк эгалари учун кадрли бўлган тимсолларни илгари суради.

Дунёда ижтимоий тоифалар кўп. Ҳар бири ўзи кадрли деб билган нарсаларни, ўз манфаати учун хизмат қилувчи ғояларни ҳимоя қилади. Аммо ҳақиқий маданиятни ўзлигидан кечиб қўйган, холис Аллоҳ берган истеъдодни унинг розилиги йўлида юзага чиқаришни ўзига бурч деб билган инсонлар яратади.

Ҳақиқий маданият намунасида маънавият нури ёғилиб туради. Чунки истеъдодли шахснинг қалбидаги нур унинг асарига кўчади. Бундай асарлар инсониятнинг боқий мулкидир. Аммо инсон моддий, бу дунё моддий воқелик, шундай экан, истеъдодли инсонларнинг ҳам рўзғори, оддий инсонга яраша турмуш ташвишлари бор. Масалан, бугунги бозор иқтисодига ўтиш шароитида маданият соҳаси ходимларининг иқтисодий муаммолари, содда қилиб айтганда, маданият бозори масаласи кўндаланг турипти.

Маънавиятга, маданиятга эътибор бозор иқтисодининг бугунги жаҳон талаблари даражасига кўтарилиб боришида етакчи кўрсаткичлардан ҳисобланади. Маданият бозори энг мураккаб воқелиқдир. Бозор иқтисодининг ибтидоий босқичларида бу бозор буткул пароканда шаклда бўлади, унда ноқислик комиллик баҳосида, юксак истеъдод бир қоп сомон баҳосида кетиши мумкин. Аммо бу бозорнинг ноқислиги ибтидоийлиги белгисидир, бозор иқтисоди ривожлангани сари маданиятнинг баҳоси ошиб, маънавиятнинг мавқеи юксалиб бора беради. Бугун жаҳоннинг юксак ривожланган мамлакатларида илм, ахборот, сифат кўрсаткичлари (масалан, дизайн) жумладан, озиқ-овқат сифати, борган сари юқори баҳоланмоқда. Инсонни тушуниш эндиги инсоният ривожининг белгиловчи омилига айланиб бораётгани бунга далилдир.

Биз - маънавият ва маданият соҳасининг одамлари, ўзини зиёли санаб юрганлар ҳам эски ақидалардан, кўникмалардан иложи борича тезроқ фориф бўлишимиз, Аллоҳ берган фаросатимизни ишга солиб, ўз соҳамизда мантиқли тадбирлар ишлаб чиқишимиз керак. Агар қўлимиздан келмаса, олимлигимиз, устозлигимиз ҳақидаги даъволарни йиғиштирайлик ва бошқа касбнинг бошини тутайлик. Аммо олим ва устоз бўлиш ниятимиз бўлса, ҳақиқий олим, ҳақиқий устоз бўлайлик, яъни қилаётган ишимиз, гапираётган гапимиз бугунги воқеликка қанчалик мувофиқ экани устида ўйлаб кўриб, эл тилаган ишни қилайлик. Ўзимиз ўрганган “эски пластинка”ни қайта-қайта айлантира бермайлик. “Социализм” йўқ, унинг талаблари бугун бекор бўлди. Бугуннинг талаблари қандай? Шу саволни ўз олдимизга қўйиб, бир

танамизга ўйлаб кўрайлик. Қисқаси, бу ерда **фаросат** масаласига аҳамият бериш зарур бўлади. Тадбиркорга фаросат керак, лекин бугунги маънавият ва маданият соҳаси ходимларига ўн карра фаросат лозим. Ўз ҳолимизни тўғри идрок этиб, ўзгани ҳам тушунишга интилиб, воқелик ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилмас эканмиз, ўзимизга ҳам, жамиятга ҳам, миллатга ҳам тайинли фойдаимиз тегмайди.

4-фасл. "Маънавият асослари" фани ижтимоий ва маънавиятга алоқадор фанлар тизимида.

Ўз билимларини муайян тизимга келтириб, тартибга солишга уриниш нафақат ҳар бир инсон, балки ҳар бир миллат, халқ учун ҳам хос нарса. Илмлар таснифи йўналиши ушбу табиий эҳтиёждан келиб чиқади. Турли минтақаларда, турли халқ вакиллари томонидан ишлаб чиқилган илм таснифлари бир-бирига тамомила мос ва мувофиқ кела бერмайди: юнонлар фалсафага биринчи даражали эътибор беришган бўлса, араблар филологияни аввалги ўринга кўйишган, форслар тарих фанига алоҳида меҳр билан ёндошган бўлсалар, туркий халқларни ижтимоий ва ахлоқий муаммолар уйғунлиги кўпроқ қизиқтирган. Натижада, турли халқларнинг ўзаро маданий муносабатлари ривожланган сари илм таснифлари ҳам мукаммаллашиб борган.

Илмлар таснифи Борлиқ ҳақиқатини уйғун идрок этишнинг ибтидоси эди, дейиш мумкин. Европада кейинча “илмшунослик” (науковедение) деб ном олган бу йўналиш ислом минтақасида IX аср ўрталаридан бошланиб то XVII-XVIII асрларгача такомиллашиб борган. Бу соҳада бутун ислом минтақасида қатор қомусий алломалар етишиб чиқди.

Ҳозирги бизга маълум Европа илмида ижтимоий (жамиятга оид) ва гуманитар (инсонга оид) деб сифатланувчи қатор фанлар мавжуд бўлиб, улар инсон ҳаётининг уч соҳаси - сиёсат, иқтисод ва маънавиятга оид фанларни қамраб олган. Улардан биринчи гуруҳига “Сиёсатшунослик”, “Ҳуқуқшунослик” ёки “Қонуншунослик”, “Жамиятшунослик” каби фанлар киради. Иккинчи туркумга кирувчи асосий фан - “Иқтисод назарияси” бўлса, ундан ташқари бугунги кунда бизда ҳам кенг урф бўлаётган “Маркетинг” (“Бозоршунослик”), “Менежмент” (“Иқтисодий фаолиятни бошқариш илми”) каби иқтисодий муомалага оид фанлар ҳам шу жумлага киради. Шу билан бир қаторда жуда кўп табиий ва аниқ фанлар, “Зироат илми” (Агрономия), техника ва технологияга оид билимлар инсоннинг бевосита амалий ишлаб чиқариш фаолиятига хизмат қилиши билан маълум даражада иқтисод соҳасига алоқадор бўлиб қолади. Албатта, кейингилар бевосита инсонлар аро муомалага доир эмаслиги сабабли, одатан, ижтимоий ва гуманитар фанлар гуруҳига киритилмайди.

Ва ниҳоят учинчи соҳа ҳисобидан – озми-кўпми маънавиятга алоқадор бўлган “Рухшунослик” (Психология), “Ахлоқшунослик” (Этика), “Маданиятшунослик” (Культурология), “Қадриятшунослик” (Аксиология),

“Диншунослик”, “Фалсафа”⁹¹, “Тарбияшунослик” (Педагогика), “Элшунослик” (Этнография), “Нафосатшунослик” (Эстетика) каби қатор фанларни қайд этиш мумкин.

Булардан ташқари “Адабиётшунослик” (Литературоведение), “Тилшунослик” (Лингвистика), “Манбашунослик ва матншунослик” (Источникведение и текстология) каби фанларни ўзида бирлаштирувчи “Филология” соҳаси, матнлар таҳлили ва шарҳи билан боғлиқ “Герменевтика” фанлари ҳам маълум даражада маънавиятга алоқадор билимларни ўрганади.

Ислом минтақасида “филология” ва “герменевтика” га оид фанлар жуда қадимдан кенг ривожланган ва муайян маънода барча инсон ва жамиятга оид фанларнинг аввалига қўйилган. Бунинг асосий сабаби илоҳий китобларга ва маънавий меросга айрича аҳамият билан боғлиқ бўлиб, Янги давр Европа одами илмда ҳам, бадий ижодда ҳам кўпроқ оригиналликка, бетакрорликка интилса, Ислом минтақасида ҳар бир алоҳида инсон ўз билимларини ягона ва чексиз (ғайбга уланиб кетувчи) Борлиқ ҳақиқатининг жузвий қисми, хусусий шарҳи деб ёндошган. Европада ҳар бир шахс ўз фикрини ўзгалар қарашидан фарқ қилиб туришига эътибор қаратса, бизнинг миллий анъаналаримизга кўра ҳар бир улуғ аллома ўзи англаб етган ҳақиқатларни илоҳий калом ва ўзидан олдинги ўтган салафларга аён бўлган ҳақиқатлар билан уйғун жиҳатларини таъкидлашга уринган. Бунинг натижасида, баъзан Европа кишилари Шарқни оригинал (янгича) фикрлай олмасликда айбланиш сингари ҳолатлар ҳам учрайдики, бу ҳаётга ёндошувдаги ўзига хосликларни тушунмасликдан келиб чиқади.

Барча ижтимоий ва инсонга оид илмлар иложсиз инсон ва миллат маънавиятининг у ёки бу қирралари, жиҳатлари билан бевосита иш олиб боради, уларни муайян нуқтаи назардан текширади. Фалсафа дунё моҳиятини, унда инсоннинг ўрнини, вазифасини мантиқий тафаккур асосида аниқлашга ҳаракат қилади. Социология жамиятни тадқиқ этса, психология инсон руҳиятини ўрганади. Этнография турли элатларнинг урф-одатлари, турмуш тарзларидаги ўзига хосликларни, антропология фани эса алоҳида инсонни ўрганади. Теология динларни, диний эътиқодга оид муаммоларни ўрганишга уринса, теософия ирфоний билимларга эътибор қаратади. Аммо ҳозиргача мавжуд ҳеч бир фан инсон ва миллат маънавиятини яхлит ҳолда олиб ўрганмади, ҳеч қайси фан инсондаги ботиний қудратни, ундаги фазилатлар, истеъдод ва қобилиятларнинг келиб чиқиш манбаи, ҳосил бўлиш ҳолатларини етарли ва қониқарли изоҳлаб беришга қаратилмади. Ваҳоланки, айти шу масала ечилмас экан, инсоннинг асл моҳияти очилмай қола беради. Демакки, инсон руҳияти, ахлоқий хусусиятлари, имон-эътиқод, меҳр, бурч, илмга интилиш, яратувчилик қудрати ва ундан келиб чиқувчи маданият,

⁹¹ Аслида “Фалсафашунослик” дейилса, тўғри бўлади, чунки ўзининг соф маъносида илм-фан, санъат ва адабиёт сингари фалсафа ҳам Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг турли йўллари билан бири, алоҳида илм тармоғи эмас. Бу ҳақда махсус фаслда батафсил сўзланади.

санъат, адабиётнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабабларига оид кўплаб муаммолар ўз қониқарли ечимига эга бўлмайди.

Албатта, турли фанлар доирасида ушбу масалалар юзасидан минглаб мулоҳазалар мавжуд. Аммо уларнинг ҳеч бири инсонни тугал қониқтирадиган даражада эмас. Масалан, ҳаётни сақлаб қолиш учун энг зарурий моддий эҳтиёжлар жиҳатидан инсон ва бошқа биологик мавжудотлар, айниқса, сутэмизувчи ҳайвонлар орасида моҳиятан фарқ йўқ. Ҳайвонлар ҳам ейди, ичади, қовушади, бола кўради, ҳатто ўйнайди ҳам. Аммо бунинг учун улар юксак ривожланган маданият, санъат ва адабиётга эҳтиёж сезмайди. Ҳайвонларда имон-эътиқод эҳтиёжи йўқ. Уларда маълум даражада қизиқувчанлик бор, аммо бунинг изчил илмга айланиш имкони йўқ. Уларда меҳр бор, лекин ўз жуфти, болалари миқёсида бўлиб, у ҳам инстинкт даражасидадир. Энг асосий масала - ҳайвонлар жамоаси, унинг ирсий ривожланиш тарихи бўлиши мумкин, аммо ижтимоий (сиёсий, маданий) тарихи йўқ. Бунинг ҳайвон зотиға зарурати ҳам йўқ. Материалистик изохлардан бири инсондаги имон-эътиқод эҳтиёжини унинг ўз ўлимини билиши (англаб етганлиги) билан тушунтиришга уринади. Аммо нега ҳайвон шуни тушунмайди, ёки тушунади, деб фараз қилсак, онги шунга мувофиқ ўзгармайди? Чунки инсон ақли бошқа мавжудотларға нисбатан ривожланганроқ, дейди моддиюнчилар. Хўш, нега инсон ақли ривожланганроқ бўлиб қолди? Нега филнинг, эшакнинг, боринг ана, маймуннинг ақли ривожланмай қолди-ю, инсонники ривожланиб кетди? Бундай савол-жавоблар интиҳосиз ва самараси ҳам ноаниқ бўлиб келмоқда.

Гуноҳ ва савоб масаласи ҳам шундай моддийлик даражасида изохлаб бўлмайдиган муаммолардан. Хуллас, Инсон ҳақида, инсонлар жамияти ҳақида маънавият нуқтаи назаридан туриб фикр юритадиган алоҳида бир илм йўналиши шаклланмас экан, кўп соҳаларда муаммолар устиға муаммолар туғила беради, инсон ва жамиятға оид илмларнинг боши қовушмай тура беради.

Маънавият ҳақидаги фан инсон ва жамият учун хос бўлган барча муаммоларни бир йўла ечиб бермайди, албатта. Аммо ушбу йўналишдаги фанлар таснифини мукаммаллаштириб, Оллоҳ насиб этса, инсон интилишларида янги уфқлар очишиға умид боғлаймиз.

Совет даврида бизда, биринчи навбатда, фалсафа, қолаверса, бошқа барча инсон ва жамиятға оид фанлар ҳам Европа маданияти анъаналари асосида, унинг ҳам асосан бир йўналиш - марксистик материализм йўналиши билан боғлиқ ҳолда шаклланди. Ҳатто ўз маънавий меросимизни ҳам бегона қолипларға мослаб ўрганишға уриндик. Шундай экан, бугунги кунда миллий маънавиятимизни назарий асосда жиддий ўрганишға киришишимиз бежиз эмас. Ўзбек халқининг маданияти, маънавияти ҳеч қачон жаҳон маданияти, маънавиятидан тамомила айру, алоҳида бир йўлдан ривожланган эмас. Ҳамиша бошқа халқлар маънавий бойлигини ижодий ўзлаштириб, ўзи ҳам жаҳон маданиятини бойитиб борган. Шу билан бирға миллатимизнинг ўз мустақил маънавий қиёфаси мавжуд, у асрлар, балки минг йиллар давомида

шаклланган, у умуминсоний қадриятларга ёт эмас, аммо Борлиқнинг олий ҳақиқатига нисбатан ўз талқинлари, ўз ёндошуви, ўз тушунчаларига эга.

Ана шуларга биринчи навбатда эътибор бериш миллий маънавиятимизнинг ўз қадриятлари, ўз андаза ва ёндошувлари, ўз тушунча ва талқинларини илмий асосда ўрганишни изчил ва муназзам йўлга қўйиш “Маънавият асослари” фанининг биринчи навбатдаги вазифаси ҳисобланади. Бу фан маънавият соҳасига алоқадор турли фанлар билан яқин алоқада бўлган ҳолда ўз мустақил мавзулар тизимига таянади. У, биринчидан, миллий маънавиятимиз анъаналари, аждодларимиз яратган мерос билан боғлиқ энг умумий муаммоларни тадқиқ этади, уларнинг инсон ва Ҳақ нисбати билан боғлиқ томонларига эътибор қилади. Бу фан маълум даражада баъзи фанларнинг бош мавзулари билан туташлик ҳосил қилиши, уларнинг ўзаро ички уйғунлигини таъминлашга ҳаракат қилиши мумкин. Аммо маънавиятнинг асоси айни меъёр, уйғунлик бўлгани сабабли ёндош фанларнинг мустақил мавзуларига алоҳида ва батафсил киришиб кетиш унинг вазифаси эмас. Шу билан бирга, айни тилга олинган уйғунликка интилиш боис, инсон моҳиятига эътиборни қаратувчи қай бир соҳа бошқа фанлар мавзу доирасидан четда қолган бўлса, “Маънавият асослари” фани табиий равишда ўша соҳага кенгроқ эътибор қаратади ва балки шу билан келгусида янги фан соҳаси шаклланишига сабаб бўлиши мумкин.

“Маънавият асослари” фани мавзу доирасига кирувчи муаммоларга жаҳоннинг турли халқлари илмида ўзига хос бир тарзда ёндошувлар йўқ эмас. Масалан, қадим ҳинд фалсафасининг турли йўналишлари, буддизм, даосизм каби диний таълимотлар, ҳозирги замонда шаклланган антропософия йўналиши ва ҳ.к. Аммо “Маънавият асослари” фанининг ушбу ёндошувлардан жиддий фарқи, бу фан ўз аждодларимиз меросига, халқимиз дилида, тилида акс этган маънавий қадриятлар тизимига таянади. Чунки бир халқ маънавиятига таянган ҳолда бошқа халқ маънавиятини тиклаб ҳам, юксалтириб ҳам бўлмайди. Қиёсий таҳлиллар бўлиши мумкин, аммо бу масала фан ривожининг келажакдаги режаларига оиддир.

Энди “Маънавият асослари” фани билан бевосита туташ бўлган баъзи фанларни қисқача қиёслаб кўрамиз. Аввало, “Рухшунослик” фанига эътибор қаратайлик. “Рухшунослик” фани, бир томондан, жуда қадим, иккинчи тарафдан, нисбатан ёш фан. Узоқ вақтгача бу фан фалсафий фанлар соҳасига оид ҳисобланган. Аммо ҳозирги замон Ғарб психология мактабларида руҳиятни инсоннинг моддий борлиғи, ундаги физиологик жараёнлар билан боғлиқ равишда (яъни экспериментал - зоҳирий тажрибалар асосида) ўрганиш етакчи ўринга кўтарилди. Улар ўз тадқиқ мавзуларини инсон жисми, моддий моҳият билан боғлиқ ҳолда ўрганишади. Унинг тиббиёт фанлари билан бевосита боғлиқлиги ҳам шу сабаблидир. Аммо маънавиятни бундай ўрганиб бўлмайди. Маънавият ботиний ҳодиса бўлгани учун, зоҳирий тажрибалар билан унинг поёнига етиб бўлмайди. Маънавият инсоннинг Ҳақ билан муносабати. Шундай экан, ҳеч қачон бир инсон ўзга инсон маънавияти ҳақидагина эмас, хатто ўз маънавий кудрати ҳақида ҳам тўлиқ тасаввурга эга

бўла олмайди. Чунки маънавият – бақонинг фанода зухури сифатида доимо чексизликка туташдир.

Шундай қилиб, “Рухшунослик“ инсон вужудидаги мураккаб рухий жараёнларни ўрганса, “Маънавият асослари” эса бевосита руҳиятни эмас, балки инсон руҳидаги Борлик ҳақиқати билан уйғунликни ўрганади.

“Маънавият асослари” билан бевосита туташув ҳосил қилувчи иккинчи бир фан “Маданиятшунослик”дир. Бу фан ўз хусусиятига кўра кўпроқ жаҳон, муайян давр ёки миллат маданиятининг моддий кўринишларини тасвирлаш ва таснифлашга асосий эътиборни қаратади. Фаннинг мавзусидан келиб чиққанда бу ёндошув тўғри ва муҳим. Аммо бундай ёндошув маънавият муаммоларини изчил тадқиқ этишдан тамомила фарқ қилади. Аслида инсон тафаккури ва қобилиятининг барча самаралари “Маданиятшунослик” мавзуларидир. Аммо маданиятнинг таркиби мураккаб ва кенг кўламли бўлгани учун улардан ҳар бирини ўрганиш бугунги жаҳон илмида алоҳида фан тармоғи сифатида шаклланиб мустақил ривожланиш йўлидан бормоқда. Масалан, “Илмшунослик”, “Ахлоқшунослик”, “Диншунослик”, “Санъатшунослик”, “Адабиётшунослик”, “Муסיқашунослик” ва ҳ.к. Биз уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхтаб улгуришимиз қийин. Фақат маънавиятнинг долзарб масалаларига бевосита алоқадор бўлган баъзи фанларга қисқача тўхталиб ўтамыз.

“Рухшунослик” ва “Маданиятшунослик”дан кейин “Маънавият асослари” фанига энг яқин турувчи соҳа “Ахлоқшунослик” (Этика)дир. Ахлоқ – шахс маънавиятининг ўзга инсонлар билан муомалада намоён бўлиши сифатида бевосита маданиятнинг таркибий қисми ҳисобланади. Аммо жаҳон илмида “Ахлоқшунослик” фалсафанинг таркибий қисми сифатида “Маданиятшунослик”дан, балки “Рухшунослик”дан ҳам олдинроқ, “Сиёсатшунослик” билан бир қаторда пайдо бўлганлигини эътироф этиш керак. Шу сабабдан ҳам инсон ҳаётининг моҳиятига оид (бугунги кунда “Маънавият асослари” фани доирасида таҳлил қилинаётган) кўп мавзулар анъанага кўра “Ахлоқшунослик” (“Этика”) фани мавзуларига аралашиб кетган. Аслида “Ахлоқшунослик” фани ўз моҳиятига кўра инсонга ташқаридан баҳо беради, мана бу – фазилат, мана бу - қусур, деб инсоннинг мавжуд хислатларини таҳлил қилиб кўрсатади. Бу фан мавжуд далилларни қиёсий ўрганиб, уларга жамиятда қабул қилинган меъёрлардан келиб чиқиб баҳо беради. “Маънавият асослари” фани эса инсонга баҳо бермайди, инсон қусурларини қоралаш билан шуғулланмайди, балки инсонга унинг ички имкониятларини кўрсатади, инсон фазилатларининг манбаини қидиради, уларни қандай ҳосил қилиш, қандай қилиб ботиний қудрат касб этиш йўллариини ўргатади. Маънавият нуқтаи назаридан қараганда қоралаш ёки оқлаш қозилик, суд иши, илм бу билан шуғулланмагани маъқул. Қисқаси, “Ахлоқшунослик” инсон хислатларини бориचा олиб таҳлил қилади, “Маънавият асослари” уларнинг ҳосил бўлиш асосларини қидиради.

Нима бўлганда ҳам, “Рухшунослик”, “Маданиятшунослик” ва “Ахлоқшунослик” фанлари “Маънавият асослари” фанига энг яқин, у билан

кўп ўринларда туташиб кетувчи фанлардир, лекин барибир бу фанларнинг ҳар бири ўз тадқиқот мавзуси, ўз қизиқиш доирасига эга.

“Рухшунослик” бугунги ривожига даражасида ижтимоий фанлардан кўра табиий фанларга яқинроқ турса, “Ахлоқшунослик” соф ижтимоий фан сифатида шаклланган. Унда тарихий-ижтимоий ёндошув юқори, анъанага кўра унда инсон ахлоқи жамиятда қабул қилинган ахлоқ меъёрларига нисбатан баҳоланади. Бу этикадаги нормативлик хусусияти дейилади. Маънавият эса инсон камолоти учун имкон кидиради, уни нормативлаш, маълум меъёрларга бўйсундириш йўлидан бормайди.

“Маънавият асослари”га туташувчи яна бир фан санъат ҳақидаги илмларнинг умумий назарий асосини ташкил этувчи “Нафосатшунослик” (Эстетика) деб номланувчи фалсафий фандир. Бу фаннинг асосий мавзуси бадиий тафаккур қонуниятларини, гўзалликнинг моҳиятини ўрганиш. Маълумки, гўзаллик уйғунликдан туғилади. Демак, маънавият ва гўзаллик таърифларида умумий жиҳатлар мавжуд бўлиши табиий. Улар орасидаги жиддий фарқ шундаки, эстетика уйғунликнинг ҳаётда ва санъат асарларида учрайдиган муайян шакллари ўрганса, “Маънавият асослари” умуман инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунликни ўрганади. Бу икки фаннинг ҳам туташадиган жойлари кўп, аммо уларнинг мавзулари ва ёндошув услублари, барибир, бошқа-бошқа.

Яна бир “Маънавият асослари”га ёндош фан – “Тарбияшунослик” (Педагогика). Инсоннинг таълим-тарбиясига оид долзарб назарий-услубий муаммоларни тадқиқ этувчи бу фан бугунги кунда турли тармоқларга бўлиниб кетган. Аммо “Умумий педагогика” билан маънавият тарбиясига оид кўплаб туташ масалалар мавжудки, уларни ўрганиш учун икки фан вакиллари яқин ҳамкорликни йўлга қўйсалар, яхши натижаларга эришиш мумкин бўлади.

Юқорида санаб ўтилган “Қадриятшунослик” (Аксиология), “Диншунослик”, “Элшунослик” (Этнография), “Адабиётшунослик” каби яна бирқатор фанларнинг ҳам “Маънавият асослари” фани билан ўзига хос туташув ўринлари бўлиб, уларнинг ҳар бирига тегишли бобларда алоҳида тўхтаб ўтилади. Ундан ташқари миллий маънавиятимизни бойитишда калом илми, фикҳ, тасаввуф тариқатлари ва ирфони, мумтоз адабиёт каби ўзига хос йўналишларнинг ҳам улкан хиссаси борки, Европа илми уларни асрлар мобайнида Шарқдан ўзлаштириб келган.

Хулоса қилиб айтганда, шу пайтгача жаҳон илмида **маънавият соҳаси** алоҳида яхлит воқелик сифатида етарлича тадқиқ этилмади ва алоҳида фан сифатида шаклланмади. Шу сабабли бу соҳанинг назарий муаммолари одатда ўзаро боғланмаган, чала-ярим ҳолда турли ижтимоий фанларнинг мавзу доирасига аралашиб кетди ва илмий доираларда яхлит муаммолар тизими сифатида тасаввур қилинмади. Номи тилга олинган фанларнинг кўпчилиги Европа илмида узоқ вақт фалсафа соҳасига оид ҳисобланиб, турли фалсафий оқимлар томонидан **Борлиқ ҳақиқати** турлича талқин қилинган туфайли бу фанларнинг муаммолари юзасидан ҳам турли йўналишларда турлича ечимлар таклиф қилинди. Бугунги кунга келиб жаҳон

илмидаги ушбу камчилик умумбашарий миқёсда жиддий муаммолар туғилишига сабаб бўлмоқда-ки, мустақил Ўзбекистонда Президент И.А.Каримов ташаббуси билан шакллана бошлаган “Маънавият асослари” фан соҳаси секин-аста бошқа юртлар халқларининг ҳам эътиборини тортиб, қизиқиш уйғотмоқда. Борган сари кучайиб бораётган ахборотларнинг эркин тарқалиши ва глобализация шароитида энди жаҳон халқлари муайян бузғунчи кучлар томонидан режали равишда амалга оширилаётган **маънавиятга таҳдиднинг** олдини олиш учун ушбу муаммони жиддий илмий асосда ўрганишга кучли эҳтиёж сезмоқдалар. И.А.Каримовнинг янги китобида бу масала рўйи-рост кун тартибига қўйилган: *“Муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган ушбу муаммони кенг миқёсда, дунёнинг барча мамлакатлари ва халқлари ҳаётига дахлдор масала сифатида ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш мақсадга мувофиқдир”*.⁹²

8-боб. Дин ва маънавият

1-фасл. Мустақиллик шароитида динга муносабатнинг тубдан ўзгариши.

Сухбатимиз бошида биз, Маънавият инсоннинг Ҳақ билан муносабати, дедик. Кўпчилик беихтиёр: бу диннинг ўзи эмасми, деб хаёлидан ўтказиши мумкин. Шунинг учун бир йўла шу мавзунини ҳам ойдинлаштириб олиб, кейин бошқа масалаларга тўхталайлик.

Мустақиллик шарофати билан 1300 йил мобайнида ота-боболаримиз эътиқод қилиб келган ислом динига муносабат ҳам тубдан ўзгара бошлади. Собиқ “Иттифоқ” даврида бутун Ўзбекистонда бори-йўғи 80га яқин масжид фаолият кўрсатган бўлса, мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ минглаб янги масжидлар ишга тушди. Илгари биргина Бухорода кичик бир мадраса тор доирада диний билим бериб келган бўлса, бугунги кунда деярли барча вилоятларда мадрасалар ишлаб турипти. Тошкент олий маъҳадининг мавқеи кўтарилиб, энди унинг дипломи ҳам бакалавр даражасида тан олиниши масаласи ишлаб чиқилмоқда. Ўнлаб ўтмиш диний уламоларимизнинг табаррук номлари, мерослари тикланмоқда. Мақбаралари қадамжойга, зиёратгоҳга айланмоқда. Жумладан, Имом Бухорий мақбараси мажмуининг бунёд этилиши, Баҳовуддин Нақшбанд масжиди-мақбарасининг янгидан таъмирланиб, обод этилиши, имом Мотуридий, Бурҳонуддин Марғиноний каби буюк сиймоларнинг хоки поклари қўйилган Самарқанддаги Чоқардиза қабристонини тиклаш ва ўрганиш ишларининг жиддий йўлга қўйилиши – барчаси мустақил Ўзбекистон раҳбариятининг муқаддас динимизга, ушбу динни маърифат, маънавий қадрият даражасига кўтарилиб, жаҳонга танитган

⁹² И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.13.

улуғ аждодларимизга бўлган юксак ва самимий эҳтиромнинг ёрқин намоёишидир.

“Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди”⁹³, дейди Президент. Динни ниқоб қилиб низолар чиқаришга уриниш остида эса доимо муайян худбин ният, ғаразгўйлик ёки жаҳолат ётади. Шу сабабли И.А.Каримов ҳақиқий имон-этиқодни сиёсий найранглардан фарқ қилиш зарурлигини таъкидлаш баробарида ўзбекнинг имони хусусида доимо собит туради:

“Мен ҳам шу халқнинг бир фарзандиман, шу миллатнинг бир ўғлиман. Алҳамдуллиллоҳ, бир мусулмон фарзанди сифатида халқимга хос исломий тушунча ва туйғулар менинг ҳам қалбимда, юрагимда барқарор ва мен бу дунёю у дунё ўз этиқодимдан қайтмайман”⁹⁴.

“Бу этиқод юртимиздаги миллионлаб ватандошларим қатори менинг ҳам дунёқарашимга асос бўлиб, бутун борлигим, маънавий оламим мазмунини ташкил этади.”⁹⁵

Этиқод масаласи, албатта, маънавиятга алоқадор. Таъбир жойиз бўлса, этиқод маънавиятнинг умуртка поғонасидир. Демак, имон-этиқодсиз маънавият ҳақида гапириш ўзи ортиқча.

Маънавият ҳар бир инсоннинг Ҳаққа (Аллоҳ ҳақиқатига, Борлик ҳақиқатига) муносабати экан, бу аслида фоний инсоннинг Бақога (абადийликка) муносабатидир. Бундан фарқли ўлароқ инсоннинг инсонга муносабати фақат шу ёруғ дунё ташвишларига оид нарса. Ҳар ким ўзининг Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб масалага ёндошса, ўзи фойда қилади, бировнинг Ҳақ олдидаги масъулияти ҳақида ўзбошимчалик билан ҳукм чиқариш, ёки, айниқса, ўзгани зўрлик билан, зуғум билан имонли қилишга уриниш маънавият нуқтаи назаридан мутлақо ботил ҳаракатдир, Чунки Инсоннинг имонга кириши фақат Аллоҳ иродасига боғлиқ, банданинг ваколати доирасидан ташқарида.

“Ислом” сўзининг ўзи тинчлик-тотувликни, ҳилм (юмшоқлик)ни, ўзгага яхшилик тилагини билдиради. “Ассалому алайкум” деб мурожаатни бошлаймиз, демак, қаршимиздаги одамга Аллоҳдан тинчлик ва саломатлик, эзгулик истаб муомалага киришамиз. Шундай экан, юрт осойишталиги, инсонлар аро аҳиллик ва муроса, ўзгани тушунишга интилиш, Аллоҳ яратган барча мавжудотга самимий меҳр кўзи билан ёндошув - ҳақиқий исломий қадриятлардандир ва бугун биз мустақиллик маънавиятини ушбу асос нуқталарга таяниб шакллантирмоқдамиз. Тан олиш керак, Юртбошимиз ушбу йўлда ҳар жихатдан бизга намуна кўрсатмоқда, фақат биз ушбу самимий уринишларга жиддий эътибор қаратсак, уларни кўнгилда таҳлилдан ўтказиб, амалда ўзимиз учун ибрат қилиб олсак, бас. *“Агар биз адолатли давлат, эркин жамиятни қурмоқчи бўлсак, бу олийжаноб мақсадни амалга ошириш йўллари минг йиллик диний ақидалар билан муштарақ эканлигини ёдда тутишимиз лозим”⁹⁶*, дейди Президент.

⁹³ Ислом Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 26

⁹⁴ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 352

⁹⁵ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 350

⁹⁶ Ислом Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 41

2-фасл. Диний ақидапарастлик ва экстремизм - диний кадрятларнинг тоталитаризм тафаккури руҳидаги ғаразли талқини сифатида.

Бизда давлат диндан ажратилган. Чунки давлат бошқариш сиёсат йўналишига, дин, эътиқод масаласи эса маънавиятга оид масаладир. Давлатда қонун бор, зарур ўринда куч ишлатилади, умуман, сиёсат инсонлар аро муомалага оид бўлганлиги сабабли турлича вазият бўлиши мумкин. Аммо маънавият кўнгил иши, инсоннинг ўз шахсига муносабати, асл моҳиятига мувофиқ айтилса, ҳар бир инсоннинг ягона Ҳақ олдидаги масъулияти масаласидир. Шу сабабли давлат ва диннинг бир-биридан ажратилганлиги мантиққа мувофиқдир. Жамиятдаги умумий маънавий савия қанча паст бўлса, бу жамиятда одамлар орасидаги муомалада куч ишлатиш эҳтиёжи ва эҳтимоли шунча юқори бўлади. Маънавий баркамоллик эса сиёсатни ҳам мўътадиллаштиради, куч ишлатувчи тузилмалар хизмати қисқариб, фуқароларнинг ихтиёрий бирлашуви асосидаги жамоат ташкилотларининг мавқеи ошиб бораверади.

Динни сиёсийлаштиришга уриниш, нафақат инсонлар жамиятига нисбатан, балки Аллоҳ олдида ҳам энг оғир жиноятдир. Чунки бунда инсоннинг Ҳаққа эътиқоди бир гуруҳ кимсаларнинг сиёсий ғаразлари йўлида воситага, хавфли қуролга айлантирилади. Сиёсат юқорида ҳам таъкидлаб ўтилганидек, инсонлар аро муносабатларга, яъни фақат шу ёруғ дунёга алоқадор ходиса, дин эса Аллоҳ билан унинг бандаси бўлмиш инсон орасидаги муносабатларга доирдир. Бир инсоннинг Аллоҳга бўлган имон-эътиқодини ўзга биров ўзининг бошқаларга қарши амалга оширмакчи бўлган бирор-бир ғаразли нияти йўлида воситага айлантиришга уринса, у икки қарра жиноятга қўл урган бўлади. Биринчидан, муайян инсон шахсига қарши жиноятга йўл қўяди, чунки бир инсон иккинчи инсонни ўз ғаразлари йўлида воситага айлантиришга ҳаққи йўқ. Ер юзидаги барча мавжудот инсон учун восита, аммо ҳеч бир инсон ўзга инсонлар учун восита, қурол деб қаралиши мумкин эмас. Иккинчидан, ўзга инсоннинг Аллоҳга бўлган имонини ўз ғарази йўлида воситага айлантиришга уринган зот Аллоҳ олдида ҳам оғир гуноҳга ботади. Бундай одам, исломий нуқтаи назардан, нафақат мўминлар сафидан чиқади, балки у оддий мунофиқ даражасидан ҳам тубанлашади. Чунки оддий мунофиқ ўзи сидқидилдан мўмин бўлмаган ҳолда фақат одамлар кўзига ўзини диндор қилиб кўрсатишга уринади, холос. Ўзгалар эътиқодидан ўз ғарази йўлида фойдаланмакчи бўлиб, улар орасига диний асосда низо солишга уринган кимса эса Аллоҳ олдида мунофиқдан ҳам, мушрикдан ҳам бадтар куфрга йўл қўяди, дейиш мумкин.

“Таассуфки, баъзан ислом дини ва ислом фундаментализми ҳақида гапирганда бу икки тушунчани бир-бирига аралаштириб юбориш ҳоллари учрамоқда”, деб ёзади Президент⁹⁷. Ислом дини – Аллоҳнинг дини, “ислом фундаментализми” эса тор бир гуруҳлар томонидан мусулмонларнинг диний

⁹⁷ Ислам Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 352

акидаларини ўзларининг муайян сиёсий мақсадларига бўйсундириб “талқин” этишлари. Бу “талқин”лар асосида сиёсий фаолият бошланса, ислом экстремизми келиб чиқади. Аллоҳнинг китобидаги оятларни муфассирлар турлича тафсир қиладилар, пайғамбаримиз ҳадислари ҳам турлича талқин этилиши мумкин, чунки инсонларнинг масалаларга ёндошуви турлича. Аммо ўз талқинини энг тўғри деб даъво қилиб, фикрига қўшилмаганларни ислом номидан қоралаш, хатто кофирга чиқаришга уриниш, камида ўзга инсонга зулм даражасига кўтарилган такаббурликдир.

Динни экстремистик талқин этувчи гуруҳлар инсоният тарихида қадимдан маълум, аммо улар доимо озчиликни ташкил этишган. Бир ҳақиқатни очиқ тан олиш керак, XX аср диний экстремизми ижтимоий-сиёсий йўналишдаги ўта экстремистик ҳаракат бўлмиш марксизмдан, айниқса, унинг **ижтимоий террор** йўлини дастурамал қилиб олган ленинча-большевикча кўринишидан жуда кўп нарсани ўзлаштирди. Большевикларнинг аввал собиқ Россия империяси ҳудудида, кейинроқ «социалистик система» аталмиш кенгроқ ҳудудда вақтинча ҳукмдорликни қўлга киритиши, айтиш мумкинки, «инқилобий йўл»нинг ёлғон «имкониятлари»га маҳлиёликни кучайтириб юборди. Бунинг устига ғоявий жиҳатдан динга душманлик эълон қилган коммунист ақидапарастлар муайян ғаразлар билан ўзлари ҳукмрон бўлмаган ўлкалардаги «инқилобий ислом» тарафдорларини доимо ҳам зимдан, ҳам очиқ сиёсатда қўллаб келдилар. Бугун ҳам бундай кучлар йўқ эмас.

3-фасл. Дин ва маънавият. Умумий ва фарқли жиҳатлар.

Аллоҳ имонли одамнинг қалбида бўлади. Имонли одам имонини бировнинг «бошини уриб ёриш»га восита қилмайди. *“Халқимизнинг минг йиллик тарихини, бугунги маънавий ҳаётини, дину диёнатимизни мухтасар ифодалаб айтиш мумкинки, Аллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда”*, дейди И.А.Каримов⁹⁸. Бу шунчаки гап эмас. Айни шу маъно Аллоҳнинг китобида қатор оятлар мазмунини ташкил этади. Ушбу матн бошида эслаб ўтилган “Нур” сурасининг 35-оятида эса бу ғоя бевосита ифодаланган. Кейинчалик бу ғоя пайғамбар ҳадисларида, буюк тасаввуф шайхлари, пири муршидларнинг хикматларида мукамал талқинини топди.

Миллий маънавиятимиз анъаналарига таяниб хулоса қиладиган бўлсак, инсоннинг Ҳақ билан боғлануви икки йўналишдадир. Биринчиси, инсоннинг моддий вужуд сифатида Аллоҳ томонидан яратилганлигига оид бўлиб, бунда инсон табиатнинг узвий қисми сифатида намоён бўлади. Биз бу ҳақда олдинги бобда ҳам айтиб ўтдик. Аммо инсоннинг Ҳақ билан туташуви фақат “биринчи туртки” масаласига бориб тақалмайди. Иккинчи йўналиш ҳам бор. Маълумки, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатида Аллоҳнинг иродаси намоён бўлади. Аллоҳ инсоннинг яратувчиси, унга ризқ ато этувчи бўлиш баробарида уни хидоятга йўлловчи ҳамдир. Охириги масалада бир ўзига хос

⁹⁸ Ислам Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 351

жихат бор. Аллоҳ инсонни яратади, шу билан бирга моддий дунёнинг турли неъматлари орқали унинг ризкини ҳам сочиб қўяди. Бироқ бу дунё инсон учун синов дунёси. Шундай экан, Аллоҳ ҳидояти мажбурий тарзда эмас, балки ихтиёрий бир шаклда, даъват, тақлиф шаклида намоён бўлади. Яъни, бу дунёда Аллоҳ таоло инсонга тўғри йўлни танлаш имкониятини бермоқда. Инсон ҳаётининг ўзига хослиги, бошқа мавжудоту махлуқотлардан фарқи шунда. Чунки Аллоҳ инсонни ер юзида халифа қилиб яратган, шу сабабли унга бу дунёда ирода эркинлигини ҳам берган. “Файзи илоҳий” масаласи ҳам олдинги бобда ёритилди. Пайғамбарларга Аллоҳ ҳидояти бевосита ваҳий шаклида ғайри моддий мавжудотлар бўлмиш фаришталар орқали юборилса, оддий инсонларга “файзи илоҳийни” етказувчи, биз истасан, илҳом, каромат, башорат каби номлар билан белгиловчи, ғайри моддий воситалар ҳам мавжуд. Бу ҳодисаларни моддий асосда турлича изоҳлашга уринишлар фанда ҳечқачон кўнгилдагидек самара берган эмас, чунки моҳиятан ғайри моддий ҳодисаларни моддий дунё қонуниятларига таяниб изоҳлашга уриниш ўзи аслида ғайри илмий тамойилларга етакловчи ҳаракатдир. Маънавият инсоннинг Ҳақ билан бевосита боғланишидир. Бу - асос моҳиятига кўра ғайри моддий муносабат. Демак, маънавиятни биринчи йўлдан эмас, айна иккинчи йўлдан бориб қидирган мақсадга мувофиқроқ.

“Дин халқ учун афюндр” дегувчилар инсоннинг энг муҳим эҳтиёжларидан бўлмиш имон эҳтиёжини тан олмайдилар ёки назарга илмайдилар. Имон-эътиқод эҳтиёжи, агар у самимий инсон бўлса, ҳатто даҳрийда ҳам бўлади. Фақат у ўз ботиний эҳтиёжини кўпчилик эътиқод қилувчи динлардан эмас, турли ”изм”лардан қидиради ёки шахсан ўзи учун алоҳида эътиқод тизими яратишга уринади. Бу, албатта, инсонга хос кибр ва гумроҳликнинг нишонаси, холос. Йўқ, нарсани кашф этишга уринишдан кўра, кўпчилик тан олган нарсани тушуниб, моҳиятан англаб етишга ҳаракат қилиш, бизнинг назаримизда, самаралироқ йўлдир.

Қалбни, кўнгил кўзгусини поклаш аввало имон-эътиқоддан бошланади. “*Эзгуликка садоқати бўлмаган, бирор нарсага ихлос қўймаган, ишонмаган одам қўрқинчлидир*”, деб огоҳлантиради Президент⁹⁹. Албатта, маълум бир даврда коммунистик ғояга ҳам самимий ишонганлар бўлган, соф виждонли даҳрийлар ҳам ҳаётда учраши мумкин. Аммо даҳрийлик инсон тарихида алоҳида ҳолатларда бир-бир намоён бўлувчи ҳодиса. Дин эса асрлар давомида миллион-миллион инсонларнинг эътиқодини шакллантириб келган. Жумладан, ислом дини 14 асрдан бери улуғ бир минтақада инсонлар тафаккур йўналишига таъсир ўтказиб келмоқда. Марксизм онгимизда ажодлар салоҳиятига нописандликни тарбиялади. Кимки 5-6 аср илгари ўтган бўлса, унинг мулоҳазалари бизга ноқис кўринадиган бўлди (айни марксизм ақидаларига номувофиқлиги туфайли). Ўз вақтида биз Имоми Аъзам, Имом Бухорий, Имом Мотрудий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва ҳоказо юзлаб жаҳоншумул улуғ алломаларнинг эътиқодини “афюн” деб эълон қилдик ва асло этимизга ўйлаб

⁹⁹ Ислам Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 79

кўрмадик-ки, “хўш, улар яратган улкан маънавий меросга ўзимиз бир мискол кўшиш қудратига эгамизми?” Мустақиллик бизга имонимизни, эътиқодимизни қайтариб берди. *“Ислом дини бу ота-боболаримиз дини, - дейди И.А.Каримов,-у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик”*¹⁰⁰.

Бугунги кунда диёнат, ахлоқ тушунчалари имон-эътиқоддан ажралмас эканлиги равшан бўлиб қолди. Аммо **ислом маърифати** масаласида хануз жиддий хулосага кела олмай, гумон аралаш турибмиз. Онгимизни марксизм ақидалари тугал тарк этмас экан, бу масалада узил-кесил хулосага келишимиз, албатта, мушкул. Чунки туғилганимиздан буён марксистик мафкура бизнинг ёшимиздаги авлодга бирдан-бир ҳақиқий илм - фақат ҳаётни материалистик идрок этишга асосланган илмдир деб уқдириб келган. Яқин ўтмишда шундай ялпи тарғибот таъсирида таълим олган кўпчилик тенгдошларимиз (устозларимиз ҳам) “илм бошқа, дин бошқа” деган ақидани тарк этишга ботинмай туриштипти. Диний илмларни ҳақиқий илм қаторига кўшиш мумкинлигига шубҳалари тўлиқ таркаган эмас. Туппа-тузук академикларимизнинг китобларида бугун ҳам Пайғамбаримизга “вахий” келишини сиёсий мақсадлар билан изоҳлашга интилиш кузатилади. Аслида эса илм фақат ақлга таянмайди. Айниқса, ижтимоий соҳа, маънавиятга алоқадор соҳаларда ақлий ва нақлий илмлар мутаносиблиги муҳим ўрин тутди. Бизгача ўтмишдан етиб келган китоблар ҳам икки тоифа – 1) илоҳий матнларга таянувчи, яъни “вахий” орқали етиб келган, 2) инсоний матнлар асосидаги, яъни инсонлар ижод этган китоблар. Булардан биринчиларининг мазмуни азалий ва абадий моҳиятга туташади, иккинчилари эса муайян замон ва маконда яшаб ўтган инсонларга тегишли бўлгани туфайли, айни ўша замон ва маконнинг таъсиридан холи эмас, яъни уларга мутлақ ҳақиқат сифатида ёндошиш нотўғри бўлади. Масалан, Қуръон оятлари мазмуни ўзида мутлақ ҳақиқат сирини яширгандир, аммо унинг турли тафсирлари муфассирлар шахси билан, уларнинг турлича талқини билан боғлиқ. Илмларни турларга ажратадиган бўлсак, масалан, мақсад йўналишига кўра фарқлаш мумкин. Шунда дунёвий мақсадларга йўналган ёки ухравий (охиратга, яъни бу дунёдаги фаолиятимизнинг у дунёдаги оқибатига оид) мақсадларга йўналган илмлар ҳақида гапириш мумкин бўлади. **Маънавият айни дунёвий ва ухравий мақсадларимизни уйғунлаштиришга оид соҳадир.** Хулоса қиладиган бўлсак, Ҳақ йўлида қилинадиган ҳар қандай илм ҳақиқий илмдир ва у инсон руҳини поклашга хизмат қилади, илмда ҳақиқатдан ҳар қандай чекиниш эса жаҳолатга олиб келади.

Юқорида санаб ўтилган умумий жиҳатлардан келиб чиқиб, баъзилар дин ва маънавиятни бир нарса деб қарашга мойил бўлишади. Бу унчалик тўғри эмас. Ҳар бир инсоннинг ўз дини бўлмайди. Динлар кўп дунёда, лекин улар муайян. Дин - илоҳий китоблар орқали нозил этилган алоҳида қонун-қоидаларни билдиради. Маънавиятни қатъий қонун-қоидалар тарзида тасаввур қилинмайди. Ҳар бир шахс маънавияти ўзига хос, ҳар бир

инсоннинг ўз маънавий олами мавжуд. Дин инсоннинг дилида бўлиши керак, албатта, ammo ҳар бир инсон бир динни қабул қилиб олади ва унинг қонун-қоидаларига умр бўйи риоя қилади. Маънавият эса инсон қалбидаги нур, у танлаб олинмайди, у Аллоҳнинг инояти, одамни Ҳақ йўлга етакловчи ҳодий, унинг қонун-қоидалари очик баён қилинган ҳукмлар билан чегаралаб берилмайди. Маънавият инсон умри давомида, миллатнинг тарихий тараққиётида такомил топиб боради, дин эса илоҳий ваҳий асосида, пайғамбар ҳадисларига таянган ҳолда уламолар томонидан муайян чегараларда қатъий қилиб белгилаб берилади, бу чегараларни ҳар ким ҳам ўзгартира оладиган нарса эмас. Ҳар ҳолда бизнинг тасаввурларимиз шундай. Навоий “Талаб водийсининг сифати”да ёзади:

Куфр ила имонга ургайсен илик,
Бу таъмадинким очилгай бир эшик.
Чун эшик очилди не куфру не дин,
Ичкари киргач қутулдинг барчадин.
Куфру имон роҳравға кеш эмас,
Асли йўлда банди роҳе, беш эмас.¹⁰¹

Самимий диний эътиқод маънавият эшикларидан биридир. Яна бир нозик масала. Кўпроқ оддий эътиқод эгалари динни сунна даражасида идрок этадилар. Яқин ўтмишда, илм ва имон икки қутбга ажратиб ташланган, санъат марксизм ғояларининг тарғиботчисига айлантирилган бир шароитда, дарҳақиқат, Қуръон ва пайғамбаримиз ҳадислари дин аҳли учун ягона маънавий паноҳ бўлган эди. Ammo воқелиқда миллий маънавиятимиз майдонлари беҳудуддир. Ўз вақтида буюк алломаларимиз ижодида илм ва мантик, ирфон ва бадиият оламлари имондан ташқари бўлмаган, балки илм ва имон бир-бирига қувват бағишлаган, тавҳид эътиқодини идрок этиш илм ва ирфон орқали теранлик касб этиб борган.

Дин ва маънавиятни бирлаштирувчи фазилат эътиқоддир. Диннинг зоҳирий ва ботиний жиҳатлари бор. Ботиний жиҳати имон бўлиб, қолгани - ибодатлар - зоҳирий жиҳатлар, улар имонни муайян ташқи ҳаракатлар билан тасдиқлайди. Ammo имон фақат тилда бўлса, исломий ҳаёт қонунлари билан ички маънавий уйғунлик ҳосил қилинмаса, унда маънавият нуқтаи назаридан даҳрийнинг ўз ақидасига эътиқоди мунофиқнинг ташқи диндорлигидан афзал бўлиб чиқади. Чунки эътиқодли даҳрий дўзах азоблари хавфи олдида ҳам ўз билганидан қайтмайди. Мунофиқ эса ўз ҳаёт тарзи билан ҳалол инсонларнинг динга ихлосини қайтаради. Диннинг зоҳири сақлаб қолинса-ю, ботинига эътибор етарли бўлмаса, дин хурофотга айланади. Динни хурофот даражасида тушунган зоҳирбин ақидапараст нуқтаи назарида дин ва маънавият буткул бир-бирига зид нарсалар бўлиб қолади. Динни ақидапарастлик даражасида тушуниш инсонлар орасида арзимаган нарсдан нифоқ чиқишига, балки оғир хунрезликларгача олиб келиши мумкин. Бундай

¹⁰¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр.Т. 1991, с. 191

ёндошувда турли дин вакиллари орасидагина эмас, хатто бир динга эътиқод қилувчилар орасида ҳам қонли низолар келиб чиқиши ҳеч гап эмас. Тарихда бундай фожеий воқеалар кўп бўлган. Пайғамбаримизнинг энг яқин саҳобалари, Ҳақ йўлдаги халифалардан(хулафойи рошидин) ҳисобланган ҳазрати Усмон ва Алиларнинг шаҳид этилиши ғайридинлар томонидан эмас, айна ислом ақидапараст оқимларининг вакиллари томонидан амалга оширилганлиги тарихдан маълум. Сунний-шиа қирғинлари-чи? Айна шу сабаблар туфайли Президент динга маънавий қадрият сифатида ёндошувни изчил қўллаб чиқмоқда. Мустақил Ўзбекистон раҳбарияти диннинг зоҳирий жиҳатларини инкор қилмаган ҳолда, унинг ботиний, маънавий жиҳатига биринчи даражали аҳамият қаратишни мақбул кўрмоқда. Чунки жаҳон динларининг ботиний жиҳати ўзаро уйғунликни тақозо этади.

Маънавият учун турли динлар аро фарқлар муҳим эмас, инсон қалбидаги имон нури муҳим. Бундай ёндошув кўпроқ тасаввуф ирфони соҳибларига оиддир.

Ҳар қандай бўлганда ҳам, эътиқод дилда бўлади, у инсоннинг ўзи учундир, ибодатлар ташқи хатти-ҳаракат билан ифодаланади, бунда инсон ҳам шахсий эътиқод туйғусини қондиради, ҳам қайси динда эканлигини ўзгаларга зоҳир этади. Ибодатни адо этмасликнинг ҳам сабаби икки хил бўлиши мумкин. Бири - агар шахс ўзгалар учун бирор-бир савобли ишни бажаришни ўзи учун (ибодат доим инсоннинг ўзи учундир) бажариладиган ибодатдан ортиқ билса (албатта, бунда янглишуви ҳам мумкин). Иккинчиси, ўз шахсий ғарази йўлида ибодат ўрнига бошқа бир юмушга чалғиса. Ҳар икки ҳолатда ҳам инсон ўз келажак тақдирини хавфга қўяди. Аллоҳ олдида бунинг жавоби қандай - ёлғиз Яратганга аён. Ҳар ҳолда маънавият уйғунликка интилади, шу жиҳатдан мўъмин фақат ибодат билан қониқиб, ўзга амалларини эзгулик билан уйғунлаштиришга эътибор қилмаса, бундай инсонни маънавий баркамол дейиш қийин.

Динда эътиқод, тақво, ҳалол ва харом масалалари асосийлардан бўлиб, булар бевосита инсон маънавиятига алоқадордир. Маънавият муайян маънода диннинг ботиний жиҳати билан туташади. Тақво маънавият белгиси бўлиб, ҳалол ризқ тақвонинг энг ўзак тушунчаси ҳисобланади. Бу масалалар хусусида келгусида яна батафсил суҳбатлар бўлади.

4-фасл. Ёш авлодни миллий маънавиятимиз анъаналари руҳида тарбиялаш - улар онгини турли ғаразли "оқимлар" таъсиридан ҳимоялашнинг энг самарали йўли.

Эътиқод маънавиятнинг ўзак томири. Эътиқодсиз кишида маънавият бўлмайди, ташқи маданий кўриниш, хатто анча-мунча билим ҳам бўлиши мумкин, аммо мағзида маънавият бўлмайди.

Кишида умуртқа поғонаси шикастланган бўлса, ундай инсон гавдасини тик тутиб тура олмайди. Маънавий олам учун эътиқод ҳам шундай бир нарсадир. Коммунистлар олға сурган ғояларга халқ озми-кўпми ишонган, умид боғлаган даврда Совет давлати анча-мунча ўсди, ривожланди.

“Коммунизм” ғоялари пуч нарса экани маълум бўлиб қолгач, аста-секин бу тузум ич-ичидан емирила бошлади ва охири барбод бўлди. Шунинг учун ёлғон ғояларга ишониш, ўйлаб топилган ақидаларнинг этагини тутиш яхшиликка олиб бормади. Эътиқод масаласи - жиддий масала. Тарихда турли ёлғон пайғамбарлар кўп бўлган. Улар охир-оқибат бебурдликка маҳкум бўлганлар. Башарият, эл, халқ қабул қилган Олий ҳақиқатлар эса асл маъноси билан илоҳий, азалий ва абадий манбага эгадир. Ислом динимиз ана шундай илоҳий иноят ҳисобланади. Бизни 70 йил бу эътиқоддан қайтаришга уриндилар, жазоладилар, масхараладилар, тақиқладилар. Бари бефойда бўлди. СССРда мафкуравий тазйиқ кучайган сари, жаҳонда исломнинг нуфузи ошиб борди. Америка, Европа, Австралияга ислом дадил кириб бормоқда. Марксист даҳрийлар исломни араб босқинчилиги билан боғламоқчи бўлдилар. Наҳот 1400 йил аввалги босқинчилик асорати шунча кучли бўлиши ақлга тўғри келса? Александр Македонский, Чингизхон, чор Россияси олиб келган эътиқодлар қани? Ҳақиқат бошқа нарса, босқинчилик бошқа.

Имом Бухорий каби улуғларимиз бировнинг тазйиқи билан мусулмон бўладиган шахслар эмасди. Улар ҳақиқат фидойилари эди.

“Ло икроҳа фи-д-дин”, яъни “динда зўрлаш йўқ” дейилган. Аввало, исломда тадрижийлик мавжуд, Муҳаммад (САВ)га нозил этилган илоҳий китобда ўзидан аввалги китоблар ва барча пайғамбарлар, жумладан, Мусо ва Исо алайҳиссаломлар тўлиқ эътироф этилади ва барча пайғамбарларнинг ҳурмати баробар эканлиги таъкидланади. Қолаверса, маънавият аҳли учун юзта мусулмонлик даъвосини қилувчи рикордан битта эътиқодли даҳрий ёки бутпараст афзал. Аждодларимиз бизга шундай таълим беради. Масалан, Амир Хусрав Дехлавий “Ширин ва Хусрав” достонининг “Дар фазилати ишқ” бобида ёзади:

Ба ишқ гар бутпараст, дин-т пок аст,
Ва-гар тоат куни би ишқ хок аст.¹⁰²
(Сен ишқда бутпараст бўлсанг - дининг пок,
Агар ишқ бўлмаса, тоат эрур хок.)

Пайғамбаримиз учун ватан ва имон тушунчалари бир-биридан ажралмас эди. Маккадан Ясрибга ҳижрат қилиш ул жанобнинг имонларини янада бақувват қилди. Бугун ҳам хориждаги биродарларимизнинг кўпчилиги учун имон ва Ватан меҳри бир-бирини қувватлаб турибди, зеро Ватанига тош отган кимсалардан имон умиди ҳам беҳудадир.

Маърифат йўллари беҳисоб. Биз имон ҳақида гапирдик. Аммо имон даражалари ҳам ҳар хил: тақлидий имон бор, унга ибрат босқичида эришилади, агар уни илм билан мустаҳкамланмаса, оқибати яхши бўлмаслиги мумкин, чунки бундай инсонлар ишонувчан бўладилар, бугунги мураккаб дунёда макр тузоғига тушиб қолишлари хавфи бор. Ибрат ва

¹⁰² Амир Хусрау Дихлави. Ширин и Хусрау. М.-«Наука»-1979, с.40

илмдан ташқари, миллий маънавиятимиз анъаналарида риёзат ва меҳр йўллари ҳам маърифатга оид ҳисобланади. Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан доимий уйғунлигини сақлаши учун ибрат ва илм, риёзат ва меҳр маърифати уни бир зум тарк этмаслиги талаб этилади, айти шулар кўнгил кўзгусини пок тутиб туради. Ўз навбатида Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг ҳам ўз даражалари борки, улар улуғ маънавий кадриятлар – Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат аталмиш силсилада ифодасини топади. Буларнинг ҳар бири ҳақида Ўзбекистон Президенти асарларида келтирилган қимматли фикр ва мулоҳазалар таҳлили алоҳида тадқиқотларга мавзу бўла олади. Биз ҳозирча фақат баъзи энг умумий мавзуларга қисқача тўхталиб улгурдик. Яна кўп масалалар ҳақида баҳс ҳали давом этади. Аммо барибир маънавият хусусидаги баҳс инсон ҳаёти давомида тугамайди. Дин ва маънавият нисбати ҳақидаги суҳбатнинг хулосаси шуки, динни сиёсийлаштиришдан қочиш, унга буюк маънавий кадрият сифатида ёндошиб, ёшларимиздаги эътиқод эҳтиёжини айти шу йўналишда, Президентимиз “жаҳолатга қарши маърифат” деб чиройли ифодалаган маънода ботиний қудратга, маънавий камолот сари етакловчи боқий қувватга айлантириш учун бутун имкониятларни сафарбар қилмоғимиз зарур.

9-боб.

Маънавият, сиёсат ва ахлоқ.

1-фасл. Сиёсат ва ахлоқ. Сиёсатда ҳуқуқ ва ахлоқ қатлами.

Инсон ва жамият ҳаёти уч асосий соҳа – **иқтисод, сиёсат ва маънавият** йўналишларининг мураккаб чатишуvidан ташкил топиши ҳақида олдинроқ айтиб ўтилди. Қадимги дунёда ахлоқшунослик фанининг асосчиси Аристотель ҳисобланади. Унинг этикага оид қарашлари “Никомах этикаси”, “Эвдем этикаси”, “Катта этика” (М. Маҳмудовнинг ўзбекча таржимасида “Ахлоқи кабир”) каби китобларида баён этилган. Аристотель ахлоқ илми (“Этика”)ни сиёсат илми (“Политика”) билан чамбарчас боғлиқликда олиб қараган. У инсонни “табиатан ижтимоий махлуқ” («человек от природы есть политическое животное») деб ҳисоблайди.¹⁰³ Унинг фикрича, давлат(“полис”)нинг вазифаси ўз фуқаролари бахтини таъминлаш, полис жамоаси аъзоларининг ахлоқий фазилатлари эса умумжамоа манфаатини кўзлаб фаолият олиб боришларида намоён бўлади. Юнон фалсафасини тавҳид таълимоти руҳида талқин этган Абу Наср Форобий ҳам “Фозил шаҳар одамларининг қарашлари” ва бошқа қатор асарларида ахлоқий масалаларни сиёсат соҳасига оид масалалар билан боғлиқ ҳолда таҳлил этади.

¹⁰³ Рус тилидаги «политика» сўзи аслида қадим юнон тилидаги “полис” (шаҳар-давлат) сўзидан олинган бўлиб, Аристотель ишлатган «*зоон политикос*» тушунчаси ушбу шаҳар-давлат жамоасининг тенг ҳуқуқли аъзоси маъносини билдиради. Шундан келиб чиқиб биз “сиёсий махлуқ” эмас, “ижтимоий махлуқ” деб таржима қилишни маъқул топдик.

Европа Уйғонишининг илк сиёсатчи файласуфларидан бўлган флоренциялик **Никколо Макиавелли** (1469-1527) Европа илмида биринчи бўлиб, **сиёсат** ва **маънавиятнинг** (унинг ўз талқинига кўра **ахлоқнинг**) буткул бошқа-бошқа соҳалар эканлигига эътибор қаратди. У давлатни барча нарсадан устун қўйиб, давлат инсон руҳининг олий даражада намоён бўлишидир ва давлатга хизмат қилиш инсон ҳаётининг олий мақсади, мазмуни ва саодати бўлмоғи керак, деб ҳисоблади. Христианликдаги инсон табиатининг азалдан худбинликка ва ёвузликка мойиллиги ғоясидан келиб чиқиб, унинг тарбияси билан шуғулланиш черковнинг эмас, давлатнинг иши деб эълон қилди. Бундай ёндошув дин ва давлатни бир-биридан фарқлашга асосланган бўлиб, маънавият билан сиёсатнинг ҳам алоҳида ҳодисалар эканлигини таъкидлайди. У ўзининг “Хукмдор” (русча “Государь”) асарида номақбул шароитда қандай қилиб қудратли давлатни шакллантириш мумкинлигининг йўллари кўрсатишга ҳаракат қилди. Унинг даъвосига кўра, хукмдор бундай шароитда ўз “улуғ” сиёсий мақсадларига эришиш учун, ахлоқ нормалари билан ҳисоблашиб ўтирмай, ҳар қандай воситалардан (жумладан, агар зарурат тақозо қилса, алдов, тухмат, зулм каби ғайриахлоқий хатти-ҳаракатлардан) бемалол фойдаланиши мумкин, асосийси, **давлат ва мамлакат манфаатларини изчил ҳимоя қилиш**. Тарихда макиавеллизм номи билан машҳур бўлган **сиёсатни ахлоқдан холи деб билиш тамойили** Европа ва дунё сиёсатида башарият учун ўта хавfli ва ҳалокатли ҳолатларни вужудга келтирган бўлишига қарамай, **сиёсатнинг мустақил соҳа сифатидаги ўзига хосликларини англаб етиш** йўлида қўйилган жиддий қадам эди.

Дарҳақиқат, сиёсат ўзи алоҳида соҳа бўлиб, **маънавиятли сиёсат** бўлиши мумкин, аммо **маънавиятдан холи сиёсат** бўлиши ҳам мумкин. Одатда биринчиси **адолатли сиёсат** деб, иккинчиси эса **адолатсиз сиёсат** деб юритилади. Шунга биноан хукмдорга нисбатан **одил** ёки **золим** сифатлари қўлланилади. Бу нарса фақатгина давлат миқёсида эмас, инсонлар аро муомаланинг юқорида санаб ўтилган барча босқичларида амал қилиши мумкин. Масалан, **монархия** тузуми принцип жиҳатидан давлат миқёсидаги **адолатсизликка** асосланади, чунки бу тузумда хукмдор шахс (аниқроғи, хукмдор сулола) **мутлақ ҳоким**, мамлакатдаги бошқа барча инсонлар хукмдор сулолага **мутлақ тобеъ** ҳисобланади. Мамлакатнинг барча бойлиги, жумладан, фуқаролар меҳнати билан яратилган бойлик ҳам **хукмдор сулоланинг мулки** ҳисобланиб, уларни қандай тасарруф ва тақсим қилиш ёлғиз хукмдор иродасига боғлиқ бўлиб қолади. Бундай шароитда **адолатли хукмдор** деган тушунча фақат нисбий маънога эга бўлиб, **инсофли, саховатли** деган маънонигина билдиради. Бундай тузумда хукмдор иродасига ҳарқандай қарши чиқиш **исёнкорлик**, яъни **оғир жиноят** сифатида баҳоланади. Маънавият нуқтаи назаридан барча инсонлар ягона Аллоҳ олдида тенгдирлар, **монархия** тузумида эса **хукмдор сулолага** мансуб инсонлар **олий зотлар**, қолганлар **фуқаро, қора халқ**, яъни тобеъ, қарам кишилар сифатида кўрилади. **Фуқаро** ҳар қандай ҳолатда ҳам хукмдор иродасига бўйсунishi талаб этилади. Принцип жиҳатидан **адолатли** давлат

тузуми **демократия** бўлиб, унда давлат бошлиғи мохиятан ҳукмдор эмас, **вазифадор**дир, яъни халқ сайлаб қўйган ва халқ вакиллари қабул қилган қонунлар доирасида давлатни маълум муддат бошқариб туришга масъул этилган шахсдир. Фуқаролар (гражданлар) ҳукмдорга эмас, қонунларга риоя қилишлари талаб этилади. Қонун олдида амалдор ҳам, оддий фуқаро ҳам тенг. (Монархия тузумида амалдор қонунларга эмас, ҳукмдор иродасига бўйсунди, яъни у монарх иродасини амалга оширувчи шахс бўлиб, ҳуқуқлари оддий фуқарога тенг эмас.) **Демократия** тузумида давлат бошлиғи қонунга ҳилоф иш қилса, жавобгар бўлади, демак, **адолатсиз давлат бошлиғи** деган тушунчанинг ўзи демократик тузум табиатига ётдир. Агар бирор жойда давлат бошлиғи **адолатсизликка** йўл қўйса-ю, жазосиз қолса, демак, ўша жойда демократик тузум принциплари қандайдир шаклда бузилган бўлади.

Ахлоқ - маънавиятнинг амалда намоён бўлиши билан боғлиқ. Инсон илми ва имони, дунёқараши ва идроки унинг хулқида ўзига хос тарзда акс этиб, маънавияти ахлоқий фазилатлар сифатида зоҳир бўлади. **Маънавият** – ботиний қудрат бўлса, **ахлоқ** бевосита ҳар бир шахснинг ўзгаларга нисбатан маънавий муносабатини англатади. Шу сабабли ахлоқ инсоф ва адолат туйғуси, имон ва ҳалоллик каби маънавиятнинг ўзак тушунчаларини инсон амалий фаолиятида юзага чиқарувчи ҳодисадир. Маънавият - ўзликни англаш, деймиз. Ўзлигини англаб етган инсон - маънавий етук шахс ҳисобланади. Унинг бизга зоҳир бўлувчи барча инсоний фазилатлари қалбидаги маънавият нурининг жилоларидир. Ахлоқий қусурлар эса - инсоннинг кўнгил кўзгусидаги занг ва чиркларнинг ўзгалар нигоҳига намоён бўлиши. Бир жумла билан ифодалаганда маънавият шахснинг ўзи учун, ўз қалбига қаратилган, дил кўзини ёритувчи нур, ахлоқ ушбу маънавиятнинг мазҳари, ўзгалар наздида намоён бўлувчи кирралари мажмуи, десак бўлади.

Ахлоқ алоҳида инсоннинг ўзгаларга муносабати сифатида **сиёсат соҳасига** алоқадордир. Агар **сиёсат соҳаси** (йўналиши)ни кенг маънода, **ҳар бир инсоннинг ўзга инсонларга муносабати** деб оладиган бўлсак, бу соҳа шартли равишда икки қатламдан иборат бўлади:

- 1) **Ахлоқ қатлами.**
- 2) **Ҳуқуқ қатлами.**

Нега **ахлоқ қатлами** биринчи ўринга қўйилмоқда? Чунки кундалик турмушда аксарият ҳолатларда инсонлар аро муомалалар **ахлоқий меёрлар** (“этические нормы”) асосида олиб борилади. Қачонки, “ғишт қолипдан кўчиб”, кимдир ёки кимлардир ахлоқий меёрларни очикдан-очик ва қўпол равишда буза бошласа, менсимаса, шундагина қонун кучига таянувчи **ҳуқуқий меёрлар** ишга тушади, ахлоқнинг жамоа қабул қилган меёрларини тан олмаган инсон ёки инсонларни қонуний асосда кўпчилик қабул қилган қоидаларга бўйсунтиришга куч ишлатиб мажбур қилинади. Ёки икки киши бир масалада ўзаро даъволашиб қолса-ю, ахлоқий меёрлар асосида уларни келиштиришнинг иложи топилмаса, улар суд маҳкамасига мурожаат қилишади ва суд мавжуд қонунларга таянган ҳолда ҳукм чиқариб беради.

Тарихан олганда ҳам инсонлар жамоасида аввал маънавий омиллар етакчилик қилган **ахлоқ қатлами** шаклланган бўлиб, **ҳуқуқ қатлами** анча кейин, аниқроғи, давлат пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. **Ахлоқий меёрлар** маънавиятга, қонун эса кучга таянади. Давлат ҳокимияти (қонун чиқарувчи, ижрочи ва суд ҳокимияти) айти шу куч бўлиб, жамиятдаги осойишталикни ахлоқий меёрларни менсимайдиган маънавияти ноқис бўлган шахслар тажовузидан ҳимоя қилишга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳар бир жамоада инсонлар маънавияти қанча юқори бўлса, давлатнинг куч ишлатиб осойишталикни сақлаш эҳтиёжи ҳам шунча кам бўлади. Форобий назарда тутган **“фозил шаҳар аҳолиси”** аслида аксар аҳолиси юксак маънавият ва, демак, **юксак ахлоқ эгаси** бўлган жамият бўлиб, замонавий тилда биз буни “фуқаролар жамияти” (гражданское общество) деб атамоқдамиз. Айниқса, демократик давлатда барча қарорлар кўпчилик овоз билан ҳал қилиниши назарда тутилса, миллат маънавиятига эътибор нақадар жиддий масала эканлиги янада ёрқин кўринади.

2-фасл. Ҳуқуқ ва ахлоқ. Жаҳон илмида “Ахлоқшунослик” масалалари.

“Ахлоқшунослик” жаҳон илмида бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан бўлиб, Европада минтақа маданиятида антик даврдан “Этика” номи билан машҳур. Кейинги термин дастлаб “манзилдошлик”, “*яшаш жойи*”, кейинчалик эса “*одам*”, “*феъл*”, “*фикрлаш тарзи*” сингари маъноларни англатган юнонча “*ethos*” сўзидан олинган бўлиб, тарихда биринчи марта Аристотель томонидан алоҳида фан номи сифатида ишлатилган. Рим империяси даврида шу маънода “*одам*”, “*қоида*”, “*хулқ*”, “*феъл*” маъносидаги “*mos*” сўзининг кўплиги “*mores*” асосида “*moralis*” (“*мораль*”) тушунчаси шаклланди. Рус тилида эса “*хулқ*”, “*феъл*” маъносидаги “*нрав*” сўзидан “*нравственность*” тушунчаси таркиб топди.

Ўзбек тилида биз ишлатадиган “*ахлоқ*” сўзи луғавий келиб чиқишига кўра араб тилидаги “*хулқ*” сўзининг кўплик шаклини англатади. “*Халақа*” – араб тилида “*яратмоқ*”, “*пайдо қилмоқ*” маъносидаги феъл бўлиб, шу маънода Аллоҳ таоло “*Халлоқи олам*” яъни бутун борлиқнинг яратувчиси ҳисобланади. Араб тилида “*холиқ*” – “*яратувчи*”, “*махлуқ*” – “*яратилган*” (яъни Аллоҳ таоло томонидан яратилган барча мавжудотлар, жумладан, инсон ҳам) маъноларини билдиради. “*Хулқ*” эса ана шу яратилган мавжудотлардан ҳар бирининг ўзига хос (ўзгаларга ўхшамайдиган) табиий хусусиятларининг яхлит намоён бўлишидир.

Шундай қилиб, юнонча “*ethos*”, лотинча “*mos*” (кўплиги “*mores*”), русча “*нрав*”, араб тилидаги “*хулқ*” сўзлари ўзаро маънодош бўлиб, ҳар бир инсоннинг ўз ички табиатидан келиб чиқадиган, ўша билан боғлиқ хулқ-атвори, феъли, хатти-ҳаракатидаги ўзига хос жиҳатларни англатиб келиши маълум бўлди. Демак, “*ахлоқ*”, “*этика*”, “*мораль*”, “*нравственность*” тушунчаларининг ҳам аслида маъноси бир бўлиб, жамиятдаги турли

инсонларнинг хулқлари, феъл-атвори, бир-бирига муносабатида намоён бўладиган ўзига хос хислатларининг энг умумий мажмуини ифодалайди. Шунини алоҳида қайд этиш керакки “**ахлоқ**” сўзи миллий анъанамизда ўзича ижобий ёки салбий маъно ташимайди. Кўпчилик наздида мақбул ҳисобланган феъл-атвор “**ахлоқи ҳамида**” (яъни мактовга сазовор хулқлар) аталса, ўзга инсонларнинг ғашига тегадиган хулқлар эгаси “**бадахлоқ**” киши дейилади.

“Ахлоқшунослик” фанининг асосий мавзуси ҳам, юқоридагилардан келиб чиқадиган бўлсак, инсонларнинг ўзаро муносабатларида намоён бўладиган феъл-атворлари, ўзига хос хислатлари ва уларнинг жамият, яъни аксарият инсонлар нуктаи назаридан баҳоланиши масаласини холис ўрганиш бўлиб чиқади. Турли жамиятлар, турли эътиқод тизимлари, турли даврлар ва турли минтакаларда ахлоқ меёрлари аксарият ҳолларда бир-биридан сезиларли фарқ қилган. Шунга кўра “Ахлоқшунослик” фани доирасида бир неча йўналиш бўлиб, бири турли давр ва минтакалардаги ахлоқий муҳитни ўрганса, бошқа йўналиш бирор-бир фалсафий тизимга таянган ҳолда ахлоқнинг назарий масалаларини тадқиқ этади. Яна бир йўналиш “Ахлоқшунослик” фанининг муайян минтақа ёки жаҳон илми миқёсида ривожланиш тарихини ўрганиши ёки турли макон ва замонда ахлоқий меёрларнинг ўзгариб боришини қиёсий таҳлили билан шуғулланиши мумкин.

Қадим Юнон илмида илк бор ахлоқшуносликка оид алоҳида асарлар яратган Аристотель ахлоққа эвдемонизм руҳида ёндошган. “*Эвдемония*” юнончада “*бахт-саодат*” маъносини англатади, аммо Аристотель этикасида *бахт* тушунчаси гедонистик (яъни лаззатланишга интилиш) йўналишида талқин этилмайди. Ундаги бош тушунча юнонча “**арете**” сўзи билан ифодаланган. Бу сўз “**фазилат**” (русча “*добродетель*”) маъносига яқин бўлиб, олим ахлоқий (масалан, саҳоват) ва ақлий (масалан, донишмандлик) фазилатларни бир-биридан фарқ қилади. Унинг фикрича, **ахлоқий фазилатлар** туғма эмас, балки тарбия билан эришилади. Ахлоқий фазилатга эга бўлиш осон эмас, бунинг учун инсон ўзида меёр ва уйғунлик туйғусини тарбиялаб бориши керак, чунки инсон хулқига оид хусусиятлар (қувватлар)нинг ортиқчалиги (истилоъ) ҳам, камлиги (нуксон) ҳам қусур бўлиб, ахлоқий фазилат уларнинг мўътадил (меёрдаги) ҳолатини сақлай билишдадир. Ана шундай мўътадилликка эриша олган инсон ҳаётда ўз бахтини таъмин эта олади.

Аристотель фикрига кўра, кишида эзгу хислатлар мавжудлигининг ўзи кифоя эмас, улар амалий фаолиятда намоён бўлиши муҳимдир, чунки инсон ҳаётининг маъноси унинг улуғ мақсадларни гўзал ва мукамал шаклда амалга ошира билишидадир, унинг бахти ҳам шунда.

Немис мумтоз фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кант** Янги Даврда ахлоқнинг моҳиятини ва Этика фанининг мавзусини аниқлашга жиддий ҳисса қўшди. У ўзининг “Ахлоқ метафизикаси асослари” (1785) ва “Амалий ақлни танқид” (*Kritik der praktischen Verhunft* – 1788) каби асарларида

ахлоқнинг **трансценденталь** асосларини ишлаб чиқди¹⁰⁴. У Европа илмида илк бора “**Рухшунослик**” ва “**Ахлоқшунослик**” фанлари тадқиқ доираларининг ўзаро фарқини аниқ ажратиб берди. Кантнинг ахлоқ назариясида **инсон** ва **шахс**ни фарқлаш муҳим ўрин тутди. Инсон моддий вужуд сифатида моддий борлик (табиат)нинг узвий бир қисми бўлиб, ўзга жонзотлардан моҳиятан фарқ қилмайди. Аммо инсон шахс сифатида **мустақил (эркин) ирода эгаси** бўлиб, Кант фикрига кўра, инсон ўзининг бу жиҳати билан “*Ding an sich*” (Нарса ўзида), яъни ҳиссий идрок орқали билиш мумкин бўлмаган зот ҳисобланади. Бундай инсон **эркин ирода эгаси** сифатида ўз ҳаётий мақсадларини ўзи эркин белгилайди. Дунёдаги барча мавжудотлар аниқ бир мақсад йўналишига эга, улар барчаси нимагадир восита вазифасини бажаради, фақат **инсонгина восита эмас, балки ўзи учун ўзи мақсаддир**. Шу билан бирга инсоннинг ирода эркинлиги ҳар бир шахснинг ўз зиммасига **олий масъулият** олишини тақозо этади. Чунки бани башарнинг ҳар бир аъзоси ўзгалар эркини чекловчи ҳарқандай хатти-ҳаракатдан ўзини тийиши керак. Буни файласуф “**қатъий қоида**” (“*категорический императив*”) деб номлайди. Унинг мазмуни шуки, барча мавжудотлар инсон учун восита, фақат ҳеч бир инсон ўзгаси учун восита бўлиши мумкин эмас. Ахлоқнинг **қатъий қоидаси** моҳиятан шуни англатади.

Иммануил Кантнинг фалсафаси инсон руҳининг абадийлиги ва ягона олий илоҳий қудратнинг мавжудлигини инкор қилмайди, аммо **инсон эрки, руҳ абадийлиги, Аллоҳнинг мавжудлиги ва у яратган Борлиқнинг асл моҳияти** назарий идрок ҳечқачон охиригача англаб ета олмайдиган воқеликлар, деб ҳисоблайди, чунки бизнинг сезги аъзоларимиз бу нарсаларни қамраб олиш қудратига эга эмас. Кант фалсафаси Европа фалсафий тафаккурининг энг юксак чўққиси бўлди, деб ҳисоблаш мумкин, чунки унинг қарашлари Борлиқни идрок этишда умумбашарий **тавҳидий тафаккурга** энг яқин келган яхлит тизим бўлиб, бизнинг назаримизда, кейинги асрлар Европа фалсафаси ривожда яна умумбашарий меёрлардан узоқлашув кучайиб борди.

Немис материалист файласуфи **Фейербах** (1804-1872) ўзининг “Христианликнинг моҳияти”(1841) ва “Келажак фалсафасининг асослари” (1843) асарларида ахлоқнинг муҳим жиҳатига эътибор қаратди, яъни у инсонлар аро муомалада фақат “мен” эмас, “сен” ҳам мавжуд эканлигини ҳисобга олиш лозимлигини, ҳаётда ҳеч бир инсон якка ҳолда ўзини бахтли ҳис қилиши мумкин эмаслигини таъкидлаб, инсоният келажакини **умуминсоний меҳр**нинг ғалабасида кўрди¹⁰⁵.

Янги Давр Европа илмида ахлоқни ўрганувчи аксарият йўналишлар моддиюнчилик асосига қурилган бўлиб, **ахлоқий меёрларнинг**

¹⁰⁴ И. Кант ўз фалсафасида “**трансценденталь апперцепция**” (барча инсонлар учун умумий бўлган онгли идрок) ҳодисасига таянади.

¹⁰⁵ Дунё илмида ахлоқшунослик масалаларининг ишланиши ва унинг маънавий асослари масаласи алоҳида курс мавзуси бўлиб, “Маънавият асослари” магистратура йўналишида батафсил таҳлил этилади.

шаклланишини фақат инсоннинг моддий (дунёвий) эҳтиёжларидан келтириб чиқаришга уринадилар. Гедонизм, эвдемонизм, утилитаризм, релятивизм ахлоқий принциплари айни шундай қарашларга таянади. Уларга кўра ахлоқнинг негизида бахтли бўлишга интилиш (албатта, бу дунёда, чунки охиратда инсон ўз эрки билан тақдирини ўзгартира олмайди), лаззатланишга интилиш (бу лаззат хоҳ шахвоний бўлсин, хоҳ интеллектуал), манфаатдорлик, шароитга мослашиш каби соф дунёвий мақсадлар назарда тутилади. Аммо **Ф.Нитше** каби зукко ақл эгалари агар ягона тангрининг мавжудлиги инкор қилинса, унда инсонлар жамияти учун ахлоқнинг ҳам маъноси қолмаслигини тушуниб етдилар.

3-фасл. Миллий маънавий меросимизда ахлоқ, одоб, маънавият масалаларига эътибор. Ислом ахлоқи ва маънавияти.

Миллий маънавиятимизда ахлоқ масаласига доимо етакчи эътибор қаратилган. Ахлоқ илми миллий маънавиятимиз доирасида турли даврларда турлича йўналишларда ривожлантирилган. Жумладан, исломдан илгари ва илк ислом даврида кўпроқ **диний йўналиш** устун турган бўлса (исломгача - “Авесто” китоби, монийчиларнинг тавбаномаси - “Хуастуанифт”, буддавийлик таълимоти асосидаги “Майтри симит нўм битиг”; ислом даврида – Қуръони карим оятлари ва Ҳадиси шарифларга таянувчи Имом Бухорийнинг “Ал-адаб ал-муфрад”, Абу-Лайс ас-Самарқандийнинг “Танбеҳ ул-ғофилийн”, Имом Ғаззолийнинг “Мукошифат ул-қулуб” каби асарлари), кейинчалик **адаб илми** доирасида (Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-хақойиқ” асари), **фалсафий йўналишда** (Форобий асарлари, Насриддин Тусийнинг “Ахлоқи Носирий”, Жалолиддин Даввонийнинг “Ахлоқи Жалолий” каби асарлари), **тасаввуфий (ирфоний) йўналишда** (Абдуллоҳ Ансорий, Нажмиддин Кубро, Мухаммад Порсо, Абдурахмон Жомий ва бошқаларнинг ўнлаб асарлари, Навоийнинг “Насойим-ул-муҳаббат” асари, турли мақомотлар ва маноқиблар), **амалий ахлоққа оид асарлар** – (Кайковуснинг “Қобуснома”, Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” каби асарлари), **маҳсус тоифалар ахлоқига оид** (масалан, Воиз Кошифийнинг жавонмардлар ахлоқига оид “Футувватномаи Султоний” асари), **ахлоқий масалаларга бағишланган бадий асарлар (насрда** - Саъдийнинг “Тулистон”, Жомийнинг “Баҳористон”, Абдулла Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” каби асарлари, **назмда** - Низомийнинг “Маҳзан ул-асрор”, Дехлавийнинг “Матлаъ ул-анвор”, Жомийнинг “Тухфат ул-ахрор”, “Сухбат-ал-аброр”, “Хирадномаи Искандарий”, Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асарлари) ва бошқалар. Бундай ташқари Абу Бакр ар-Розийнинг “Қалб тиббиёти”, Абу Ҳамид ал-Ғаззолийнинг “Ихёи улум ад-дин”, “Кимёи саодат” Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» каби асарларида диний, фалсафий, ижтимоий, ирфоний ва ахлоқий масалалар ўзаро боғлиқликда таҳлил қилинган.

Миллий маънавий меросимизга оид ушбу барча йўналишдаги асарларни жиддий таҳлил қилиб, уларни қиёсий ўрганиш асосида миллий ахлоқ илмининг асосларини ишлаб чиқиш мумкин. Уларнинг барчасига хос умумий хусусият эса маънавият ва ахлоқ масалаларининг ўзаро чамбарчас боғлиқликда таҳлил қилинишидир.

Марказий Осиё халқлари бир минг икки юз йилдан буён Ислом динига эътиқод қилиб келмоқдалар. Ислом динида маънавият, ахлоқ ва одоб муносабатлари қандай ёритилганлигини таҳлил қилсак, Қуръони карим, ҳадислар ва шариат кўрсатмалари инсон маънавий камолотининг асоси бўлган ахлоқ-одоб тарбиясининг барча муаммоларини ўз ичига олганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, ҳадислар ахлоқий тарбияга оид фикрларнинг мукамал тўпламидир.

Қуръони карим кўрсатмалари ва пайғамбарларимиз суннатларининг энг муҳим ва салмоқли қисми кишиларда юксак ахлоқли фазилатларни шакллантиришга қаратилгандир. Улардаги табиатга, ота-онага, билимга бўлган муносабат, сабр-бардош, шукроналикка даъват, ўзаро меҳр, меҳмондўстлик, етимпарварлик, вафо ва садоқат, ҳалол лукмани шарафлаш, камтарлик, камсуқумлик, самимият ва ростгўйлик каби юксак ахлоқ ва одоб қоидаларининг тарғиботи инсоният учун бебаҳо маънавий бойлик тизимини ташкил этади.

Ислом дини таълимотига кўра инсон фаришта ва ҳайвон ўртасидаги мавжудотдир. Зеро, покизалик ва тақво билан ҳаёт кечириш, халқ ғами билан ёниб яшаш оқибатида инсон фаришта мақомига яқинлашади, ваъдаларни катта қилиб, сароб орқасидан оммани эргаштириб яшашдан завқланувчи кишилар мақоми эса нафс кули бўлган ҳайвон даражасига яқинлашиб боради.

Барча динлар каби исломда ҳам ботиний ва зоҳирий жиҳатлар мавжуд. Исломнинг зоҳирий жиҳати шариат ва фикҳда ўз ифодасини топган. Булар асосан сиёсат соҳасига, яъни инсонлар аро муомалага оид бўлиб, маънавиятга бевосита алоқаси йўқ. Ислом ахлоқи эса моҳиятан ислом маънавиятининг инсонлар аро муносабатдаги зуҳури бўлганлиги сабабидан бир томондан маънавият билан, иккинчи томондан сиёсат билан боғлиқ.

Маълумки, Ислом маънавиятининг асосини **Тавҳид ҳақиқати** ташкил қилади. “Тавҳид” атамасини одатда “яккахудолик” (рус тилида “единобожие”) деб таржима қилишади. Бу тушунчанинг маъноси миллий маънавиятимизнинг ислом минтақа маданияти доирасидаги ривожидан давомида қандай мукамаллашиб ва бойиб борганлиги “Миллий маънавиятимизнинг ривожланиш тарихи” китобида батафсил баён қилинади. Буерда қисқача қилиб айтиш мумкинки, Аллоҳнинг борлиги ва бирлиги, унинг илми ва кудратининг чексизлиги, барча биз кўриб турган моддий олам ва ғайб олами ҳам унинг ижоди эканлиги, унинг китоблари ва пайғамбарлари, тақдир ва охиратга **имон** келтириш билан ислом маънавияти бошланади. Аммо агар шу ерда тўхтасак, **тақлидий имон** даражасида қоламиз ва, демакки, ҳар қадамда адашувимиз эҳтимоли жуда катта бўлади. **Таҳлилий имон** даражасига ўтиш шахс маънавиятининг иккинчи жиҳати – **илм** билан бўлади. Яъни, охириги

илоҳий китобни ўқиш ва тушуниш, бунинг учун тафсир ва ҳадис илмини ўзлаштириш, шариат ва фикҳ асосларини билиш, моддий олам ва унинг қонуниятларини англаб етиш, инсон ўз жисмоний ва руҳий имкониятларини тўғри тасаввур қилиши, жамиятнинг иқтисодий-сиёсий қонун-қоидалари, маданий ва ахлоқий анъаналари билан таниш бўлиш, аждодларимиз яратган маънавий бойликдан баҳраманд бўлиш ва ҳ.к.лар талаб этилади. Буларни ўзлаштириш асносида **масъулият** ҳисси ҳам ўсиб бориши назарда тутилади. Мана шу ерда ислом маънавиятидан ислом ахлоқига ўтиш бошланади.

Маънавият, биринчи навбатда, ҳар бир инсоннинг ўзгалар билан муносабатида, яъни унинг ахлоқида намоён бўлади. Агар бир киши ўзини мўмин-мусулмон деб ҳисобласа-ю, на Аллоҳ буюрган ибодатларга амал қилмаса, на ўзга инсонларга озор етказишини қўймаса, на ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормаса, ёлғондан, ғийбатдан, тўхматдан, Аллоҳ ҳаром қилган нарсалардан қайтмаса, сабрни, шукрни, ҳаёни билмаса, у қандай мусулмон бўлди? Шундай қилиб, ислом ахлоқига риоя қилмаган кишининг маънавий қиёфаси ҳам ниҳоятда ғариб бўлиши табиийдир.

Исломий ахлоқнинг ўзак тимсол-тушунчалари бу соҳага оид кўплаб китобларда баён қилинган. Улар ичида энг мўътабар манбаъ Расулуллоҳ (сав) ҳадисларидир. Агар Қуръони карим биринчи навбатда ислом маънавиятидан хабар берса, Ҳадиси шарифлар асосан ислом ахлоқига бағишлангандир, дейиш мумкин. 1996 йили Тошкентда нашр этилган Имом Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” китоби таржимаси 2-жилди охирида бир илова берилган. Унда “Матлаъ ул-улум” ва “Дуррат ул-воизин” асарларига таянган ҳолда асл мўминларга хос бир қатор ахлоқий фазилатлар қисқача изоҳлари билан санаб ўтилган. Биз қуйида ушбу матнга баъзи қўшимча ва ўзгаришлар киритиш билан ислом ахлоқининг ўзак тимсол-тушунчаларини муайян ахлоқий тизим шаклида қисқача изоҳлаб ўтамыз.

Ислом ахлоқининг бош тимсол-тушунчаси **“Тақво”** бўлиб, *“Аллоҳдан қўрқиш”*, *“Аллоҳ ғазабидан сақланишга уриниш”* маъноларини билдиради. Аллоҳнинг ғазабидан сақланиш эса гуноҳлардан тийилиш билан бўлади. Бу ҳақдаги Қуръони карим оятлари ва Расулуллоҳ (сав) ҳадислари мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, **тақво** бировнинг ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқиш, билиб-билмай инсонлар кўнглини ранжитишдан қўрқиш, ярамас хулқлардан ўзини эҳтиёт қилиш, ҳаром лукмадан халқумини тоза тутиш, ёлғондан, ғийбатдан, тўхматдан, бекорчи валақлашдан тилини сақлаш, кўзини, қулоғини фаҳшдан эҳтиёт қилиш, қўлини ножўя ишдан, оёғини номақбул қадамдан тийишдир.

Ислом ахлоқига оид яна бир муҳим тимсол-тушунча **“Сидқ”** бўлиб, инсондаги *“ростгўйлик”*, *“ҳалоллик”*, *“аҳдига содиқлик”* хислатларини ифодалаб келади. Ҳадисда *“Ишончсиз кишининг дини йўқдир”* дейилади. Инсонда самимият бўлмаса, ҳаётида ёлғон билан ростни, ҳалол билан ҳаромни аралаштириб юборишдан қўрқмаса, аҳдига вафоси бўлмаса, ундай киши бу дунёда тез кунда одамларнинг назаридан қолади, Аллоҳ ҳам унга раҳмат назари билан боқмайди.

Поклик ҳам ислом ахлоқининг асосий унсурларидан бўлиб, ибодат даражасида кўрилади. **Поклик** икки хил бўлади: зоҳирий ва ботиний. Зоҳирий поклик **бадан поклиги, либос поклиги, макон поклиги** шаклларида ифодаланади. Ботиний поклик биринчи навбатда **руҳий покликни, яъни қалб поклигини** билдиради. Ислом динида ботиний покликка эришиш йўллари, энг аввало, **тавба**, кейин **намоз, рўза, закот ва садақа ҳамда ҳаж амали** орқали ифодаланади. Аммо бу амалларни бажаришнинг икки шарти бор. Биринчиси, инсонда **ният** пок бўлмоғи керак. Иккинчиси, бу амалларни бажаришга киришишдан олдин **бадан, либос ва макон поклиги** талаб қилинади. Буларнинг ҳам ўз навбатида зоҳирий ва ботиний жиҳатлари бўлиб, масалан, таҳорат ва ғусл билан инсон бадани зоҳиран покланса, уни **ботиний поклаш** учун **лукма ҳалоллиги** талаб этилади, яъни, инсон бировнинг ҳаққига хиёнат қилмай, ўз ҳалол меҳнати билан топган пулига ош-овқат харид қилган бўлиши, фақат ўзи эмас, аҳли оиласини ҳам ҳалол касб билан боқиши керак. **Либос поклиги, макон поклиги** масалаларида худди шу талаб жорийдир. Бу ерда яна масала имон, илм, масъулият, меҳр, бир сўз билан маънавиятга бориб туташади. Чунки ташқи поклик одамлар кўзига кўриниб туриши мумкин, аммо ботиний поклик, яъни ҳалол лукма, ташқаридан очиқ-ойдин кўринавермайди. **Намоз, рўза, ҳаж** одамлар кўзига мўмин-мусулмон бўлиб кўриниш учун бажарилса, ботиний поклик бўлмаса, **ният** пок бўлмаса, бундай амаллар мунофиқликдан ўзга нарса эмас, Аллоҳ наздида улар қабул бўлмагач, **руҳий покланиш** ҳам амалга ошмай қолаверади.

Ислом ахлоқининг устунларидан яна бири **Ҳаё**дир. **Ҳаё** – бу номақбул ишларни қилишга, ножоиз сўзларни тилга олишга, ношаръий нарсаларга боқишга Аллоҳ ва инсонлардан уялишдир. Расулulloҳ (сав) бундай деганлар: “Имон дарахт янглиғ олтмишдан ортиқ шохга эгадир. Гуноҳ қилмоққа Аллоҳ ва бандаларидан ҳаё қилмоқ ўша шохлардан биттасидир.”

“**Ҳаё** имондандир,” деганлар Расулulloҳ (сав). Шу ҳадиснинг мазмунида ислом ахлоқининг муҳим бир хусусияти намоён бўладики, унга алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари бўлмиш **имон, илм, масъулият, меҳр** – барчаси инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига муносабати билан боғлиқ. Демак, **ислом маънавияти** Аллоҳга имон келтириш, Аллоҳ билдирганларини ва Аллоҳ яратган оламни билишга интилиш, доимо Аллоҳ олдида масъулият ҳис қилиш, Аллоҳга ва у ер юзида халифалар қилиб яратган инсонларга меҳр кўзи билан қарашда тажассум топади. Агар юқоридаги ҳадисда Расулulloҳ(сав) исломий имонни дарахтга ўхшатган бўлсалар, биз айтишимиз мумкинки, **ислом маънавияти** шу дарахтнинг томири (илдизлари), **ислом ахлоқи** унинг танаси ва шохларидир. Дарахт танаси юзада бўлади, аммо илдизсиз дарахт дарҳол қурийдир, кўкармайди, ривож олиб, самара бермайди. Дарахт танаси юқорида шохлар, навдалар, барг ва меваларга уланиб кетса, қуйида илдизга (томирга) туташган бўлади, илдизлар орқали озиқланади. Ислом ахлоқининг асосий тимсол-тушунчалари ҳам бир томондан Аллоҳга эътиқод билан, илм, масъулият, меҳр билан, иккинчи томондан инсоннинг жамиятда яшаш ва

фаолият кўрсатиш тарзи билан, инсонлар аро муомала билан боғланиб кетган.

Ислом ахлоқининг тимсол-тушунчалари қаторида **тақво, поклик, сидқ** ва **ҳаёдан ташқари сабр ва умид, шукр ва ризо, жидду жаҳд ва шижоат, ҳилм ва тавозуъ, ҳиммат ва саҳоват, андиша** (арабчада *таъанний ва таъаммул*), каби қатор фазилатлар турли манбаларда қайд этилган ва таърифланган, ҳар томонлама изоҳлаб, мисоллар билан тушунтириб ҳам берилган. Биз уларнинг ҳар бирига алоҳида изоҳ бериб ўтирмасдан умумий қилиб айтишимиз мумкинки, барчаси бир томондан мўминнинг Аллоҳ олдидаги масъулиятидан келиб чиқади ва, иккинчи томондан, жамиятда ўзини тутишида, ўзга инсонларга муносабатида намоён бўлади.

Халқимиз бир минг уч юз йилдан бери ислом динида бўлгани учун ислом ахлоқи ва маънавияти қон-қонимизга сингиб кетган. Шу сабабли миллий ахлоқ меёрларимизда ислом ахлоқи марказий ўрин эгаллаши табиий. Аммо шу билан бирга **ислом ахлоқи** ва **миллий ахлоқ меёрларимизни** жуда ҳам бир нарса деб тушуниш унчалик ўринли бўлмайди. Уларнинг ўзаро фарқланишида **икки асосий омилни** назарда тутиш керак.

Биринчидан, таъкидлаб ўтиш жоизки, **ислом ва мусулмончилик** тушунчалари айни бир нарса эмас. Ислом дини барча мусулмонлар учун умумий бўлиб, аввало, Аллоҳнинг каломи бўлмиш Қуръони карим оятлари, иккинчидан, жаноби Пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) Ҳадиси шарифлари унинг асосий манбалари ҳисобланади. Мусулмончилик деганда “ла илаҳа иллаллаҳ, Муҳаммадин расулиллаҳ” калимасини тили билан тан олиб айтган (дилида таъкид этган-этмаганини Аллоҳ билади, биз билмаймиз) барча инсонларнинг эътиқодий қарашларини тушунадиган бўлсак, уларнинг 72 фирқага бўлинишидан ташқари фақат **аҳли сунна ва жамоа** таркибида **ханбалия, шофеия, моликия** ва **ханафия** фикҳий мазҳаблари мавжудки, улар орасидаги фарқлар, ибодатда ҳам, ахлоқий меёрларда ҳам баъзан сезиларли даражададир. Биз ўзбеклар Марказий Осиё минтақасининг бошқа аксарият аҳолиси сингари мусулмончиликнинг ханафия мазҳаби мотуридия ақидасини қабул қилганмиз. Шофеия, моликия ёки ханбалия мазҳабига эргашувчи дунё мусулмонлари билан иноқ-иттифоқлигимизга шубҳа йўқ, аммо бу мазҳаблар орасидаги баъзи жузъий фарқлар исломни илм сифатида яхши ўзлаштириб олмаган оддий одамларни баъзан довдиратиб қўйиши ҳам мумкин. Тарихда бундай фарқлар баъзи ўта нозик масалаларда жиддий баҳсларни ҳам келтириб чиқарганлик ҳолатлари илм аҳлига сир эмас. Масалан, ханбалия мазҳабининг эътиборли уламоларидан Ибн ал-Жавзий (1116-1201) улуғ суфий пирларидан Мансур Халлож ва Мухйиддин Абдулқодир ал-Жилонийларни, Ибн Таймия (1263-1328) эса Ибн ал-Арабий ва Ибн ал-Фарид сингари жаҳон тан олган ирфоний шеърийят ва тасаввуф фалсафасининг буюк намояндаларини кескин қоралаб рисоалар ёзганлар. Ҳолбуки, Мансур Халлож, Абдулқодир ал-Жилоний, Ибн ал-Арабий каби улуғ мутафаккирлар бизнинг минтақада тасаввуфнинг пири комил

бузрукворлари сифатида доим эъзозланиб келган¹⁰⁶. Миллий маънавиятимизнинг ислом минтақа маданиятига ёндошувидаги бу каби ўзига хосликларни эътибордан четда қолдириш жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Иккинчидан, баъзи жузъий фарқланишлардан қатъи назар, дунёдаги барча мусулмонлар учун **ислом ахлоқий меёрлари** умумий бўлгани сабабли унда миллий ўзига хосликлар одатан эътиборга олинмайди, бошқача қилиб айтганда, **ислом ахлоқини** аниқ макон ва замонга татбиқ этишда муайян даражада мавҳумлик сақланиб қолади. Чунки, масалан, Ҳиндистон ёки Индонезия шароити билан Марказий Осиё халқлари яшаётган муҳит, ёки ҳозирги Россия мусулмонлари ҳаёт кечираётган ҳолат бир-биридан анча-мунча фарқ қилади ва доим ҳам бир минтақадаги тартиб-қоидаларни шундайлигича бошқасига татбиқ қилиш доимо мумкин бўлавермайди. Қолаверса, Янги даврга келиб **миллий ахлоқимиз** дунёвий тамойиллар билан бойиганлигини, халқимиз ўз ўтмиш мероси ва жаҳон маданиятидан кўп янги жиҳатларни ўзлаштирганлигини ҳам ёдда тутмоғимиз керак.

Миллий ахлоқимизга оид тимсол-тушунчаларнинг ўзаро нисбатини, даражаларидаги фарқларини ажратишда, айтиш мумкинки, ҳал қилувчи **мезонлар** вазифасини **Бош маънавий қадриятларимиз** бажаради. **Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат** – ҳар бири бир гуруҳ **ахлоқий фазилатлар майдони** бўлиб, ушбу китобнинг учинчи қисми тўлиғича уларнинг таҳлилига бағишланган. Мисол сифатида, **бош маънавий қадриятларимизнинг** биринчиси ва асос-пойдевори бўлмиш **Ватан** туйғусини олсак ва унинг барча маъноларига **поклик** ахлоқий тимсол-тушунчасини татбиқ этсак, шундагина **Ватан поклигини сақлаш** нима дегани эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўламиз. Аввало, **бадан поклиги**, унинг зоҳирий ва ботиний жиҳатлари ҳақида юқорида муайян тасаввур берилди. Ундан кейинги босқичда **хонадонни пок сақлаш** масаласи кўйиладики, унда ҳам фақат масканни озода ва саришта сақлаш эмас, **оила аъзоларининг халқумини ва руҳини пок сақлаш**, уларга **зоҳирий ва ботиний поклик** ҳақида тўғри тасаввур бериш заруратига жиддий эътибор қаратилади, зеро **оила аъзоларининг халқумини пок сақлашга** ҳавсала қилмаган одам **Ватанни пок сақлаш** учун жонбозлик кўрсатади, деб ўйлаш хом фикрдир. Яна бир мисол: **Ватан** тимсол-тушунчасининг асосий маъноси, яъни “Ўзбекистон – менинг Ватаним” жумласида ифодаланувчи ифтихор ҳисси фақатгина **Шахс маънавиятининг Миллат туйғуси** даражасидаги **такомил босқичида** муайянлик касб этади. Унгача тилдан дилга кўчиши даргумон. Айни **Ватанпарварлик** ахлоқий тимсол-тушунчаси шу босқичдагина жиддий салмоққа эга бўлади. Чунки **ҳалоллик** ва **оилапарварлик** каби ахлоқий тушунчалар **Ватан** тимсол-тушунчасининг

¹⁰⁶ Шу ўринда қайд этиб ўтиш лозимки, ислом уламоларининг муқаддас китобларга ёзган тафсиру шарҳлари, жумладан, турли мазҳаб намояндаларининг баъзи масалалардаги ихтилофли ёндошувлари мусулмончиликдаги бандаларнинг ожизлиги сифатида қаралиши жоиз. Бундай ихтилофли ўринларни Куръони каримнинг муҳкам оятлари даражасида талқин қилиб, тарафкашликка берилиш оғир оқибатларга олиб келишини асло унутмаслик зарур. Бундай масалаларга ёндошувда Бурҳониддин Марғинович каби улуғ алломаларимиздан ўрнак олиб, бағрикенглик билан иш тутган маъқул.

биринчи ва иккинчи маъноларига оид бўлиб, ҳануз **Шахс маънавий такомилнинг** бу даражасида **Ватан туйғуси** тўлақонли равишда **бош маънавий кадрият** сифатида англанган деб бўлмайди. Шу ўринда яна бир мураккаб ҳолат – том маънодаги **Миллат туйғусини элатдошликдан** фарқлаш масаласи бўлиб, буерда сиёсий ва маънавий омилларнинг бирлашуви зарур бўлади. Сиёсий жиҳатдан бир давлат фуқароларининг умумий манфаатлари **миллий манфаатлар** ҳисобланади. Аммо бир юртнинг фуқароси бўлган **Шахс** муайян ҳаётий ҳассос ҳолатда танлаш муаммосига дуч келса, расман бошқа юрт фуқароси бўлган ўз элатдошига ён босадими, ёки келиб чиқиши бошқа элатга, балки ўзга эътиқодга эга бўлган фуқародоши манфаатларини ёқлайдими деган ўта мураккаб маънавий масала ҳам мавжуд. Бу мавзуда Президентимиз И.Каримовнинг келиб чиқиши афғонистонлик ўзбек элатига мансуб бўлган афғон генерали Дўстум ҳақида билдирган мулоҳазалари ушбу масалага оид энг оқилона ечим бўлган эди. Бундай масалалар бугунги кунда ахлоқ ва маънавият нисбатига оид батафсил ишлаб чиқилиши лозим бўлган илмий муаммолар тугунидан биргина намуна бўлиб, **Адолат** босқичида бундай саволлар янада мураккаб ечимларни тақозо қилиши табиийдир.

4-фасл. Маънавият ва ахлоқнинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзига хос хусусиятлари. Маънавиятнинг таркибий жиҳатлари ва ахлоқнинг жамият ҳаётидаги ўрни

“Ахлоқшунослик” фани инсон хулқининг яхшиланиш жараёнлари қандай кечишини тадқиқ этади, яъни турли хулқий хислатларнинг ўзаро нисбати, уларнинг шахс маънавий камолоти билан боғлиқ равишда қандай қилиб ахлоқий фазилатларга айланиб бориши, ахлоқий қусурларнинг келиб чиқиши каби масалаларни ўрганади. Шундан келиб чиқиб академик Эркин Юсупов ахлоқни: “ижтимоий муносабатлар заминида алоҳида шахс сифатида мавжуд бўлган инсонларнинг ўз-ўзини идора қилиш шакллари ва меъёри, ўзаро мулоқот ва муносабатларда уларга хос бўлган маънавий камолот даражасининг намоён бўлишидир” – деб таърифлаган эди.

Президентимиз “ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги” деб беҳуда айтмаган. Маънавият ботиний қудрат сифатида ўз-ўзича кўзга кўринмайди, у инсоннинг маданиятида, ахлоқида, илмий-ижодий, ижтимоий ёки меҳнат фаолияти сифатида кўзга ташланиши мумкин.

Ҳар бир инсонга Аллоҳ таоло ўзига яраша хулқ ато этган. Ҳар бир инсон ўзига хос табиати, хулқи билан туғилади. Унинг ахлоқий фазилат ва қусурлари айни шу табиатан ато этилган хислатларнинг маънавият нуридан қанчалик баҳраманд бўлишига қараб шаклланади. Материалистлар инсон ахлоқининг қандай йўналишда шаклланишини атроф-муҳитнинг таъсири, ижтимоий шароитнинг соз-носозлиги билан боғламоқчи бўлишади. Аммо инсонда ички фаоллик бор, ирода бор – у хоҳ яхшиликка йўналган бўлсин, хоҳ ёмонликка. Инсон ўз имон-эътиқоди, илми, масъулият ҳисси, дилидаги меҳр туйғуси кимга қаратилганлигидан келиб чиқиб, атроф-муҳитга,

Ўзгаларга муносабатини шакллантиради. Шу сабабли айни бир муҳит, айни бир шароитда турли инсонлар турлича муносабат намоён қиладилар. Содда қилиб айтсак, инсон ўз ҳаётининг маъносини нимада кўрса, ўзгалар билан муносабатида, яъни ахлоқида шу ботиний моҳиятини қандайдир бир тарзда намоён этади.

Юқорида эслатиб ўтилганидек, жаҳон илмида ханузгача маънавият назарияси яратилмаганлиги учун “Ахлоқшунослик” фани маънавиятга оид кўплаб масалаларни ўзича ҳал қилишга интилиб келган. Аммо ахлоқ аслида шахс маънавиятидан келиб чиқадиган **иккиламчи ҳодиса** бўлганлиги сабабли ахлоқшунослик фани ҳам маънавият назариясининг вазифасини мукамал бажара олган эмас. Бунинг устига материалистик фалсафа ахлоқни иқтисод ва сиёсат билан боғлаб ҳар бир жамиятда ўзига хос ахлоқий тизим бўлади, деб ахлоқни ижтимоий тузум билан боғлиқ нисбий ҳодиса сифатида талқин қилиши оқибатида ахлоқнинг маънавий илдизлари борган сари назардан четда қолиб, ғарб жамияти буткул ахлоқсизлик сари юз тута бошлади.

Аслида ахлоқнинг асосида **шахс маънавияти** ётади. Ҳар бир инсон хулқи ўзига хос бўлади. Унинг хулқий хислатлари маънавият нури билан ёритилса, **ахлоқий фазилатларга** айланади, демак, инсоннинг ботиний маънавий камолоти қай даражада бўлса, унинг ахлоқи ҳам шу даражада бўлади. Маънавият нури билан ёритилмаган хулқий хислатлар жамият кўз ўнгида **ахлоқий қусурлар** шаклида намоён бўлади. Маънавият – ўзликни англаш, деймиз. Ўзлигини англаб етган инсон – **маънавий етук шахс** ҳисобланади. Унинг бизга зоҳир бўлувчи барча инсоний фазилатлари қалбидаги **маънавият нурининг жилоларидир**. **Ахлоқий қусурлар** эса – инсоннинг **кўнгил кўзгусидаги занг ва чиркларнинг ўзгалар нигоҳига намоён бўлиши**. Бир жумла билан ифодалаганда, маънавият шахснинг ўзи учун, ўз қалбига қаратилган, дил кўзини ёритувчи нур, ахлоқ ушбу маънавиятнинг мазҳари, ўзгалар наздида намоён бўлувчи қирралари мажмуи, десак бўлади.

Маънавиятда инсоннинг Борлиқ ҳақиқати билан нисбатига асос эътибор қаратилади. Маънавият инсонни фанодан бақога элтувчи ягона йўлдир. Асли фалсафа ҳам Борлиқ ҳақиқатини излайди, шу нуқтаи назардан фалсафа маънавиятдан ташқарида эмас, аммо фалсафада якка шахс ўз ақлига таяниб Борлиқ ҳақиқатини англаб етмоқчи бўлади, унинг дилида илм имондан олдин туради, ҳар бир файласуф, моҳиятан олганда, ўз ақлини, ўз ҳаётий тажрибаларини башарият унғача эришган барча билимлардан, жумладан, миллионлаб инсонлар тан олган, имон келтирган, пайғамбарлар орқали ягона Аллоҳ томонидан инсониятга раҳмат сифатида нозил этилган илоҳий китобларда аён этилган билимлардан ҳам устун кўяди, уларни танқидий таҳлил қилишга ўзини ҳақли деб тасаввур этади. Фалсафий имон тушунчаси айни якка шахснинг мантиқий тафаккурига таяниб яратилган муайян фалсафий тизимга имон келтиришни назарда тутаяди. Аммо барчамиз хом сут эмган бандалармиз. Бизнинг ақлимиз Борлиқ ҳақиқатини яхлит англаб етиш қудратига эга эмас, чунки Борлиқ ҳақиқати – кулл (бир

бутунлик), бизнинг ақлимиз эса жуз (бутуннинг қисми)дир, қисм бутунни қамрай олмайди. Бундан ташқари бир киши қанчалик ақли ва истъдодли бўлмасин, қанчалик ҳаёт тажрибасига эга бўлмасин унинг ақли ва шахсий тажрибаси ўзигача яшаб ўтган бутун инсонларнинг ақли ва таржибасидан ортиқ бўла олмайди. Шундай экан, “Маънавият асослари” фани фалсафадан фарқли ўлароқ инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига нисбатини ўрганишда масалага конкрет ёндошади, яъни ўз мавзусини ўрганишда “маънавият нима?” деган саволга мантиқан умумий жавоб қидиришдан аввал муайян миллат маънавиятини тарихан ўрганишдан, яъни маънавият соҳасини яхлит воқелик сифатида олиб, унинг моҳиятини очиш учун бирор-бир миллат томонидан яратилган ва ўзиники деб қабул қилинган маънавий меросни ушбу миллатнинг маънавий такомилни нуктаи назаридан назарий тадқиқ этишдан бошлайди. Бунда нақлий ва ақлий билимлар уйғунлигига асосий эътибор қаратилади, яъни ҳар бир чиқарилган назарий хулосанинг нафақат мантиқий, балки амалий-тарихий (фактик) асоси ҳам мавжуд бўлиши талаб этилади. Маънавиятчи олим ўз изланишларида ҳам миллат тан олган илоҳий китоблар мундарижасини, ҳам аждодлар қолдирган маънавий мерос ва тарихий тажрибани, ҳам муайян миллат маънавиятидаги бугунги кунда мавжуд анъана ва тамойилларни бир-бири билан узвий боғлиқликда олиб уларнинг умумбашарий қадриятлар билан мувофиқ жиҳатларига урғу беради. Маънавиятчи учун нафақат мантиқий, илмий тафаккур ютуқлари, балки ўзга тафаккур йўналишларда қўлга киритилган қадриятлар ҳам тенг эътиборга моликдир.

Демак, маънавиятчи нуктаи назаридан “Ахлоқшунослик” фани соф фалсафий фан (аниқроғи, фалсафанинг таркибий қисми) эмас, балки умуман маънавият соҳасига оид фанлар тизимидаги алоҳида илм йўналиши сифатида намоён бўлади. Дарҳақиқат, ахлоқшунослик илмидаги тавсифийлик (у ёки бу миллат ва жамиятга хос тарихий ёки мавжуд ахлоқ меёрларини тавсифий ўрганиш, у ёки бу аллома ижодидаги ахлоқий қарашларни тадқиқ этиш) тамойили ундаги фалсафийлик хусусияти фақат Европа минтақа маданияти анъаналарига хос эканлигидан далолат беради. Шарқда, нафақат ислом дунёси, балки Жанубий Осиё (Ҳиндустон) ва Узоқ Шарқ (Хитой, Япония) минтақаларида ҳам, ахлоқий масалалар кўпроқ миллий анъаналар, дин (имон-эътиқод) ва сиёсат (кенг маънода – инсонлар аро муомала) билан боғлиқ ҳолда талқин этилганлиги бунинг ёрқин далилидир.

“Маънавият” кенг қамровли ҳодиса. Маънавиятнинг моддий воқеликдаги излари маданият дейилади. Маданият таркибига дин, илм-фан, ахлоқ, санъат-адабиёт каби воқеий ҳодисалар киради. Шу маънода, ахлоқ – маданиятнинг таркибий қисмидир. Шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари – имон, илм, масъулият, меҳр деб кўрсатган эдик. Булардан имон-эътиқод масаласи кўпроқ дин таркибида кўрилса, илмга интилиш туйғуси илм-фанда, меҳр санъат ва адабиётда намоён бўлади. Масъулият туйғуси эса биринчи навбатда ахлоққа тегишлидир. Шахс маънавияти фақат имон-эътиқод, илмга интилиш, меҳр туйғуси билан мукамаллик касб этмайди, унда биринчи навбатда ўз имони, илми, меҳри олдида жиддий

масъулият ҳисси ҳам бўлиши керак, бусиз олдингилар ҳаммаси бекор бўлиб қолади. Аждодларимиз эзгу **ният**, эзгу **сўз**, эзгу **амал уйғунлигини** таъкидлашлари беҳуда эмас эди. Шу маънода **ахлоқ шахс маънавиятининг амалда намён бўлишидир**. “Ахлоқ –маънавиятнинг ўзаги” деган иборанинг моҳияти ҳам шунда.

Аммо **имонсиз** киши ахлоқли бўладими? Имон ҳам турлича бўлади – тақлидий имон, таҳлилий имон. Тақлидий имон эгасининг маънавияти ҳам, ахлоқи ҳам ўзига яраша бўлади. Таҳлилий имон эгалари эса, афсуски, ҳаётда кўп учрайвермайди. “Ўзлигини англаб ет ёхуд Ахлоқшунослик” (Познай самого себя или Этика) асарининг муаллифи, христиан файласуфи ва ахлоқшуноси Пьер Абеляр (1079-1142) диний ақидаларни ақлга таянган ҳолда мантиқан тушуниб етиб қабул қилишни ёқлаб чиққани учун католик черкови томонидан унинг таълимоти қораланган эди. Илм ва имон бирлашмаган жойда ақидапарастлик ва фанатизм авж олиши тарихда кўп марта исботланган. Дилида самимий **меҳр туйғуси бўлмаган** одамнинг ҳам юксак ахлоқ эгаси дейиш жуда қийин. Меҳр-шафқат, ҳилм одамгарчиликнинг асосий белгиларидан эканлиги азалдан маълум.

10-боб.

Санъат, адабиёт, маънавият. Халқ ижоди ва маросимлар маънавияти.

1-фасл. Санъат, адабиёт, маънавият.

Исломгача инсоният онгида асотир тафаккур ҳукмронлик қилган. **Асотир тафаккур** (*мифологическое мышление*) Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, Ибтидоий жамоа, қисман Қадимги дунё ва Ўрта асрлар одамининг фикрлаш тарзига хосдир. Бу даврларда аксарият инсонлар ғайб оламига оид нарса-ходисалар ва мавҳум тушунчаларни моддий воқелик ашёларидан ажратиб тасаввур қила олмаганлар, натижада бир нарса-ходисанинг исми ёки тасвири билан унинг ҳақиқий воқелиги орасида қандайдир сирли боғланиш мавжуд деб ўйлаганлар. Шу сабабли бу даврда соф маънодаги дин, илм ва санъат бир-биридан ажралган ҳолда бўлмаган, асотир тафаккур синкретик (яхлит, тармоқланмаган) тафаккур бўлиб, унда мантиқий тафаккур, бадий тафаккур, диний-мистик тафаккур бир-биридан хануз фарқланмаган. “Авесто” китоби, қадим юнон асотирлари, Ҳомер дostonлари, Гесиоднинг “Теогония” асари, ҳинд “Ведалари”, “Маҳабхарата” ва “Рамаёна”, Қадим дунёда яратилган бошқа кўплаб асарлар асотир тафаккур асосига қурилган. Ҳатто илоҳий китоблар бўлмиш “Таврот” ва “Инжил”нинг бугунги мавжуд матнлари таркибига турли сабабларга кўра инсон кўли билан киритилган “тузатиш” ва қўшимчаларда ҳам асотир унсурлари учрайди.

Бугуннинг одами соф **асотир** (*миф*) нима эканлигини кўпинча аниқ тасаввур қила олмайди, биз кўпинча асотирни **афсона** деб қабул қиламиз.

Афсона биров ишонадиган нарса эмас, у бир эртак, аммо қадимги одамлар асотирни ўта жиддий қабул қилишган. Асотир (миф) билан бадий асарнинг умумий томони - улар ҳар иккиси ҳам моҳиятни ҳаётий ёки ҳаёлий тимсоллар асосида англантишга уринадилар, фарқ қилувчи томони - асотирни ўз даврининг одами **ҳақиқат** деб қабул қилади, санъат асарини эса инсонлар мутлақ ҳақиқат деб ўйламайди, балки **ибрат мактаби** сифатида тушунади. Қадим элатлар маълум муддат турли санамлар қудратига ишонганлар ва уларга топинганлар. Зевс, Аполлон, Афродита каби Олимп тоғида абадий яшайди деб тасаввур қилинган санамлар шарафига юнонлар ибодатхоналар куриб, қурбонликлар келтирганлар. Бадий тимсол ҳақиқатни ўзида тўлиқ ифодалашга даъво қилмайди, фақат унга ишора қилади. Атторнинг “Мантик ут-тайр”, Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асаридаги жаҳон кушларининг афсонавий ҳукмдори Симурғ фақат бадий тимсол, Ҳақиқат сирларига ишорадир. Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби қаҳрамонлар ҳам шоир кўнглидаги муайян тасаввурларга ишора қилади, дostonларнинг бадий мазмуни шоирнинг Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги фикру ўйларига бизни ошно этади.

Маънавий тарбиянинг воситалари фақат ақл эмас, балки ибрат, ирода, меҳр ҳамдир. Миллий маънавиятимизда шулар барчаси мужассам. Нафосат уйғунликка асосланади, шу сабабли маънавий тарбиянинг энг таъсирчан воситасидир. Унинг устига бадий асарлар инсонга ҳам ибрат, ҳам ақл, тафаккур, ҳам туйғу, ҳис-ҳаяжон, ҳам тимсоллар воситасида таъсир этишга уринади. Санъат ҳақидаги фанларнинг умумий назарий асосини ташкил этувчи фалсафий фан “Нафосатшунослик” (Эстетика)дир. Бу фаннинг асосий мавзуси бадий тафаккур қонуниятларини, гўзалликнинг моҳиятини ўрганиш. Маълумки, гўзаллик уйғунликдан туғилади. Демак, маънавият ва гўзаллик таърифларида умумий жиҳатлар мавжуд бўлиши табиий. Улар орасидаги жиддий фарқ шундаки, эстетика уйғунликнинг ҳаётда ва санъат асарларида учрайдиган муайян шакллари ўрганса, “Маънавият асослари” умуман инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунликни ўрганади. Бу икки фаннинг ҳам туташадиган жойлари кўп, аммо уларнинг мавзулари ва ёндошув услублари, барибир, бошқа-бошқа.

Бақо – чексиз, мутлақ ҳақиқат эса - ғайб. Демак, илм уни охиригача англаб ета олмайди. Илм мажоз (метафора)дан бошланади. Санъат эса тўлиғича мажозга қурилади. Илм ҳеч қачон Борлиқ ҳақиқатининг охирига ета олмайди. Мумтоз санъат асари эса Борлиқ ҳақиқати ҳақида уйғун тасаввур бера олади. Асли шунга эриша олмаса, у мумтоз санъат эмас. Илмий истеъдод ва бадий истеъдод бошқа-бошқа нарсалар, аммо улуг санъаткорлар ва буюк алломалар фақат бир томонлама истеъдод эгалари бўлишган эмас.

Агар мантикий тафаккур ҳар бир нарса-ҳодисани қисмларга ажратиб илмий тушунчалар ёрдамида таҳлил қилишга уринса, бадий тафаккур воқеликни яхлит уйғунликда идрок этишга уринади. Бунинг учун турли рамзлар, тимсоллар, ишора ва ташбеҳ (ўхшатиш)лардан фойдаланади. Бадий тил рамзу ишоралар тилидир. Агар илм тилини мутахассисларгина

тушунса, бадий ижод махсули кўпчиликка тақдим этилади. Бадий тафаккур яратган дунё санъат дунёсидир. Илм фақат инсон ақлига мурожаат қилса, ҳақиқий санъат асари инсоннинг ҳам ақли, ҳам туйғуларини жунбушга келтиради. Шу сабабдан санъатнинг илмдан қамрови кенгрокдир. Санъаткор файласуф сингари воқеликни илмий изоҳлашга уринмайди, балки унинг муайян талқинини яратиб, уни ўзгаларга беихтиёр юктириш йўлидан боради. Санъатнинг таъсир кучи ундаги тимсолий тафаккур қудратидандир.

Санъат, жумладан, бадий адабиёт ўзликни англаб етишнинг мустақил бир йўлидир. Санъат аслида ёш боланинг ўйинидан келиб чиққан нарса. Бола ўйнайди. **Ўйин** - Борлиқ ҳақиқатини амалий англаб етиш – ўзлаштиришнинг илк кўриниши. Ёш бола Борлиқни англаб етиш учун ҳаётий жараёнларни ўйинда моделлаштиради.

Санъат, жумладан, бадий адабиёт ўзликни англаб етишнинг мустақил йўли бўлиб, аслида тахайюл ўйинлари¹⁰⁷ воситасида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уринишдир. Санъат турлари беҳисоб, уларнинг ҳар бири воқеликда мавжуд муайян имкондан фойдаланади. Ҳайкалтарош тошни “жонлантиради”, мусаввир ранглар товланишини ишга солади, мусиқа санъати инсон туйғуларига бевосита коинот уйғунлигини олиб киради. Бадий тафаккурнинг энг қудратли ва имкониятлари чексиз воситаси сўз санъатидир. Адабиёт инсон маънавиятини шакллантирувчи асосий манбадир.

Инсон хатти-ҳаракат, имо-ишора билан ҳам кўп нарсани тушунтира олади. Аммо барибир сўз, инсон нутқи ахборот алмашувининг бош воситасидир. Санъатни ҳам аҳли башарнинг ўзига хос ахборот алмашув воситаларидан бири деб қарасак, сўз санъати ушбу бадиият дунёсида алоҳида мавқега эгадир. Адабиёт инсон тафаккурининг, маънавиятининг асоси ва бош озиғидир. Чунки унда ҳаёт акс этади. Аммо ўз ҳолича, кўзгудагидек эмас, балки муаллиф мақсадига бўйсуниб, унинг нигоҳи орқали сизга кўринади. Адабий асар кўз олдингиздан кечаётган айқаш-уйқаш ҳодисалар гирдобини маълум маъно тизимига жойлаб, ундан сизнинг кўзингизга, онгингизга маъно, мазмун чиқариб беради.

Эндигина ҳарфни ҳарфга уриштириб китоб ўқишга ўрганган беш-етти ёшли бола теварак-атрофдаги ҳаётни қандай таҳлил қилиб, тўғри хулосалар чиқара олади? Бунинг учун унга ким ёрдам беради? Албатта, биринчи навбатда, она ва отаси, опа-акалари, тарбиячилари, атроф-муҳитдаги инсонлар таъсири бўлади. Бироқ ушбу инсонлар кўрсатадиган таъсир, улар гапирадиган гаплар ўз навбатида уларнинг онг ва савия даражасига, уларнинг ўзи ҳаётни қандай тушунишига боғлиқ. Китоб эса, агар арзигулик китоб бўлса, маълум маънода, умумбашарият тажрибаси асосида ёзилган, ҳаётнинг бир қиррасини бола учун тушунарли усулда умумбашарият маънавий олами кўзгуси орқали хайрли бир ният сари йўналтириб акс эттирган бўлади. Мана

¹⁰⁷ “Имагинация” (русча “воображение”) асотир тафаккур, фалсафий ва бадий тафаккурнинг асосий қуроли эканлиги таниқли рус олими Я. Голосовкернинг “Логика мифа” китобида ишонарли исбот қилиб берилган.

шу маънода адабиётни инсон маънавий дунёсининг шаклланишидаги илк ва озик восита дея оламиз. Фалсафий ва илмий дунё даҳолари ҳам одатан бадиий адабиёт йўрғагида вояга етадилар.

Адабиёт ҳақида ёшлигидан китобга меҳри тушган, китоб ичида ўсган одамгина гапиришга ҳақли бўлса керак. Кейинча катта бўлиб, сабаби тирикчилик, адабиётшуносликка қўл урган кишиларнинг сўзлари бу даргоҳ учун бегона сўзлардир. Улар ё ўзгалардан кўчирма қиладилар, ё чинакам адабиёт учун ёт бўлган қарашларни унга тиркамоқчи бўладилар. Бу ишларни кўра била туриб қиладиларми, ё кўр-кўронами, бунисининг охир-натига учун унчалик аҳамияти йўқ.

Ёшлигидан китоб ўқишга ўрганган одам одатда фалсафий, сиёсий, диний адабиётдан бошламайди, аввал бадиий адабиёт намуналари билан танишади. Агар бошқа бирор тур адабиёт қўлига тушганда ҳам, табиий-ки, бола тафаккури билан уни тушунишга қодир бўлмайди. Бадиий асар ундай эмас, у етти яшардан етмиш яшаргача ҳаммага тушунарли, ҳамма ҳам ундан ўз фаҳм- фаросатига лойиқ бир ҳисса чиқара олади. Шу сабабли **адабиёт - ибрат мактаби, меҳр парваришидир. Мумтоз адабиёт Борлиқ ҳақиқатининг ботиний жиҳатини зоҳирий тимсоллар воситасида мажозий баён этиш қудратига эга.** Ана шу хислати туфайли у инсон руҳини **Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга ёрдам берувчи асосий воситалардан бири** ҳисобланади.

Санъатни, жумладан, адабиётни ўйинга қиёс қилдик. Шу маънода санъат ва адабиёт инсониятнинг болалик одатидан ривожланиб чиққан. Бола ўйнайди, ўйин орқали бола ҳаётни ўрганади. Адабиёт ҳам ўйнаб туриб ўргатади, унинг тимсоллари ҳаёт ибратларидир. Боланинг ўйини - беғараз. Катталарнинг ўйинига доимо ғараз хавф солиб туради. Санъат ҳам, адабиёт ҳам шундай. Санъат ижодкори, у рассом бўладими, бастакорми, адиб ёки шоирми, агар ўз ишига беғараз ёндошсагина, ҳаёт ҳақиқатини уйғун акс эттира олади. Ғараз аралашган жойда ҳақиқий санъат асари яралмайди. Ғараз аралашган санъат, жумладан, ғаразли адабиёт инсон дилига зулмат келтиради, руҳини туманлаштиради, ақлини адаштиради. Санъат ижодкори, у рассом бўладими, бастакорми, адиб ёки шоирми, агар ўз ишига беғараз ёндошсагина, ҳаёт ҳақиқатини уйғун акс эттира олади. **Мумтоз санъат беғараздир.**

2-фасл. Адабиёт ва “Адабиётшунослик”. Аждодларимиз бадиий тафаккурини холис ўрганиш муаммолари.

Адабиёт инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга интилувчи асосий воситалардандир. Мустақилликкача бўлган даврда илмий тадқиқотлар ва дарсликларда XII-XV асрлар ўзбек адабиётидаги яхлит жараёни "дунёвий адабиёт" деб номланган таракқийпарвар йўналиш; "диний-мистик" ва "феодал-сарой" адабиётлари деб тамға босилган "реакцион" оқимларга ажратиб, уларни бир-бирига кескин қарши қўйиб келинганлиги ҳаммамизга маълум. Аммо бу атамалар давр бадиий тафаккури

моҳиятини унинг асосий бадиий мезонлар силсиласига мос ҳолда очиб бера олмади. Чунки улар аслида марксистик мафкура нуқтаи назарини ифодалаб, ушбу мафкура тарғиботчисининг дунёни идрок этиш меъёрларини ўтмиш аждодлар меросига жиддий таҳрирсиз татбиқ этишга асосланган. Шундай ёндошиш оқибатида, масалан, Алишер Навоий бадиий тафаккур олами ўз яхлитлигида тўғри талқинини топмади, сунъий равишда турли усуллар, турли услубларнинг қовушмаган йиғиндисига "айланиб қолди". Натижада, шоир асарларини кенг китобхонга тақдим этиш жараёнида унинг ижодидаги баъзи жиҳатлар, боб ва қисмлар "ошиқча", "кераксиз" ҳисобланиб, тушириб қолдирилди. Масалан, "Ҳайрат ул-аброр"нинг китобхон кўзидан "яшириб" қолинган кириш боблари ва биринчи, иккинчи мақолатларида нафақат ёлғиз бу асар, балки бутун "Хамса", демакки, шоир ижодининг асосий моҳиятини, ундаги такомил босқичлари силсиласини тўғри тушуниб олиш учун калит мавжуд эди. Уларни оммавий нашрларда қисқартириб ташлаб қолдириш билан улуғ шоир ижодининг асос моҳиятини тўғри англаш йўлига мутлақо оқлаб бўлмайдиган ғовлар ташланди.

Алишер Навоийнинг дунёни бадиий идрок этиши ўзига хос мураккаб жиҳатларга эга. Агар биз унинг бадиий тафаккур моҳиятини давр истилоҳ ва тушунчаларига таянган ҳолда, уларнинг ички мазмунини тўғри тушуниб етишга жиддий интилиб, талқин ва таъриф этмасак, ўзимиз ўйлаб топган, бугунги кунга хос ёки ўзга маданият анъаналарига мосланган атамалар билан ифодалашга уринсак, улуғ даҳо қарашларини маълум даражада жўнлаштириб тушуна бошлаймиз, натижада ўз маънавий уфқларимизни муайян қолиплар доирасида чеклаб қўйиш хавфига рўбарў бўламиз. Шу сабабли Навоий фикрларини унинг ўз истилоҳларида англаб етишга уринганимиз хайрлидир.

Собиқ тоталитар мафкура таъсирида яқин-яқинларгача биздаги ижтимоий фанлар соҳасида адабиётшуносликка, филолог олимларга маълум даражада менсимай қараш мавжуд эди. Бунга, албатта, яқин ўтмишдаги адабиётшунослигимизнинг қусурлари ҳам анча-мунча сабаб бўлганлиги сир эмас. Чунки марксизм мафкураси ҳукмрон бўлган совет замонида адабиётшуносларимизнинг аксарияти миллий маънавиятимизга буткул ёт бўлган ва ҳатто дунё цивилизацияси ҳам моҳиятан инкор этган «социалистик реализм» деб номланувчи сохта «назария» домига тушиб, XX асрда яратилган барча адабий меросни ушбу қолипга мослаштириш йўлидан бордилар. Бу ҳақда жилд-жилд «илмий тадқиқотлар» яратилди, одамлар доктор, профессор, ҳатто академикликгача даража ва унвонларга сазовор бўлишди. Мумтоз адабиётимиз бўйича ўтказилган тадқиқотларда бу иллат бевосита ва очик намоён бўлмаса-да, марксистик мафкура таъсирига берилиш бу соҳада ҳам сезиларли эди. Агар холис ёндошилса, илмий адабиётларга нисбатан бадиий адабиётда Борлиқ ҳақиқатини уйғун ҳис этиш тамойили устун туради. Айниқса, бу ҳолат Навоий шеърини даражасидаги фалсафий теранликда ҳам бикр¹⁰⁸ бўлган бадиият намуналарида яққол ўзини намоён этиши сир эмас. Шу сабабли ҳам Алишер Навоий бадиий олами

¹⁰⁸

пухта, мукаммал, ғубор тегмаган.

миллатимиз маънавияти учун доимо маҳак тоши¹⁰⁹ вазифасини бажариб келган ва келгусида ҳам шундай бўлиб қолади.

Мавжуд адабиётшунослик фани адабиётнинг шаклини ўрганеди, мазмуний моҳиятини жиддий ўрганмайди. Адабиётшунослик бадиий адабиётни ўйин сифатида ўрганеди, яъни ундаги ўйин қоидаларини таҳлил этади. Албатта, адабий асар мазмунини тўғри тушунишимиз учун ундаги “ўйин қоидаларини”, яъни шаклий, услубий ўзига хосликларни тўғри англашимиз керак. Аммо, барибир, бадиий тафаккур қонуниятларини билиш, шакл ва услубни фарқлаш ҳали асар мазмунини тўлиқ, аслига мувофиқ тушуниб етиш дегани эмас. Чунки адабиётдан ҳар бир шахс ўз ҳаётий тажрибаси, дунёқараши, тафаккур даражасига кўра, қисқаси, ўзига яраша ибрат олади. Мумтоз ўзбек адабиётини шеърятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ўзбек тилида етиб келган маънавий меросимизнинг 80 фоизини шеърят ташкил этади. Она заминимизга ислом дини билан бирга араб тили ва шеърят илми ҳам кириб келди. Мадрасаларда Қуръони карим, тафсир, ҳадис илми, араб тили сарфу наҳви билан бир қаторда шеър илми – (аруз) назарияси - қонун-қоидалари ҳам ўқитиб, ёдлатилар эди. Ёд олиш эса ақлни пешлатиб чиниқтирар, тиниқлаштирар, тафаккурни чуқурлаштириб ойдинлаштирар ва фасоҳат билан сўзлашга асос бўларди. Қомусий олимларимизнинг деярли барчалари шеърят билан ошно бўлиб, ё шеърый қасида битганлар, ё шеърят назарияси арузга оид асарлар яратганлар. Буюк аждодларимиз адабиётшунослик фанини мустақил назарий тизим даражасига кўтарганлар.

Маълумки, ҳар бир минтақа маданиятининг ўз мезонлари бор. Улар ўша минтақа халқлари маънавий такомили жараёнида, узоқ йиллик тарихий тажриба асосида шаклланади. Жумладан, **ислом минтақа адабиётининг ривожланиши мобайнида унинг ўзига хос назарий асослари ҳам яратилди.** Бу анъанага мувофиқ бизда **адабиёт назариясига оид** бир қатор илмлар вужудга келди. Бу илмлар **икки йўналишда** бўлиб, улардан **биринчиси адабиётнинг шакли, яъни бадиий тасвир воситаларига оиддир.** Жумладан, аруз илми, қофия илми, бадиий санъатлар назарияси (илми бадеъ), илми баён, илми маъоний ва ҳ.к. Ислом минтақасида дастлаб бу илм йўналишлари араб тилидаги адабиёт тажрибасига таянган бўлса, кўп ўтмай бошқа халқлар ҳам бу соҳага ўз ҳиссаларини қўша бошладилар. Буюк аждодларимизнинг бу соҳадаги хизматларига мисол сифатида X - XV асрлар мобайнида Марказий Осиёда яшаб ижод этган Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум”(“Илмларнинг қалитлари”) асарининг маҳсус боби, Абу Хафс ан-Насафийнинг “Мажмаъ ул-улум матлаъ ун-нужум” (“Илмларнинг жам бўлиши - юлдузларнинг чиқиши”) қомусий рисолалар тўпламига киритилган “Мухтасар ал-аруз ала усул ал-маъруз”, Абул Ҳасан Наср ал-Марғилонийнинг “Маҳосин ал-калом”, хоразмлик аллома Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийқ ас-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър”,

¹⁰⁹ Қимматбаҳо металлларнинг саралигини аниқловчи минерал жисм «маҳак тоши» деб аталади.

Маҳмуд аз-Замахшарийнинг “Ал-кустос фил аруз”, Юсуф ас-Саккокийнинг “Мифтоҳ ул-улум”, Аҳмад Тарозийнинг Мирзо Улуғбек замониде туркий тилда яратилган “Фунун ал-балоға” асарларини, Навоий ва Бобурнинг арузга оид рисолаларини эслаб ўтиш кифоя.

Адабиёт назариясининг иккинчи муҳим йўналиши бадий адабиётнинг мазмуний жиҳати, яъни бадий тафаккур қонун-қоидаларига алоқадор бўлиб, бадий ижод тариқи (методи) масаласи ушбу йўналишнинг бош мавзусидир.

Янги даврда Европа адабиётида **барокко, классицизм, романтизм, реализм** номлари билан аталувчи ҳодисалар пайдо бўлди. Тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни **адабий йўналиш** ёки оқим (“литературное направление или течение”) деб атадилар ва кейинчалик шунинг асосида **ижодий ёки бадий метод (творческий или художественный метод) назарияси** шакллантирилди.

Қадим юнонларнинг фалсафасини чуқур ўрганган ажодимиз **Абу Наер Форобий (873-950)** ўз ижодида ушбу муаммога ҳам махсус тўхталиб, **“Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола” (Рисола фи қавонин синоъат аш-шеър)** ва **“Шеърийат ҳақида” (Китоб аш-шеър)** асарларини яратди. Бу рисолаларда Аристотель асарларида ишлатилган **“мимезис”** (табиатга тақлид) ва **“имагинация”** тушунчаларини араб тилига **“муҳокот”** ва **“тахайюл”** атамалари билан таржима қилиб, **бадий тафаккурнинг асос унсурларини** ислом минтақа илмида илк мартаба мантикий изоҳлаб берди. XI асрга келиб **Абу Қохир ал-Жўржоний** (вафоти 1078 йил) Қуръони карим оятларининг юксак бадий қудратини илмий таҳлил асосида далиллаб беришга бағишланган **“Далойил ул-эъжоз”** ва **“Асрор ул-балоға”** асарларида мутлақо ўзига хос **бадий тимсол назариясини** кашф этди. XIII аср охири - XIV бошларида **Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325)** ўзининг **“Расоил ул-эъжоз”** ва **бошқа асарларида** ушбу муаммоларнинг **янги ечимларини** берди. Ва ниҳоят, XV аср охирида **Алишер Навоий ўзигача 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланиб борган бадий тафаккур илмини янада юксак назарий умумлашмалар даражасига кўтариб, жаҳон маънавияти такомиллига ўзининг мустақил босқич даражасидаги кашфиётини олиб кирди.**

Қадим юнон тилида **“методос”** нима маънони билдирса, IX- XV асрлар ислом минтақа маданиятининг илмий атамалар тили бўлмиш араб тилида **“тариқ”** сўзи ҳам худди шу маънони, яъни **“йўл”**, **“Борлиқни англаб етиш ва акс эттиришнинг ўзига хос йўли”** маъносини англатар эди. **Алишер Навоий** умрининг охирида ёзилган **“Маҳбуб ул- қулуб”** рисоласи **“Аввалги қисм”**ининг **“Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида”** деб аталган **16-фаслида** ушбу атамадан ижодий фойдаланиб, ислом минтақа адабиётида **“ҳақиқат тариқи”** ва **“мажоз тариқи”** деб аталмиш икки **адабий йўналиш ва бадий ижод тариқи** мавжудлигини кашф этди ва уларнинг ҳар бирини қисқача **таърифлаб**, XII-XV асрларда яшаб форсий ва туркий тилларда ижод этган **улуғ шоирларнинг қайси бири қайси йўналишга мансуб эканлигини аниқ кўрсатиб** берди. Шундай қилиб,

бадий ижодга Борлиқ моҳиятини идрок этиш ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндошув ислом минтақасида Европадан бирнеча аср илгари мукаммал шаклланди¹¹⁰.

3-фасл. Бадий адабиёт ва меҳр маърифати. Ислом минтақа маданиятида ишқ мавзуси.

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг ички кечинмалари эса, асосан, икки йўналишда бўлади: 1) Инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи; 2) инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати. Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади. Иккинчи йўналишда ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратилади. Ислом минтақа маданиятида XI аср охири - XII аср бошларидан кенг ривож ола бошлаган тасаввуф адабиёти кўпроқ биринчи йўналишга эътибор қаратган бўлса, форс тилида ижод этган буюк озарбайжон шоири ва мутафаккири **Низомий Ганжавий** биринчилардан бўлиб, фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай ўз дostonларида шахснинг **Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топди**, яъни, унинг асарларида **ирфоний ва ижтимоий муаммолар олий бир уйғунликда ифодаланди. Айни шу уйғунлик ифодасига кейинчалик Алишер Навоий** томонидан “**Мажоз тариқи**” деб ном берилган эди.

Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, **ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш**, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Хўш, бу уйғунликка қандай эришилади, унга қайси йўл олиб боради?

Адабиётнинг асосий мавзуси **инсоннинг руҳий кечинмалари** бўлса, булар ичида энг гўзали, энг юксак даражаси, энг таъсирчани ишқ-муҳаббатга оид кечинмалар бўлиб, шу сабабли **ишқ мавзуси** бутун замон ва маконлар адабиётида етакчи мавзу сифатида намоён бўлган. Навоий шеър **ишқ ҳақида** бўлмаса, бекорчи сўз деб ҳисоблайди: "Сўзким дард чошнисидин ҳарорати бўлмағай ва назмким, ишқ ҳароратидин ҳирқати бўлмағай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз **ишқ сўзидур ва кўнгулда ҳаёт нашъаси ишқ**

¹¹⁰ Алишер Навоийнинг бадий ижод тариқларининг шаклланиши, XII-XV асрлардаги Ислом минтақа адабиётининг ривожланиш даврлари ҳамда ундаги турли адабий йўналишлар ҳақидаги назарий мулоҳазалари “Миллий маънавиятимизнинг ривожланиш тарихи” китобида батафсил таҳлил этиб берилган.

ўзидур". Яъни, шоир назарида инсон ҳаётининг мазмуни ва завқи ишқдан ташқари эмас.

Минтақа маданиятида **ишқ масаласи** Форобий ва “Ихвон ус-сафо” (Поклик биродарлари)нинг фалсафий рисолаларида, Ибн Синонинг “**Рисола фи-л-ишқ**” (**Ишқ ҳақида рисола**), Ғаззолийнинг “Иҳёи улум-ад-дин” (Диний илмларнинг тикланиши) асари таркибидаги “Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби”да турли жиҳатлардан ўрганиб чиқилган. Ибн Сино файласуф ва табиб сифатида инсон ишқидаги **ҳайвоний ва руҳоний жиҳатларни** ажратиб кўрсатган бўлса,¹¹¹ Ғаззолий бу инсоний туйғу кимга йўналтирилганига кўра беш турга ажратиб (инсоннинг ўз-ўзига муҳаббати, унинг ўз ҳомийлари, унга меҳр-шафқат кўрсатувчиларга муҳаббати ва ҳ.к.) кейинги мантиқий таҳлил натижасида ушбу **барча муҳаббат турларини** инсоннинг бутун борлиқ ва мавжудотларнинг яратувчиси ва хожаси **Аллоҳга бўлган муҳаббатидек** ягона олий туйғуга бирлаштиради. Тасаввуф таълимотида ушбу қарашлар умумлаштирилиб, “**ишқи ҳақиқий**” ва “**ишқи мажозий**” тушунчалари шаклланди. Уларнинг биринчиси Аллоҳга муҳаббат, яъни “**ишқи илоҳий**” маъносида бўлиб, Ҳақ васлига интилиш, фақат унинг хаёли билан яшашни билдирса, иккинчиси - инсонларнинг бир-бирига, фоний дунё ашёларига бўлган ишқи сифатида талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид қўйилди. **Низомий, Дехлавий, Саъдий, Ҳофиз** каби “**мажоз тариқи**” намояндалари эса **мажозий ишқни** (яъни фоний олам мавжудотларининг бир-бирига муҳаббатини) **мустақил қийматга эга** деб талқин қилдилар. Бундай ёндошув Пайғамбаримиз(с.а.в.)нинг “**ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқат**” (*мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир*) деган машхур ҳадисларига мувофиқ бўлиб, Алишер Навоий ўз ижодида ушбу ёндошувни тўлиқ қувватлаб:

Кўрмаса ҳусни мажози ичра жуз Ҳақ сунъини,

Ошиқекеим бўлса ишқ атвори ичра покбоз.

Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,

Гар сен идрок айласанг, **айни Ҳақиқатдир мажоз**, - деб ёзди. ⁻¹¹²

Аммо “**мажозий ишқ**”ни инсонларнинг бир-бирига муҳаббати деб тушунилса, воқеликка бу масалани татбиқ этганда бир мураккаблик вужудга келарди. Яъни инсоний муҳаббат ҳаётда доимо беғараз бўлавермаслиги маълум бўлиб, бу энди ошиқнинг маънавий савияси билан боғлиқ эди. Алишер Навоий ижодий йўлининг назарий хулосаси бўлмиш “**Маҳбуб ул-қулуб**” рисоласининг иккинчи қисмидаги “**Ишқ зикрида**” аталмиш 10-бобида ушбу муаммони мукаммал ҳал қилиб берди. Унда адиб **ишқни** тасаввуфий талқиндан фарқли равишда **уч қисмга ажратди** ва уларнинг ҳар бирига аниқ таърифлар берди: **1. “Авом ишқи”** (яъни, юксак маънавият эгаси бўлмаган, русча “обыватель” маъносига тўғри келадиган, Борлиқ ҳақиқати ҳақида бош қотириб ўтирмайдиган, фақат нафсоний ва шаҳвоний лаззатлардан бошқани билмайдиган кишилар ишқи). **2. “Хавос ишқи”** (хос

¹¹¹ Серебряков С. Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси, 1976, с. 47-68

¹¹² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-ж. Т. 1990, с. 512-513

инсонлар ишқи, яъни маънавий баркамол инсонларнинг пок кўз билан пок юзга пок назар солиб, пок кўнгилларида покиза шавқ уйғонмоғи. “Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади”, - дейди Навоий).¹¹³ **3. Сиддиқлар ишқи** (тасаввуф авлиёларининг ягона Аллоҳ жамолини кўриш иштиёқи, “ишқи илоҳий” ёки “**ишқи ҳақиқий**”).

Халқимиз айтадики, бир иш қилсанг “холисан лиллоҳ” қилгин, яъни холис Аллоҳ таоло йўлида қилинган ҳар бир иш хайрлидир, агар унга худбинлик, ғараз аралашса, яхшидай кўринган иш ҳам ёмонликка олиб келиши мумкин. Навоий наздида “**хавос ишқи**” инсоннинг инсонга бўлган айни шундай Ҳақ йўлидаги **ҳар қандай ғараздан холи, пок меҳридир**. Ана шундай ишқ намояндаларини шоир “**ишқ аҳлининг покбозлари**”, деб атади ва улар қаторида Амир Хусрав Дехлавий, Шайх Ироқий ва Хожа Ҳофиз Шерозийларни санаб кўрсатади. Навоий **пок инсоний ишқни** ошиқ учун ўзликни англаш йўли, “Ҳақиқат асрори” ганжинасининг калити деб билади. “Лайли ва Мажнун” хотимасида шоир ишқни шундай таърифлайди:

Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотингга дарж кимиёлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик...
Хуршеди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.¹¹⁴

Кўриниб туриптики, шоир пок меҳрни **ғаройиб кимиё**, яъни мисни олтинга айлантира олувчи **сеҳрли кучга, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгуга** қиёс этмоқда. Шундай қилиб, Алишер Навоий, улут устозлари изидан бориб, “**ишқ**” тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қаради, шу асосда “**мажозий ишқ**” (ёки “**хос ишқ**”)ни воқеъ ҳаётдаги **инсонлар аро муомалада** биринчи ўринга чиқарди, **ўзак моҳиятга** айлангирди. Инсон маънавий камолоти даражасини ушбу маҳак тошига уриб ўлчашни лозим топди. Унинг “Фарход ва Ширин” “Лайли ва Мажнун” каби дostonларидаги бош қаҳрамонлар айни шундай хос ишқ эгалари сифатида намоён бўлди. Бундай “**мажозий ишқ**” охир-натихада Навоий бадиият оламида **мустақил ҳодиса** сифатида ўзлигини намоён этди. **Бу ҳодисанинг моҳияти** шунда эдики, **унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди**. Бадиий ижод мазмунидаги мана шу теранликка эришиш йўли “**мажоз тариқи**” деб ном олди. Миллий маънавиятимиз такомилидаги ушбу **энг юксак босқични** алоҳида инсон

¹¹³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.52.

¹¹⁴ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447

маънавий камолоти жараёнига татбиқ этсак, уни биз бугунги тилда “**меҳр маърифати**” деб аташимиз мумкин.

4-фасл. Халқ ижоди ва маънавият. Маросимлар маънавияти.

Албатта барча маънавий бойликни халқ яратади. Аммо Европа илмида мумтоз (классик) санъат ва халқ ижоди (фольклор)ни фарқлаш удум бўлган. Бунинг маълум асослари ҳам бор.

Ўрта асрларда мумтоз санъат намуналари кўпроқ ҳукмдорлар ёки йирик зодагонлар, кейинча, бизнинг минтақада, тасаввуф сулуклари доирасида яратилган. Аммо оддий меҳнаткаш косиблар, шаҳар аҳли, деҳқонлар орасида ҳам ўзига хос санъат турлари, йўналишлари вужудга келган бўлиб, уларни бир неча тоифага ажратиш мумкин. Биринчи йўналиш сўз санъатига оид бўлиб, халқ дostonлари, термалар, турли маросим кўшиқлари, халқ қиссалари, эртақлар, афсоналар, топишмоқлар, маталлар, мақоллар ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Буларнинг кўпчилиги халқ орасида оғзаки ижро этилган. Аммо халқ китоблари шаклида қўлёзма ҳолида тарқалган дoston ва қиссалар ҳам кўп.

Иккинчи йўналиш - ижрочилик ёки халқ театри шаклида - муқаллидлик, масхарабоз-қизиқчилик, аскиябозлик, ҳофизлик, раққослик санъати, қўғирчоқ ўйинлар, дорбозлик, турли спорт ўйинлари, сеҳргарлик (кўзбойлоғчилик) ва бошқалар бўлиб, булардан айниқса бахшилар, қиссахонлар ижросида мусиқа, ижро ва сўз санъати чатишиб кетган.

Учинчи йўналиш - халқ амалий санъати деган умумий ном остида бирлаштира бўладиган кулолчилик, мисгарлик, кандакорлик, ёғоч ўймакорлиги, деворий нақш ишлаш, ганчкорлик, зардўзлик, каштачилик, заргарлик ва бошқа қатор санъат турлари бўлиб, уларнинг ўзига хос умумий томони бундай санъат асарларининг кўпчилиги инсон турмушида муайян амалий вазифа ҳам бажаришга мўлжалланган бўлишидadir. Халқ амалий санъати усталарининг кўпчилиги атоқли косиб-хунармандлар саналади. Бу санъатларнинг ўзига хос сир-асрори, маҳорат мактаби устоз-шогирдлик шаклида асрдан-асрга ўтиб келган.

Халқ ижоди намуналари одатда турли тоифалар дид-фаросатини чархлашга, уларнинг маънавий камолотини юксалтиришга, уларда назокат, нафосат туйғуларини тарбиялашга хизмат қилади, дунёни уйғун идрок этишга ёрдам беради.

Халқ ижоди, аниқроғи, халқ санъати - биз одатда унинг муаллифи халқ деб ҳисоблаймиз. Жумладан, бахшилар ижодини оғзаки адабиётга мансуб биламиз. Аммо бундай хулосалар анча нисбий. Масалан, Эргаш Жуманбулбул - мадраса кўрган шоир, кўп асарларини ёзма ҳолда ижод этган. Асли Фозил Йўлдош, Эргаш Жуманбулбул, Ислом шоир, Пўлкан ва бошқалардан ёзиб олинган қатор дostonлар ўз мазмуний салмоғи ва маҳорат даражасига кўра, чинакам мумтоз асарлар даражасидadir, аммо улар ўз услубий йўналишига кўра Навоий, Машраб, Нодира шеърятидан кескин фарқ этади. Меъморларимиз, ганчкор ва ўймакорларимиз, наққош, кандакор

ва заргарларимиз, кошинкор ва мусаввирларимиз яратган асарлар ҳар бири жаҳон аҳлини ҳануз ҳайратга солиб келаётган мўъжизалар эмасми? Қодиржон Ҳайдаров, Уста Ширин каби ўймакор ва ганчкорлар, Тўйчи Хофиз ва Юсуф қизиқ Шакаржоновлар ҳақли равишда халқ санъатининг буюк намояндалари ҳисобланади. Уларнинг ижоди, яратган асарлари кўпи мумтоз санъат даражасидадир. Албатта, халқ ижоди алоҳида соҳа. Аммо миллий мумтоз санъатларимизни халқ ижоди билан қиёслаб кўрган одам улар орасидаги мураккаб нисбатларни жиддий ўрганиш зарурлиги сезмай иложи йўқ.

Муайян асарни муайян шахс яратади. Аммо бизнинг минтақа анъанасида муаллифлик мутлақ тушунча эмас. Бизда ҳар бир муаллиф мутлақо янгича услуб, янги йўналиш, янги мавзу ва янги қаҳрамонлар яратишга ортиқча уринмайди. Китобхон ҳам ундан буни кутмайди. Амир Хусрав 9 та дoston ёзган. Ундан 4 таси мутлақо мустақил мавзуларда яратилган. Аммо кўпчилик минтақа халқлари орасида бу буюк ҳинд шоири Низомийга жавобан ёзилган “Хамса” муаллифи сифатида шуҳрат қозонди, унинг мустақил мавзудаги асарлари унчалик эл оғзига тушмади. Улардан фақат бири - “Дўвалрони ва Хизрхон” машҳур бўлди - сабаби, қаҳрамонлари янги бўлса ҳам, мавзу йўналиши анъанавий (Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Вомиқ ва Узро” каби ишқий мавзуда) эди. Анъанавийлик, албатта мумтоз адабиётда ўзига хос шаклда, халқ адабиётида - бошқачароқ намоён бўлади. Аммо улар орасида зиддият, ўтиб бўлмас жарлик йўқ. Бу ердаги асосий фарқлар муаллиф қайси доира, қайси тоифага мансублиги, асар кимга мўлжаллаб яратилганлиги ва қай даражада теранлиги, қандай шароитда ижро этилиши ва бошқа омилларга боғлиқ. Масалан, тасаввуф шеърляти. Яссавий мактабида яратилган ҳикматлар кўп жиҳатдан мумтоз шеърлят намуналаридан кўра халқ шеърлятига яқин туради. Сўфи Оллоёр ҳам, Машраб ҳам тасаввуф адабиёти вакиллари. Аммо Машраб шеърляти билан Сўфи Оллоёр назми орасида Борлиқ моҳиятини англаб етиш, мазмуний теранликда жуда сезиларли фарқ бор. Биз ҳар иккисининг меросини ҳам ёзма адабиётга тааллуқли деб биламиз. Аслида Машраб кўпроқ фил-бадиҳа, оғзаки ижод этган. Шунга қарамай, унинг ижоди мумтоз шеърлят саналади, Сўфи Оллоёр ижоди ҳақида бундай қатъий ҳукм чиқариш қийин.

Халқ бадий тафаккурининг анъанавийлик энг кучли намоён бўладиган, энг кам ўзгаришга учрайдиган шакли халқ урф-одатлари ва маросимларидир. Маросимлар масаласида биз учун муҳим жиҳат халқ онгидаги асотир унсурлари ва бадий тафаккур нисбати бўлиб, баъзи тадқиқотларда халқ асотирлари ва асотир маросимлар билан халқ ижоди (яъни халқ санъаткорлиги)ни аралаштириб юбориш ҳолатлари учрамоқда. Албатта, халқ ижоди асотир (миф) ва маросимларга яқин туради, хатто маросим фольклори деган алоҳида тушунча бор, дарҳақиқат, халқ маросимларида бадий ижод унсурлари учрайди. Аммо асотир бошқа, маросим бошқа, халқ бадий ижоди яна алоҳида ҳодисалардир. Уларни бири-биридан фарқламоқ лозим. Бадий ижод - ўйин, у шартли, рамзий ва тимсолийдир. Асотирда ҳам рамз бор, шартлилик, тимсолийлик мавжуд.

Аммо асотир ўйин эмас, у жиддий нарса, асотир билан ҳазиллашиб бўлмайди. Халқ маросимлари икки тоифага бўлинади: бири - асотир маросимлар (мифологик ритуаллар), иккинчиси - анъанавий урф-одатлар, кўпроқ этикетга оид маросимлар, эл орасида қабул қилинган расм-русумлар. Албатта, келиб чиқишига кўра, бу икки тур маросимлар орасида боғланиш бўлиши мумкин, аммо уларнинг турмушдаги вазифаси (функционал йўналиши) жиддий фарқ қилади. Асотир маросим, масалан, ўзбеклардаги ёмғир чақириш нияти билан боғлиқ “Суст хотин” (ёки “Сув хотин”) маросими ўз даврида деҳқон учун ҳаёт-мамот масаласи бўлган ва бунинг бадий ижодга алоқаси йўқ. Ҳозир уни халқ томошаси сифатида бадийлаштириб ижро этилса, мақсад буткул ўзгаради. Бадий ижод ибратга асосланади, асосан тарбиявий мақсадни кўзлайди, асотир маросим эса бевосита амалий натижалар кутиш билан боғлиқ.

Даволаш билан боғлиқ маросимлар - кинна, кўчирик (бадик), авраш кабилар ҳам асотир маросимга оиддир. Улардан ҳам мақсад - амалий, яъни беморга шифо бахш этишдир. Бундай маросимларнинг ўз матнлари ҳам бор, уларнинг бадийлик даражаси ҳар хил - аммо бадийлик бу матнлар учун кўшимча таъсир қуввати нуқтаи назаридан эътиборга олинади, холос. Ибрат вазифаси бу ҳолатларда мавжуд эмас. Албатта, уларни ҳам халқ ижоди сифатида ўрганиш мумкин, аммо асл моҳият бошқа эканлиги ёдда турмоғи зарур.

Баъзан никоҳ маросимлари, мотам маросимларида ҳам асотир унсурлари учраб туради. Аммо халқ орасида бугунги кунда мавжуд бўлган кўп маросимлар ва улар билан боғлиқ матнлар эстетик тарбия воситасига айлангандир. Уларни шу жиҳатдан нақш (орнамент) санъатига қиёс этиш мумкин. Биз уйларимизни турли нақш-тасвирлар билан беаган сингари ҳаётимиздаги турли ўзгариш воқеа-ҳодисаларни ҳам миллий урф-одатлар, маросимлар билан бойитиб, уларнинг аҳамиятини таъкид этамиз, турли рамзу ишоралар билан тарбиявий куч бағишлашга интиламиз. Катталар ёшларга сўз билан, рамзий хатти-ҳаракатлар билан таълим беришга, ўйин билан ўргатишга уринадилар. “Ўйин билан ўргатиш” айна бадийликдир, “адабиёт” сўзининг ўзагида “адаб” ётганидек, бугунги турли миллий маросимларимиз замирида **яхшилик ибрати** яшириндир. Маросимларимиз маънавияти айна шу эзгулик ибратида, шу жиҳати бўлмаса, қолганларининг деярли маънавиятга алоқаси йўқ.

ИККИНЧИ ҚИСМ БЎЙИЧА САВОЛЛАР:

1. Инсон ҳаётининг маъноси.
2. Инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни ва аҳамияти.
3. Фано ва бақо.
4. Маънавиятнинг турли таърифлари. Уларнинг бир-бирига мувофиқлиги.
5. Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати.

6. Маънавият ва маърифат.
7. Ибрат маърифати;
8. Илм маърифати
9. Риёзат маърифати;
10. Меҳр маърифати.
11. Асотир тафаккур ва миллий тафаккур.
12. Илм ва ирфон.
13. Нафс тарбияси ва Риёзат маърифати.
14. Маънавиятда илм ва имон нисбати.
15. Диний ақидапарастлик ва экстремизм - диний қадриятларнинг тоталитаризм тафаккури руҳидаги ғаразли талқини сифатида.
16. Дин ва маънавият. Умумий ва фарқли жиҳатлар.
17. Мустақиллик шароитида динга муносабатнинг тубдан ўзгариши.
18. Ёш авлодни миллий маънавиятимиз анъаналари руҳида тарбиялаш - улар онгини турли ғаразли "оқимлар" таъсиридан ҳимоялашнинг энг самарали йўли.
19. "Маънавият асослари" ва "Рухшунослик".
20. "Маънавият асослари" ва "Ахлоқшунослик".
21. "Маънавият асослари" ва "Маданиятшунослик".
22. "Маънавият асослари" ва "Нафосатшунослик".
23. "Маънавият асослари" ва "Тарбияшунослик".
24. Маънавият ва руҳият.
25. Маънавият ва ахлоқ.
26. Маънавият ва маданият.
27. Маънавият ва нафосат.
28. Маънавият ва миллат тарбияси.
29. "Маънавият асослари" фанини ўрганиш ва ўқитиш услублари.
30. Инсон табиати ва Аллоҳнинг иноятлари.
31. Ирсият, руҳият, маънавият.
32. Одоб, ахлоқ, маънавият.
33. Сиёсат ва ахлоқ.
34. Санъат ва маънавият.
35. Адабиёт ва маънавият.
36. Халқ ижоди ва маънавият.
37. Маросимлар маънавияти.

III қисм.

Бош маънавий қадриятларимиз ва инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувида уларнинг аҳамияти.

“Маънавият – инсоннинг улғайиши ва куч-қудрат манбаидир”.

11-боб.

Маънавият ва миллат тарбияси. Борлиқ ҳақиқати ва Бош маънавий қадриятларимиз.

1-фасл. Маънавият ва миллат тарбияси.

Коммунистлар инқилобий йўл билан жамиятни ўзгартирмоқчи бўлдилар, улар ўйладиларки, агар ижтимоий тартиблар ўзгартирилса, инсон ҳам ўзгаради. Улар хусусий мулкни тақиқлаш йўли билан жамиятни (ижтимоий тартибларни) мукамаллаштирмоқчи бўлдилар, бу ғояни зўрлик йўли билан (пролетар диктатураси воситасида) амалга оширмоққа қасд қилдилар, натижада миллионлаб инсонларнинг қони тўкилди, аммо оқибат пуч бўлиб чиқди. Нега? Чунки ўзгаларнинг ҳаётини зўрлик йўли билан ўзгартиришга уриниш зулмдир, зулм эса ҳечқачон яхшиликка олиб келмайди. Агар инсониятнинг яхшилик томон ўзгаришини хоҳласак, ҳар биримиз ўз руҳиятимизнинг **Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлигига** эришиш, яъни **маънавий камолот** йўлида уринмоғимиз лозим, зеро агар фақат ўз табиатимизни яхши томонга озгина ўзгартирсак, бировга зулм қилмаган ҳолда умумбашариятдан бир фардни бўлса ҳам биров яхшилик сари силжитган бўламиз. “Маънавият асослари” фани ҳар бир инсонга шу йўлда кўмаклашувни мақсад қилиб қўяди.

Аслида табиий ва аниқ фанлар, техника фанлари, иқтисод ва сиёсатга оид фанлар инсоннинг моддий ҳаётини тўғри йўлга қўйишни таъминлашга қаратилган бўлса, маънавиятга оид фанлар инсонга инсонийликнинг моҳиятини кўрсатиб бериши, ҳар бир фардни ҳаётда ўз йўлини қандай қилиб тўғри топишга, содда қилиб айтганда, одамни одамга ўхшаб яшашга ўргата билиши лозим, бўлмаса, бу фанларнинг нима кераги бор. Сиёсий фанлар инсонлар аро муомала қонуниятларини ўрганади, иқтисод фанлари инсониятнинг моддий таъминотига оид назарий масалалар билан шуғулланади, маънавиятга оид фанлар эса ҳар бир инсонга **маънавий камолот йўллари**ни кўрсатиб беришга қартилиши керак. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳар бир **шахс маънавий камолот йўли**ни ўзи мустақил босиб ўтади. Маънавиятга оид фанлар берадиган маълумотлар жуда муҳим, аммо улар ҳайдовчига маъноси ўргатиладиган махсус йўл белгиларига ўхшайди. Уларни қандай ўзлаштириш ва йўл юрганда уларга қандай риоя қилиш энди ҳайдовчининг қобилияти, ҳавсаласи ва виждонига боғлиқ бўлади.

Маънавият ва миллат тарбияси хусусида гапирганда кечаги кунимиздан “мерос” қолган ва бугунги кунда ҳам хануз урчишдан тўхтамаётган бир хавфли иллат ҳақида эслаб ўтмасак бўлмас. Бу нарса бирнеча йил бурун матбуотда эълон қилинган мақолалардан бирида “**осон ёлғон**” деб номланган эди. Масалан, бир катта йиғинда бир маърузачи тамаки чекишнинг зарари ҳақида чуқур илмий далиллар келтириб “чиройли” нутқ ирод қилади. Маъруза тугагач, бир четга чиқиб ўзи сигаретани тутатиб яхшилаб “хуморини ёзади”. Ёки ичкиликнинг зарари ҳақида оғзи кўпириб ваъз ўқиган одам, бирпасдан кейин қарасангиз, чойхонада улфатлар билан

пивоҳўрлик қилаётган бўлиб чиқади. Булар жуда содда мисоллар. Ҳаётимизда “осон ёлғон”нинг анча мураккаб турлари ҳам учрайдики, уларни дабдурустдан фарқлаб олишнинг ўзи бўлмайди. Шулардан бири таълим ва тарбия нисбатини тўғри белгилаш, дейиш мумкин. Бу масала ўз вақтида матбуотда ҳам кўтарилган. Масалан, Президентимиз зиё аҳлига мурожаат қилиб, миллий маънавий меросимизни жиддий ўрганиш ва уни ёшлар онгига сингдириш масаласини кўяди. Дарҳол матбуотда бу масалага қатор олимлар ўз ижобий муносабатларини билдириб мақолалар билан чиқадилар. Барча мақолаларда кўйилган масаланинг долзарблиги ва ёшлар тарбиясидаги аҳамияти ҳақида кўтаринки руҳда мулоҳазалар билдирилади, бир-биримизни ва ёш авлодни маънавий меросимизни жиддий ўрганишга даъват қиламиз. Бир пайт қарасак, аксарият олимларимизнинг ғайрати шу билан тамом бўлади, фақат 4-5 шарқшунос олимлардан бошқа ҳечким бундан нарига ўтмайди, жуда ўтганда ҳам буюк аждодларимиз маънавий мероси хусусида шўролар замонида ўша давр мафқураси руҳида талқин қилинган бир неча тадқиқотлар ёки оммабоп рисоаларни ишга жалб қилиш билан чекланади. Сабаби оддий. Кўп асарлар ўз даврида араб ёки форс тилида яратилган, бу тиллардаги кўлёмаларни шарқшуносларнинг ҳам барчаси равон ўқиб тушунишга қийналади, қолаверса, ҳатто Алишер Навоийнинг туркийда битилган дostonлари асл мазмунини тушуниб етиш учун ҳам яна Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар, Форобий ва Мотуридий, Яссавий ва Нақшбанд, Ғаззолий ва Ибн ал-Арабий, Саной ва Аттор, Низомий ва Амир Хусрав асарлари мазмунидан хабардор бўлишимиз керак. Бунча ташвишни елкага олгандан кўра, маънавий меросимизни жиддий ўрганиш зарурлиги ҳақидаги Президент даъватларини қўллаб-қўлтиқлаймиз, деб газетада чиқиш қилган анча осон. Аммо бу билан асл мақсад амалга ошмаслиги кундай равшан. Бу ҳам майли. Баъзи “файласуфларимиз” мустақиллик даврида нашр этилган китобларида аввал марксизм асосчиларини яхшилаб “пўстагини” қоқиб, кейин айни ўшаларнинг издошлари ва тарғиботчилари ўз даврида “яратган” асарларидаги ғоя ва концепцияларни ўзбек тилига “чиройли” қилиб ағдариб, худди янги гап айтаётгандек, бемалол бугунги ёш авлодга тақдим қилаётганларига нима дейиш керак? Аслини олганда, бу китоблар айни бугун янгидан ёзилаётгани ҳам йўқ, баъзи “устоз” олимларимиз ёки уларнинг содик шогирдлари шўролар даврида ўша давр билан ҳамнафасликда ёзилган асарларни бироз замон руҳига мослаб таҳрирдан ўтказиб (кўп ўринда иқтибослардаги кўштирноқларни олиб ташлаб), янги асардек эълон қилмоқдалар. Мана бу “осон ёлғонлар” энди ҳалиги кашанда маърузачи ёки серулфат ваъзхоннинг ёлғонига қараганда анчагина хавфлироқ ёлғонлардир. Энг ёмони бугунги олий ўқув юртига янги кириб келаётган талабаларимиз “диалектик ва тарихий материализм”нинг ҳақиқий асосчилари кимлар эканлиги ҳақида тўғри тасаввурга эга эмаслар, “диалектика” тушунчасини Гегель қандай тушунтиргану Маркс ва Энгельс қандай талқин этганлигидан хабарлари йўқ. Ҳурматли фалсафа фанлари доктори кириб, “диалектика” тушунчасини Форобийга олиб бориб боғласа, “шундай экан-да” деб лакқа ишониши ҳам мумкин. Кейинчалик ушбу талаба ўзи эринмай изланиб, катта

“домланинг” ёлгонларини билиб қолса, нима бўлади? Ҳеч бўлмаса, шундай шармандалиқдан ҳазар қилмаймизми? Булар энди оддий ёлгонлар эмас, ёш авлод онгини ёлгон ғоялар билан захарлаш десак, муболаға бўладими?

Бундай иллатлардан қутулишнинг бирдан-бир йўли ошкоралик ва ўзаро талабчанлик. Инсон аввало ўз қадрини билиши керак. Қолаверса, ростмана олим одам ҳақиқий илмни қаттиқ қадрлаши керак, бунинг учун эса уни ҳар қанақа сохталиклардан изчиллик билан ҳимоя қила билиши лозим. Фалсафа фақат билимга, мантиқий тафаккурга таянади. Маънавият билим ва мантиқни инкор этмайди, аммо илм ва ибрат, меҳр ва масъулият уйғунлигини талаб этади. Миллий маънавиятимизда **ибрат маърифати** биринчи ўринда туради, кимки ўз илмига ўзи амал қилмаса, у фосиқ ҳисобланади, бундай одамнинг халқ олдида обрўси бўлмайди. Шу сабабли миллий маънавиятимиз анъаналарига кўра ўз фаолиятида илм ва ибрат, меҳр ва масъулият уйғунлигини таъминлай олган инсонгина ҳақиқий зиё эгаси ҳисобланади. Унга ҳамма ҳавас билан қарайди, эҳтиром билан муносабатда бўлади. Унинг ҳар бир мулоҳазаси кўпчилик томонидан жиддий қабул қилинади, ҳар бир гапи салмоқли бўлади.

Маънавият - инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг куч-қудрати бўлиши учун, инсонга ботиний қувват бағишлашга қодир манбага айланиши учун **Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил қилиши**, яъни боқий моҳият билан туташуви керак бўлади. Лекин шу уйғунлик қандай шаклланади, унинг муайян поғоналари, идрок этиш даражалари ҳақида сўз юритиш мумкинми? Биз ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомил босқичларидан келиб чиқиб, улар билан уйғун равишда Борлиқ ҳақиқатини англаш жараёни бўлмиш Маърифат йўллари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилдик. Улардан – **ибрат, илм, риёзат** ва **меҳр**ни алоҳида ажратиб кўрсатдик. Аммо булар Борлиқ ҳақиқатини англаш сари олиб борадиган йўллар, холос. Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, **Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашувига элтувчи поғоналар** эмас. Борлиқ ҳақиқати чексиз, инсон уни ҳеч қачон тугал англаб ета олмайди. Аммо инсониятнинг неча минг йиллик маънавий камолот таржибаси беҳуда кетган, деб тасаввур қилиш ҳам гумроҳлик бўлур эди. Минг йиллар давомида инсон Борлиқ ҳақиқатини англаш сари интилар экан, қандайдир натижаларни қўлга киритгани шубҳадан ҳолидир. Ана шу қўлга киритилган маънавий қадриятлар мажмуини муайян яхлит тизимлар поғонадорлиги сифатида тасаввур қилсак, Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашув босқичлари кўз олдимизда намоён бўлади. Албатта, бу тизим ҳам ҳар қандай инсон билимлари каби нисбийдир, кўпроқ ўзимизнинг миллий маънавиятимиз анъаналарига таяниб шакллантирилгандир. Балки бошқа миллат, бошқа минтақа вакиллариининг тасаввурлари бошқачароқдир. Ҳатто ўзимизнинг миллий анъаналаримизни ҳам ҳар ким ўзича тасаввур қилиши мумкин. Алишер Навоий ҳазратлари ёзганларидек, Ҳақиқат йўллари ҳадсиз-худудсиз.

Қандай бўлганда ҳам, миллий маънавиятимиз миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажакни қамрайди, уларни яхлит тизимда тутиб туради. Ўтмиш аждодларимиз меросида акс этган маънавий қадриятлар бугунги башарият эришган маънавий камолот даражаси билан уйғунлаштирилса, мамлакатимиздаги воқе аҳволга татбиқ этилса, ундан келажак куртаклари униб чиқади, келажак унсурлари шаклланади.

2-фасл. Маънавиятда кадр муаммоси. Кадр тушунчасининг иқтисод ва сиёсатдаги инъикоси.

Европа илмида аксиология фани бор. Ўзбекчага уни **кадриятшунослик** деб таржима қилишади. **Кадр тушунчаси** асл моҳиятига кўра маънавиятнинг тамал тоши дейиш мумкин. Ўзининг инсонийлик қадрини билмаган, уни яхши тушуниб етмаган одам на ўзганинг қадрини билади, на оламдаги Аллоҳ яратган нарсаларнинг қадрига етади.

Кадр тушунчаси Борлиқ моҳияти билан уйғунликда шаклланади. Бутун олам ягона Тангрининг махлуқидир, у томонидан яратилган. Аллоҳ бир заррани ҳам беҳуда, бемақсад яратмайди, демакки, мавжуд Борлиқдаги ҳар бир ашёнинг, нарса-ҳодисанинг ўз қадри бор. Айни шу ҳақиқатни, яъни Борлиқдаги мавжуд нарса-ҳодисаларнинг беҳуда яратилмаганлиги, ҳар бирининг ўз вазифаси, мавқе ва мақоми бор эканлигини англаб етиш туфайли инсон онгида муайян қадриятлар тизими шаклланади. Табиийки, бу тизим ўта мураккаб ички қурилишга эга, шу сабабли ҳар қандай назарий ёндошув ўз мақсад йўналишига мувофиқ равишда ушбу тизимнинг муайян унсурларига биринчи даражали аҳамият ажратади.

Кадр ўзликни англаш жараёнида пайдо бўлади. "Мен Аллоҳ томонидан ер юзида халифа этиб яратилганман", деб ўзликни англаб етиш - ўз қадрини тўғри баҳолашнинг пойдеворидир. Аллоҳга ишонган одам Тангрининг ваҳийсига ҳам ишонади, демак, юқоридаги сўзларни ҳақиқат деб қабул қилади. Иккинчидан, ўз қадрини англаб етиш баробарида инсон ўзга инсонлар ҳам ер юзида халифа эканлигига имон келтириб, уларнинг ҳам қадрини ўзидан кам билмайди. Учинчидан, у Аллоҳ яратган барча мавжудотнинг айни Ҳаққа тегишли эканлигини англаб етгани учун кадр қилади, беҳудага бирор нарсани зое қилишни ўзига эп кўрмайди.

Кадр тушунчаси маърифатнинг турли босқичларида турли даражада муайянлашиб боради. У **имон**, **илм** ва **амал** даражаларида англаб етилиши мумкин. Борлиқ ҳақиқатига ўз нисбатини тўғри англаб етмаган ва комил эътиқод ҳосил етмаган инсон ҳануз ғофилдир. **Имон** даражасида барча мавжудот қадри Аллоҳ инъоми сифатида, барча инсон қадри имкон (потенция) даражасида намоён бўлса, **илм** даражаси ҳар бир муайян инсон ва ашё қадри ҳақида аниқ билимлар ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлади. Ўзлигини англаш даражаси, Борлиқнинг моҳиятини англаш йўлидаги ижтиҳоди ва амалий фаоллиги билан боғлиқ равишда инсоннинг инсондан фарқи, ҳар бир инсоннинг кечаги ҳолатидан бугунги ҳолати орасидаги фарқ доимий ўзгариб боради. Учинчи, энг юксак ва масъулиятли даража, - **амал**.

Бу жуда қийин савдо. Билиш ва амал қилиш орасида яна неча қайта илмга қайтилади, қайта таҳлил этилади, ҳар сафар чуқурроқ англаб етиб борилади. Ва амал риёзатини чекишда меҳргина кўмак бера олади. Меҳрсиз на имон бақувват бўлади, на амал риёзатиға инсон бўй беради.

Қадр биринчи навбатда маънавият соҳасига оид тушунча, чунки Халлоқи оламнинг бирлиги ва борлигини тан олмаган одам на ўз қадрини билади, на ўзга мавжудотлар қадрига етади. Шу билан бирга **маънавият, иқтисод, сиёсат** йўналишларининг мураккаб кесишувида айнаи қадр тушунчаси бу соҳаларни бир-бирига боғлаб турувчи марказий нукта сифатида ўзлигини намоён этади.

Қадр тушунчаси иқтисодда **қиймат** ва **баҳога** айланса, сиёсат соҳасига татбиқ этилганда **мавқе** ва **мақом** қиёфасини касб этади. Бу масала миллий маънавиятимизда аллақачон англаб етилган ва унинг ечими ҳам берилган.

XVIII аср охирида **Адам Смит** “Халқлар бойлигининг табиати ва келиб чиқиш сабаблари хусусида тадқиқот” асарида Гелвецийнинг “**оқилона худбинлик**” фалсафасига таяниб, **ҳар бир инсон фақат ўз худбинона манфаати (“свокорыстный интерес”)** йўлида ҳаракат қилади ва бундай ҳаракатларга кенг йўл очиб берилса, миллат ўз-ўзидан бойиб кетади, деган мулоҳазани олға сурди. Унинг ғоялари ўша давр руҳиятига жуда мос келиб, катта шуҳрат қозонди. Дарҳақиқат, Европа мамлакатларида шундан кейинги икки асрда (XIX – XX асрлар) жуда катта иқтисодий ривожланиш юз берди. Аммо бундай мўл-кўлчилик нима ҳисобидан бўлди ва башарият бундан нима ютди? Биринчидан, “**ҳар бир инсоннинг ўз худбинона манфаатлари йўлида ҳаракат қилиши**” принципи Европанинг кейинги тарихида тадрижий ривожланиб, ундан мантиқий равишда “**ҳар бир миллатнинг тор худбинона манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан тап тортмай ҳаракат қилиши**” принципи келиб чиқди. Натижада, аввал шафқатсиз мустамлакачилик сиёсати, сўнгра эса ривожланган Европа мамлакатларининг дунёни эгаллаш йўлидаги аёвсиз рақобати авж олди. Унинг оқибатида курраи замин XX асрда кетма-кет икки жаҳон уруши гирдобида қолиб, миллионлаб бегуноҳ инсонлар қирилиб кетди. Ҳарбий қурооллар ишлаб чиқиш ўта ривожланиб, энг даҳшатли ялпи қирғин қурооллари ер юзини қоплаб олди. Курраи заминда инсон ҳаёти қил устида тургандек аҳвол вужудга келди. Европада одамлар “тўқликка шўхлик қилиб” ахлоқий таназзулга юз тутаётган бўлса, Осиё ва Африка қитъаларида халихануз миллионлаб инсонлар очлик азобини тортмоқда.

Янги Давр Европа мумтоз иқтисод назариясининг **қийматни меҳнат** яратади, деган таълимоти асосида К. Маркс ўзининг машҳур **қўшимча қиймат назариясини** ишлаб чиқди. Унинг даъвосига кўра, сармоядор (капиталист) ишчи яратган қийматнинг бир қисмини ўзлаштириб олади. Унинг бойлиги ана шу ҳисобдан кўпаяди. Бундай “таълимот” асосида **ишчилар ва сармоядорлар** бир-бирига мутлақ муросасиз душман синфлар эканлиги ҳақидаги ўта хатарли ғоя миллионлар онгига сингдирилди ва натижада умумбашарият икки муросасиз қутбга бўлиниб, улар орасидаги ҳарбий рақобат жаҳонни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Фақат XX аср

охирига келиб бундай назарияларнинг таги пуч эканлиги, Маркснинг жуда усталик билан жиддий илмий шакл берилган сохта “назария”си эса аслида ишчини (“пролетариат”ни) тадбиркорга (“капиталист”га) қарши гиж-гижлашни (яъни, сиёсий мақсадларни) кўзда тутган бузғунчи ғоя эканлиги маълум бўлиб қолди.

Бизнинг минтақамиз анъаналарига биноан барча **қийматни** на **сармоядор** ва на **ишчи**, балки ёлғиз Аллоҳ яратади. (Барча инсонларнинг ризқини Аллоҳ беради.) Дарҳақиқат, агар **қиймат** хоҳ **сармоядор** ва хоҳ **ишчи** томонидан яратилганда эди, на сармоядорлар банкрот бўлмас эди, на ишчилар тадбиркорларнинг қўлига қараб қолмас эди. Ишчи қанча меҳнат қилмасин, тадбиркор қанча уринмасин, Аллоҳ тақдир қилмаса, омадини бермаса, барча уринишлар ҳабада бўлиб, ишчининг меҳнати ва тадбиркорнинг ҳаракати натижалари воқе қийматга айланмай, ўтмас мол бўлиб қолаберади (балки ўт олиб кетади, сувга чўкиб кетади, синади, айниб қолади ва ҳ.к.). Демак, фақат меҳнат ёки фойда устида бош қотириш билан иш битмас экан, масаланинг маънавий томонига ҳам жиддий эътибор қилиш, меҳнат ҳам, тижорат ҳам ҳалол бўлиши, ўзгага зулм ўтказиш, бировнинг ҳаққига хиёнат асосига қурилмаслиги, инсониятга охир-оқибат зарар келтирувчи йўлларга бошламаслиги керак экан. Содда қилиб айтадиган бўлсак, ҳар ишга киришганда оқибатини ўйлаб қадам босиш лозим экан, бўлмаса, фойда кўраман деб, ғирт зарарга ботиб қолиш, бойлик кетидан кувиб, ҳалокат жарига дуч келиб қолиш ҳеч нарса эмас экан. Бугунги дунёнинг энг бой мамлакатларида юз бераётган маънавий таназзул, “дунёни кўлимда тутиб тураман” деб кучанаётган сиёсий ва иқтисодий қудрат эгаларининг борган сари курраи заминни ҳалокат сари етаклаётган хатарли ўзбошимчаликлари айни шу аччиқ ҳақиқатни тасдиқламоқда.

Моҳиятан олганда, Адам Смит ва бошқалар асослаган иқтисодий назария жамиятнинг ривожини кўзда тутаяди, аммо ҳар бир алоҳида инсон манфаати билан мутлақо ҳисоблашмайди. Бизнинг минтақа анъаналарида эса ҳар бир инсоннинг бахт-саодати ҳақида қайғуриш биринчи ўринда туради. Инсоннинг бахт-саодати эса фақат моддий тўқинчилик билан белгиланмайди.

Сиёсатдаги **ҳуқуқ**, **бурч**, **имтиёз** ҳодисаларининг тағзаминида эса инсонларнинг бир-бирига нисбатан **мавқе** ва **мақоми** масаласи жой олгандир. Аллоҳ Одамни ер юзида халифа қилиб яратган. Аҳли башардан ҳар бир фарднинг (алоҳида инсоннинг) кадри ҳам, ҳуқуқ ва масъулиятлари ҳам унинг айни шу мақоми билан белгиланади. Аслида яратилишдан инсонларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқлари ҳам, бурчлари ҳам азал ва абад тенгдир. Фақат турли инсонларда ўзлигини англаш даражаси ҳар хил.

Европа Уйғониш даври файласуфи **Никколо Макиавелли** (1469-1527) биринчилардан бўлиб, **сиёсат** ва **маънавиятнинг** (унинг ўз талқинига кўра **ахлоқнинг**) буткул бошқа-бошқа соҳалар эканлигига эътибор қаратди. Чунки уларнинг мақсадлари бошқа-бошқа. **Сиёсат** моҳиятан инсонларнинг ўзаро **мавқе** ва **мақом** талашувларига оид соҳа бўлса, **маънавият** ҳар бир инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига муносабатига оиддир. Инсонлар бир-бирини

алдаши, товлаши мумкин, Борлиқ ҳақиқатини эса товлаб ҳам, алдаб ҳам бўлмайди.

Дарҳақиқат, сиёсат ўзи алоҳида соҳа бўлиб, **маънавиятли сиёсат** бўлиши мумкин, аммо **маънавиятдан холи сиёсат** бўлиши ҳам мумкин. Одатда биринчиси **адолатли сиёсат** деб, иккинчиси эса **адолатсиз сиёсат** деб юритилади. Шунга биноан ҳукмдорга нисбатан **одил ёки золим** сифатлари қўлланилади. Бу нарса фақатгина давлат миқёсида эмас, инсонлар аро муомаланинг юқорида санаб ўтилган барча босқичларида амал қилиши мумкин. Масалан, **монархия** тузуми принцип жиҳатидан давлат миқёсидаги **адолатсизликка** асосланади, чунки бу тузумда ҳукмдор шахс (аниқроғи, ҳукмдор сулола) **мутлақ ҳоким**, мамлакатдаги бошқа барча инсонлар ҳукмдор сулолага **мутлақ тобеъ** ҳисобланади. Мамлакатнинг барча бойлиги, жумладан, фуқаролар меҳнати билан яратилган бойлик ҳам **ҳукмдор сулоланинг мулки** ҳисобланиб, уларни қандай тасарруф ва тақсим қилиш ёлғиз ҳукмдор иродасига боғлиқ бўлиб қолади. Бундай шароитда **адолатли ҳукмдор** деган тушунча фақат нисбий маънога эга бўлиб, **инсофли, саховатли** деган маънонигина билдиради. Бундай тузумда ҳукмдор иродасига ҳарқандай қарши чиқиш **исёнкорлик**, яъни **оғир жиноят** сифатида баҳоланади. Маънавият нуқтаи назаридан барча инсонлар ягона Аллоҳ олдида тенгдирлар, **монархия** тузумида эса **ҳукмдор сулолага** мансуб инсонлар **олий зотлар**, қолганлар **фуқаро, қора халқ**, яъни тобеъ, қарам кишилар сифатида кўрилади. **Фуқаро** ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳукмдор иродасига бўйсунуши талаб этилади. Принцип жиҳатидан **адолатли** давлат тузуми **демократия** бўлиб, унда давлат бошлиғи моҳиятан ҳукмдор эмас, **вазифадордир**, яъни халқ сайлаб қўйган ва халқ вакиллари қабул қилган қонунлар доирасида давлатни маълум муддат бошқариб туришга масъул этилган шахсдир. Фуқаролар (гражданлар) ҳукмдорга эмас, қонунларга риюя қилишлари талаб этилади. Қонун олдида амалдор ҳам, оддий фуқаро ҳам тенг. (Монархия тузумида амалдор қонунларга эмас, ҳукмдор иродасига бўйсунунади, яъни у монарх иродасини амалга оширувчи шахс бўлиб, ҳуқуқлари оддий фуқарога тенг эмас.) **Демократия** тузумида давлат бошлиғи қонунга ҳилоф иш қилса, жавобгар бўлади, демак, **адолатсиз давлат бошлиғи** деган тушунчанинг ўзи демократик тузум табиатига ётдир. Агар бирор жойда давлат бошлиғи **адолатсизликка** йўл қўйса-ю, жазосиз қолса, демак, ўша жойда демократик тузум принциплари қандайдир шаклда бузилган бўлади¹¹⁵. Бу масалалар юзасидан кейинги бобларда миллий маънавиятимиз анъаналарига суянган ҳолда яна батафсилроқ сўзланади.

3-фасл. Қадр ва қадрият. Олий маънавий қадриятлар - Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат – Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида.

¹¹⁵ Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилигига муносабат масаласига алоҳида фасл ажратилган.

Инглиз тилида *value*, рус тилида *ценность* аталадиган тушунчани ўзбек тилига **қадрият** деб ўгираимиз. Аслида русча *ценность* сўзининг асосида *цена* (ўзбекча “баҳо”) ўзаги ётади, яъни *ценность* “муайян баҳо ёки қийматга эга” дегани бўлади. Ўзбекчадаги **қадрият** атамаси асосида эса **қадр** тушунчаси яширинган, яъни инсонлар кўз ўнгида муайян қадрга эга бўлган нарса ёки ходиса **қадрият** бўлади. Ҳозирги кунда “Қадриятлар фалсафаси” деган фан ҳам мавжуд. Унга кўра қадриятлар моддий ёки маънавий бўлиши мумкин. Бизнинг мақсадимиз умуман барча моддий ёки маънавий қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритиш эмас, балки Президент асарларида баён этилган мулоҳазаларга таяниб, уларнинг ажодларимиз яратган бой мерос ва халқимиз тилида, дилида, мақол ва маталлари, урф-одат ва анъаналарида тирик сақланиб келаётган миллий маънавиятимизнинг бош тамойилларини теран акс эттиришларидан келиб чиқиб, Шахс ва миллат маънавий камолида етакчи ўрин тутадиган **бош маънавий қадриятлар** ҳақида тушунча беришдир.

Биз инсон маънавий камолотнинг муайян даражаларини белгилаб олиш мақсадида **беш улуғ маънавий қадриятни** ажратиб олдик. Булар - **Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат** деб аталувчи маънавият майдонлари бўлиб, уларни **Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида** таърифлаш мумкин. Буларнинг ҳар бири “Мен ўзбекман” деганнинг тилида ва дилида собит бўлган **Миллат маънавиятининг бош таянчлари**, шу билан бир пайтда уларнинг ҳар бири алоҳида бир тизим, мураккаб ички мундарижали маънавий **тимсол-тушунчалардир**.

Маънавият ҳақида баҳс юритилар экан, ўзак тушунча **Шахс** эканлиги шубҳасиз. Маънавият асли **шахсдан** ташқарида бўлмайди, чунки у инсон қалбида акс этган илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури. Илоҳий оятга таянувчи бу мажозий таъриф миллий маънавиятимиз такомил босқичлари давомида шаклланган ва турлича тарзда қатор алломаларимиз меросида ўз ифодасини топган. Биз уни ҳозирги замон илмий тилига кўчириб, инсон руҳиятида акс этган Борлиқ ҳақиқати, янада аниқроғи **Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик** деб таърифлаган эдик.

Аммо шунга қарамай, тан олиш керакки, ҳар бир шахс муайян маконда туғилади ва ҳаёт кечиради. Унинг руҳияти ушбу маконда шаклланади, шу ўлка унга **Ватан** саналади, кўнгил дунёсида унга маънавий муносабат юзага келади. Дилида **Ватан** туйғуси шаклланмаган инсонни ҳали **Шахс** сифатида тасаввур этиш қийин. Демак, шахс маънавий камолоти аввалида ўз киндик қони тўкилган заминга меҳр, унинг руҳидаги Она-табиат билан уйғунлик ётади.

Маънавият муайян шахсдан ташқарида бўлмас экан, миллат маънавияти ҳам аслида ушбу миллатга алоқадор алоҳида шахслар маънавиятидан ташқари эмасдир. Маънавиятнинг бепоёнлиги алоҳида **Шахс** маънавиятининг беҳудудлиги билан боғлиқ. Инсон руҳияти чексиз жилоларга эга, Борлиқ ҳақиқати асли беҳудуд, демакки, ҳар бир шахс маънавияти икки қарра бепоён ва чексиздир. Миллат маънавияти ушбу

миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор шахслар маънавиятининг мажмуидир. Ана энди 3 карра чексизлик ҳосил бўлди.

Миллат маънавиятини ушбу миллатга алоқадор шахслар маънавий дунёси мажмуи ташкил этади, дедик. Аммо улар сони чексиз, чунки миллат маънавияти унинг бутун ўтмиши, бугуни ва келажагини қамраб олади. Ўз навбатида бугун кўз очиб дунёни кўриб турган барча инсон у ёки бу муайян миллат маънавиятидан ташқарида бўла олмайди. Масаланинг мураккаблиги шундаки, ҳеч бир инсон ўзи мансуб миллат маънавиятини ота-онадан қон билан, ирсий қабул қилиб олиши кафолатланмаган. Агар ўзбек тўлиғича рус маданияти муҳитида тарбияланса, унинг руҳида ўша миллат маънавияти шаклланади. Чунки ҳар бир шахс маънавияти ушбу инсон тарбия топган маънавий муҳит билан бевосита алоқадордир. Демак, шахс маънавий тўқислигининг иккинчи нишонаси унинг ўз миллий маънавиятига алоқадорлиги, уни қай даражада руҳига сингитиб олганлиги билан боғлиқ экан. Албатта, Ватанга меҳр энди миллий маънавиятнинг ҳам узвий қисми эканлиги ўз-ўзидан равшан.

Инсон Ватанни таниди, миллатни суйди. Бўлдими? Ўз шахсий манфаатидан ўзгани тан олмайдиган, ҳис қилмайдиган одам - соф жаҳолат бандасидир. Аммо миллий худбинлик баъзан шахсий худбинликдан кўра хавфлироқ бўлиши мумкин. Бунга ҳам башарият тарихида истаганча фожеъ ходисалар гувоҳ. Айниқса, Янги тарихда. Ўзгани севишга ҳеч кимни мажбурлаб бўлмайди. Аммо инсон руҳида доимо **Адолат** туйғуси ҳукмрон бўлмоғи керак. Бу - айна маънавият. Буни аслида учинчи ўринга қўйиш ҳам дуруст эмасдир. Аммо адолат юзасидан қайд этиш керакки, дилида Ватан туйғуси бўлмаган, ўз миллатини суймаган инсон ўзгаларга нисбатан сидқидилдан адолатли бўлишига ҳам бовар қилмайди.

Шу билан бирга инсон руҳида табиатга нисбатан, ўзгаларга нисбатан меҳр ва адолат туйғулари шаклланиши учун унинг моддийлиги, ундаги нафс, яъни ғафлат, шаҳват ва кибр доимо ҳалақит бериб туришини ҳам инобатга олиб, ҳаётга сергак боқиш лозим. Ушбу иллатлар ҳар бир инсон фитрати билан боғлиқ бўлгани туфайли, инсон моддий мавжудот сифатида тирик экан, улардан буткул қутулиш умиди хомхаёл, фақат уларни мувозанатловчи куч керак, айна шу куч - маънавиятдир. Маънавият - инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дедик, яъни инсон руҳи Борлиқ ҳақиқатини англаб етсагина, ўзига сингдирсагина, у билан уйғунлик ҳосил қила олади. Демак, энг олий поя **-Ҳақиқат**. У Борлиқнинг моҳиятидир. Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги ҳар кимнинг, ҳар миллатнинг тасаввурлари турлича бўлиши табиий. Бир киши барчанинг кўнглини била олмайди. Аммо бизнинг суҳбатимиз миллий маънавиятга оид бўлгани вазидан Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги тасаввурларни ҳам ушбу ҳудудда қидирганимиз мантиқан ўринли деб ҳисобладик.

Маърифат маънавий камолот йўли сифатида алоҳида шахс руҳига алоқадор жараён, миллат маънавиятида эса ушбу жараённи таъминловчи усуллар, восита ва имконлар ҳақида сўз юритиш мумкин. Ирода қудрати, ирфон ва риёзат, меҳр бевосита шахснинг фардий (индивидуал) тажрибасига

кўпроқ алоқадор бўлгани сабабли, биз асосан илм йўлидан бориб мулоҳаза юритишимизга тўғри келади. Олдиндан айтиб қўйиш керакки, Ватан ёки Адолат туйғуси ҳақида ушбу китобда ёзилганларни ўқиб чиққан одам дарҳол Ватаннинг қадрига етадиган, ёки Адолатга хиёнат қилмайдиган бўлиб қолади деб тасаввур қилиш илм қудратига ошиқча бино қўйиш бўлур эди. Ҳар бир инсон Ватан, Миллат, Адолат тимсол-тушунчаларининг ўз руҳидаги пойдор маънавий қадриятларга айланиши учун ўзгалар ибратида синаши, бу йўлда риёзат чекиши, уларга нисбатан кўнглида меҳр уйғониши зарур. Бунга турли сабаблар, турли воситалар билан эришилади. Биз тузган матнлар эса фақат таълим воситаси холос.

Шуларни назарда тутган ҳолда, юқорида таърифланган **ислом ахлоқи**га оид **асосий ахлоқий фазилатлар**ни бевосита **миллий ахлоқимизда** қандай аксланишини тадқиқ этиш учун яна **маънавият ва ахлоқ нисбати** масаласига мурожаат этишга эҳтиёж сезамиз. Гапни **шахс маънавиятининг** таърифини эслашдан бошлаймиз. Бу таърифга кўра, маънавиятни **инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик** деб атаган эдик. **Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашуви** эса қатор босқичларни босиб ўтиши ва бу босқичлар миллий маънавиятимизда **бош маънавий қадриятлар** сифатида эътироф этилишини “Маънавиятнинг илмий асослари” курсида таъкидлаб ўтган эдик. Агар биз олдинги бобда тилга олинган **ахлоқий фазилатлар**ни мана шу **бош маънавий қадриятлар** билан ўзаро боғлаб таҳлил этмасак, миллий ахлоқ ҳақидаги тасаввурларимиз муайян даражада мавҳумлигича қолаберади.

Масалан, **бош маънавий қадриятларимизнинг** биринчиси ва асос-пойдевори бўлмиш **Ватан** туйғусини олайлик ва унга **поклик** ахлоқий тимсол-тушунчасини татбиқ этайлик. Биз миллий маънавият назариясига оид дарсларимизда **Ватан** тимсол-тушунчасининг беш маъноси ҳақида гапириб ўтган эдик. Миллий ахлоқимизда муҳим ўрин тутувчи **поклик** тимсол-тушунчасини ана шу маъноларнинг ҳар бирига татбиқ этадиган бўлсак, шундагина **Ватан поклигини сақлаш** нима дегани эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўламиз. Аввало, исломда **бадан поклигига**, унинг зоҳирий ва ботиний жиҳатларига жуда катта эътибор берилади-ки, юқорида бу ҳақда муайян тасаввур берилди. Ундан кейинги босқичда **хонадонни пок сақлаш** масаласи қўйилади. Бунда фақат одам ўзи яшаб турган масканини озода ва саришта сақлаши билан иш битмайди, масаланинг ботиний ва муҳим жиҳати **оила аъзоларининг халқумини ва руҳини пок сақлаш**дир-ки, бу ҳақда батафсил изоҳ ва ўғитларни истедодли ва куюнчак шоирамиз Турсуной Содикованинг мустақиллик йилларида нашр этилган қатор китобларидан топишимиз мумкин. Кўрқмай айтиш мумкинки, **ўзи ва оила аъзоларининг халқумини пок сақлашга** ҳавсала қилмаган одам **Ватанни пок сақлаш** учун жонбозлик кўрсатади, деб ўйлаш хом фикрдир.

Умуман олганда, миллий ахлоқимизга оид тимсол-тушунчаларнинг ўзаро нисбатини, даражаларидаги фарқларини ажратишда **Бош маънавий қадриятларимиз** ҳал қилувчи **мезонлар** вазифасини бажаради. **Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат** – ҳар бири бир гуруҳ ахлоқий фазилатлар

майдони бўлиб, бу майдонлар, бир томондан, ўзаро мураккаб муносабатлар ҳосил қилса, иккинчи томондан, ахлоқий тимсол-тушунчаларни аҳамият жиҳатидан ўзаро табақалаштиришга асос бўлиши ҳам мумкин. Масалан, **Ватан** тимсол-тушунчасининг асосий маъноси, яъни “Ўзбекистон – менинг Ватаним” жумласида ифодаланувчи ифтихор ҳисси фақатгина **Шахс маънавиятининг Миллат туйғуси** даражасидаги **такомил босқичи**да муайянлик касб этади. Унгача тилдан дилга кўчиши даргумон. Айни **Ватанпарварлик** ахлоқий тимсол-тушунчаси шу босқичдагина жиддий салмоққа эга бўлади. Чунки **ҳалоллик** ва **оилапарварлик** каби ахлоқий тушунчалар **Ватан** тимсол-тушунчасининг биринчи ва иккинчи маъноларига оид бўлиб, ҳануз **Шахс маънавий такомилнинг** бу даражасида **Ватан туйғуси** тўлақонли равишда **бош маънавий қадрият** сифатида англанилган деб бўлмайди. Шу ўринда яна бир мураккаб ҳолат – том маънодаги **Миллат туйғусини** элатдошликдан фарқлаш масаласи бўлиб, буерда сиёсий ва маънавий омилларнинг бирлашуви зарур бўлади. Сиёсий жиҳатдан бир давлат фуқароларининг умумий манфаатлари **миллий манфаатлар** ҳисобланади. Аммо бир юртнинг фуқароси бўлган **Шахс** муайян ҳаётий ҳассос ҳолатда танлаш муаммосига дуч келса, расман бошқа юрт фуқароси бўлган ўз элатдошига ён босадими, ёки келиб чиқиши бошқа элатга, балки ўзга эътиқодга эга бўлган фуқародоши манфаатларини ёқлайдими деган ўта мураккаб маънавий масала ҳам мавжуд. Бу мавзуда Президентимиз И.Каримовнинг келиб чиқиши афғонистонлик ўзбек элатига мансуб бўлган афғон генерали Дўстум ҳақида билдирган мулоҳазалари ушбу масалага оид энг оқилона ечим бўлган эди. Бундай масалалар бугунги кунда ахлоқ ва маънавият нисбатига оид батафсил ишлаб чиқилиши лозим бўлган илмий муаммолар тугунидан биргина намуна бўлиб, **Адолат** босқичида бундай саволлар янада мураккаб ечимларни тақозо қилиши табиийдир.

12-боб.

Ватан туйғуси. Табиат ва инсон. Маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги

1-фасл. Ватан туйғуси - Олий қадрият. Миллий маънавиятимизда "Ватан" тимсол-тушунчасининг маъно жиҳолари.

Ҳануз хотирамизда, мустақиллигимизнинг иккинчи йили Президент "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби "Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий - ахлоқий негизлари" деб номланган бўлиб, унда санаб ўтилган 4 негизнинг бири "Ватанпарварлик" эди.

Дарҳақиқат, ҳар бир шахс учун ўзликни англашнинг ибтидоси Ватан туйғусидир. Бу муқаддас туйғу ҳақида саноксиз китоблар ёзилган. Ватан тушунчаси кенг қамровли, кўп маъноли тушунча. Инсон ўз киндик қони тўкилган, туғилиб ўсган диёрини Ватан дейди, аммо ҳар бир инсон бу

тушунчага ўз маънавий камолот даражасига кўра қамров беради. “Ўз уйим - ўлан тўшагим”, дейди биров, бошқаси туғилган шаҳар ёки қишлоғини Ватаним, юртим, дейди. Аммо қандай талқин этилмасин, муҳими, Ватан тушунчаси маънавий муносабатни билдиради, яъни у маънавий қадриятдир, Ватан туйғуси инсон маънавий камолоти даражасидан хабар бергувчи илк муҳим нишонадир.

Ватан тушунчаси кенг қамровли, дедик, яъни у маънавий қадрият сифатида инсон онгида ҳар хил тажассум топади, вазиятлардан келиб чиқиб, турлича талқин этилади. Агар уларнинг барчаси назарга олинмаса, қиёсий таҳлилдан ўтказилмаса, ёш авлод руҳига сингимайди, оддий бир шиор даражасида қолиб кетаверади. Қани, миллий маънавиятимиз анъаналарида "Ватан" деганда ким нимани тушунади - бир кўздан кечирайлик-чи?

Аввало, тасаввуф шайхлари - нақшбандия пирлари наздида руҳ учун бадан - Ватан. "Сафар дар Ватан" дейди ҳазрати Баҳоуддин устозлар изидан бориб. Яъни инсон руҳи баданни, моддий вужудни тарк этмаган ҳолда Ҳақ билан бирлашуви, кўнгил кўзгусини поклаб, унда ҳақ жамоли акс этишига эришуви лозим. Бу Тавҳид эътиқодининг бош талабидир. Инсон Аллоҳ томонидан моддий вужуд сифатида яратилган, уни моддий эҳтиёжларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Фақат инсон ўз вужудини пок сақлаши керак. Шу нуқтаи назардан таҳорат шунчаки расмиятчилик эмас, балки Покланишнинг ибтидоси, бошланишидир. Инсон ўз вужудини, ундаги ҳар аъзони пок сақлашга, эҳтиёт қилишга Ҳақ олдида масъулдир. Аждодларимиз бу масалага алоҳида эътибор беришган. Нопок вужудда пок руҳни тасаввур қилиб бўладими?

Халқимиз "фалончи ватанли бўлипти, ўзига бир ватан солипти" дейди. Бу энди Ватан сўзининг иккинчи маъноси – турар-жой, обод маскан, ҳар бир инсон аҳли оиласи билан паноҳ топувчи гўша. Модомики, инсон моддий вужуд экан, бир обод гўшага, аҳли-хонадон билан истиқомат қилувчи муайян маконга эҳтиёжи бор. Ўзбек доимо бу маънодаги ватанга эътибор ажратиб келган, қаерда кўним топса, ўша ерни обод қилган, болам-чақам деб иморат солган, боғ, чорбоғ яратган. Уйи йўқ одамга Ватан меҳри ҳақида гапириб кўринг. Агар у фидойи бўлса, демак, миллат унинг қадрига етмапти, агар дангаса, укувсиз бўлса, демак, ўз қадрини ўзи ҳали англамапти. Халқ сўққабош одам ҳақида "бедананинг уйи йўқ, қайга борса битбилдик" дейди. Шундай экан, уй -жой солиш, биринчи навбатда, инсоннинг ёлғиз ўзини ўйлаши эмас, балки аҳли оиласи, фарзандлари ҳақида қайғуриши, демак, меҳр масъулиятининг дастлабки тетапояларидир.

Ватан тушунчасининг янада кенгроқ талқини - ҳар бир инсон учун ўз туғилиб-ўсган диёри, ўлкаси - қишлоғи, шаҳари, қасабасидир. Инсон ўз киндик қони тўкилган юрти - қишлоғи, шаҳарига нисбатан алоҳида меҳр туяди, ундан узоқлашса, интилади, соғинади. Ўзга шаҳарда ҳамқишлоғини кўрса, қариндошини кўргандек бўлади, унга талпинади. Бу - табиий туйғу.

Уруғ-жамоа, илк шаҳар жамоаси даврида, дарҳақиқат, туғилган қишлоғи, униб-ўсган шаҳари инсонга Ватан бўлган. Шахс бўлиб шаклланаётган маънавият эгаси, ўз шаҳри, қишлоғи, овулини Ватан деб

билган. Аммо бу ҳолат миллий маънавиятимизнинг 5-3 минг йил аввалги камолот даражасидир. Бугунги авлод ўша 3 минг йил илгари ютуқ ҳисобласа бўладиган даражада қолиб кетса нима бўлади? Бугун менинг Ватаним Қўқон ё Самарқанд, Қарши ё Наманган эмас - балки Ўзбекистон аталмиш мустақил юрт, мустақил мамлакатдир. Ҳар ким ўзи яшаб турган кишлоғи, шаҳарининг ҳар бир кўчасини, ҳар бир гузарини, ариғи-анҳорини, суви-ҳавосини пок тутишга интилоғи, шунга ҳисса қўшмоғи ҳам фарз, ҳам қарз. Аммо Ватан тушунчаси том маъносида ўзи фуқаро бўлиб ҳисобланган мамлакатга тааллуқли эканини бир зум унутмаслиги керак. Маҳаллийчилик, оила, қариндош-уруғ манфаатларини халқ ва миллат маанфатларидан ортиқ қўйиш, уларни зидлаштириш маънавий ноқислик нишонларидир.

Нега Ватан тушунчасининг бош маъноси - мамлакат, миллий давлат билан бир келади? Чунки, бунда Она-замин ва миллат тушунчалари бирлашади, уйғунлашади. Миллат туйғуси бўлмаган инсонда ўз оиласи, туғилиб ўсган шаҳар-қишлоғига интилиш бўлиши мумкин, аммо том маънодаги Ватан меҳри бўлмайди, фидоийлик даражасидаги Ватан туйғуси унга ёт бўлади. Миллат туйғуси Ватан туйғуси билан бирлашган жойда ҳақиқий Шахс вужудга келади, маънавий камолот, юксак масъулият ҳисси шаклланади.

Ватан меҳри олий қадриятдир. Бугунги кунда Она- сайёра барча бани башарга ягона Ватан эканлигини, уни пок сақлаш, унинг бойликларини асраб-авайлаш инсоният учун ҳаёт-мамонт масаласига айланиб бораётганлигини барчамиз сезиб турибмиз. Аммо, барибир, ўз Ватанини севмаган, миллатининг қадрига етмаган инсон ўзганинг ҳам, башариятнинг ҳам, куррайи замин ободлигининг ҳам қадрига етишига ишониш қийин. Ватанга садоқат ҳақиқатга садоқатнинг, миллатга меҳр аҳли башарга меҳрнинг ибтидосидир. Бусиз на адолат ғалаба қилади, на ҳақиқат юзага чиқади, на инсоннинг ўз шахсига эҳтироми шаклланади. Ватан меҳрини йўқотган шахс оёғи остидаги заминни йўқотади, бўшлиқда муаллақ қолади. Ватанга муҳаббат аждодлар меросига қизиқиш, миллий маънавиятдан баҳрамандлик, ўз шахсий салоҳиятига ишонч, умумбашариятга ҳурмат, келажак олдида масъуллик туйғуларини тарбиялайди. Мустақиллик маънавияти Ватанга муҳаббатдан, миллат манфаатларига садоқатдан бошланади, ҳар бир шахснинг ўз ички имкониятларини Ватан манфаати йўлида унумли ривожлантириши билан намоён бўлади. Унда миллий маънавий меросдан мукаммал баҳрамандликка интилиш умумбашарий қадриятлардан оғишмаслик, ўзга миллатлар маданияти, ўзга минтақа ва ўлкаларда эришилган илғор тажрибаларни ижодий ўзлаштириш иштиёқи билан уйғунликда тўлақонли тажассум топади. Бир сўз билан айтганда, ҳақиқий имон Ватанга меҳрдан, Ватан ва миллат, мамлакат ва халқ олдидаги юксак масъулият ҳиссидан бошланади.

Ватан поклигини сақлаш, Ватанни турли ғаразли кирдикорлардан муҳофаза қилиш, Ватан манфаатлари, миллат манфаатларини теран англаб етиб, келажак авлодга - фарзандларимизга озод ва обод Ватанни мерос

қолдириш учун барча истеъдод ва имкониятларимизни ишга солиш - бизнинг Ҳақ олдидаги энг улуғ масъулиятимиз эмасми?

2-фасл. Инсоннинг моддий борлиққа маънавий муносабати. Экологик муаммоларнинг ҳал этилишида маънавият омили.

Ватан меҳри мавҳум туйғу эмас. У Ватан олдидаги масъулиятдир, унинг келажаги, обод ва фаровонлиги йўлидаги фидойи меҳнатдир, Она-табиатга эъзозли муносабатдир. Зеро, қадам босиб турганимиз Она-тупрок бўлмаса, қайси Ватан ҳақида сўзлаш мумкин.

Бугунги кунда ҳар бир шахс ўзини инсон сифатида табиатнинг бошқа мавжудотларидан ажратади, муайян миллат вакили сифатида бошқа халқлар ва элатлардан фарқини сезади ва, ниҳоят, аҳли башар сифатида ўзга инсонлар билан умумий жиҳатлари, Она сайёранинг онгли фарзанди сифатидаги ҳуқуқ ва масъулиятлари ҳақида бош қотиради. Табиат олдида ҳар бир алоҳида шахс масъулдир, чунки у ер юзидаги халифадир, ҳар бир элат ва миллатнинг ўзи яшаб турган табиий макон - Она Ватани олдида масъуллиги бор, аммо, барибир, биз яшаб турган ер курраси ягона макон ва масканимиз экан, аҳли башарнинг унинг олдидаги масъуллиги ҳам яхлитдир. Бугунги инсон аҳлининг қудрати қаршисида табиат ожизланиб қолганлиги - умумбашарий муаммо ва умумбашарият учун таҳликали вазиятдир. Ақл - маънавиятга дахлдор, аммо маънавият ақлдан иборат эмас. Маънавият мувозанатни сақлай билишдадир ва ақлнинг бугунги қудрати инсон маънавиятининг ўзга жиҳатларига ҳам жиддий эътиборни тақозо қилади. Зотан, ақл ва худбинликнинг бирлашуви яхшиликка олиб бормади. Буни инсоннинг табиатга муносабати доирасида кўриб чиқайлик.

Бепоен коинот миқёсида инсон зоти истиқомат қилиб турган ер курраси кичик бир зарра, холос. Шу жиҳатдан қараганда, сайёрамиз аҳли башар учун яхлит Ватандир. Одам Ато ва Момо Ҳавонинг фарзандлари бугунги кунда тақдир тақозоси билан турли миллат ва элатларга бўлиниб, турли ўлкаларга сочилиб кетмишлар. Жумладан, туркий элатларнинг асл ота юрти Туркистон янги аср бошларида большевизм “дохий”ларининг ғаразли найранглари оқибатида парчалаб ташланди. Бугунги воқелик ушбу ўлкада бир қатор мустақил давлатларнинг шаклланганлиги билан ифодаланади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё деб аталаётган ушбу минтақанинг қоқ марказидан жой олиб турибди.

“Ўзбекистон” номи бугун ҳам жуғрофий ҳудуд, ҳам жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлмиш сиёсий бирлик, ҳам ушбу диёрнинг барча аҳолисини қамраб олувчи яхлит ижтимоий воқеликни англатади. Ана шу Ватан учун борлиғини бағишламаган ўзбек - ўзбек эмас. Аммо ҳамма гапни бирдан айтиб бўлмайди. Биз суҳбатни, биринчи навбатда, ўзимиз истиқомат қилиб турган атроф-воқелик, табиий муҳит, яъни Она-ерга муносабатдан бошлаганимиз дуруст. Инсон маънавиятининг биринчи ўлчови унинг Она-заминга, табиатга муносабатидир, десак муболаға бўлмайди.

Эслаб ўтиш жойизки, табиат, моддий борлиқ ҳам, маънавий моҳият ҳам бир манбага - Халлоқи оламнинг кудратига туташади, ўшанинг ҳосиласидир. Ҳаётда асли жуда оз миқдорни ташкил этувчи даҳрийларгина ҳақдирлар, илоҳий кудратга ишонган дунё аҳлининг кўпчилиги эса янглишади, деган ақида нималарга олиб келганини кўрдик. Кўпчиликнинг зиддига иш қилиш эмас, кўпчиликни тушунишга интилиш хайрли амал эканлигига иқрор бўлиш пайтимиз келди. Зотан, улуғ ажодларимиз шу йўлдан борганлар, миллий маънавиятимиз шуни тақозо этади. Ажодларимиз ақли ва салоҳиятига бовар қилсак, улар бу дунёни “суврат” деб, “мажоз” деб, “кўзгу” деб атайдилар. Дарҳақиқат, инсон дастлаб кўз очгач, дунёга, атроф-табиатга кўзгудек муносабатда бўлади, ундан ўзини излайди, ўзини табиат орқали англаб етишга интилади. Худди ана шу даврдан миллий маънавият шакллана бошлайди. Ҳар бир элат, ҳар бир халқ доимий истиқомат қиладиган макон ўзга ўлкалардан нимаси биландир фарқ қилади, ажралиб туради. Туркий элат яшаган табиат шароити, албатта, тарихда доимо бир тусда бўлмаган, туркий қавмлар Волга ва Ока бўйлари, Шимолий Кавказ, Босфор кўрфази қирғоқлари ва Онадўлида, Эрондаги Урмия кўли ва Кавказ ортидаги Куба водийси, Хуросон ва Туроннинг обод воҳалари, Тангри тоғ этаклари, Иртиш ва Энасойни ўраб турган куюқ ўрмонлар бағрида, Ўрхун ва Ёйик дарёларидан сув ичган дашту далаларда ҳаёт кечирганлар. Аммо Ғарбий Мўғулистондан Азов денгизигача, Ўрол тоғларидан Шимолий Афғонистонгача чўзилган улуғ бир сарҳаднинг кўпчилик қисмида қуёш нури мўл, Аллоҳнинг оби раҳмати танқисроқ, яйловлар беҳудуд, табиий ўрмонлар сийрақроқ, чўл ва саҳролар бепоён, водий ва воҳалар ноёброқ, тоғлар баланд, аммо абадий музликлар камроқ сақлангандир. Шулар барчаси бир бўлиб инсоннинг табиатга муносабатида ўзига хос қадриятлар тизимини шакллантирган. Ажодларимиз оби ҳаёт аталмиш сувни, бизни боқувчи она-замин тупроғини, қуёш ва унинг инсон қўлига ўрганган парчаси - оловни муқаддас санаб эъзозлаганлар. Сабаби, худди шу табиатнинг асос унсурлари инсон ҳаётини таъминловчи бош омиллар эканлиги неча минг йиллик ҳаёт тажрибасидан уларга аён бўлган.

Демак, инсон табиат, атроф-муҳитни тушунишга интилиш ва у билан амалий муносабатларга киришиш жараёнида ўз моддийлигини таъминлаб ва ўзлигини таниб борар экан, инсон ва табиат орасидаги муносабатларнинг маънавий жиҳатлари ҳақида сўз юритиш ўринлидир.

Инсон ўзликни англаш жараёнида маънавий камолотга эришади. Исломгача башарият эришган маънавий мувозанат асотир тафаккур даражасида бўлди. Асотир идроки илмий идрокдан жиддий фарқ қилади. Инсоннинг табиат билан дастлабки муносабатлари фаол моддий муносабатлар бўлиб, яхлит асотир тафаккур тизими ушбу муносабатларнинг неча минг йиллик тажрибаси натижасида шаклланди. Бу тизим “Авесто” китобида, Геродотнинг “Тарих”идаги маълумотларда, қадим туркий битикларда, халқ яратган оғзаки адабиёт намуналари, мақол ва маталларда ўз ифодасини топган.

“Авесто” китобида табиатга муносабат икки жиҳати билан намоён бўлади. Бири - табиат унсурларини муқаддаслаштириш, иккинчиси - инсоннинг табиат билан моддий яратувчилик муносабатларини муқаддаслаштириш. Масалан, Ардвисурага бағишланган бешинчи яштда сув улуғланади, унинг дон ундириши, чорва ташналигини қондириши, инсон бойлигига барака келтириб, мулкни кўпайтириши, ўлкаларни гуллаб-яшнатиши тилга олинади. Аммо бу сув мавҳум тушунча шаклида эмас, тўлиб оқаётган улкан дарё тимсолида намоён бўлади. Заратуштра макони қадим Хоразм эканини ёдга олсак, қут-барака манбаи ҳисобланган бу азим дарё Амударё(Жайхун, Ўкўз дарёси, “Авесто”даги номланиши “Дойтия”)дир.

“Авесто” матнлари мураккаб мазмунга эга. Биргина ушбу алқов (яшт) мазмунини тўлиқ олиб таҳлил эта бошлаганда неча қабат мазмунлар силсиласи очила бошлайди. Биз фақат энг қадимий мазмун қабатига нигоҳ ташлаб ўтдик. Умуман, “Авесто” мазмунини инсон маънавий такомили нуқтаи назаридан таҳлил этиш ниҳоятда қизиқарли хулосаларга имкон бериши шубҳасиз.

Геродотнинг “Тарих” асаридаги қадим асотирларни туркий битиклар билан қиёсий ўрганиш осмон, ер ва инсон муносабатлари тарзида акс этган “табиат (ер) - инсон - маънавият (осмон)” уйғунлигини аждодларимиз қандай ҳис этганлигидан хабар беради.

“Юзада кўк тангри
Остида қора ер қилинди,
Иккиси аро киши ўғли қилинди”.

деб бошланади Култегин катта битиги.¹¹⁶ “Ирқ битик”да ҳам инсон ўз тақдирини табиат кўзгусидан кидиради.

Исломгача туркий битикларда миллий тафаккур, юнонларда мантикий тафаккур шакллана бошлади. Аммо исломгача шакланган фалсафий тафаккур таркибида асотир тафаккур унсурлари кучли таъсир қудратини сақлаб қолгани ўша давр матнларида очиқ намоён бўлади (масалан, Платоннинг “идеялар дунёси”, ёки “Авесто” даги турли моддий ҳодисалар моҳияти билан боғлиқ “илоҳа”лар).

3-фасл. Табиатга мулкий муносабат. Унинг маънавий жиҳатлари.

Ислом даврига келиб инсоннинг табиатга муносабатида янги босқич бошланди. Қуръони каримнинг нозил бўлиши асотир тафаккурга охирги ҳал қилувчи зарба бўлди. Одам Ато авлодлари ер юзига халифалик масъулияти билан яратилганликлари ҳақида аниқ хабар берилди. Бу инсон тафаккурининг янги ривожланиш даражасига мувофиқ келувчи маънавий вазифа бўлиб, энди фақат яратувчилик меҳнати билан фахрланиш, ер, сув, оловни эъзозлаш кифоя қилмас эди.

¹¹⁶ А.Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 139

Ислом минтақа маданиятида аста-секинлик билан инсон онгидаги асотир тафаккур унсурлари илмий ва бадий тафаккур кудрати билан сиқиб чиқарилди. Асотир тафаккур ўрнини илмий тафаккур мустаҳкам ва асосли эгаллай бошлаганлиги сабабли энди атроф-воқелик билан муносабатларни ҳам илмий асосга қўймоқ тақозо этиларди. Бу масъулиятни тўқис-тугал англаб етиш осонликча кечгани йўқ. Бу даврдаги инсоннинг табиатга муносабатида бир неча йўналишни тилга олиб ўтиш лозим.

Биринчиси, тавҳид таълимотидан келиб чиққан ҳолда инсон ўзини табиатнинг узвий бир қисми сифатида англаб етиши бўлиб, бу ҳолат тафсилотларининг таҳлили асосан ислом маърифатчилиги вакиллари томонидан амалга оширилди.

Иккинчиси, инсоннинг ер юзида халифалиги, яъни инсоннинг табиат соҳиби эканлиги масаласи. Бу масала мулк муносабатлари билан боғлиқ равишда ислом даврида асосан фикҳ илми алломаларининг диққат марказида бўлди. Ерга, сувга, маъданларга инсоннинг мулкий муносабатлари даражаси бу йўналишдаги муҳим муаммолардан бўлиб, вақф масаласида бевосита маънавият ва иқтисод нисбатига оид масалаларга туташиб кетади.

Қуръони каримнинг “Мулк” сураси шундай бошланади: “Таборақ-аллази би-ядиҳи-л-мулк ва ҳува ало кулли шайъин қодийр” (Абдулазиз Мансур таржимаси: “(Мутлоқ) ҳукмронлик “қўли”да бўлган зот – Аллоҳ баракотли (буюк)дир ва У ҳар нарсага қодирдир”). Бу ягона Аллоҳнинг сифатидир. Бутун борлиқни у вужудга келтирган, демак, борлиқ унинг тасарруфидадир. Инсон эса - унинг ер юзидаги халифаси. Ҳар бир инсоннинг моддий борлиқни тасарруф этиш ҳуқуқи ушбу мантиқ асосида белгиланади. Адолат ҳар бир шахснинг унга Аллоҳ ато этган кудрати ва салоҳиятига яраша, меҳнатига лойиқ мулк эгаси бўла олиш ҳуқуқидадир. Инсон ўзи яратмаган, ўзи ярата олмайдиган нарсаларга мутлақ эгалик қилиши жоизми? Албатта, унинг меҳнати ва салоҳияти билан яратилган нарсалар унинг инон-ихтиёридан ташқари ўзгалар тасарруфига зўрлик ёки тазйиқ билан ўтказилиши адолатсизликдир. Табиий бойликлар эса Яратганнинг мулки, муқаддас мулк. Ер, сув, қазилма бойликлар, табиий ўрмон ва ҳоказолар Халлоқи олам томонидан ўша заминда яшовчи аҳоли фойдаланиши учун яратилган бўлиб, давлат қонунлари ва халқаро келишувлар асосида тасарруф этилмоғи лозим. Табиатни ўзбошимчалик, зўравонлик ва тазйиқ йўли билан инсон эҳтиёжига мослашга уриниш ўта хавфли тамойилдир.

Табиий муҳитга авайлаб-эъзозлаб муносабатда бўлиш, ер, сув, ҳаво поклиги фақат биз учун, бугунги авлод учунгина эмас, неча минг йиллик келгуси авлодлар учун ҳам аталган эканлигини ниҳоятда ҳушёрлик билан ёдда тутиш, демакки, ўта қатъий қоидалар билан муҳофаза қилиш лозимлиги миллий маънавиятимизнинг табаррук анъаналаридандир. Ердан, сувдан оқилона фойдаланиш зарур - маълум ҳудуд ёки дарё, сой, кўл, денгиз хусусий мулк бўлиши, яъни тўлиғича якка бир шахс инон-ихтиёрига ўтиб, ободу вайронлиги унинг иродаси, хоҳишига мутлақ боғлиқ бўлиб қолиши Борлиқ ҳақиқатига зиддир. Ҳатто давлат ёки умумхалқ мулки деб ҳисобланиши ҳам - шартли ҳолат. Шу маънода-ки, ҳеч бир давлат, ҳеч бир

халқ ўз келажак авлодини, келажак инсониятни Аллоҳ яратган табиий имкониятлардан маҳрум этишга ҳаққи йўқ. Ҳар ким бир нарсани яратса, ўша унинг мулки бўлсин - хоҳласа сотсин, хоҳласа бузиб ташласин. Аммо шундай деймиз, бу қоида ҳатто буюк истеъдодлар қудрати билан яратилган бойликларга ҳам тўлиқ даҳлдор эмас. Чунки истеъдод Аллоҳ инъом этган неъматдир, демак, бу истеъдод меваси ҳам ўз қиймати, аҳамиятига кўра қамада умуммиллий, кўп ҳолларда умумбашарий мулкка айланади. Демак, на уни яратган инсон, на бошқалар бу мулкка шикаст етказишга ҳуқуқли бўлмай қолади. Истеъдод эгасининг башарият олдида, Аллоҳ олдида алоҳида маънавий масъулияти мавжуд. У ўз истеъдодини Аллоҳнинг неъмат сифатида қадрлаши, уни ботил ҳаёллар ихтиёрига бериб қўймаслиги, беписанд муносабатда бўлмаслиги керак. Ҳар ким ўзидаги яширин истеъдодни излаши, топиши, тарбиялаб камолга етказиши, миллат ва башарият маънавий раванқи учун ҳисса бўлиб қўшиладиган воқеъ бойликка айлантириши вожибдир. Истеъдод эгаси эл эъзозига лойиқ. Ўз истеъдодларининг қадрига етмаган халқ эса, шубҳасиз, таназулга юз тутди.

Учинчи муҳим жиҳат - инсоннинг табиат олдидаги масъулияти ва табиатга меҳр масаласи бўлиб, бу муаммо “Авесто”да асотир даражасида ҳал қилинган бўлса, ислом даврига келиб кўпроқ бадий тафаккур ихтиёрига ўтди ва “мажоз тариқи” босқичида мукамал ҳал қилинди. Янги давр Европасида, айниқса, марксистлар тафаккурида, илм ва имон, ақл ва туйғу, мулк ва меҳнат, моддият ва маънавият аро зиддият, кураш етакчи ўрин эгаллаб, фақатгина ижтимоий тараққиётни инқилоблар орқали амалга ошириш эмас, балки табиатни ҳам ўзбошимчалик, зўравонлик ва тазйиқ йўли билан инсон эҳтиёжига мослаш ҳаракати расм бўлди. Ислом минтақасида алломаларимиз уйғунлик ва яратувчиликни биринчи ўринга қўйиб, ўзни ва ўзгани тушунишга интилиш, жумладан, табиат ва инсон муносабатларини асл моҳиятига мувофиқ англаб етиб, шунга яраша муомалани шакллантиришга интилдилар.

Навоий наздида табиатнинг бирор унсурига онгли равишда зарар етказиш Аллоҳга хиёнат даражасида тушунилар эди. Шу маънода Ватанга хиёнат ҳам фақат жанг пайтида душман тарафга ўтиб кетиш эмас, биринчи навбатда, Она-ер, сув, ҳаво, тупроқни қадр этмаслик, уларни булғаш, миллат мулкига зиён етказиш, авлодлар ҳаққига хиёнат қилишда деб анланган. Миллий маънавиятимиз учун табиатга муносабатда Янги даврга ўтиш босқичининг Навоийдан кейинги ривожини назарий жиҳатдан Бедил меросидан ва амалиётда Миллий Уйғониш намоёндалари фаолиятидан қидириш мақсадга мувофиқ бўлса керак. Мана шу табаррук таълимлар бугунимиз учун ҳам маънавий тарбиянинг ибтидолари ҳисобланмоғи керак. Шундагина Ватан обод, Инсон руҳи пок ва баркамол бўла бориши мумкин.

13-боб.

Инсон ва шахс. Оила маънавияти.

1-фасл. Инсон қадри ва Шахс масъулияти.

Инсон ва маймун орасида қандай фарқ бор? Марксизм асосчилари тахминий мулоҳазаларга таяниб, маймунни бевосита инсонга аждод қилиб кўрсатдилар¹¹⁷. Бу фараз на мантикий, на илмий-амалий ишончли далиллар топмади. Аммо шундай бўлса ҳам биз Аллоҳнинг бу икки махлуқи орасида муайян нисбат бор деб ўйлаймиз. Маймун Аллоҳнинг халифаси бўлмиш Инсонга ибрат учун яратилган. Дарҳақиқат, улар - ўхшаш. Қўл, оёқ, бош... Йирик маймунлар жуссаси ҳам, икки оёғда юра олиши ҳам инсонга монанд. Фақат маймун ҳар қандай ҳайвонот дунёсининг вакили каби инстинктга бўйсуниб, ўйсиз яшайди. Мен бу дунёга нима вазифа билан келдим, деб ўзига-ўзи савол бермайди. Унда ор-номус, ҳаё-андиша, имон-диёнат йўқ. Бу нарсаларни ҳеч ким маймундан кутмайди ҳам. Халқимиз тақлидчини бежиз маймунга ўхшатмайди. Чунки ҳар бир Инсон ўз мустақил тафаккури, маънавияти, имони ва иродаси билан, яратувчилиги ва масъулияти билан Шахсдир. Эчкида соқол бўлгани ёки тўти гапиргани билан инсон бўлиб қолмайди.

Ҳар бир Инсон зотида "билқувва" (яъни потенция даражасида) маънавий камолот имкони бор. Аслида **Инсон**, бизнинг мавзу нуқтаи назаридан, **маънавий камолот имкониятига эга бўлган моддий мавжудотдир**¹¹⁸. Инсоннинг ижтимоий мавжудот эканлиги ҳам унинг маънавий камолот имконига эга эканлигидан келиб чиқади. Бу –умуман инсон моҳияти.

Шахс – ўз маънавий камолот имкониятларини юзага чиқара бошлаган инсон. Бу ҳодиса – ўзликни англаш деб айтилади. Демак, Шахс – ўзлигини англай бошлаган инсон, дейиш ҳам мумкин.

Ҳуқуқшунослар тилида “жисмоний шахс” ва “ҳуқуқий (юридик) шахс” тушунчалари мавжуд. Худди шунга монанд маънавият нуқтаи назаридан ҳам шахс тушунчаси икки ҳолатни кўзда тутаяди. Биринчиси, биз ҳар бир инсонга шахс сифатида ёндошувимиз зарурати. Чунки ҳар бир инсоннинг шахс бўлиш имконияти бор. Бу имконият унга яралишдан Халлоқи олам томонидан берилган. Шундан келиб чиқиб, биз ҳар бир инсонга Шахс деб қарашимиз жоиз, зоҳирий кўз билан боқиб, ундан хатолар излашимиз, унда маънавий ноқислик кўришимиз Инсон одобига, маънавият талабларига хилофдир. Баъзан дилидаги яширин хазинани неча йиллар Инсон ўзи билмайди, унга ташқаридан кўз ташлаб, биз қайдан биламиз.

Биз олдинги бобларда **қадр** тимсол-тушунчасининг **маънавият, иқтисод ва сиёсат** соҳаларида аксланиши ҳақида умумий бир тарзда гапириб ўтдик. Ҳаётда ҳар бир инсон ўз кадрини умумий бир тарзда эмас, муайян ва аниқ ўлчовларда англаб етмоғи керак. Ҳақиқий Шахс даражасига етишган

¹¹⁷ Физика-математика фанлари доктори, профессор Абдулла Аъзамовнинг ёзишига кўра, ўз вақтида Чарльз Дарвиндан сизнинг назариянгиз тарғиботчилари одамнинг маймундан пайдо бўлганини даъво қилишмоқда, сиз бунга нима дейсиз деб сўрашганда, олим менда бу хусусда етарли илмий далиллар йўқ, деб жавоб берган экан. Аслида бу ғоя Дарвин асарларида эмас, Ф. Энгельснинг “Маймуннинг инсонга айланишида меҳнатнинг роли” асарида олға сурилган.

¹¹⁸ Аслида Борлиқдаги мавжудотлар **моддий ёки ғайримоддий** (масалан, фаришталар) бўлиши мумкин. **Моддий мавжудотнинг ўзига хослиги у макон ва замон кесинишда муайян ўрин эгаллаши билан белгиланади.**

инсон ўз қадрини, шу билан бирга ёруғ оламдаги барча ашё ва мавжудотлар қадрини муайян даражада англаб етган, шу асосда жамиятнинг фаол аъзосига айланган инсон бўлади. Аммо инсоннинг фазилатларига қараб (имон-этиқоди, илми, амалий кўникмалари, ахлоқий сифатлари ва ҳоказоларга кўра) кадрланиши ўз-ўзидан моддий эмас, маънавий кўринишда бўлади. Моддий кадрланиш эса илмнинг амалга татбиқ этилиши билан боғлиқ. Инсон ўз имкониятларини амалга татбиқ этишдан аввал ўз қадрини илм босқичида англаб етиши лозим. Бу билим амалий фаолиятда икки шартга риоя этишни тақозо этади. **Биринчи шарт** - инсон ўз қадрига номуносиб ишни ўзига раво кўрмаслиги керак, яъни ўз илм савияси, имони, жамиятдаги мавқеига номувофиқ амални содир этмаслиги керак. Иккинчиси - инсон ҳеч ким билан ўз қадрига нолойиқ шароитларга рози бўлиб битим тузмаслиги керак, кенгроқ маънода олганда, ўзганинг унга нисбатан нолойиқ хатти-ҳаракатлар содир этишига йўл қўймаслиги лозим.

Инсон ўзи ва ўзга қадрини таққослаб ўзаро муомалаларга киришганда, маънавиятдан сиёсатга ўтилади. Инсон ўз моддий табиатини ҳам ҳисобга олиб, ўзгалар билан муносабатга киришувида иқтисодий муносабатлар юзага келади. Аммо, билиб қўйиш керакки, инсон иқтисодий, сиёсий ва маънавий майдонда доимо бир хил кадр топа бермайди. Инсон маънавий камолотини белгиловчи омиллардан бири унинг ушбу уч йўналишда ўз қадрини уйғун сақлай билиши билан ҳам белгиланади. Маънавий камолотни фақат маънавият йўналишда ўз қадрини юксалтира билиш деб тасавур этиш - бир ёқламалиқдир.

Борлиқ ўзи тавҳидни (ягоналикни) тақозо этади. Бу ягоналикда энг ибтидоий маконда силжиш ҳаракатидан энг олий маърифат йўлларигача бир пайтнинг ўзида мавжуд. Фақат инсоний мантиқнинг муайян даражада чекли эканлиги боис, биз тасаввур этган замон ва маконда ҳар бир нарса-ҳодисанинг ҳар бир ҳолати камолотнинг муайян босқичи доирасида тасаввур қилинади.

Аллоҳнинг барча китобларида уқдирилган, аждодларимиз асрлар давомида англаб етган ва имон келтирган Борлиқ ҳақиқати Тавҳид ҳақиқатидир. "Тавҳид" сўзининг маъноси ягоналик ва яхлитлик, яъни миллий маънавиятимиз талқинига кўра, дунёдаги жонли ва жонсиз, ҳаракатда ва сокинликда кўринган, ўтмиш, бугун ва келажакка оид нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, ягона манба ва маншага оидлиги, уйғунлиги ва яхлитлигидир. Бу моҳият аждодларимиз меросида "вахдатда касрат, касратда вахдат"(бирликда кўплик, кўпликда бирлик) жумласида ифодаланади. Тавҳид ҳақиқатининг моҳияти шундаки, **Борлиқнинг ҳар бир узви, қисми, зарраси ўзгалари билан боғлиқ, ўзаро алоқадордир. Шу сабабли Борлиқдаги ҳар бир зарра ўзгариши бутун Борлиқни ўзгартиради, ҳар бир заррадаги ўзгариш эса, ўз навбатида, бутун борлиқдаги ўзгаришдан келиб чиқади.** Бу умумжаҳоний қонуният аро **Инсон зотига алоҳида имтиёз ато этилган - унинг иродаси эркин, унга онгли ва ихтиёрий ҳаракат қилиш имкони берилган. Демак, онгли ва**

хур зот сифатида Инсон ҳар бир қадами учун бутун Борлиқ олдида масъул, ҳар бир хатти-ҳаракатига Аллоҳ олдида жавоб беради.

Маънавият шу сабабли ҳам аввало масъулиятдир.

Аллоҳ мўминга беш вақт намозни фарз қилган. Бу инсоннинг ўзи учундир, Халлоқи оламнинг бизнинг ибодатимизга эҳтиёжи йўқ. Мўмин киши беш вақт намозда руҳан покланади, маънавият нуқтаи назаридан, намоз ҳар бир мусулмоннинг ўз қилган ишлари, қўйган қадамлари учун ягона Аллоҳ олдида сарҳисобидир. Ҳар бир саждага бош қўйган инсон Ҳақ олдида юзма-юз туриб, бугун мен Борлиқ ҳақиқати олдидаги масъулиятимни қандай адо этдим, деб ўз кўнгли олдида ҳисоб беради, сабаби, унинг кўнгли ягона Ҳақнинг маконидир.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз мавқеи ва мақомидан келиб чиқиб, доимо бир нарсани бизга - юртдошларига таъкидлашдан чарчамайди. Ҳар бир инсон "ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам ирода"га, яъни бир сўз билан айтсак, мустақил маънавиятига эга бўлмоғи керак.¹¹⁹ Маънавият инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатида ўз ифодасини топади. Унинг яшаш тарзи, қилган ишлари, яратган асари, меҳнатининг натижалари атроф-воқеликка муносабати - барча-барчаси инсон маънавиятининг кўзгусидир. Олимнинг кашфиёти, шоирнинг шеъри, бастакорнинг мусиқаси маънавий дунё даракчиларидир. Аммо дид бўлмаса, идрок ва билим етишмаса, уларни сезиб олиш, англаб етиш мушкул. Демак, ўзганинг маънавий камолот даражасини ҳис қилиш учун ўзингда ҳам етарли савия, баркамоллик бўлмоғи зарур.

2-фасл. Ирсият, руҳият, маънавият. Инсон табиати ва Аллоҳнинг иноятлари.

Мустақил шахс - маънавий камолотнинг муайян даражасига етишган инсондир. Маънавий камолотнинг чегараси йўқ. Шу сабабли унинг муайян даражаси деганда нимани тушунмоқ керак? Бу йўналишда бирор аниқликка эришиш учун суҳбатни инсон табиати ва унга маънавиятнинг нисбати мавзусидан бошламоқ мақбул кўринади.

Ўздакликдан ўсмирликка ўтишда инсон руҳининг мустақил "мен"лиги шаклланар экан, унда ўз моддий мавжудлигига нисбатан масъулият ҳисси пайдо бўлади. Шу даврда у изланади, "Мен кимман?" деган савол уни қийнайди. Бу саволга инсоният тарихида турли жавоблар мавжуд. Масалан, даҳрий-материалист айтади: "Сен бошқа барча жонзотлар янглиғ биологик мавжудотсан, еб-ичиб, уйланиб, ўзингдан зурриёт қолдириб, бу дунёдан тугал ўтиб кетасан, Шу сабаб - дунёдан оладиганингни олиб қол, бахт - оний лаззатдадир". Марксист айтади: "Сен ёки пролетариатсан - дунёдаги барча ўзинг сингари йўқсиллар билан бирлашиб, хусусий мулкка қарши аёвсиз кураш олиб борсанг - авлодларинг коммунизмда яшайди ёки сен буржуа

¹¹⁹ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 86

синфи вакилисан, феодал сингари, кулдор сингари тарихан ўткинчисан, агар ихтиёрий равишда ўзлигингдан кечмасанг, аёвсиз синфий курашда йўқ қилинасан." Динни зоҳирий талқин этувчи айтади: "Сен Аллоҳнинг бир ожиз бандасисан, Яратгандан кўрқ, унга ибодат қил, жаннатга тушасан." Бошқа турли талқинлар ҳам кўп. Умумлаштириб айтсак, бу борада ҳар бир инсоннинг ўз қарашини бор дейиш ҳам мумкин.

Тавҳид имони асосида шаклланган миллий маънавиятимиз учун аёвсиз "қарама-қаршилик" ва улар орасидаги "муросасиз кураш" тушунчалари моҳиятан ётдир. Жумладан, шахс ва жамият, миллат ва башарият манфаатлари биз учун ўзаро зид эмас, балки уйғун ва моҳиятига кўра бир-бирига мувофиқ бўлиб, уларни зидлаштириш қандайдир ёвуз кучларнинг қабих найранглари эмас, балки кўпроқ ҳодисаларни фақат ташқаридан, юзаки бир тарзда кўриб, улар моҳиятидаги ўзаро туташликни пайқамай шошқалоқ хулосалар чиқариш натижасидир. Асли воқелик, Моний тасаввур қилганидек, эзгулик ва ёвузликнинг мутлақ кураши асосига қурилган эмас, биз дуч келган зиддиятларнинг аксарияти эса, агар чуқурроқ таҳлил этилса, ягона Аллоҳ ҳақиқатини инсонлар ноқис тушунганлиги, охиригача мулоҳаза юритишга тобу тоқати етмаслиги, жиддий риёзат чекишга бўйни ёр бермай, муаммоларни енгил-елпи зоҳирий ҳал қилиб ўтиб кетишга мойиллиги туфайли юзага келиши маълум бўлади.

Инсоннинг яралиши ҳақида, унинг табиатидаги азалий мураккабликни изоҳлаб, Алишер Навоий ёзади:

... Ўйлаким душман яротиб ўтқа сув,
Елни ҳам туфроққа айлаб адув.
Сунъидин кўргилки мундоқ тўрт зид,
Бўлуб инсон хилқатида муттаҳид...¹²⁰

(Мазмуни: Ўйлаб қара, Халлоқи олам сувни оловга душман қилиб яратди, шамолни ҳам тупроққа ёв қилди, аммо яратувчининг қудратини кўргилки, ана шу бир бирига зид тўрт унсур инсон вужудида бир бутун бўлиб бирлашди.)

Бу ерда моддий дунёнинг, табиатнинг тўрт асосий тўрт унсури (элементи), уларнинг бир-бирига зидлиги ва инсон жисми ушбу кўпқутбли зиддият ҳолатидаги унсурларнинг ўзаро уйғунлашуvidан вужудга келгани ҳақида таъкидланиши бежиз эмас.

“Зубдат ул- ҳақойиқ” рисоласида Азизуддин Насафий шу ҳақиқатни илмий тил билан баён қилган. У ўзидан олдин ўтган алломалар фикрини умумлаштириб, инсон мизожини белгиловчи тўрт моддани табиатнинг тўрт унсури билан мувофиқлиги ҳақида ёзади. Унинг фикрича ўт (савдо) - тупроқ мизожига, балғам - сув мизожига, қон - ҳаво мизожига ва сафро - олов мизожига мувофиқ келади. Маълумки, инсон озиқланади ва озуқа унинг

¹²⁰ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991 с.19 (Насрий баён муаллифи Ш. Шарипов)

танасига ҳазм бўлиб, инсон жисман ўсади. Ўсиш хусусияти туфайли инсон жонсиз табиат, яъни маъданлардан фарқ қилади. Ана шу ўсишни бошқарувчи механизмни “Зубдат ул- ҳақойиқ” муаллифи **ўсимлик руҳи** деб атайди. Ўсимлик руҳи жонли табиатдаги турли кўкатлар, дарахтлар ва инсон учун умумийдир. Дарахтлар ўсади, аммо мустақил равишда ўз маконини тез ўзгартира олмайди, бошқа жонзотлар билан фаол мулоқотга кирмайди. Бу хусусиятлар энди ҳайвонга хос бўлиб, шу сабабли инсондаги сезгиларни - кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид ажратиш, бадани билан сезиш хусусиятлари **ҳайвон руҳига** оид ҳисобланади. Сезги органлари ҳайвон руҳини кўзғотади. У туфайли инсонда манфаатдорлик ва ҳузурланишга интилиш, зарар ва хатарга қарши кўзғалиш пайдо бўлади. Насафий улардан биринчисини ҳирс (нафс), иккинчисини ғазаб қуввати деб атайди.¹²¹ Булар ҳайвонларнинг ҳаёт фаолиятида етакчи ўрин эгалловчи хислатлардир. Бугунги кун Европа фани уларни инстинкт деб атайди. Демак, шахсий фойдани ва зарарни билиб, биринчисига табиий интилиш ва иккинчисига қаршилиқ кўрсатиш ҳали инсонликдан дарак эмас, балки инсоннинг ҳайвонлар билан умумий томони экан.

Тараққиётнинг материалистик талқинида механик ҳаракат, физикавий ўзгаришлар, кимёвий жараёнлар заминида биологик ҳаёт вужудга келиши таъкидланади. Ўсимликлар ва жонзотлар қатори инсон ҳам биологик мавжудот сифатида тан олинади. Аммо ушбу биологик мавжудот жамоа бўлиб яшаш хусусиятига эга ва шу сабабли у бир пайтнинг ўзида ижтимоий мавжудот ҳамдир. Гўё ушбу мантиқда ҳеч баҳсга ўрин қолгани йўқдек. Аммо бир савол борки, унга материализмда ҳеч қачон қониқарли жавоб топилмайди: "Нега материя ҳаракатланади ва нега айни камолотга интилади, борган сари мураккаб жараёнларга киришиб, бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиб, юксалиб боради? Юксалиб қаергача боради ўзи?" Ана шу саволларга Тавҳид таълимоти мукамал жавоб беради. Юксалишнинг сири бу ёруғ оламнинг яралиши билан боғлиқ. Олам яралишидан мақсад ўзи юксалишдир.

Насафий мулоҳазаларини кузатишда давом этамиз. Ҳайвон руҳи фақат атроф-воқеликдаги аниқ (конкрет) нарса-ҳодисаларни идрок этади, уларнинг ўзига кўриниб турган фойда-зарарини англайди. **Инсон руҳи** эса моддий муайян нарсаларни ҳам, улар ортидаги умумийликни ҳам англаб ета олади. Ушбу хусусияти туфайли у имон, эътиқод эгаси бўла олади, иродасини эркин идора эта олади, онгли равишда риёзат чекишга қодир, Борлиқ моҳиятини англаб етишга, яъни маърифатга ва меҳрга қодир. Инсонда тақводор бўлиш, нарсалар моҳиятини англаб етувчи олим бўлиш, ориф ва ҳатто валий даражасига етиб каромат кўрсатиш имкони ҳам мавжуддир. Ҳақ таоло набий ва расул (пайғамбар)ларни инсон зотидан танлади, уларни илоҳий ҳақиқатга дохил бўлиш даражасигача мушарраф этди.

Инсон аталган мавжудот учун ирсият белгиси ҳам бегона эмас. Унинг руҳияти икки асосда шаклланади. Бири - ирсият ва иккинчиси ижтимоий

¹²¹ Азизиддин Насафий. Зубдатул ҳақойиқ. Т.-“Камалак”-1995, с. 36

таъсир ва тарбия. Европа илмида ирсият фани бугунги кунда юксак ривожланиш нуктасига кўтарилган, шу сабабли биз бу соҳага кўп ҳам дахл қилмаганимиз маъкул. Аммо миллий маънавиятимизга оид бир ҳикмат борки, уни эслаб ўтмасак, маънавият ҳақида мулоҳазаларимиз мукамал бўлмайди. “Ҳаромдан ҳазар” дейди халқимиз. Ҳар бир инсон бу синов дунёсида ҳалолга интилиб, харомдан четланиб яшашга уринмоғи лозим. Бу маънавият қондасининг ирсиятга икки жиҳатдан бевосита алоқаси бор.

Биринчиси шуки, эр киши аҳли оиласини, фарзандларини ҳалол касб билан едириб-ичираяптими, ёки харом-харишдан ҳазар қилмасликка ўргатаяптими? Харомдан бўлган ҳар нарса харомга тортади. Инсоннинг хулқига харом аралашса, унда харом ишларга мойиллик уйғонади. Демак, фарзандини ҳалол ризқ билан боқмаган киши унинг маънавий камолини ҳам хатар остига қўяди. Ирсият бузилади.

Мусулмонлар учун бир қатор моддий ва ғайри моддий тақиқлар мавжуд, яъни уларга баъзи таом, ичимлик, гап-сўз, хатти-ҳаракатлар харом қилинган. Қуръонда аниқ айтилган истеъмол учун харом ҳисобланувчи нарсалар шахс маънавиятига ҳам бевосита, ҳам билвосита таъсир қилади. Масалан, маст қилувчи ичимликлар инсон маънавиятига ҳам бевосита уларни ичган пайтнинг ўзида салбий таъсир ўтказиб, турли ғайри ахлоқий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, ва энг хавфлиси, келажакда ичувчининг фарзандлари ирсиятида жиддий қусурлар шаклланишига сабаб бўлиб, зурриётини бахтиқаро этиши, жамиятнинг маънавий ҳаётига ҳам зарар келтириши мумкин.

Биз ичкилик, тўнғиз гўшти сингари таомлардан ўзини тиймаганларни қоралаймиз. Аммо баъзан мусулмонлик даъво қилган ҳолда Аллоҳ китобида рўйи рост тақиқ этилган кўп хатти-ҳаракатлардан ўзимизни тиймаймиз. Жумладан, ёлғон сўзлаш, ғийбат, тухмат, ўзга ҳаққига хиёнат, тамаъгирлик, кибру ҳаво, турли маънавий бузилишлар исломда ва миллий маънавиятимиз анъанасида кескин қораланиб келинишига қарамай, кечаги кунимизда, очиғи, одатий кўникмаларга айланиб қолаётган эди ва бугун ҳам улардан батамом фориғ бўла олганимиз йўқ. Энг ачинарлиси, биз уларга шунчалик кўникиб қолганмиз-ки, ўзимиз қилмаган тақдирда ҳам ўзгалар қилмишига мураса билан қараймиз. Асли биз бепарво қарайдиган бундай иллатлардан сақланиш ҳар бир инсон учун маънавий нуктаи назардан баъзи моддий тақиқлардан муҳимроқдир (ўз вақтида Исо алайҳиссалом ҳам буни таъкид этган эдилар). Айниқса, порахўрлик ва зинокорлик энг хавфли ва ашаддий фасод бўлиб, инсон маънавиятини буткул хароб этувчи омиллардандир. Баъзилар қонунга чап бера олса, кўнгли хотиржам бўлади. Аммо фосиқ киши ўз қилмишларини Ҳақдан ва халқдан яшира оладими?

Иккинчи жиддий муаммо никоҳнинг муқаддаслиги масаласига доир. Маълумки, исломда зино, яъни эркак-аёлнинг никоҳсиз қўшиливи энг оғир гуноҳлардан (гуноҳи кабиралардан) ҳисобланади. Бунинг сабаби, эркак ва аёл табиатидаги зотий фарқлар билан изоҳланади. Ҳаётда эр киши табиатан эркинроқ яратилган. Шу сабабли унинг маънавий масъулияти ҳам жиддийроқ. Эркак ва аёлнинг бирга яшашга аҳдлашуви, кўпчилик халқлар

одатига кўра, жумладан, исломда ҳам гувоҳлар иштирокида Аллоҳнинг номи билан расмийлаштирилади ва тўй бериб элга овоза қилинади. Чунки расмий никоҳсиз дунёга келган бола кўпинча жамиятда ўз муносиб ўрнини топмайди, ўзини маънавий камситилган ҳис қилади. Бу номукаммаллик туйғуси унинг хотирида жамиятга зид иш тутиш тамойилини пайдо қилиши мумкин. Бадиий адабиётда ҳам бунга талай мисоллар мавжуд. Агар бундай шахслар кўпайса, жамият ҳаёти издан чиқиш хавфи туғилади. Шу сабабли ҳар бир инсон келгуси авлодлар ҳаққи ўз ҳаётини аввалбошдан тўғри изга солишни режалаштирмоғи ва бу йўлда масъулият билан иш тутмоғи лозим. Жаҳоннинг баъзи мамлакатларида никоҳ масаласига муносабат ўзгариб бормоқда. Инсоннинг жисмоний ва маънавий балоғати орасидаги нисбат билан боғлиқ бу муаммони аҳли башар жиддий ўйлаб кўрмоғи жоиздир.

Аллоҳ инсонни ўзининг эрка бандаси, халифаси - яъни бу дунёдаги ўринбосари қилиб яратган экан, унга жуда кўп иноятлар ато этган. Масалан, ирода эркинлиги. Инсон ҳайвонликка қараб юрадимиз ёки олий маънавият сари интиладимиз - ўзи танлаб олади, биров уни мажбур қилмайди.

Иккинчи бир имконият - илм, дунёни билиш қобилияти. “Қисаси Рабғузий”да баён қилинишича, одам яралишида фаришталар Азозилнинг сўзига кириб, Одамни ғийбат қиладилар. Шунда Оллоҳ таоло Одамга “Асмо”илмини ўргатиб, сўнг фаришталарга қатор нарсаларни кўрсатади ва “ушбу нарсаларни отини билсангиз айтинг”, деб мурожаат қилади. Фаришталар, “биз буларни билмаймиз”, деб ожиз қоладилар. Шунда Одамга буйруқ бўлади, у кўрсатилган нарсаларни бирма-бир “бу тош, бу сув, бу дарахт” деб дона-дона айтиб беради. Аллома юртдошимиз ёзади: “Хитоб келди: “Эй фаришталар, сизларга айтмадимму ман билганни сизлар билмассиз деб. Эмди сизга маълум бўлдиким, Одам олим турур, сиз обидсиз. Менинг ҳазратимда минг обиддан бир олим фозилроқ турур. Қайда обид эрса, олимга хизмат қилмоқ керак. Ул махдум бўлсун, сизлар ходим бўлунг. Ул масжид бўлсин, сизлар сожид бўлунг. Одамга сажда қилинг”¹²² Шундай қилиб Рабғузий Қуръони карим оятларига таянган ҳолда, инсоннинг улуғлиги унинг дунёни билиш қобилиятида, илмида деб хулоса қилади.

Аллоҳнинг яна бир инояти - инсон руҳининг бақога дахлдорлигидир. Барча жонзот ўлгач, тупроққа қоришиб кетади. Инсон танаси ҳам шу жумладан. Аммо инсон руҳи абадиятга дахлдор. Чунки инсонда яратувчилик қобилияти бор. У моддий ва маънавий бойликлар яратади. Шу билан ўзини абадиятга дахлдор этади. Инсон ўзининг жисмоний ўлимини билади. Баъзи калтафаҳм моддиюнчилар унинг жисмоний ўлимини руҳият учун ҳам сўнгги нуқта деб тушунадилар. Ваҳоланки, ушбу талқин инсонни ҳайвон билан тенглаштирувчи, уни алоҳида моҳият сифатида инкор қилувчи бадбин ёндошувдир. Инсон маънавияти физиологик эҳтиёжлар даражасидаги нарса эмас. Инсон ўз жисмоний ўлимини, бу имтиҳон дунёсига фақат бир марта келишини билиш баробарида, руҳнинг абадиятга дахлдор эканини ҳам ҳис қилар экан, унда маънавий камолот истаги пайдо бўлади. Ана шу имкон,

¹²² Рабғузий, Қисаси Рабғузий, 1-китоб, Т., «Ёзувчи» -1990, с.20

яъни алоҳида шахсинг маънавий камолот имкони инсон учун Аллоҳнинг энг улуғ иноятидир. Ушбу имкон туфайли инсоният ўзгача бир эзгу олам - **Маънавият олами**га дахлдор бўлади ва унинг руҳи мангулик касб этади.

Тавҳид моҳиятини англаб етган инсон қалбида улуғ бир туйғу - **меҳр туйғуси** уйғонади ва унинг бутун борлигини чулғаб олади. Меҳр туйғуси санаб ўтилган уч буюк имконни ўзаро уйғунликда бирлаштириб, инсон кўнглини, Навоий ибораси билан айтганда, **“ҳақиқат асрорининг ганжинаси”** га айлантиради. Зеро, бу уйғунликсиз **Маънавият олами** зухур этмайди.

3-фасл. Одоб, ахлоқ, маънавият. Маънавий тарбия восита ва усуллари поғонадорлиги.

Биз болага одоб ўргатамиз. “Қани амакингга бир салом бергин”, деймиз. Одоб маънавиятимизнинг либосидир. Баъзи ҳолатларда либосга қаттиқ эътибор берилади. Масалан, дипломатия одобининг ўз қонун-қоидалари бор. Баъзан эса маънавият фидойилари умуман либосга эътибор бермайдилар. Тасаввуфнинг маломатия тариқида ҳатто ички кибрни енгиш, риё (иккиюзламачилик, мунофиқлик)дан қочиш учун ташқи одобга зид ишлар қилганлар. Нотаниш инсон биринчи бўлиб, қадди-қомати, хусни, кийиниши ва одоби билан диққатимизни тортади. “Вой, анови кишининг кўполлигини, кийган кийими ҳам бир аҳвол экан”, дейишади расида қизлар бир-бирига шивирлашиб. Ёки навқирон йигитлар ўтиб кетаётган гўзал чехрага маҳлиё бўлишади. Унинг сарв қомати, дид билан кийиниши, лола юз, сунбул сочлари, хумор кўзу қуюқ киприк, ҳилол қошлари нигоҳимизни яшнатади. Агар бунга ҳаё ва андиша ҳам қўшилса, кўнгилни тамом забт этди, деяверинг.

Инсонни таниш одобдан бошланса, у билан мулоқот давомида ахлоқий хислатларини била борасиз. Ваъдага вафо қиладими, дўстга садоқати қандай, ҳиммати ва саҳовати, журъати ва шижоати, ўқтамлиги ва орияти - барча ахлоқий фазилатлари бирма-бир кўз олдингизда намоён бўла боради. Бу фазилатлар мажмуи замирида эса яхлит шахс маънавияти нурланади.

Ахлоқ маънавиятга нисбатан сурат, ташқи жиҳат бўлса, одоб ўз навбатида ахлоқий фазилатларнинг юзага чиқишидир. Шу сабабли инсонни англаб етиш одобдан ахлоққа, ахлоқдан маънавиятга қараб теранлашиб боради. Аммо шу билан бирга ахлоқ одобга нисбатан, маънавият эса ахлоққа нисбатан кенг қамровли моҳиятлардир. Инсон одоби унинг барча ахлоқий фазилатларини намоён эта олмаганидек, шахсинг барча ахлоқий сифатларини бир ерга жам этганда ҳам барибир, унинг маънавий дунёсини тўлиқ қамраб олган бўлмайсиз. Асли маънавият Ҳақ нурунинг кўнгил кўзгусида акс этиши бўлганлигидан муайян маънода кўнгил эгасининг ўзига ҳам охиригача маълум эмасдир, ғайбга туташдир. Алломалар инсон кўнглини тилсим атайдилар. Кўнгил кўзгусидаги маънавият нури туфайли ҳар бир инсон ўзи сеҳрли тилсимга айланади, моҳиятан чексизлик касб этади.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асаридан юқорида бир парча келтирган эдик. Энди унинг давомига эътибор қаратамиз:

“... Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
Они айлаб халқ ичинда беэваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.
Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзиға тилисм.
Ҳам тилисм ул маҳзан узра, ҳам амин,
Офарин сунъунгға, эй жонофарин.
Айлаганда розининг ганжини арз,
Не само айлаб қабул, они не арз,
Ғайри инсонким қилиб они қабул...”¹²³

(Мазмуни: Бутун оламини яратишдан мақсад Инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йўқдир. Унинг кўнгли Ирфон хазинаси бўлди ва бу тилсим ичида Ҳақ ўзини яширди. Шундай қилиб, бу ажойиб жисм, яъни инсон вужуди махфий хазина сирини ўзида яширган ва ул хазинани сақловчи тилсимдир. Инсон ҳам бағрига хазина яширган тилсим, ҳам ул хазинанинг посбони, ишончли эҳтиётловчисидир.

Эй инсонга жон бахш этувчи, бундай яратган мўъжизангга офаринлар бўлсин! Ҳақ ўз сирининг хазинасини таклиф этганда, на ер, на осмон уни қабул этишга ботинмадилар, фақат инсонгина уни қабул этди...)

Демак, инсон кўнгли ирфон хазинаси, Ҳақ сирини ўзида яширган тилсим экан. Инсон шу сабабли буюқдир. Ирфон Ҳақ сирини қалб билан англаб етиш бўлиб, унга эришган шахс Ориф дейилади. Ҳақ сири Тавҳид маърифатидир. Тавҳид - ягоналик, яъни бутун борлиқнинг ягона, яхлит моҳияти. Бу олий ҳақиқатни бутун кўлами ва теранлиги билан тушуниб етиш осон эмас. Бунинг учун инсон атроф-воқелик, табиатга, ўзга инсонлар, башариятга, Ватан ва миллатга, ота-она, фарзанд, дўстга нисбатан ҳуқуқ ва бурчларини мукамал англаб етмоғи, ўзининг ички қудрати ва салоҳияти, руҳияти, ирода ва ҳимматини қалбан ҳис қилмоғи зарур. Ҳар бир инсон бу ёруғ оламга, бу синов майдонига бир олий вазифа билан келган. Ўша асл вазифаси нима эканини топа билмаса, тушуниб етмаса, бу дунёдан нотамом ўтиб кетмоғи мумкин.

Дунёдан нотамом ўтмоқ баайни,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ -

деб огоҳлантиради улуғ шоир.

Руҳ тарбияси ва унинг ирсиятга таъсири ҳақида аждодларимиз кўп ибратли китоблар қолдирганлар. Жумладан, XIII асрда яшаб ўтган Шайх

¹²³

Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с. 19.

Нажмиддин Кубронинг истеъдодли муриди Нажмиддин Доя қаламига мансуб “Мирсод ул-ибод мин ал-мабда илал-маод”(Аллоҳ бандаларининг бошланғичдан тугалланишгача бўлган ҳаёт йўли) рисоласида руҳшунослик ва инсон маънавий такомиллиги ҳақида муфассал таҳлил ва мулоҳазалар мавжуд. Бу китобнинг миллат маънавий такомиллигига таъсирини билган Хоразм хони Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) XIX асрда махсус топшириқ бериб уни форс тилидан ўзбекчага ўгиртирган ва китобат эттирган. Рисоланинг биринчи боби - дебоча, 5 фаслдан иборат иккинчи боби эса инсон руҳининг табиати, руҳ ва тан нисбати каби масалаларга оид бўлиб, моҳиятан руҳшуносликка муқаддимадир. Китобнинг энг асосий қисми - учинчи боб - 20 фаслни ўз ичига олади. Унда инсон тарбиясининг асосий масалалари қамраб олинган. Олимнинг фикрига кўра, энг аввало, инсон танасини тўғри тарбияламоғи лозим. Муаллиф танани руҳнинг ғилофи (қолипи) деб ҳисоблайди. Уни пок тутмоқ, ҳалол меҳнатга, тўғри турмуш тарзига одатлантирмоқ лозим. Иккинчи навбатда, руҳиятни(кўнгилни) покламоқ талаб этилади. Ушбу биринчи босқич, Доянинг тасаввурига кўра, шариат босқичидир. Уни темир маъдани (рудаси) дан соф темир моддасини ажратиш олиш жараёнига қийинчилик мумкин. Иккинчи босқич, яъни пўлат эритиш, ундан кўзгу ясаш, тоблаш ва сайқаллаш ишлари моҳир усталарнинг зукко маҳоратини талаб этади. Шу сабабли ўтмишда бу юмушлар тариқат сулуқларида, улуғ шайхлар назоратида амалга оширилган. Тариқат, яъни маънавий камолот йўли, инсон нафсига қайта ишлов бериб, уни аввал мумдек юмшатиб, кўнгил (дил) ойнасини бунёд этувчи оловли кўрага ўхшатилади. Кўнгил кўзгусига шундай сайқал бериш лозимки, у ўзида илоҳий нурни акслантириб, ой сингари ўзи ҳам атрофга нур тарата бошласин. Албатта, ҳар бир инсон мустақил ва самимий равишда бутун вужуди билан Борлиқ ҳақиқати сари интилмас экан, ҳеч қандай маънавий камолотга эришиб бўлмайди. Маърифат жараёни руҳиятда кечади, ташқи воситалар бир кўмак, холос.

4-фасл. Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулияти. Оила маънавий муҳити. Шахс, миллат, башарият.

Шахс маънавиятининг турли қирралари бор. Уларнинг ҳар бири хусусида алоҳида тўхталиш, алоҳида таҳлил зарур. Аммо бу мавзуларни бир китобда қамраб олиш имкондан ташқари, зеро шахс маънавиятининг муфассал таҳлили катта-катта рисоаларни талаб этади. Биз бу ўринда, ҳам намуна сифатида, ҳам бугунги шароитда ниҳоят даражада долзарблигини назарда тутиб, фақат бир муаммога тўхталиб ўтамиз. Шахс маънавиятининг бош белгиси, илгари ҳам айтиб ўтганимиз, масъулият туйғусидир. Масъулият туйғусининг турли жиҳатлари, даражалари мавжуд. Уларнинг энг асосийси ва бугунги кун воқелигида энг муҳими, назаримизда, Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулиятидир.

Ўзликни англашнинг поғоналари бор. Шахснинг ўзлигини англаши унинг ўз инсонлик моҳиятини англай бориши билан белгиланади. Инсон

моддий вужуд экан, аввало, ўзининг моддий маконсиз мавжуд бўла олмаслигини англаб етса ва унга нисбатан кўнглида масъулият уйғонса, ушбу масъулият маънавий аталмиш ботиний қувватга дастлабки туташувни ҳосил қилади. Инсонни Шахсга айлантирувчи маънавий камолотнинг биринчи поғонаси шудир. Айни шу поғонада Ватан туйғуси шаклланади. Биз бу ҳақда олдинги бобда батафсил гапирдик.

Шахснинг моддий вужуд эканлиги, ундан шу моддий вужудни ҳимоялаш, тирик сақлаш, яъни ўз мавжудлигини таъминлаш эҳтиёжини пайдо қилади. Инсон - ҳайвон эмас, аммо фаришта ҳам эмас. Унга фақат биологик мавжудот деб қараш етарли бўлмаса-да, аммо моддий мавжудлигини таъминлаш эҳтиёжи ва ўзидан сўнг зурриёт қолдириш вазифаси ҳар бир инсонда мавжуд эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Инсон ўз моддий мавжудлигини умр бўйи, узлуксиз таъминлаб боришга мажбур, бусиз у ўзга ҳеч қандай вазифани бажара олиш имконини топмайди. Аҳли башар наслининг ворисийлигини таъминлаш ҳам инсон бўйнидаги қарзидир.

Маълумки, бу икки эҳтиёж бошқа жонзотларда - ўсимлик ва ҳайвонларда ҳам мавжуд. Улар ҳам ўз моддий мавжудлигини таъминлаб, ўзидан кейин насл қолдиришга уринади. Зоҳирбин моддиюнчи худди ана шу ўхшашликка асосланиб муайян хулосалар ҳосил қилади. Аммо имон эгаси учун бу ўринда инсон ва ўзга моддий мавжудотлар орасида жиддий фарқ кўзга ташланади. Ҳайвон топганини ейди. Унинг учун "ўзга ҳаққига хиёнат", "ҳалол" ва "ҳаром" тушунчалари йўқ. Ўзлигини англаб етган, Ҳақни таниган инсон эса ҳалол меҳнат билан ризқи рўз яратади. У хоҳ деҳқон, хоҳ косиб, хоҳ тижоратчи-тадбиркор бўлсин, тирикчилик йўлида уринар экан, бир ўзи ва аҳли оиласигагина эмас, бутун жамият, ўзи сингари барча инсонларга манфаат келтиради, ҳалол меҳнати натижасига кўра эзгулик йўлида риёзат чекади. Агар ҳар бир ҳайвон зоти ўзи учун буюрилган доирада кўкатлар ёки ўзга жониворларни тутиб еб, ўз нафсини қондирса, инсон, биринчи навбатда, яратувчи. У ер ҳайдаб, уруғ тикади, ниҳолни парваришлаб, ҳосил ундириб, ризқини меҳнати билан ҳалоллаб истеъмол қилади. Агар инсон ушбу энг биринчи вазифасини юксак мавқеига мувофиқ бажармаса, фақат роҳатини ўйлаб, ҳар қандай йўл билан бўлсин, нафсини қондириш пайида бўлса, у тезда ҳайвондан ҳам тубанлашиб кетиши ҳеч гап эмас. Барча маҳлуқот Аллоҳ буюрганини бажаради, бунга шак йўқ. Аммо ҳайвонот ва наботот оламида ҳар бир жинс ва тур Ҳақ томонидан қатъий белгиланган вазифасини оғишмай бажарса, инсон ирода эркинлиги туфайли ҳаётдаги вазифасини имон-этикодидан келиб чиқиб ўзи ихтиёрий белгилайди. Айни шу ирода эркинлиги инсондан ўз хатти ҳаракатига онгли ёндошувни тақозо қилади. Ўзлигини англашга уринмаса, нафсига эрк берса, бани одам учун нафақат мечкай, арокхўр ва нашаванд, балки ўғри ва муттаҳам-каззоб, фоҳиша ва қотилга айланиш хавфи доим таҳдид солиб туради. Шундай разолатлардан инсонни ҳаё ва андиша, инсоф ва ор-номус сингари соф инсоний хислатлар сақлайди, имон-этикод нури уни солиҳлар йўлига ундайди.

Демак, барча жонзотлардан фаркли равишда инсоннинг ҳар бир қадами маънавий ўлчамларда баҳоланади. Унинг моддий эҳтиёж ва интилишларининг ҳам маънавий мезонлари мавжуд бўлиб, моддий ҳаётни давом эттириш мақсадида ейдиган бир бурда нони ҳам "ҳалол-ҳаром"лик жиҳатидан баҳо олади ва тақдирига таъсир кўрсатади.

Баҳоваддин Нақшбанд ҳазратлари Пайғамбаримизнинг қуйидаги ҳадисларига кўп ишора этмишлар: " ал-ибодату ашарату ажзоин, тисъатун минҳо талаб-ул-ҳалоли ва жузъун воҳидун минҳо соир-ул-ибодоти", яъни "ибодат ўн қисмдур, унинг ўндан тўққизи ҳалол ризқ топиш ҳаракатида, бир қисми эса бошқа ибодатлардадир".¹²⁴ Демак, ҳалол ризқ йўлида уриниш Аллоҳга қулчиликнинг, Ҳақ йўлидаги ибодатнинг асосий қисмини ташкил этар экан.

Ҳар бир инсон зиммасида иқтисодий мустақиллик масъулияти бор. Ҳеч ким ўзга бир киши мени боқиши (иқтисодий жиҳатдан таъминлаши) керак деб ҳисоблаши керак эмас. Лекин бунинг баъзи шартлари ҳам мавжуд. Ҳар бир инсон ўз иқтисодий мустақиллигини таъминлаши учун, мулкни эркин тасарруф этиш имкониятига эга бўлиши керак. Совет даврида хусусий мулк ҳуқуқининг йўқ қилиниши айнан ана шу имкониятдан инсонларни маҳрум этди ва натижада ҳар бир инсоннинг мустақил Шахс бўлиб шаклланиши учун энг муҳим омил бўлган иқтисодий мустақиллик масъулияти туйғуси қаттиқ зарбага учради. Мулкни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқидан ажралган инсон шахс сифатида шаклланишнинг асосий заминини қўлдан берган, фазода муаллақ қолган мавжудот аҳволига тушган эди. Мустақиллик бизни шундай хатарли ҳолатдан олиб чиқиб кетди.

Ҳар бир эр киши ўз оиласини (рафиқаси, балоғат ёшига етмаган фарзандлари, кекса ота-оналари, баъзан ёш ука-сингиллари ёки бошқа яқин қариндошларини) иқтисодий жиҳатдан таъминлаш ҳаракатида бўлмоғи керак. Бироқ, оила аъзолари ўз боқувчисини ошиқча харажатларга мажбур қилмасликлари ҳам талаб этилади.

Совет даврида бизда эркак ва аёл тенг ҳуқуқлиги мавжуд деб жаҳонга жар солдик. Асли шу тўғрими? Қонун олдидаги ҳақ-ҳуқуқ нуқтаи назаридан тўғри. Аммо тенг ҳуқуқлилиқ ҳар жиҳатдан жўн талқин этса бўладиган тенглик эмас. Аёл ва эркакни Аллоҳ таоло кўп жиҳатдан фаркли қилиб яратган. Шу сабабли жўн талқин этиладиган "тенглик" кўп ўринда аёлнинг зарарига ишлайди.

Аёлнинг моҳияти меҳрга оид, аёл руҳи ва жисми меҳр билан йўғрилган. Шу сабабли табиатан фарзанднинг онада ҳақи кўп. Онасиз фарзандни тасаввур этиб бўлмайди. Гўдак то ўсмир ёшига етгунча онанинг етовида бўлади. Хатто 5-6 ёшли боланинг ҳам тилини тушуниб, кўнглини ола биладиган, гўдак учун ҳар жиҳатдан она ўрнини боса оладиган оталар ҳаётда унча кўп учрамайди. Эркак - кўчанинг одами. Уларда одатан ҳис-туйғудан

¹²⁴ Муҳаммад Боқир. Баҳоуддин Балогардон (Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд). Т.-«Ёзувчи»-1993, с. 55

кўра ақл-идрок, мантиқий тафаккур кучлироқ. Ўғил бола ўсмир бўлиб, ўзлигини таний бошлагач, отага интилиши кучаяди.

Аёл аввало она, уй бекаси, меҳрибон ҳамшира, эгачи-сингил, жонсарак буви, яъни меҳр чашмасидир. Унинг саришталиги ундан, эркакнинг кўнгил хотиржамлиги, фарзанд кўзининг нури аёл туфайлидир.

Аммо 70 йиллик советларча “тенглик” даврида аёл шахтёр бўлди, механизатор бўлди, йўл қурувчи, бетон қуювчи бўлди, жазирама саратонда пахта чопиқ қилди, той-той пахтани терди, ташиди, чувиди. Отилиб чиққанлари, ҳақини таниганлари пионерликдан комсомолга, комсомолдан партиёга ўтиб, қўл силтаб эркакларга ваъз ўқиди. Аммо аёлликдан уларни биров озод қилмади, илло, Аллоҳ буюрганини бандаси бекор қила олмайди, уй бекалигини, оналигини, ошпазлиги, кирчилигини “иккинчи смена” да бажарди. Эркак - аёл “тенглиги” шу эдимми?

Аммо фалокатнинг асоси бунда эмас. Аёлни ўзига “тенг” билган эркак “ола хуржун”нинг оғирроқ қисмини аёлга юклашни машқ қила бошлади. Оиланинг иқтисодий, молиявий таъминотининг “тенг” ярмини аёлга юклашни ўзига эп кўришга ўрганди.

Ахир Аллоҳ эр кишини беҳуда “салти-сувой” қилиб қўйиптими? Аёл фарзандларини эплаб, хонадон саришталигини таъминласа, эр киши кўчадан топиб-тутиб келишни бўйнига олиши лозим эмасми? Инсон туғилиб вояга етгач, балоғат ёшидан биринчи навбатда ўзининг иқтисодий мустақиллик масъулиятини бўйнига олмоғи, эр киши оила курса, аҳли аёли, норасида фарзандлари таъминотини ташкил этмоғи - ҳам қарзу ҳам фарз эмасми? Баъзи хотини, боласини бозорга чиқариб қўйганлар балки ночордир, аммо тани-жони соғ бўлса, бутун имкониятларини ишга солиб, ўзини бу шармандаликдан қутқармоқнинг астойдил ҳаракатига тушмоғи керак эмасми?

Ким “хотин киши ишламасин” деса бекор айтибди. Рағбат бўлса, истеъдод бўлса ишласин, элга нафи тегсин. Аммо аёл кишининг ишлаши, пул топиши ихтиёрий бўлмоғи керак, эрнинг масъулиятсизлиги натижаси эмас. Яна бир айбимиз - ўғил фарзандимиз ўттизга кирса ҳам “бола” деб қараймиз. Бу ҳам янги “ўзбекчилик” касалликларидан, аммо “миллий маънавият” га бундай “эркалик”ларнинг алоқаси йўқ.

Бозор иқтисоди фарзандларимизни эрта улғайтира бошлади. Бунга минг шукрона айтсак арзийди. Албатта, сигарет, сақич, “муздек айрон” сотиш нуктаи назаридан эмас. Балки ўз келгуси ҳаётини тўғри қуришга масъуллик ҳисси теранлашаётгани кўзни қувонтиради.

Аёл кишининг масъулияти эса, биринчи навбатда, унинг иффиатида, ҳаёсида, саришталигида, ҳаётдаги ўз вазифасини чуқур тушуниб, унга мувофиқ йўл танлаши, ўзини фарзанд тарбиясига, бекаликка, оналикка тўғри тайёрлаб боришида кўринади.

Аёлларимиз ўта истеъдодли. Уларни қадрлашимиз, истеъдоди камол топишига имкон яратишимиз лозим. Аммо “ола-хуржун”ни, марҳамат қилиб, ўз елкангизга олинг, омон бўлгур алп йигитлар!

Аммо оила иқтисодини таъминлаш ҳали камоли маънавият эмас. Маънавият - аҳли оилани ҳалол ризқ билан боқишда. Демак, тақвонинг бошланиши ҳалол ризқдан. Агар инсон беш вақт намозни қилмаса, рўза тутса, закот берса, ҳаж зиёратига ҳам етишса-ю, ризқига ҳаром аралаштирса, киши ҳаққига хиёнат қилса, бировни алдаб пул топса, тамагирлик билан кун ўтказса - натижа маълум. Алишер Навоий “Насойим ул - маҳабба...” асарига ёд этган аксари машойихлар луқма ҳалоллигига алоҳида аҳамият берганлар, тер тўкиб касби кор қилиб ўз маишатларини таъминлаганлар. Афсуски, 70 йил давомида ҳалол меҳнат қилганлар эмас, “йўлини топганлар” айшини сурди ва инсонлар онгида бу вазият жуда оғир асорат қолдирди. Харомдан кўркмайдиган одам жамият учун хавфли одамдир. Харомдан кўркмаслик ёки жаҳолат, ёки мунофиқликдир.

Инсон иқтисодий мустақиллик масъулиятини ҳис қилмаса, ҳалол ризқ изламаса, ундаги қолган барча яхши хулқлар, гўзал одоб ўз тароватини, самимиятини, қийматини йўқотади. Аммо инсон топганини уйига ташигани билан маънавий юксаклик касб этмаслиги аниқ. Ҳар ишда меъёр тузук. Ўзидан, аҳли оиласидан орттириб, миллат хизматини гарданга олиш чинакам мардоналик белгисидир. Фақат бир шарти бор. Мен миллатга хизмат қилаяпман, менинг тирикчилигимни давлат таъминлаб қўйсин, деб даъво қилиш, хатто кўнгилдан ўтказиш маънавий ожизликка ишорадир. Аҳли оилага, бола-чақа, ота-онага, миллатга, башариятга хизмат холис ва самимий бўлади. Ўтмиш алломалар ибрати, боболар васияти бу.

14-боб.

Шахс ва миллат. Ватан туйғуси ва фуқаролик масъулияти.

1-фасл. Шахсининг миллат олдидаги масъулияти.

“Қачон халқ бўласан, эй сен, оломон!” деб ҳайқирган эди ичи куйиб кетган шоир халқимиз мажбурий манқуртлаштирилган бир даврда. Элат миллат бўлиши учун, мавҳум қиёфали “оломон” асл маънодаги “халқ”қа (“будун”га) айланиши учун, аввало ушбу мамлакатнинг ҳар бир фуқароси Шахсга, мустақил маънавият эгасига айланиши керак. Ватансиз Шахс бўлмаганидек, инсон Шахс бўлиб етишмагунча, элат миллатга, оломон халққа айланмайди. Шу сабабли миллат ҳақида гапиришдан аввал Шахс ким деган саволга дастлабки жавобларни излаш зарур бўлди.

Маънавият инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик экан, демак, биргина Шахс миллат ҳақида ўйлай бошласа – миллатнинг шакллана бошлагани шудир. Билка ҳокон, Култегинлар руҳидан нималар кечгани бугун бизга Йўллуғ тигин тошга битиб қолдирган ёзувлардан маълум. Миллатнинг улуғ шоири “турк будуни”нинг тақдири ҳақида дилдан куюниб,

авлодларга васият қолдиргани миллатнинг ўша даврлардан шаклланганлигининг ишончли далили эмасми?

Шахс ва миллат маънавияти бири бирини тақозо этувчи ҳодисалар. Ҳар бир шахс “ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади”, дейди Президент.¹²⁵ Бошқача қилиб айтганда, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айру, ундан ташқарида бўлмайди. Ҳар бир алоҳида шахс ўз мустақил маънавий дунёсига эга, миллат маънавияти эса, мутлақ маънода ушбу миллатга мансуб барча шахслар маънавияти асосида асрлар, балки минг йиллар давомида шаклланиб боради. Шу билан бирга, воқеан ҳар бир шахс маънавиятининг шаклланивида миллат маънавиятининг таъсири етакчи мавқе эгаллайди. Миллат ўз маънавий бойлигини қанча унутса, келаётган авлод шу даражада манқуртлашади, ўзлигини танимайдиган даражага келади. Миллий маънавиятнинг келажак авлодларга тўлақонли, мукамал етказилиши учун бош омил миллатнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигидир. Миллатнинг йўлбошчилари - унинг сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳадаги етакчилари руҳиятида уйғун баркамоллик, Ватан ва халқ олдидаги масъулият ҳисси қай даражада эканлиги ҳам кўп нарсани белгилайди. Миллатнинг ўзлигини таниши унинг умумбашарий миқёсда ўз ўрнини, мақом ва мавқеини, бурч ва масъулиятини қанчалик англаб етиши билан боғлиқ. Ҳар бир шахснинг, элат ва миллатнинг Ҳақ олдида масъулияти бордир, умумбашарий миқёсда вазифаси ва мақоми мавжуддир. Миллат ўзлигини англаб етмаган бўлса, у ҳали миллат эмас, маънавий таназзулга юз тутса, миллат сифатида ўзлигини бой бера бошлайди.

Маънавият дунёсида яратувчилик учун эрк лозим. Қулликдан, қарамликдан озод бўлиш руҳ эркинлигидан бошланади. Руҳ эркинлиги эса ўзликни англашдан келиб чиқади. Инсон том маъноси билан шахс аталмоғи учун мустақил маънавиятга, яъни ўзи эркин белгилаб олган мустақил камолот йўлига эга бўлмоғи керак. Аммо шу билан бирга дунёда ҳеч бир инсон ёлғиз ўзи мавжуд эмаслиги ҳам ҳақиқат. У табиат билан, ўзга инсонлар билан, Борлиқ ҳақиқати билан чексиз боғланувчи ҳалқалар орқали туташ. Шу сабабли шахс мустақиллиги ва эркинлигини бурч билан уйғунлаштирмай, ҳар қандай мутлақлаштиришга уриниш гумроҳликка олиб боровчи йўлдир.

Ҳар бир инсоннинг табиатда ҳам, жамиятда ҳам ўз муайян ўрни, шунга яраша вазифаси бор. Фақат инсонга уларни танлашда маълум эркинлик берилган. Ирода эркинлиги ана шу ўз йўлини ўзи танлай олиш ва ўз маънавий дунёсини мустақил ярата билиш имконида намоён бўлади.

Ҳар бир инсоннинг мустақил маънавий дунёси нисбий тушунчадир. У ҳар бир оиланинг ўз яшаш жойи, хонадони ёки кўрғони бўлгани кабидир. Бу кўрғон ичида ҳам ҳамма жойдаги каби ҳаво, сув, инсонлар, емиш ва жиҳозлар мавжуд. Аммо уларнинг жойлашуви, таомнинг тайёрланиши, ўзаро муносабат ва бошқаларда ўзига хослик, бошқа хонадонларга ўхшамаган

¹²⁵

Ислом Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81

жойлари бор. Бир хонадонда оддийроқ, одмироқ жиҳозлар кўрсангиз, бошқасида сифатлироқ, ноёброқ ёки ғаройиброқ жиҳозга кўзингиз тушади.

Хонадон ва кўрғонлар маҳалла ва мавзеларни, улар ўз навбатида катта бир шаҳарни ташкил қилганидек, турли шахслар маънавияти ўзаро уюшиб муайян тоифалар маънавиятини, булар охир бориб миллат маънавий дунёсини ташкил этади.

Давлат ва миллат тушунчалари бир-бири билан боғлиқ. Буни ҳамма билади. Аммо ҳеч бир давлатда ягона миллат яшамайди. Шу сабабли давлат ва миллатнинг ўзаро боғлиқлиги доимий нисбийдир. Шу нисбийликда давлат мустақиллиги кўпроқ иқтисодий омил билан, миллат мустақиллиги маънавий омил билан туташиди. Мустақил маънавият миллат мустақиллигини, мустақил иқтисод эса давлат мустақиллигини таъмин этувчи кучдир.

Миллат маънавияти бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда ҳам тугал яралмайди, тугал йўқ бўлиши ҳам қийин. Агар алоҳида фавқулудда чоралар кўрилмаса. Шу сабабли сиёсий мустақилликнинг бой берилиши бирданига миллатнинг йўқ бўлишига олиб келмайди. Аммо шундай хавф мавжуд, муайян шароитларда баъзан ўта жиддий хавф туғилиши бегумон. Ўзбек миллати кейинги бир асрдан ошиқ вақт ичида худди шундай жиддий хатар тазйиқида яшади. Яратганга беадад шукурлар бўлсинки, ушбу таҳлика бошимиздан ариди.

Ўзбек маънавияти ниҳоятда теран томирларга эга. Биз кўпинча тил туташлигидан келиб чиқиб, ўзимизни туркий миллат деб атаймиз. Бу - тўғри. Аммо агар биз маънавиятимиз илдизларини фақат турк тилидаги манбалардан қидирсак, ўзимизни ўзимиз ниҳоятда камбағаллаштириб кўйган, кемтик бир меросга даъво қилган бўлур эдик. Бу борада биз буюк аждодларимиздан ибрат олсак арзийди.

Халқимизнинг буюк алломалари Ал-Бухорий, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Форобий кабилар араб дунёсининг илм марказларида таълим олиб, узоқ вақт ўша ерларда араб тилида ижод этишган. Уларни кечагина ғаразли қутқуларга учиб, бирини қозоқ, бирини тожик, бирини ўзбек деб талашиб юрдик. Ваҳоланки, араблар булар бизнинг алломаларимиз, деб ҳурмат қилса, эроний халқлар ўз маънавиятига эш билади, шу билан бирга барча туркий халқлар ҳам уларни ўзиники деса тўла ҳақлидир.

Мозийда ислом маданияти доимо ягона минтақа маданияти бўлиб келган, Ҳирот ва Хамадон, Бағдод ва Бухоро, Миср ва Кошғар, Булғор ва Хоразм илм ва маданиятда бир-бирларидан айру яшамаганлар. Узоқ Испаниядан Шарқий Туркистонгача, Волга бўйи ўлкаларидан Шимолий Ҳиндистон диёригача турли халқ ва элатлар ягона маънавият олаmidан баҳраманд бўлганлар.

Ўзбек миллий маънавияти ҳудудсиз уммонга туташган бир баҳрдир. Хоразмда туркий салтанат бўлмиш хоразмшоҳлар саройида хизмат қилган Рашидиддин Ватвот ўзининг XII асрда ёзилган “Ҳадоийқ ас-сеҳр фи-дақоик аш-шеър” (Шеърят назокатларининг сеҳри боғлари) асарида шеърини санъат ҳақида гапириб, аввал Қуръондан ва Расулulloҳ ҳадисларидан, сўнг машҳур араб шоирларидан, шундан кейингина форс шеърятдан намуналар

келтиради. Алишер Навоий эса ўз устоз ва салафлари қаторида Лутфий ва Насимийлар билан бир қаторда Санойи ва Низомий, Саъдий ва Амир Хусрав, Мавлавий ва Аттор, Хофиз ва Жомийларни тенг ёд этади. Тасаввуфнинг тарикатлари ҳақида ёзганда туркистонлик яссавия ва накшбандия билан бир қаторда ҳиндистонлик чиштия тарикати намояндаларини ҳам бирма-бир тилга олиб ўтади, қадим Юноннинг буюк ҳақимларини Қуръонда қайд этилган пайғамбарлар билан бир китобда йўқлайди. Демак, биз ҳам бошқача йўл тутсак, мақсадга эриша олмаймиз.

Асли башарият маънавий олами турли минтақа маънавиятларининг уйғун ҳамкорлигидан вужудга келар экан, ислом ва насоро дунёси, ҳинд ва хитой маънавияти ўзаро яқинлашувдан фақат ютади. Аммо ягона тил, ягона мафқуранинг зўрлик асосидаги тазйиқи ўрнатилса, у - ёмон. Такдир экан, собиқ СССР аталган ҳудудда турли халқлар зиёлилари бир тилдан фойдаланиб, 70 йил ҳамкорлик қилишган бўлса, бунинг эвазига яралган бойлик ушбу халқларнинг маълум даражада умумий мероси ҳамдир. Бугун биз буни инкор қилсак, фойда қилмаймиз, фақат тўқ мағизларни пучидан, пуфлаб шиширилган мафқура оқовасидан ажратиб ола билмоқ зарур. Қолаверса, бугун биз билан елкадош турган юртимизнинг ўзга тилли зиёлилари ҳам миллий маънавиятимизга ҳисса қўшишлари табиий. Фақат бир меросни иккинчи меросга зид қўймаслик лозим.

Хуллас, ўзбекнинг миллий маънавияти неча минг йиллик тарих ва мураккаб тақдирга эга бўлган, турли халқ ва минтақа маданиятларига эш бўлиб келган гўзал ва ранго-ранг дунё бўлиб, унинг таркибидан не-не буюк шахсларнинг маънавият оламлари жой олган.

Яна бир ҳақиқатни унутмайлик. Анъанага кўра қадимдан Мовароуннаҳрда турли сиёсий-худудий бирликлар (давлатлар) доимо кўпмиллатли бўлган. Аввал Турон, кейинча Туркистон аталган ўлкада фақат туркий қавмлар эмас, турли эроний тилларда гаплашувчи қабилалар, юнонлар, ҳиндлар, араблар, мўғуллар ва ҳоказо халқларнинг вакиллари истиқомат қилиб келишган. Минтақамиз халқлари доимо ўзаро ҳурмат-эҳтиром билан тинч-тотувлик, иттифоқликда яшаб келишган, ўзаро келин олиб, қиз беришган. Сиёсий ҳокимият учун кураш фақат сулолалар аро мавжуд бўлиб, миллий зиддиятлар бизнинг халқларимиз учун умуман бегона бўлган. Бу анъана бугун ҳам биз учун қадрли бўлиб, давлатимиз сиёсатида ўз аксини топмоқда. Ватан хавфсизлигини кенг маънода тушуниш, унга таҳдид этиши мумкин бўлган асосий хавфлар ва уларни бартараф этиш йўллари Президентимизнинг янги китобида мукамал таҳлил этиб берилган.

Бугунги мустақил Ўзбекистон халқи турли тилда гаплашувчи, турли диний эътиқод, турли маънавий қиёфа, тарихий ўтмишга эга бўлган инсонларни ягона Ватанда бирлашувидан ташкил топгандир. Уларнинг аксарият кўпчилиги азалдан ушбу заминда яшаган элатлар намоёндаси бўлса, баъзилари ўзга ўлкалардан турли сабаблар билан, турли тарихий шароитда бу юртга келиб ўрнашиб қолгандирлар. Албатта, аксарият фуқароларимиз ўзбек тилини ўз она тили деб билади, шу сабабли бу тил давлат тили, турли элат вакиллари аро расмий мулоқот воситаси ҳисобланади. Бу дунё амалиётида

қабул қилинган табиий ҳол. Масалан, Америка Қўшма Штатларида ҳабаш ҳам бор, ўзбек ҳам, поляк ва украин ҳам етарли. Аммо барчалари ўз уйида қандай тилда гаплашишларидан қатъи назар, бу мамлакатда расмий мулоқот учун инглиз тили қабул қилинган. Буни ҳеч ким ўз инсоний ҳуқуқларининг қандайдир тарзда чекланиши деб билмайди. «Миллий» сифати бугунги кунда икки маънода қўлланилади, бири – тил, тарих, маънавий қиёфа умумийлиги асосида ягона миллатга мансуб деб ҳисобланувчи инсонлар гуруҳига нисбатан бўлса, иккинчиси, ягона давлатга бирлашган муайян мамлакатнинг барча фуқаролари бирлашмасига оид нарсаларга нисбатан ишлатилади. Масалан, миллий бойлик, миллий манфаатлар, ялпи миллий маҳсулот ва ҳ.к. сингари. Биз ҳар бир инсонни Шахс деб қарашимиз лозим, деб айтдик, чунки унга шундай имкон берилган. Худди шу тарзда биз ҳар бир Ўзбекистон фуқаросини ягона Ўзбекистон халқининг таркибида деб ёндошмоғимиз зарур. Чунки Ўзбекистон фуқаролигини ихтиёрий равишда қабул қилган ҳар бир шахс онгли равишда ўзини Россия ёки Тожикистон, Корея ёки Арманистон мамлакатига тааллуқли деб эмас, айтиш Ўзбекистон диёрига мансуб билмоқда, ҳар бир ўзбекистонлик бу билан фахрланиши керак. Сайидлар пайғамбар авлоди, хўжалар саҳобалар зурриётларидир. Аммо бугун барчаси ўзини араб эмас, ўзбек деб англайди. Демак, улар ўзбек миллатига тегишли. Қадим хоразмликлар, Суғдиёна ёки Паркана аҳли қайси тилда гаплашган бўлмасин, бугун уларни биз - ўзбеклар ўз аجدодларимиз деб биламиз. Шундай экан, бугунги мустақил ўлканинг ҳар бир фуқароси Ўзбекистон аталмиш Ватан олдида, миллат ва халқ олдида масъулдир.

2-фасл. Ижтимоий фаоллик - маънавият белгиси.

Маънавият имон, илм, риёзат, меҳр билан бўлади. Аммо у, аввало, масъулиятдир. Илм ва имон инсонга масъулият юқини юклайди, уни риёзат ва меҳр билан умр довонларидан елкалаб ўтилади. Инсон Шахс бўлиб шаклланар экан, йилма-йил ўзлигини англаб боради, бу ўзликни англаш давомида маънавий камолот поғоналари бўйлаб юксалади.

Кўпчилик инсонлар онгли умрининг ўндан тўққизи ризки рўз ҳаракати, оила парвариши билан ўтади. Аммо инсоннинг бу ёруғ дунёдаги вазифалари фақат шундан иборат десак, етарли бўлмас.

Буюк аждодимиз Абу Наср Форобий "Фозил шахар аҳлининг қарашлари" китобининг 26-бобида ёзади: "Ўз табиатига кўра ҳар бир инсон шундай тузилганки, у ўз мавжудлигини таъминлаш ва комил мартабага эришиш учун жуда кўп нарсаларга эҳтиёжи бор. Бу нарсаларни унинг бир ўзи ҳосил қила олмайди ва уларга эришиш учун муайян бир кишилик жамоасига эҳтиёж сезади. Бу жамоанинг ҳар бир аъзоси ўзига ва ўзгаларга зарур бўлган бирор-бир маҳсулот, ашё ёки хизматни таъминлайди ва натижада ҳар бир кишининг эҳтиёжлари тўлиқ қондирилиш имкони пайдо

бўлади¹²⁶. Шу маънода бундай жамоанинг ҳар бир аъзоси бир-бирига нисбатан бурчлидир. Агар бундай жамоада ҳар бир инсон Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб, камолот сари ўзи интилар экан, ўзгаларнинг ҳам худди шундай интилишига кўмакдош бўлишга астойдил уринса, натижада "фозил шаҳар" (жамият, миллат, мамлакат) вужудга келади.

Ҳар бир инсон бу ёруғ оламда ҳалол-пок умр кечирishi учун атроф воқелик, яъни ижтимоий муҳит нисбатан мувофиқроқ ёки номувофиқроқ бўлиши мумкин. Ҳалол ризқ топиш, ўзи ва оиласи иқтисодий мустақиллигини таъминлаш инсоннинг Шахс сифатидаги энг биринчи вазифаси бўлса, унинг иккинчи муҳим вазифаси ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш ишида иштирок этишдир. Ижтимоий ҳаёт бугунги шароитда ягона давлат худудида кўпчилик томонидан қабул қилинган ўз конун-қоидаларига эга. Ана шу муайян мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида умуммиллий фаровонлик ва юксалиши йўлида фаол иштирок этиш вазифасини **фуқаролик масъулияти** дейиш мумкин.

Одатда кўпчилик ҳалол ризқ топиш ва оила ташвишларини хал қилиш вазифасини ўз гарданида деб билади. Аммо фуқаролик масъулиятига кўп ҳам эътибор бермайди. Диний ибора ишлатсак, гўё фуқаролик масъулияти "фарзи кифоя"га ўхшаб қабул қилинади. Кимдир жамият камолоти учун бош қотираётгани, демак, бизга иш қолгани йўқ, деб ҳисобланади. Давлат бошлиғи (у шоҳми, султонми, президентми - қатъи назар), вазирлар, турли даража амалдорлар, қозилар (судьялар), яъни давлат ва жамият ишларини бажариш бевосита мансаб вазифасига кирувчи шахсларга жамиятни такомиллаштириш масъулияти ҳам тўлиқ юклаб қўйилади-да, жамиятнинг бошқа аъзолари "ўз бола-чақа ташвиши, рўзғор ғамида" юраверадилар. Бу ҳам бир жамият. Аммо фуқаролари руҳида ижтимоий фаоллик, масъулият бўлмаса, бу жамиятнинг комиллик даражаси на Форобий орзу қилган "фозил одамлар шаҳри" ва на бугунги идеал "фуқаролар жамияти" талабларига мутлақо жавоб бермайди. Бундай жамиятда сайловлар ўтказилиши, парламент ташкил топиши, давлат ва ҳукуматнинг турли даража арбоблари сайлаб қўйилиши мумкин. Аммо бундай жамиятнинг оддий сайловчиси сайловда номзоди қўйилган бир неча арбобдан қайсиси ўзи даъво этаётган ўринга энг муносиб эканлиги ҳақида воқеликка мос ва мантиқий далилланган ўз хулосасига эга бўлмайди. Демак, бундай шароитда давлатнинг масъул мақомларига ким сайланиб қолиши кўпинча тасодиф орқали хал қилинади, турли сиёсий ўйинлар туфайли юз бериши ҳам мумкин.

Агар Аллоҳнинг инояти билан яхши ва муносиб киши сайловда ютиб кетса, халқнинг омади, аммо шундай бўлмаса-чи? Яна кўпчилик "ўз бола-чақаси ғамидан, турмуш ташвишидан" бўлагини ўйламаган инсонлар бошларига кулфат тушса, у ёки бу амалдорнинг "адолатсизлигидан" шикоят қиладилар, замондан, раҳбарлардан нолийдилар, кимлардандир нажот кутадилар. "Мен шу кунгача фақат ўзимни ўйладим-ку, жамият қаёққа

¹²⁶ Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 303 (Ўзбекча нашрда аини шу боб ва яна бир қатор боблар тушиб қолган).

кетаётгани билан бир пуллик ишим бўлмади-ку, энди биров мени ўйлаши керак деб даъво қилишга нима ҳаққим бор?" деб ўзига савол бермайди.

Балки бизнинг охирги 5 аср давомида бошимизга тушган савдоларнинг сабаби ҳам айни шу ҳолатда яшириндир. Маҳдуми Аъзам - Мовароуннаҳр тасаввуфининг сўнгги улуғ назарийчиси - суфийнинг, яъни маънавий етук кишининг сиёсатга фаол аралашувини жоиз топган эди. Аммо, назаримда, XVII-XVIII асрларда, яъни Европа ва Америка халқлари ижтимоий-сиёсий соҳада фаоллашуви астойдил авжланган даврда бизнинг халқларимиз кўпчилиги - хунук ибора бўлса ҳам балки қўллаш керакдир - "ижтимоий-сиёсий танбаллик"ка, ҳаракатсизликка берилдилар. Аниқроғи, ижтимоий камолот йўлларида сусткашлик кўрсатдилар. Натижа маълум. Шу сабабли ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг Юрт мустақиллигини мустаҳкамлаш, миллат тақдирига куюнчаклик билан муносабатда бўлишига эришиш орзусида тиниб-тинчимаган Президентимиз ҳар бир боб, ҳар бир суҳбатида бизни фаолликка, ижтимоий фидокорликка ундайди.

Яна Устоди сонийга мурожаат этамиз: "Инсонлари ҳақиқий саодатга эришиш йўлида бир-бирига ёрдам бериш учун бирлашган шаҳар - фозил шаҳардир ва саодатга эришиш мақсадида бир-бирига ёрдам берувчи инсонлар жамоаси - фозил жамоадир. Барча шаҳарлари саодатли бўлиш йўлида бир-биридан ёрдамни аямагучи халқ (миллат) - фозил халқ, фазилатли миллатдир. Шундай равиш билан агар бутун олам аҳли бир-бирига саодат йўлида холис кўмаклашувга тайёр бўлса, курраи замин фозил инсонлар маконига айланади"¹²⁷. Ушбу **фуқаролик масъулиятини** тўлиқ англаб етмас эканмиз, бизнинг Шахс сифатидаги маънавий камолотимиз ҳам тугаллик касб этмайди.

3-фасл. Шахс эрки ва қонун устиворлиги.

Фуқаролик масъулияти нима? деган саволга энг умумий тарзда **ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш жараёнида иштирок этиш вазифаси** деб жавоб бердик.

Энди ушбу масалани муфассалроқ кўриб чиқайлик.

Аввало, қайси касбда бўлмасин ризқини ҳалол топиб ейиш ҳаракатида бўлмаган одам **ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш** эмас, уни **бузишга, издан чиқаришга** "ҳисса" кўшади. Шу сабабли ҳам **ҳалол ризқ топиш** шахс маънавиятининг ҳам, фуқаролик масъулиятининг ҳам пойдеворини ташкил этади.

Иккинчидан, қонунларга тўлиқ риоя этиш. Бунинг учун, аввало, мамлакат қонунларини яхши билиш талаб этилади. Ўзи қонунга риоя этишни лозим билмаган одам бошқалардан адолат умид қилишга ҳақлими? Аслини олганда, "мен бугун қонунларга риоя қилсам, эртага бирваракай ҳамма нарса яхши бўлиб кетади", деб ўйлаш воқеликни жуда жўн тушуниш бўлар эди. Аммо бир нарса аниқ: агар ҳар бир фуқаро "фақат мен қонунга риоя

¹²⁷

Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 305

килишим шартми, аввал бошқалардан бўлсин", деб мулоҳаза юритса, юртда ҳеч қачон барқарорлик, ижтимоий хавфсизлик, балки, умуман, оддий яшаш имкони ҳам бўлмайди. Жамиятда аксарият кўпчилик қонунларга риоя қилган жойдагина муайян ривожланиш, такомил умиди бўлиши мумкин.

Баъзан, зоҳирий назарда, қонунга сўзсиз риоя этиш шахсий ва оилавий манфаатларга зид кўриниши мумкин. Шу асосда баъзи "диалектик тафаккур мухлислари" шахс ва жамият манфаатлари орасидаги зиддиятлар муаммосини олға суришади. Асли бундай ёндошув мутлақо ноўрин ва беасос. Чунки жамият манфаатларига зид бўлган ҳар қандай хатти-ҳаракат асл моҳиятида ҳар бир алоҳида шахс манфаатига ҳам зид бўлиб чиқади ва, билъақс, ҳар бир шахс манфаатларига зид нарса охир-оқибат жамият манфаатларига ҳам зиддир. "Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур", деган машҳур сатрлар фозил шаҳар қонуниятлари эмас, жоҳил шаҳар бошбошдоқлиги асосида яшовчи жамиятга тааллуқлидир. Нодон одамгина мен қонунга риоя қилсам зарар кўраман, деб мулоҳаза қилиши мумкин. Чунки нодон одамнинг энг асосий хислати бошқаларни ўзидан кўра аҳмоқроқ деб ўйлашида намоён бўлади. У мен бошқаларни алдаб, ўз ишимни битириб кета оламан, деб хаёл қилади. Жоҳил жамиятда икки нодон бирлашиб, қолганларни алдаб кетиш режасини тузишади. Қолганларнинг кўпчилиги уларнинг иши битганини кўриб, ўзларининг тўғри хатти-ҳаракатларини "нодонлик" ва қонун бузувчиларнинг жиноятини "ишбилармонлик", деб ўйлай бошлашса, тез кунда "жоҳил шаҳар" разолат ва бадбахтлик шахрига айланади. Бундай жамиятда барча бадбахт ва ожиз бўлиб, бир-бирини айблашдан боши чикмайди, бу билан иш ўнгланиш ўрнига баттар хароблашади.

Совет давлатида коммунистик идеологиянинг тотал ҳукмронлиги сабабли амалда 250 млн. аҳоли устидан яқка бир шахс - КПСС бош секретарининг мутлақ ҳокимлиги вужудга келган бўлиб, адолат тарозуси фақат ўша лавозимни эгаллаган одамнинг қўлида ҳисобланарди. У қандай ҳукм қилса, шу - охирги ва мутлақ ҳақиқат деб қабул қилинишидан ўзга чора йўқ эди. Шу сабабли ҳамма жабр кўрганлар ёки бирор имтиёздан умидвор бўлганлар КПСС Марказий Комитетига, шахсан бош котиб Фалончиевга мурожаат қилиш учун интилар эдилар. Бу буюк аллома назаридаги **"адашганлар шахри"**нинг яққол намунаси дир. Охири бориб бундай "адашганлар шахри" ҳам разолат ва бадбахтлар шахрига айланиши ва ҳалокатга юз тутиши амалда ўз тарихий исботини топди.

Аслида адолат ҳар бир инсоннинг қалбида бўлади. Ҳар бир фуқаро аввало адолатни ўз кўнглидан ахтариши керак. Агар жамиятдаги ҳар бир адолатсизлик сабабини қидирган фуқаро биринчи навбатда ўз виждонига, қалбига мурожаат қилса, ўзи дуч келган адолатсизлик илдизини аввало ўзидан қидирса, адолатни қарор топтириш учун курашни ўз камчиликларини тузатишдан бошлаш лозим деб ҳисобласа - **фуқаро масъулияти** айна шу дақиқадан унинг руҳида уйғонган бўлади.

Қонунга риоя қилиш бу йўлдаги дастлабки қадамдир. Тан олиш керак, халқимизнинг кўпчилигида фозил шаҳар аҳолисининг дастлабки икки муҳим

сифати - ҳалол ризқ топиш учун интилиш ва қонунларга риоя этиш, улардан бош товламаслик хислатлари мавжуд. Булар шу даражада муҳим фазилатларки, жамият барқарорлиги, миллат ҳамжиҳатлиги, давлат хавфсизлиги кўп жиҳатдан шу икки хислатнинг жамият аъзолари хатти-ҳаракатида устиворлиги билан боғлиқдир. Аммо бу даражада тўхтаб қолиш фозил жамият учун етарли эмас. Жамият ҳаёти фақат адолат асосида қурилиши мумкин. Бошқача ҳолатда жамият иложсиз ҳалокатга маҳкум. Аммо адолат масаласида ажаб бир муаммо мавжуд. Юзаки қараганда ҳамма адолат тарафдори, адолатсизликка барча қарши. Шундай экан, нега жамиятда адолатсизлик юз беради? Масаланинг бир нозик жиҳати бор. Адолат тарозуси ҳар бир инсоннинг барча фазилат ва нуқсонларини, истеъдод ва камчиликларини аниқ "вазнини" белгилаб, ўшанга яраша ҳар бир шахснинг ижтимоий қийматини ўлчайди ва баҳолайди. Яна бунинг устига унга мавжуд ютуқ ва камчиликларига яраша ажрини ажратиб беради. Яъни фақат инсонга маънавий баҳо берибгина қўя қолмай, унга умумижтимоий моддий неъматлардан ҳам ўз "вазнига" яраша улуш белгилайди. Бунда шахснинг ўзи ўзига берган баҳоси эмас, жамиятга етказган нафи ҳисобга олинади. Ана шу ерда зоҳирий зиддият юзага чиқади. Жоҳил одам ҳар вақт ўзини энг оқил, энг истеъдодли, умумижтимоий бойликдан энг катта ҳиссага ҳақдор, деб билади. Бунга ҳозирги замон ижтимоий тафаккурида кенг урф бўлган қатор тушунчалар моҳиятини тушуниб-тушунмай ғализ талқин қилиш оқибатлари ҳам баъзан таъсир кўрсатади. Масалан, "гуманизм" ва "ижтимоий адолат" тушунчаларини боқимандалик кайфиятларида, "демократия"ни шахсий масъулиятсизликка баҳона сифатида ўз фойдасига буриб сафсатабозликка айлантиришга уриниш ҳолатлари, "этиқод" туйғусидан ақидапарастлик руҳидаги даъволар учун фойдаланиш, қон-қариндошлик меҳрини ўзгалар зарарига суистеъмом қилиш ҳаракатлари жамиятда у ёки бу даражада кузатиладиган ҳолатлар бўлиб, бундай тамойилларнинг авж олиши жамиятни айни "жоҳиллар шаҳри"га айлантирувчи омилдир.

Ҳар бир инсон ўз хос табиати йўналишида истеъдод эгаси қилиб яратилган. Агар у ўзлигини англашга уринса, ўзига энг мувофиқ истеъдод йўналишини албатта топади. Фақат жамият муайян ақидани зўрлик билан унга сингитишга уринмаса бўлди. Бунинг учун мустақил Ўзбекистон асосий қонунида аниқ кафолатлар белгиланган. Бирор бир диний ёхуд фалсафий ақида асосида Ўзбекистон фуқароларига муайян имтиёз ёки чеклашлар жорий қилиниши мумкин эмас.

Инсон ўзлигини қанча барвақтроқ англаб етса, жамиятда шунча тез ўз ҳақиқий ўрнини топиб олади ва ҳаётини тўғри изга сола билади. Бунинг учун ота-она, жамиятдаги мутасадди шахслар кўмаклашувлари табиий. Барча махлуқотнинг тақдири Аллоҳ таоло иродасидан ташқари эмас. Аммо инсон ер юзидаги гуноҳ ва савоблари учун Яратган олдида масъул экан, демак, синов майдони бўлмиш бу ёруғ дунёда муайян маънода ўз тақдирини ўзи белгилайди. Инсоннинг ирода эркинлиги шу ерда. Агар жамиятда ўз ўрнини вақтида тўғри белгилай олса, бу дунёсини ҳам, у дунёсини ҳам обод қилади, агар ўз тақдирига беписандлик билан ёндошса, ўзини ҳар икки дунёда хароб

килади. Миллий маънавиятимизнинг хос фазилатларидан бўлмиш **Аллоҳга таваккул** эса ҳаёт машаққатларини сабр-бардош билан енгиб ўтишга ҳозирликни билдиради, фаолиятсизликни, фикрий танбалликни эмас.

Ҳар бир инсон бахтга интилади. Бунинг устига эртага эмас, шу бугундан бошлаб бахтли яшашни хоҳлайди. Бу истагига дабдурустдан эриша олмагач, айбдор қидиради. Ана шунда унинг олдида икки йўл намоён бўлади: бири бошига тушган ҳаёт синовлари учун кимни бўлмасин бировни айбдор деб билиш, яъни айбни ўзидан ташқаридан қидириш; иккинчиси. ишлари юришмаётганлик сабабларини ўз камчиликларидан деб билиб, сабр-тоқат ва матонат билан уларни тузатишга, ҳаётини яхши томонга ўнглашга ўзини сафарбар этиш.

Маълумки, биринчи йўл охир натижада фақат вазиятни мураккаблаштиришга олиб келади, иккинчи йўлгина инсонни ижобий ютуқларни қўлга киритишига сабаб бўлиши мумкин. Тўғри баъзи одам уруш-жанжал билан ҳам бир нарсаларга эришаман деб ўйлайди. Аммо бу йўл билан қўлга киритилган биргина "ютуқ" ўз орқасидан минг касофату кулфатни бошлаб келиши ҳеч гап эмас. Чунки ёмонлик йўлидан яхшиликка эришиб бўлади деб тасаввур этиш, ўта хавфли ва ҳалокатли хом хаёлдир. Инқилоб йўли билан гўё "катта ютуқ"ларни қўлга киритган большевиклар охир натижада ўзлари бир-бирларини қириб битирдилар ва башарият бошига ҳам не кулфатларни келтирдилар. Шундай экан, ҳар ким жамиятни камчиликлардан халос этмоқчи бўлса, аввал ўз айбу хатоларини ўнглашдан бошласин, жамият камолотини орзу қилса, ўз маънавий камолоти йўлида жидду жаҳд кўрсатсин. Чунки жамият шахслардан ташкил топади ва ушбу шахсларнинг маънавий қиёфаси умумжамоанинг маънавий ҳолатини белгилайди.

Албатта, бу қоида жуда умумий ва жўн кўринади. Ҳаёт эса мураккаб. Ҳаётда ўзи ҳеч ҳаракат қилмай, фақат бировларни айблаб ўтираверадиган одам деярли учрамайди. Одамлар бор - ўта ҳаракатчан, бошқаларнинг айбу хатосини кўрсатиш баробарида ўзлари ҳам жамиятга наф етказиш учун муайян ижобий ишларни бажариб борадилар. Бошқа бир тоифа кўп ҳам ўзгаларни айбламайди, ўз ҳаётий қийинчиликларига кўпроқ ўзини сабабчи деб билади, аммо барибир ўрганган ҳаёт тарзини кескин ўзгартирмайди, на ташқи шароитни, на ўз аҳволини ўнглаш учун фаол ҳаракатга киришмайди. Орада яна неча тоифа бор. Бироқ шу нарса аниқки, таъсир акс таъсир кўрсатади, хайрихоҳлик яхшиликка элтади, душманлик курашни кучайтиради. Кураш эса бузғунчиликдир. Албатта шаҳар марказида бир беўхшов иморат ҳуснбузардек туриб қолган бўлса, уни бузиб ташлаб ўрнига яхши бир бино тиклагимиз келади. Аммо бузишга киришишдан илгари обдон ўйлаб, чамалаб, кенгашиб кўрмоқ зарар қилмайди, балки озгина таъмир билан шу иморатнинг ўзига ҳусн киритиш мумкиндир. Қолаверса, бизнинг дидимиз, гўзаллик ва уйғунлик хусусидаги тасаввуримиз мукамалми?

4-фасл. “Ҳақ сўзни беркитманг”.

Инсон - "хом сут эмган банда" сифатида ҳеч қачон камчиликлардан холи бўлмайди. Демак, "мен ўзим мукамал эмасман-ку", деган андиша билан жамиятда бирор камчилик кузатсак ёки бизга шундай туюлса, фикримизни очик баён қилишдан тийилганимиз маъкулми ёки бирор чора кўриш керакми? Бирор ўзга шахснинг айбу хатосини кўргудек бўлсак, уни қандай билдириш лозим? Ёки мен аввал ўз хатоларимни ўнглашим керак, деб индамай ўтиб кета бериш керакми?

Ғарбда сўз эркинлиги масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Масала, дарҳақиқат, муҳим. Аммо бир жиҳати бор. Агар сўз эркинлиги ҳуқуқидан бировни кўпчилик орасида обрўйини тўкиш, изза қилиш, ҳатто турли миш-мишлар тарқатиш билан одамлар орасида шубҳа-гумонлар туғдириш учун фойдаланилса-чи? Тўғри, ҳар ким ўз обрўйини ҳимоя қилиши учун суд бор, адвокатлар хизматидан фойдаланиш мумкин. Ривожланган мамлакатларда бу каби воситалар кенг қўлланилади. Аммо маънавий омилнинг ўрнини улар боса олармикин?

Тавҳид маънавиятида сўз эркинлиги муаммоси бикр ҳал қилинган. Аллоҳнинг китобида бу ҳақда аниқ кўрсатмалар мавжуд. "Бақара" сурасининг 42-оятда "Ҳақни ноҳақлик билан қориштирмангиз, ҳамда билатуриб ҳақиқатни яширмангиз", дейилган. Қуръон оятларининг тафсирини ҳар давр ва замон кишилари ўз тушунчалари ва ўша давр шарт-шароитидан келиб чиқиб талқин қилганлар. Миллий маънавиятимиз нуқтаи назаридан ёндошсак, Ҳақ Аллоҳ таолонинг ҳақиқатидир ва ундан ҳар қандай чекиниш ноҳақлик, ўзига ёки ўзгага зулм бўлади. Ҳаққа қандай етишиш мумкинлиги ва бу ҳақиқатдан узоқлаштирувчи омиллар нималардан иборат эканлиги тасаввуф таълимотида мукамал шарҳ этилган. Суфийларнинг минг йиллик ирфоний тажрибасини бир жумла билан ифода этилса, Ҳақ сўз - холислик ва хайрихоҳлик билан, ягона Аллоҳ ризолиги йўлида айtilган сўз, ноҳақ сўз эса, ҳар қандай ғараз, худбин ният аралашган сўз бўлиб, ғийбатга, душманликка, ғаразли амалларга олиб келади. Ғаразли ниятда ҳатто бировга ширин сўз айтилса ҳам, у аччиқ мева беради. Умуман инсонга эмас, иллатга қарши кайфиятда бўлиш хайрлидир. Инсонни унга ёпишган иллатлардан фарқ қилиш керак. Инсонни ердаги халифа деб қабул қилиб, унга ярашмаган, кўнгил кўзгусини хира торттириб турган чангу ғубордан покланишига кўмак етказувчи хайрихоҳлик билан йўғрилган маслаҳатлар бериш, яхши муносабат билан унинг қалбида эзгулик сари интилиш туғдиришга уринмоқ айни савобдир. Ҳар қандай ғазаб билан, тоқатсизлик билан айtilган гап эса акс таъсир туғдиради, душманлик кўзғатади, зеро ёмон кайфият яхшилик сари элтмайди.

Аммо ҳақ сўзни хайрихоҳлик билан айтиш ҳали барча ишни ўнгловчи восита эмас. Жамиятга наф етказишнинг энг муҳим ва энг унумли йўли - **муайян камчиликларни фазилатларга ўгиришнинг амалий воситаларини қидириб топиш ва уни амалга татбиқ этишдир.**

Президент ижобий (фойда келтирувчи) муҳолифат (конструктивная оппозиция) деганда айна ана шу йўналишда натижали юмушларга қўл урганларни назарда тутди. Мақсад нима ўзи - жамият камолотини таъминлашми ёки барқарорликни издан чиқаришми? Ҳамма гап шунда. Ижтимоий фаол Шахс ўзининг ҳар бир қўймоқчи бўлган қадамини келажак натижаси ҳақида жиддий ўйлаб кўрмоғи дуруст. Қадамни қўйгач, оқибатга қараб яна бир қарра ўзи учун ҳулоса чиқарса - янада яхши.

Ҳар бир инсон зоти маънавий қиёфаси туфайли шахсдир. Ҳайвон ўлгач, тупроққа айланади, инсонни эса унинг маънавияти бақога элтади. Миллат ҳам шундай. Бугунги мустақиллик шароитида юртбошимизнинг миллий маънавиятга айрича эътибори шу сабаблидир. Аммо ҳақиқий озод фуқаролар жамияти ташкил топиши учун миллатнинг ҳар бир аъзоси, шу азиз Ватаннинг ҳар бир фуқароси ўзлигини англаб етишга интилоғи, ўз улуғ мақомига муносиб амал қилмоғи тақозо этилади. Ўзбекистоннинг буюк келажаги масъулияти ҳар биримизнинг зиммамиздадир.

15-боб.

Адолат мезони. Миллий маънавиятимизда халқ ҳоқимиятчилигига муносабат.

1-фасл. Адолат муаммоси.

Адолат муаммоси доимо инсониятнинг диққат марказида бўлиб келган. Бу тушунча сиёсатшунослик фанининг бош мавзуларидан бири эканлиги яхши маълум. Аммо адолат аввало маънавий қадриятдир. У аслида маънавиятнинг ижтимоий ҳаётдаги зуҳуридир. Бунга буюк аждодларимизнинг кўп асрли мероси гувоҳ. Албатта, ижтимоий ҳаётда адолатнинг қай даражада барқарор бўлиши башарият маънавий тақомилининг турли даврларида, турли минтақаларда турлича омилларга боғлиқ бўлган. Масалан, ибтидоий жамоа одами ўз уруғи ва қабиласи кўламида фикр юритган бўлса, қадим Юнонистонда бошқачароқ, Ўрта аср христиан дунёсида бир хил, ислом минтақасида ўзгача бир тусда талқин этилган. Адолат муаммосининг яна бир мураккаблиги у турли соҳаларга татбиқ этилганда турлича талқин этилади. Масалан, миллий (аниқроғи, миллатлар аро) адолат, диний (динлар аро, турли дин вакиллари аро, турли диний тизимлар нуқтаи назаридан) адолат, иқтисодий адолат, ижтимоий (яъни турли ижтимоий тоифалар аро) адолат, қозиликдаги (икки даъволашувчи шахс аро) адолат ва ҳ.к. Буларнинг ҳар бирида адолат тимсоли ўзига хос тарзда тасаввур этилади. Қазоватда, мисол учун, Европа аънанасига кўра у икки паллали тарозу шаклида тасаввур қилинган. Икки томон даъволашганда, қатъий ҳукм чиқариш учун, балки ноилоҳ тарозунинг бир палласига тош қўйишга тўғри келар. Аммо ижтимоий адолат мезони бугунги кун воқелигида унчалик жўн тасаввурларга мувофиқ келмаслигини тушуниб

етмоғимиз зарур. Миллий маънавиятимизнинг минг йиллик тажрибаси, ҳаёт мантиқи, башарият фикри етишган илғор тамойиллар бизни шунга ундамоқда.

Фикрни ойдинлаштириш учун ташбехни бадиият дунёсидан бошласак. Маълумки, ҳар бир санъат ўз имкон доирасида ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришга уринади. Янги-янги тасвир воситалари топилган сари воқеликни бадиий идрок этишимиз ҳам такомиллашиб боради. Санъат турлари ичида тарихан энг янгилари бўлмиш кино ва телекўрсатувлар ўз имкониятлари билан ҳаётни асл мураккаблигида ёрқин идрок этиш имконини бера олганлиги туфайли XX аср авлодининг энг севимли томошасига айланди. Дастлаб экранда воқелик фақат оқ ва қора бўёқлар зидлашувида ифодаланар эди. Ўша пайтларда бизга ҳаётни фақат “бизникилар” ва “душманлар” (“қизиллар” ва “оқлар”, “советлар” ва “фашистлар”, “меҳнаткашлар” ва “эзувчилар”) аро кураш сифатида кўрсатишди. Дунёнинг ҳолати гўё зулмат ва нур, “социализм” ва “капитализм”, “прогрессив” ва “реакцион” кучларга тақсимланган ҳолда намоён этилди.

Аста-секин ҳаётимизга рангли фильмлар, рангли телеэкран кириб кела бошлади. Атроф-воқеликнинг турфа жилоларга бой эканлиги жаҳоннамода рўйи-рост кўринди. Аммо то 90-йиллар бошланишигача дунё ўзгарса ҳам, собиқ СССРнинг ҳукмрон мафқураси ўзгармади: воқеликнинг моҳиятини изоҳлашда асл ҳақиқат битта - Маркс таълимоти, қолган барча нуктаи назарлар ё номукамал, ёки ҳақиқатга зид, яъни реакцион деб қараш давом этди. Шунга биноан дунё ҳам икки қутбли талқин этилди. Ҳаёт икки ўзаро зид кучнинг мурасасиз курашидан иборат деб уқдириш давом этди. Бу курашда ҳар бир инсон жабҳанинг ё у тарафида, яъни “душман”, “бегона”, ё бу тарафида, яъни, “дўст”, “ўзимизники” бўлиши шарт эди. Бундай ёндошув қанча-қанча бегуноҳ жонларни қурбон этганлиги, не-не эзгу ниятларни барбод айлагани ҳозир ҳеч кимга сир эмас.

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсин-ким, бундай алахсираш, ваҳшатли босинқираш биз учун ўтмиш бўлиб қолди. Мустақиллик шарофатидан дунёга очик кўз билан қараш имкониятини қўлга киритдик. Энди билсак, **дунё кўп қутбли экан, ҳаёт мураккаб, кўп қиррали тизимдан иборат экан.** Келажак ҳам мурасасиз кураш, зидлашув билан эмас, яратувчилик меҳнати, дўстлик ва инсонларнинг ўзаро бир-бирини тушунишга интилиши билан файзли бўлар экан. Ҳатто бир миллатнинг хавфсизлигини таъмин этиш, жамият барқарорлиги ва ижтимоий тараққиёт кафолатлари ҳам бир эмас, икки эмас, турли омилларнинг ўзаро уйғунлиги билан боғлиқ экан. Дастлабки бобларда бу ҳақда батафсил тўхтаб ўтилди. Бу боб эса миллий маънавиятимизнинг асосий қадриятларидан бўлмиш адолат ҳодисасининг ижтимоий ҳаётда ўзлигини қандай намоён этиши хусусидадир.

Адолат маънавиятнинг инсонлар аро муносабатларда намоён бўлишидир. Маънавият нуктаи назаридан инсонларнинг бир-бири билан ҳар қандай муносабати сиёсат соҳасига оиддир. Дарҳақиқат, кенг маънода, инсоннинг уйда аҳли оиласи билан қилган муомаласи ҳам, кўчада таниш-нотаниш, қариндош-бегоналар билан қилган муомаласи ҳам, иш юзасидан

хамкасблари, бошлиқлари, ходимлари ва мижозлар билан қилган муомаласи ҳам сиёсат. Аммо «авом» наздида давлат миқёсидаги сиёсат «катта сиёсат» деб ҳисобланиб, катта сиёсат билан катталар шуғулланади, биз кичик одамларга бундай катта доирадаги сиёсатга аралашшиш жоиз эмас, деган мазмундаги қараш анча кенг тарқалган.

Инсонлар бир-бири билан қандайдир бир шаклдаги мақбул муносабатларга киришга маҳкум экан, демак инсон ҳаёти сиёсатсиз бўлмайди. Фақат бугунги сиёсатшунослар «катта сиёсат», яъни давлат ва фуқаро ёки давлатлараро миқёсдаги сиёсатга асосий эътибор қаратишади. Ваҳоланки, қадим дунё алломалари асарларида ахлоқ ва сиёсат бир-биридан ажралмас ходисалар сифатида қаралар эди.

Бизнинг назаримизда, сиёсат ва ахлоқ бир тизимга бирлашмас экан, барча учун «катта сиёсат» ҳам «кичик сиёсат» каби бевосита таалуқли ҳисобланмас экан, жамиятда адолат ва ижтимоий уйғунлик амалда барқарор бўлмайди. Албатта, уларнинг бир-биридан фарқи ҳам йўқ эмас. Масалан, сиёсий муносабатлар расмий қабул қилинган қонунлар доирасида олиб борилади, бу қонунлар мажбурий ижро этилади. Ахлоқ қоидалари, маълум маънода, ихтиёрий. Яъни, сиёсат қонунларини бу ёруғ дунёда инсонлар аро муносабатда фарз десак, ахлоқ қоидаларини суннатга қиёс қилиш мумкин. Аллоҳнинг фарзлари илоҳий китоб оятлари орқали аён этилган, инсонлар эса ўзаро муносабатларини ўз ақл-идроқларига таяниб ишлаб чиқадилар. Шу сабабли Аллоҳ фарзлари абадий ва мутлақ бўлиб, уларнинг юзасидан охириги ҳукм қиёмат кунидир. Одамлар ўрнатган қонун-қоидалар уларнинг маънавий такомил даражасига боғлиқ бўлиб, ҳар замоннинг, ҳар мамлакатнинг ўз қонунлари бор ва улар ўзгариб, мукамаллашиб боради.

2-фасл. Исломгача башарият тарихида сиёсий адолат муаммоси.

Илоҳий китобларда инсонга ер юзидаги ижтимоий тартибларни қандай белгилаш юзасидан қатъий ҳукмлар эълон қилинмаган, **сиёсат соҳасида** инсон иродаси тўлиқ эркиндир. Ер юзида зулм салтанати барқарор бўладими, адолат устиворлигимиз - инсоннинг ўзига боғлиқ. Аллоҳнинг имтиҳони - бу. Аммо Яратган Парвардигорнинг ваъдаси аниқ: ким ўз умрида бир мисқол савоб қилса ҳам ажрини олади, бир ботмон гуноҳ қилса ҳам.

Адолат тимсол-тушунчаси худди ана шу синов майдонида инсон ҳаётининг турли соҳаларини ўзаро мувозанатлаб туради. Миллий маънавиятимиз такомилида бу тушунчага муносабат қандай шаклланиб борган, яъни адолат мезони қандай талқин этилган? Суҳбатимиз мавзуи шу ҳақда. Буюк аждодларимиз давлат, жамият, маънавият масалаларининг ўзаро уйғунлигига доимо катта аҳамият бериб келганлар. Бу масала “Авесто” китобида ҳам кенг ўрин олган. Кейинчалик туркий битиклар, Форобий мероси, “Қутадғу билик” каби қомусий ёдгорликларда бу муаммо ҳар бири ўз даври учун бутун ички мураккаблиги билан очиб ва ечиб берилган. Улар нисбатан батафсил ўрганилган ва ҳозир алоҳида тўхтаб ўтиш имкони ҳам

йўқлиги сабабли биз фақат муаммонинг энг муҳим ўринларига қисқача тўхтаб ўтамиз, холос.

Маълумки, инсон жамоа бўлиб яшайди. Ислом минтақа маданиятининг буюк назарийчиларидан, XIV асрнинг йирик файласуф-тарихчиси ва сиёсатшуноси, Амир Темурга замондош ва суҳбатдош бўлган Ибн Халдун (1332-1406) инсон жамоаларини икки тоифа ёки босқичга ажратади. Биринчиси - ибтидоий жамоа, яъни уруғ ва қабила жамоаси бўлиб, бунда инсонларнинг бир жамоага уюшуви қон-қардошлик муносабатларига асосланган бўлади. Бу даврда аксарият инсонлар ўзлигини фақат ўз жамоаси, нари борса, қабила ва элати миқёсида англаб етган. Шу сабабли ўзи билан наслий қон-қариндошлик муносабатларида бўлмаган ёхуд шунга тенг битимлар ҳосил қилмаган бегона жамоа, уруғ ва элат вакилини нафақат қабиладошлари билан тенг санамаган, балки унинг инсон даражасидаги қадрини ҳам идрок этмаган. Қадим жоҳилия арабларининг ҳаётидан хабар берувчи манбалар, масалан, "Айёми араб"да тасвирланган қабиалар орасидаги аёвсиз жангу жадаллар, ўзга қабила аъзолари мулкани торож қилиб, аёллари, болаларини қул-чўрига айлантириб, шунинг ҳисобидан қабиладошларига зиёфат беришлар одатий ҳол ҳисобланиб, яна бундай бедодликларнинг "қахрамонлик" сифатида шеърятда васф этилиши каби ҳолатлар бунга далил бўла олади.

Маънавий камолотнинг юқорироқ босқичига кўтарилган инсонлар учун хос бўлган иккинчи босқичдаги жамоани алломаларимиз "шаҳар жамоаси" деб атаганлар. Асли бу тушунча фақат "шаҳар" эмас, "давлат" маъносини ҳам билдирган. Юнонларнинг "полис" сўзи бугун биз тушунган "шаҳар"ни эмас, Афина, Спарта каби шаҳар-давлатларни англатганлигини дунё тарихидан биламиз. Инсонлар жамиятида илк давлатнинг пайдо бўлиши асл ибтидода шаҳарлар шаклланиши билан боғлиқ. Шу сабабли юнонлардаги "полис" (шаҳар) сўзидан Европа минтақасида "политика" (сиёсат, яъни инсонлар аро муомала тартиб-қоидалари) тушунчаси шаклланган бўлса, ислом дунёсида арабча "мадина" (шаҳар) сўзидан "маданият" тушунчаси шаклланди. Бу тушунчалар келиб чиқиш моҳиятига кўра туташ эканлиги шундан ҳам маълум.

Илк шаҳарларда уруғ ўрнига маҳалла, қабила ўрнига элат шакллана бошлади. Аммо ибтидоий жамоадан ўсиб чиққани сабабли, унда қабилачилик даврининг кўп хурофотлари сақланиб қолган эди. Масалан, ўзларини юксак маданият эгаси деб билган қадим юнонлар ўзга халқларга паст назар билан қараб, асло уларни ўз миллатдошлари даражасида кўрмас эдилар. Уларни ўлдириш, ерларини босиб олиш, мулкларини ўзлаштириш жиноят эмас, балки жасорат намунаси сифатида қабул қилинарди. Хатто қадим Юнон элининг энг улуғ алломаси Аристотель ҳам барча ҳуқуқ ва имтиёзларни фақат ўз халқига - юнонларга лозим кўрган, дунёдаги ўзга элат вакилларига "варвар" (ёввойи) деб қараб, уларга фақат қулликни раво билган. Юнон демократияси худди шу дунёқарашга мувофиқ бўлиб, фақат озод эллинларга тааллуқли эди, қуллар бу демократиядан ташқари ҳисобланарди.

Шундай вазиятда енгилган қабила вакилини қатл этмай, кул сифатида сақлаб қолиш ғолиблар назарида балки мағлубга нисбатан ҳиммат кўрсатиш деб баҳолангандир. Қулдорлик тартиб-қоидалари илк империячилик даври маҳсули бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоа асосида пайдо бўлган илк шаҳар-давлатлардан баъзиларининг ўзгалари устидан қудрат касб этиши билан боғлиқ. Бу даврда аҳли башар муайян даражада ривожланган маданият босқичига эришган бўлсада, аксарият халқлар онгида хануз асотир тафаккур ҳукмрон эди.

Асотир тафаккур Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, унда аксарият инсонлар мавҳум тушунчаларни моддий воқелик нарса-ходисаларидан ажратиб тасаввур қила олмайдилар. Мушрикликнинг келиб чиқиши ҳам инсон онги ривожининг айни шу даражаси билан боғлиқ. Исломгача ҳукмрон бўлган жоҳилия даври деганда ҳам инсон онгининг асотир тафаккур даражасидаги ҳолати назарда тутилади.

Ибтидоий жамоа инсон ҳаётининг иқтисод, сиёсат, маънавият каби турли соҳаларини бир-биридан ажралмаган ҳолда тасаввур этган, ҳаётий таомил, ҳуқуқ ва ахлоқ, дин ва эътиқод бир-биридан алоҳида, мустақил ҳолда мавжуд бўлган эмас. Шундай шароитда сиёсий ҳукмронлик, иқтисодий мулкка эгалик, маънавий қудрат бир-бири билан чатишиб, бир соҳада қудратли бўлган инсон бошқа соҳаларни ҳам тасарруф этишга интилар эди. Сиёсий ҳукмронлик қўлида бўлган одам маънавий, иқтисодий соҳаларда ҳам ўз қудратини ёйишга ҳаракат қилар ёки иқтисодий қудрат - **мулк эгаси** сиёсий, маънавий соҳаларга ҳам даъво қила бошларди.

Империялар даврида қабилалар ва шаҳар-давлатлар аро ҳокимият учун курашлар авж олиб, унда ғолиб чиққан сулола атроф-воқеликни, табиат унсурларини ва моддий бойликларни қандай тасарруф этса, ўзга қабила, уруғ, жамоа вакиллари бўлмиш инсонларни ҳам шундай тасарруф этишга уринди. Натижада «мулк» тушунчаси сиёсат йўналишига ҳам кириб келди, у нафақат ер-сув, ҳайвонот ва буюмларга, балки енгилган уруғ, қабила, элат вакилларига нисбатан ҳам қўлланила бошланди. Юрт **мулк** аталди, ҳукмдор **малик** бўлди.

“Авесто” китоби мазмунида асотир тафаккур кенг миқёсда ўзлигини зохир этган. Жумладан, ҳукмдорлик ҳуқуқининг белгиланишида “фарр” (“Авесто” тилида “хварно”) принципи қонуний асос сифатида қабул қилинган. Унинг маъноси шуки, олий дунёвий ҳокимият сулоланинг бир вакилидан иккинчисига ўтишида муайян илоҳий белги содир бўлади, яъни муайян бир жонивор, қуш ёки ёғду шуъласи ҳукмдорликка танланган кишини ажратиб кўрсатади. Халқимиз орасида тарқалган “фалончининг бошига бахт қуши кўнипти”, ибораси ушбу қадим анъананинг изларига ишора этади. “Фарр” одатда ҳукмдор сулола вакиллари билан боғлиқ тасаввур этилган. Эрондаги Ахмонийлар, Сосонийлар даврида ушбу принципга изчил риоя этилган.

Олий илоҳий ҳукмдор номидан юртни бошқарувчи «фарр» эгаси – монарх (шоҳаншоҳ, қирол, халифа, султон, малик) статуси минтақада шундай пайдо бўлди. У мутлақ ҳукмдор бўлиб, фақат Тангри ҳукмларига итоат

киларди. Жоҳилия даврида “фарр” соҳибининг ҳукми мутлақ бўлиб, унга ҳеч ким эътироз билдиришга ҳаққи бўлмаган. “Халқ ҳукми”, “халқ иродаси” деган тушунчалар у давр учун буткул нотаниш эди. Демак, жоҳилия даврида барча инсонлар тенг кадр топган эмас эди.

Бу тартиб-қоидаларнинг жиддий ўзгариши Исо алайҳиссалом даъвати билан бошланди, дейиш мумкин. Исо алайҳиссаломгача юборилган пайғамбарлар ҳар бири бир қавмга Аллоҳ ҳақиқатидан хабар берган бўлсалар, Рухуллоҳ барча инсониятга тегишли Ҳақиқат хабарини келтирди. У биринчи бўлиб, барча инсонлар ягона Тангри олдида тенг, ўзаро оға-ини, опа-сингил, биродар деб, Аллоҳ ҳукмини эълон қилди. Аммо бу Олий ҳақиқат осонликча қабул қилингани йўқ. Аввало, бундай улуғ хабарни берган пайғамбарни сиёсий ҳукмронликни қўлдан беришни истамаган юнон ҳукмдорлари ва яҳудий уламолари бирлашиб, чормихга ҳукм этдилар. Кейинчалик ҳам, Исо даъвати илк черков оталари талқинида ўзгаришга учраб, адолатли жамият ердан осмонга кўчирилди, инсон руҳининг озодлиги эса черков ҳукмларига боғланиб қолди. Бутун Ўрта асрларда хос ва авом, зодагон ва фуқаро орасидаги реал фарқ сақланиб қолаберди. Европада черков ва феодаллар ўзаро зиддиятларидан қутула олмаган бўлсалар ҳам, авомга нисбатан имтиёзларини сақлаб қолдилар. “Ўрта асрлар” деган тушунча беҳуда эмас, бу давр инсоният учун Қадим дунёдан Янги тафаккурга ўтиш босқичидир.

VII асрга келиб, Муҳаммад(С.А.В.)га нозил этилган Қуръони карим оятларида ниҳоят узил-кесил ҳақ ботилдан жудо этилди, инсонлар ягона Аллоҳнинг ер юзидаги халифалари экани очиқ-ойдин баён этилди. Халқ ҳокимияти, озод фуқаролар жамиятига таянувчи тузумнинг умумбашарий маънавий асослари, шундай қилиб, Тавҳид таълимотида мужассам бўлди.

3-фасл. Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилиги масаласи.

Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилигига муносабат масаласи ниҳоятда муҳим, ҳам ўта мураккаб. Манбалар аҳволи, уларни ўрганиш даражаси, талқинлар ва умуман қамров масаласи бир кишига бениҳоя оғирлик қилади. Келгусида бу йўналишда жиддий тадқиқотлар талаб этилади, ҳозирча бор маълумотларга таяниб, масаланинг фақат бир-икки жиҳатига ишора этиб ўтиш билан чекланамиз.

Пайғамбаримиз даврларидан бошлаб исломда мусулмонлар жамоаси маъносини билдирувчи “умма” тушунчаси шаклланди. Унинг ҳеч бир аъзоси Аллоҳ олдида ўзгалардан ортиқ имтиёзга эга эмас эди. Албатта, “умма”нинг моҳияти бир кунда, бир йилда, хатто бир асрда тўлиқ англаб етилгани йўқ. Унинг маъноси аста-секин теранлашиб, маънавий ва сиёсий ҳаётдаги қатор ўзгаришлар натижасида VIII аср иккинчи ярми - IX аср бошларида минтақада ягона маданият шаклланди. Минтақадаги уч буюк миллат - араб, форс, турк халқларининг орасида собит мувозанат қарор топди.

Ислом ҳуқуқшунослари мусулмон жамиятини бошқариш асосларини ишлаб чиқа бошладилар. XI асрнинг буюк сиёсатшуноси Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Мавардий (974-1058) машҳур “Ал-аҳком ас-султония” (Ҳукмдорлик қонунлари) китобида ҳукмдор ва мусулмон жамоаси орасида ижтимоий шартнома (ақд) асосини ишлаб чиқди. Қуръони каримда инсонларнинг энг муҳтарамлари энг тақводорларидир, деган ҳукм бор. Шундан келиб чиқиб, юрт ҳукмдорининг тайинланишида ислом жамоасининг мўътабар кишилари - мужтахид фақиҳлар, уламолар ва олий мартабали аёнларнинг мулоҳазалари инобатга олинган. Ҳукмдорлар, одатда, муҳим қарорлар қабул қилиш олдидан юртнинг йирик уламо ва фақиҳлари, обрўли аёнларни йиғиб маслаҳат солардилар.

Аббосийлар халифалиги то мўғуллар босқинига қадар, расман бўлса ҳам, ушбу қоидага мувофиқ амал қилган. Халиф тирик чоғида ўзига ворис тайинламоқчи бўлса ҳам, ушбу мўътабар жамоа розилигини олиши зарур бўлган. Агар юрт ҳукмдори ўз вазифасига муносиб иш олиб бормаса, мусулмон жамоаси уни ўз мавқеига нолайиклиги ҳақида хулоса бериш ҳуқуқига эга бўлиб, муаммони қандай ҳал қилиш тартиблари ҳам ҳуқуқшунослик илмида батафсил ишлаб чиқилган эди. Қоидага кўра ислом дунёсида ҳукмдор фақат ижро ҳокимиятини бошқариб боради, қонун ишлаб чиқиш эса, мужтахид фақиҳлар вазифаси ҳисобланган. Судлов ҳокимияти мустақил равишда юрт қозилари томонидан амалга оширилган.

Ибн Халдун ўзидан олдинги қонуншуносларнинг қарашларини ривожлантириб, бир қатор янги мулоҳазаларни баён қилди. У диний ва дунёвий ҳокимиятни бир-биридан фарқлаш ва ажратиш тарафдори бўлиб, давлат бошқаришни дунёвий ҳокимият сифатида талқин қилади. Ибн Халдун, шунингдек, ҳукмдор фақат арабларнинг қурайш қабиласидан бўлиши керак, деган хурофотни ҳам кескин рад этди.

Давлатни қандай асосларда идора этиш масаласида фақат мусулмон ҳуқуқшунослари, фикҳ уламоларигина эмас, ислом маърифатчилигининг бошқа йўналиш вакиллари ҳам жиддий мулоҳазалар баён этганлар. Жумладан, Форобий “Фозил шаҳар одамларининг қарашлари” рисоласида давлат ҳукмдори қандай фазилатларга эга бўлиши ва қандай талабларга жавоб бериши лозим эканлигини батафсил таҳлил этиб берган. Ботинийлар ва мутакаллимларнинг ҳам бу хусусдаги ўзига хос қарашлари маълум. “Қобуснома”, “Сиёсатнома”, “Ахлоқи Муҳсиний” каби дидактик рисоалар, XI аср туркий шеърятнинг юксак намунаси бўлмиш “Қутадғу билиг” ижтимоий-фалсафий достонида давлатни бошқариш, турли ижтимоий тоифаларнинг ўзаро муносабатлари ва жамиятдаги мавқелари хусусида муфассал таҳлил ва хулосалар мавжуд.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида асосий воқеалар “Қушлар ижтимои ва тақдим ва таъхир учун бир-бири била низоъи” деб аталувчи боб билан бошланади. Бу асарда, шундай қилиб, **қадр** тушунчасининг сиёсатда (яъни инсонлар аро муносабатларда) намоён бўлиш шакли - **мавқе ва мақом масаласи** бош мавзу қилиб олинган ва бу муаммо маънавий заминда мукаммал ечиб берилган.

VIII-XV асрлар миллий маънавиятимизнинг умумбашарий миқёсга юксалиш даври бўлиб, бу даврда миллатимиз ўзини башариятнинг узвий бир қисми сифатида англаб етди. Бу даврда юртимизнинг улуғ алломалари илоҳий китобнинг асосий ғояси - **тавҳид таълимотини** борган сари теранроқ ва мукамалроқ талқин қилиб бориш орқали **Янги давр** қадриятларини биринчи бўлиб идрок этиш даражасига етишдилар ва фахр билан айтиш мумкинки, Европадаги кейинги беш асрлик **ижтимоий таракқиёт йўлини** бевосита олдиндан башорат эта билдилар.

Аmmo биз учун аламли бўлса ҳам, воқеликни тан олмоғимиз керак, ислом минтақасида Ҳақиқат тантанаси маънавиятда қолди, сиёсатга тугал кўчмади. Афсус ва надоматлар бўлсинки, Европа ислом маънавий қудратидан туртки олиб, фаол ижтимоий ўзгаришларни амалга оширишга киришганда, бизнинг минтақа орқада қола бошлади, сиёсат соҳасидаги хурофий тамойилларни ўз вақтида ва дадил енгиб ўта олмай аросатга тушиб қолди. Кейинчалик ушбу аросат ҳолати минг йилдан ошиқ дунёнинг катта қисмини бемалол идора қилиб келган туркий халқларни қарамлик вазиятига тушиб қолишига сабабчи бўлди.

Ижтимоий муносабатларда ҳақиқатнинг воқе, очик-ойдин тантанаси Европа минтақасида бошланди. Қадим Юнонда мушриклик тафаккури қаъридан Аристотель фалсафаси ўсиб чикқанидек, Ўрта асрлар феодал бошбошдоқлиги зулматидан **“халқ ҳокимияти”** тушунчаси ўсиб чикди.

Тавҳид таълимотининг Алишер Навоий “кушлар тили” билан ифода этган фалсафий-маънавий талқини Европада амалий ҳаракатга айланиб, аввал диний тафаккурда (Реформация), кейинча бориб сиёсий тафаккурда (Нидерландия ва Англия буржуа инқилоблари) тўлиқ янгилашишга олиб келди. Тан олиш керак, Европада бу янгича сиёсий тафаккур ғалабаси осонликча бўлмади, балки миллионлаб инсонларнинг қонлари ва жонлари эвазига таъминланди.

Қирол ҳукмронлиги ғояси баронлар ёки буржуа ҳукмронлиги ғояси билан эмас, “халқ ҳокимияти” ғояси билан алмашди. Бу Қуръони каримда ҳидоят этилган бани башарнинг “ер юзида халифалиги” ғоясига энг мувофиқ сиёсий тафаккур йўналиши эди.

Охирги пайтда ислом дини номидан ўз ғаразли манфаатларини кўзлаб «фатво» чиқарувчи бир гуруҳ бузғунчилар «демократия - куфр низоми» деб даъво қилмоқдалар. Мазкур гуруҳнинг яна бир иддаоси ер юзидаги барча мусулмонларнинг ягона диний-сиёсий раҳбари – «халифа» бўлиши керак, деб қилаётган даъволаридир. Бундай ғаразли даъволарга узил-кесил жавоб бериш учун яна бир марта ислом эътиқодининг бош манбаи бўлмиш Қуръони карим оятларига мурожаат этиш лозим бўлади. Чунки бошқа барча манбалар, жумладан, Расулulloҳ ҳадислари ҳам Аллоҳнинг оятларига мувофиқ бўлган тақдирдагина «сахих» (яъни, ҳақиқатга мувофиқ) деб тан олинади. Қолаверса, Қуръони каримдан ўзга жамийки манбалар, жумладан, тафсир ва таъвиллар ҳам, инсонлар томонидан ижод этилгани сабабли маълум даражада ўз замонаси ва ўзи яратилган муҳитдаги мавжуд тасаввурларни акс эттиради.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи бўлим, иккинчи боб, 7-моддасида аниқ қилиб «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир» деб ёзиб қўйилипти.¹²⁸ Айни шу принцип «халқ ҳокимиятчилиги» (демократия) тушунчасининг бош ва асосий маъносидир.

Ислон ва демократияни бир-бирига зид қўймоқчи бўлаётганларнинг асосий даъвоси давлат ҳокимиятининг манбаи масаласига оид бўлиб, уларнинг айтишича, ҳокимият манбаи халқ эмас, балки ягона Аллоҳдир. Унинг ҳукми эса илоҳий ваҳий бўлмиш Қуръони каримда ифодаланган. Биз ҳам бир мусулмон фарзанди сифатида илоҳий ваҳийни тан оламиз ва шундан келиб чиқиб айни «халқ ҳокимиятчилиги» хусусида Аллоҳнинг каломини тушуниб етишга ҳаракат қиламиз. Мавжуд тафсирлар икки муҳим асосни, албатта, ҳисобга олади. Бири – асбоби нузул, яъни у ёки бу оятнинг нозил бўлиш вақти билан боғлиқ муайян тарихий вазият, иккинчиси – ўша давр тилининг ўзига хос жиҳатлари. Бу – тафсиршуносликда кенг маълум бўлган қатъий талаблар. Аммо Қуръон оятларининг мўъжизавийлиги шундаки – уларда бир пайтнинг ўзида ҳам Пайғамбаримиз замонидаги муайян тарихий ходисага муносабат ошкор этилади, ҳам инсонларни Ҳақ йўл («сирот ул-мустақим»)га ҳидоят этувчи боқий ҳақиқатлар тизими ўзлигини кўрсатади. Фақат ушбу тизим инсонларга биратўла бутун борлиғи билан намоён бўлади, дейиш қийин. Улуғларимиз қалбини «ҳақиқат асрорининг ганжинаси» деб атаган инсон маънавий камолот пиллапояларидан юксалиб борар экан, ўзлигини танигани сари Ҳақ каломининг боқий мўъжизаларида ҳам кун сайин теранроқ маъноларни кашф этиб бора беради.

Қуръони каримнинг «Бақара» сураси 30-оятда шундай дейилади (*Абдулазиз Мансур таржимасига кўра*): - «Эсланг, (Эй, Муҳаммад), Раббингиз фаришталарга: «Мен ерда халифа (Одам) яратмоқчиман», деганида (улар) айтдилар: «Унда (Ерда) бузғунчилик қиладиган, (ноҳақ равишда) қонлар тўкадиган кимсани яратмоқчимисан? Ҳолбуки, биз Сенга ҳамдинг билан тасбеҳлар айтамыз ва Сени муқаддас деб биламыз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсани биламан».

Ушбу оят маъносини чуқурроқ англаб етиш учун биз «халифа» сўзининг маъно мундарижасига эътибор қаратишимиз лозим. Албатта, тафсирларда бу сўзнинг қайси оятда келишига қараб турли талқинлари учрайди. Аммо Қуръони каримда бир неча бор қайтарилувчи иборалар маъноси ўзаро қиёслаб ўрганилса, бу такрорларнинг ҳикмати янада ойдинлашиб бораверади.

Қуръони карим матнида «халифа» феъл ўзаги билан боғлиқ турли сўзлар 125 мартадан ортиқ учраши аниқланган. Шундан «халифа» сўзи ва унинг кўпликдаги шакллари жаъми 9 марта («халифатан» - 2 марта, «халоифа» - 4 марта, «хулафо» - 3 марта) учрайди. Диққатга сазовор жойи шундаки, бу ҳолатлардан 6 ўринда «ер юзидаги халифа» ёки «ер юзидаги халифалар» мазмунини англатувчи бирикмалар ишлатилган («халифатан фил-арз» - 2 марта: Бақара сураси, 30-оят, Сод сураси, 26-оят; «халоифа фил-

арз» - 2 марта: Юнус сураси, 14-оят, Малоика ёки Фотир сураси, 39-оят; «халоифа-л-арз» - 1 марта: Анъом сураси, 165-оят; «хулафо-ал-арз» - 1 марта: Намл сураси, 62-оят). Бундан ташқари Нур сураси 55-оятда, Аъроф сураси 129-оятда «йастахлифу» феъл шакли ҳам айни шу «фил-арз» бирикмаси билан юқоридагиларга мувофиқ маънони ифодалаб келган.

Ўзбек ва рус тилига қилинган қатор таржималарда бу ҳолатларни «халифа», «ўринбосар», «наместник», «преемник», «наследник» сўзлари билан англатишга уринилган. Аммо агар қиёслаб кўрилса, юқорида кўрсатилган оятларнинг барчасида ягона маъно - «ер юзида халифа» ёки «ер юзида халифалар», (русчада - «наместник на земле» или «наместники на земле») мазмуни қандайдир бир ягона “халифа” ҳақида эмас, балки бани башарнинг барчаси, яъни тамоми инсониятни назарда тутиб ишлатилаётганига амин бўламиз. Гапимиз ишонарли бўлиши учун яна 2 мисол келтирамиз:

Анъом сураси, 165-оят:

«У сизларни ернинг халифалари қилиб қўйган ва ато этган (неъмат)ларида сизларни синаш учун баъзиларингизни баъзиларингиздан (юқори) даражаларга кўтарган зотдир...»

Фотир(Малоика) сураси, 39-оят:

«У сизларни ерда халифа қилиб қўйган зотдир. Бас ким кофир бўлса, унинг куфри фақат ўзининг зарарига бўлур...»

«Халифа» сўзи бу жумлаларда дини, миллати, ижтимоий аҳволидан қатъий назар барча инсон зотига нисбатан қўлланилаётгани, уларнинг ҳар бири бу дунёда муваққатан, яъни инсониятнинг ер юзидаги ҳаёти давомида Аллоҳ томонидан (синов учун, имтиҳон қилиб кўриш учун) моддий борлиққа «иш бошқарувчи вакил», оддийроқ қилиб айтилса, «ноиб» («наместник») қилиб қўйилганлигини англатиб келмоқда.

Демак, ҳар бир инсон Аллоҳ томонидан бу ёруғ дунёга халифа (наместник) қилиб яратилган. Бу ваколат, биринчидан, инсонга ер юзидаги ҳаёти давомида тўлиқ ирода эркинлиги, жумладан, ўз ҳаётини сиёсий жиҳатдан ҳам ўзи маъқул топган тарзда ташкил этиш эркинлигини беради. Иккинчи жиҳатдан, бу имкониятларнинг бани башарга Аллоҳ тарафидан имтиҳон, синов учун берилганлиги ҳар бир инсон шахсига ўз ҳаётини тўғри ташкил этиш борасида жиддий масъулият юклайди. Ким бу ваколатдан масъулиятни ҳис қилган ҳолда, тўғри фойдаланади, ким масъулиятсизлик билан бузғунчиликка, фасодга, куфрга берилади - ўз ақл-иродасига боғлиқ, унинг мукофоти ёки жазосини эса ягона Аллоҳ беради (хоҳласа - бу дунёда, хоҳласа - охирада).

Бу ерда алоҳида бир инсоннинг барча мўъминлар устидан “халифа” бўлиши кераклиги масаласи умуман йўқ. Қолаверса, бундай “ваколат”ни унга ким беради? Аллоҳдан ваҳий келиши “хотимат-ун-наби” бўлмиш Муҳаммад (САВ) даврларида тугалланган бўлса. Маълум бўладики, бундай даъволар, умуман, Аллоҳнинг китоби ва Пайғамбар ҳадисларига зид ва уларнинг ғаразли талқинлари асосида сунъий тўқиб чиқарилгандир.

Инсонларнинг (қандайдир у ёки бу муайян шахснинг эмас, барча инсонларнинг) «ер юзида халифалар» қилиб яратилганлиги уларнинг бу ваколати доирасида тенг ҳуқуқли эканликларини, демакки, сиёсатда «халқ ҳокимиятчилиги» ислом арконларига энг мувофиқ тамойил эканлигини англатади ва, демак, экстремистик кайфиятдаги бузғунчиларнинг «халифалик» ҳақидаги барча даъволари жаҳолат ёки ғараздан бошқа нарса эмаслиги маълум бўлади.

Назарий жиҳатдан олганда, сиёсатдаги диний фундаментализм ғоялари илоҳий ваҳийнинг асл моҳиятига эмас, балки бугунги кун воқелигидан буткул бошқача даврларда яшаган инсонларнинг ўша тарихий шароит доирасида туриб, Аллоҳ китобидаги мазмунларни ўз шароитларига татбиқан амалга оширган талқин ва тафсирларига таяниш натижасида келиб чиқади. Ўтмиш алломаларининг бу борадаги изланишларини ислом маънавиятининг такомил босқичлари доирасида тарихий изчилликда мукаммал ўрганиб чиқиш алоҳида қизиқарли ва кенг кўламли мавзу бўлиб, ўз навбатида ёш авлод маънавий камолотини шакллантиришда самарали натижаларга олиб келиши мумкин.

4-фасл. Қонун ҳукмронлиги - сиёсатдаги маънавият.

Сиёсатга маънавият нуқтаи назаридан ёндошганда икки муҳим муаммо биринчи навбатда кўзга ташланади. Биринчиси - ҳокимият манбаи масаласи, иккинчиси - инсонлар ва ижтимоий тоифаларнинг жамиятдаги ўзаро муносабати асослари. Ҳар икки масала бир-бири билан бевосита боғлиқ ва туташ, шу сабабли ҳам кўпгина алломаларимиз уларни бирга олиб қараганлар. Шу билан бирга уларнинг мустақиллиги ҳам доим сезилиб туради.

Биз биринчи масалани кўриб чиқдик. Энди иккинчисига ўтсак. Инсонларнинг жамиятдаги ўзаро муносабатларида асосий масала **мавқе** ва **мақом** масаласи эканлиги айтилди. Бу масаладаги баҳсни ҳал қилиш учун ҳолис бир **ҳакам**га эҳтиёж туғилади. Ибтидоий одамларнинг катта бир оила шаклида биргаликда турмуш кечирган уруғ-жамоаси аъзолари орасида ички уйғунликни таъминлаш кўп мураккаб юмуш эмас эди. Ҳали Ашшурбанипал қонунлари яратилгунча бўлган замонларда қабила бошлиғи ёки бош қоҳин осонлик билан оддий жамоа аъзолари орасидаги муомалада мувозанатни таъминлаши мумкин эди. Ибтидоий жамоадан илк шаҳар жамоасига ўтиш билан инсонлар орасидаги муомалалар ҳам мураккаблашиб, бора-бора поғонадорлик касб этиб борди. Жамият мураккаблашган сари унинг бошқарув тизими ҳам мукаммаллашиб боришига эҳтиёж ошади. Айни шу тизимдан давлат келиб чиқади. Қадимги даврда давлат бошлиғи мутлак ҳукмдор бўлиб, фақат Тангри ҳукмларига итоат қиларди. Бу тузум аста-секин ривожланиб, юртни бошқаришни енгиллаштирувчи **қонунлар** шаклланди. Аста-секин инсонлар қонунларга итоат этишни ўрганди. Кейинчалик қонунлар умумийлиги имтиёзли тоифаларга барҳам бериш эвазига кучайиб

бориб, ҳукмдорнинг ҳам қудратини чекловчи **конституцион монархия** (масрутия низоми) пайдо бўлди.

Ва ниҳоят бизнинг даврга келиб, исломий тавҳид таълимотини сиёсатга тўлиқ ва мукамал жорий қилувчи **халқ ҳокимиятчилиги** тузуми жаҳонда етакчи мавқе эгаллай бошлади. Халқ ҳокимиятчилиги тузумида барча фуқаро қонун олдида тенг бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатларини қонунлар тартибга солиб туради. Бундай шароитда давлат идорасининг барча даражалари ўз қонунлари билан белгиланган ваколат доирасида фаолият олиб боради. Халқ ҳокимиятчилигининг энг юксак босқичи фуқаролар жамияти ёки Форобий ибораси билан айтганда «Фозил шаҳар», аниқроғи, **мукамал сиёсий маданиятга эришган жамият** бўлади. Унда қонун устиворлиги етакчи тамойилдир. Бундай жамиятда ҳуқуқий маданиятни ошириш мақсадида барча фуқаролар учун **ҳуқуқ таълими** жорий этилади.

Агар жамиятни бир шахс (қирол, султон, шоҳ) бошқарса, у муайян қонунларга таяниб, муайян шахсларни машваратга жалб қилиб, мустақил қарор қабул қила беради. Аммо халқ ҳокимиятчилигида ижтимоий адолат амалга қандай жорий қилинади? Уруғ, жамоа, ҳатто илк шаҳар-давлат худудида агар жамоанинг умумий йиғини имкон доирасида (илк шаҳар аҳолиси кўпи билан бир неча минг оиладан ташкил топган) бўлса, ҳозирги даврда ҳатто бир туман (шаҳар тумани) аҳолисини ҳам бир ерга йиғиб бўлмайди. Демак, “халқ ҳокимияти” аслида **қонун ҳукмронлиги** маъносини ифода этади. Чунки бир мамлакатнинг миллионлаб фуқароси биргалашиб ҳокимиятни идора этиши фақат пухта ўйланган қонунлар асосида юзага чиқиши мумкин. Қирол ва султонлар даврида ҳам қонунлар бўлган. Аммо бу қонунлар мутлақ ҳукмдорнинг идора усулини енгиллаштириш вазифасини бажарган. “Халқ ҳокимияти” даврида эса давлат бошлиғининг фаолияти ҳам қонунлар орқали халқ томонидан назорат этилади ва йўналтирилади. Қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш сайлаб қўйилган халқ вакиллари уҳдасида бўлади. Шу сабабли демократик тузумнинг биринчи шarti қазоват(суд ҳокимияти), ижро ҳокимияти ва қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг бир-биридан мустақиллиги бўлиб чиқади.

Бизнинг миллий маънавиятимизда ҳуқуқ илми “фикҳ” дейилган ва ислом таълимоти асосида Ўрта асрларда (айниқса, IX-XII асрларда) ниҳоятда юксалиб, ривож олган. Муҳаммад аш-Шайбондан Бурҳониддин Марғинонийгача бўлган даврни ислом минтақасида фикҳ илмининг “олтин даври” деб баҳолаш мумкин. Ушбу давр охириги 70 йил давомида “совет ҳуқуқшунослиги” томонидан мутлақо инкор этилди, аммо ислом олами учун бу қимматли мерос доимо дастуруламал бўлиб келган, бугун эса яна янгидан долзарблик касб этмоқда. Тан олиш керакки, ислом минтақасида доимо **ҳокимият тақсимоти** ўзига хос тарзда амалда бўлган. Бунда ижроия ҳокимияти дунёвий ҳукмдор ва унинг девони кўлида, судлов ишлари шарият қозилари тасарруфида, маҳаллий бошқарув демократик тамойилларга асосланган маҳалла оқсоқоллари ва маҳалла кенгаши шаклида, қонун чиқариш эса фақиҳ ва муфтийлар томонидан амалга оширилган. Мусулмон фақиҳ ва муфтийлари Аллоҳ ва уламолар олдида ўзини масъул сезган, шоҳ ва

султонларга мутлақо қарамлиги бўлмаган. Улар Аллоҳнинг каломи ва пайғамбар ҳадисларига, буюк алломаларнинг тадқиқотларига, раъй ва қиёсга таянганлар, уламолар жамоасининг умумий нуқтаи назарини (ижмоъ) ҳисобга олиб, мустақил ҳукм чиқарганлар.

Қонун сиёсатдаги маънавиятдир. Чунки қонун ҳамма учун баробар ҳуқуқ ва масъулият юклайди ва инсонлар аро муомала меъёрини таъминлашга хизмат қилади. Якка шахс иродасининг устиворлигидан қонун устиворлиги томон мойиллик кучайган сари сиёсатда маънавиятнинг аҳамияти ҳам ошиб боради. Албатта, якка шахс адолатли бўлиши, Аллоҳ йўлида, Ҳақ йўлида собитлик кўрсатиши ҳам мумкин ва бунга тарихда мисоллар бор. Аммо алоҳида инсон ақли ҳам, маънавий камолоти ҳам мутлақ эмас, ноқислигидан кафолат йўқ. Демак, адолатни таъминлашнинг энг ишончли усули - давр руҳига мувофиқ мукамал қонунлар ишлаб чиқиш ва қонун устиворлигини таъминлашдир.

Қонун адолат тарозусидир. Унинг вазифаси - ижтимоий мўътадилликни сақлаш. Асосий қонун, яъни конституция мамлакатда узок муддат ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг мустаҳкам пойдевори бўлмоғи кўзда тутилади. Шу сабабли унинг ҳар бир моддаси ихчам, лўнда ва пухта, яъни ҳар жиҳатдан мўътадил бўлиши, шу билан бирга Асосий қонуннинг барча модда ва қисмлари бир-бирига нисбатан тўғри мувозанатда туриши мақсадга мувофиқдир. Юртимизнинг ҳар бир фуқароси Ўзбекистон конституциясини синчиклаб ўрганар экан, унинг барча жиҳатлардан юқоридаги талабларга мувофиқ равишда тузиб чиқилганига амин бўлади. Мустақил Ўзбекистонимизнинг ривожига хизмат қилувчи Олий мажлисимизнинг қонун чиқариш фаолиятига ушбу Асосий қонун мана неча йилдирки, мустаҳкам замин бўлиб келмоқда.

Қонунлар халқ сайлаган вакиллар томонидан ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. Қонунлар тизимининг яратилиши ва жамиятни бошқаришдаги уларнинг алоҳида аҳамияти қонуншунослик фани ва шу соҳа мутахассисларига эҳтиёж туғдиради. Фуқаролик жамиятида қонун асосан ҳар бир шахснинг давлат ва жамиятга нисбатан ҳуқуқларини ва ўз навбатида давлат органларининг ҳар бир фуқарога нисбатан ҳуқуқларини белгилайди. Ҳуқуқ органлари ҳар бир шахснинг қонун томонидан берилган ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Шу сабабли қонуншунос мутахассислар ва ҳуқуқ органлари ходимлари ҳуқуқшунос деб, фан эса ҳуқуқшунослик деб аталиб келинмоқда. **Юрист** асли **қонуншунос**дир. **Юриспруденцияни** эса **қонуншунослик** илми, дейиш мумкин.

Ҳуқуқ ва маънавият икки ёндош соҳа бўлиб, бир-бирига доимо таъсир кўрсатиб туради. Уларнинг туташув ўринлари бениҳоя кўп. Қонун ва маънавиятнинг энг умумий томони ҳар иккисининг ҳам асоси мувозанат, уйғунликда эканлигидир. Қонун жамиятдаги турли ижтимоий тоифалар ва фуқаролар аро мувозанат ва уйғунликни, маънавият эса инсон руҳидаги уйғунликни белгилайди, фарқи шундаки, қонуннинг мукамаллиги уни қабул қилган инсонларнинг маънавий даражаси билан боғлиқ, яъни инсонларнинг маънавий такомил даражаси охир-оқибат қонунлар

мукамаллигини таъминловчи омил бўлади. Аммо масаланинг нозик томонлари ҳам бор. Агар Аллоҳ иноят этса, давлат раҳбарининг ўз мақоми олдидаги масъулияти ва умумхалқ маънавиятидаги ижобий тамойил ўзаро мувофиқ келиб бирор жамиятда, жаҳондаги алоҳида бир давлатда башарият маънавий такомилли даражасидаги қонун қабул қилиниши мумкин. Аммо унинг воқеъ ҳаётга татбиқ этилиши яна, барибир, масъул ижрочиларнинг маънавий салоҳияти ва миллатнинг онгли фаоллик даражасига боғлиқ бўлиб қолади. Шу сабабли қонун мукамаллиги билан ижро мувофиқлиги орасида анчагина муаммолар, жумладан, маънавий тарбияга доир муаммолар мавжуд. Мукамал қонун қабул қилиниши учун давлат раҳбарининг идроки ва маълумоти, маслаҳатчилар донолиги ва умумжаҳон ижобий тажрибаси мавжудлиги ёнига умумхалқ сайлаб қўйган вакилларнинг аксарият хайрихоҳлиги қўшилса кифоя. Аммо уни тушуниб етиб, моҳиятига мувофиқ ижро этиш учун қўшимча бир қатор омиллар тақозо этилади. Масалан, аввало, қонун ижроси ҳалол-поқ инсон бўлиши, қолаверса, ақли, билими, салоҳияти ўзи эгаллаб турган мақомга мувофиқ бўлиши, табиатан ғайратли ва шижоатли, ташаббускор ва хушёр бўлмоғи лозим. Агар ўнта ҳалол ва уддабурро ижросига битта ландовур ёки товламачи тўғри келиб қолса ҳам иш мураккаблашади. Олтига комил инсонга тўртта муттаҳам тўғри келса-чи? Унда жамиятнинг аҳволи қандай кечади?

Бундай нохуш ҳолатларни бартараф қилишнинг ягона йўли халқ ҳокимиятчилиги (демократия) ва эркин фуқаролар жамиятини шакллантириб боришдир. Аввало, Аллоҳ қўлласин. Аммо “ҳаракатда баракат”, деган нақл бежиз эмас. Эзгулик йўлидаги астойдил ҳаракатни Аллоҳ ҳам қўллашига умид боғласак, адашмаймиз.

Қисқаси, давлат сиёсати икки йўналишда намоён бўлади: 1) яқка шахс иродаси; 2) қонун ҳукми. Аҳли башарнинг сиёсат соҳасидаги такомилли биринчи йўналиш етакчилигидан иккинчи йўналиш қудратининг юксалиши сари кетмоқда ва шу сабабли борган сари ҳуқуқ ва қонунчилик соҳасининг аҳамияти ошиб бориши кузатилмоқда.

Бугунги кунда миллатни ниҳоятда умидвор қиладиган, қувонтирадиган, кўнгилга ишонч бағишлайдиган нарса - 1) Мустақил Конституциямизнинг ушбу маънавиятимиз қувватига жавоб бера оладиган даражада мукамал эканлиги, 2) Юртбошимизнинг фикрий кўлами ва дадиллиги, 3) халқимизнинг Мустақил Ватан келажаги йўлидаги буюк жиҳод амалида бардош ва қатъиятидир.

Олдимизда улуғ ва эзгу мақсад - ҳар бир инсоннинг ўз ички имкониятлари, турфа иқтидори ва салоҳиятини намоён қилишга, фаровон ва ўз қадрига муносиб турмуш кечиришига барча шароит муҳайё бўлган, қонун устиворлигига, барча тоифаларнинг ўзаро тенг ҳамкорлиги ва баҳамжиҳат фаоллигига асосланган ҳур ва озод жамият қуриш, жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнини эгаллаб турган мустақил давлат, илғор миллат сифатида башарият тараққиётига ҳисса қўшиш вазифаси турипти.

Президентнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...” китобида ёзилганидек, “шу улуғ мақсад йўлида турган муаммолар ва таҳдидларни аниқ

тушуниш жамиятни бирлаштиради, жипслаштиради, ҳар бир кишига ўзининг масъулиятини, ўз ўлкаси, жонажон Ватанининг тарихи ва ҳаётидаги мураккаб воқеаларга дахлдорлигини пухта ўйлаш, янада чуқурроқ англаш имконини беради.”¹²⁹

16-боб.

Бозор иқтисоди ва маънавият. Тадбиркорнинг бош маънавий фазилати.

1-фасл. Маънавий меросимизда бозор иқтисодига муносабат

Инсон фаришта эмас. У моддий вужуд сифатида яратилган. Шундай экан, унинг инкор этиб бўлмайдиган моддий эҳтиёжлари атроф- табиат ва ўзга мавжудотлар билан доимий амалий муносабатларни тақозо қилади. **Иқтисод** айна шу инсон жисмининг моддий воқелик билан амалий муносабатларига оиддир. Инсоннинг табиатга муносабати иқтисоднинг асосини ташкил этади, дедик, аммо бугунги кунда ҳар бир инсон ўз моддий эҳтиёжларини қондириш учун фақат табиат билан эмас, балки ўзга инсонлар билан ҳам турли муносабатларга киришади. Бундай муносабатларни, мақсад йўналишидан келиб чиқиб, иқтисодий муносабатлар деб атаймиз. Уларнинг тағзаминида мулк тушунчаси, талаб ва таклиф нисбати асосий нуқталардан ҳисобланади.

Инсонлар жамоасида иқтисодий муносабатларнинг турли даража ва йўналишларини кузатиш мумкин:

1. Агар моддий эҳтиёжларни қондиришда ҳар бир инсон табиат билан бевосита амалий муносабатга киришиб, ўз ақли, малакаси, меҳнати воситасида ризқ топса, бу **ибтидоий (натурал) хўжалик** бўлади. Ҳаётда бундай хўжалик усули соф ҳолда жуда кам учрайди, фақат бадий адабиётдаги Ҳайй ибн Яқзон, Робинзон Крузо фаолиятлари унинг яққол намунасидир. Одатда ибтидоий хўжалик камида оила миқёсида фаолият олиб боради.

2. Агар ҳар бир мустақил хўжалик бир турда ёки йўналишда маҳсулот ишлаб чиқариб, сўнг бозорда уни бошқа маҳсулотларга алмашса, **ибтидоий бозор иқтисоди** вужудга келади.

3. Агар барча мулк давлатга қарашли бўлиб, барча ишлаб чиқариш ва тақсимот давлат ихтиёрида бўлса, **тотал (ялпи) давлат иқтисоди** вужудга келади. Бу жуда қадим утопия (хом хаёл) асосида собиқ СССР да зўрлик билан шакллантирилган ва зўрлик билан ушлаб турилган иқтисодий тузум 70 йил ичида буткул яроқсизлигини исбот қилди.

4. Бугунги кунда бутун дунёда етакчи мавқеда бўлган **ривожланган бозор иқтисоди** тизими юқоридаги жўн шакллардан фарқ қилиб, мураккаб

кўринишга эга. Жаҳондаги иқтисодга оид илмлар асосан ана шу ривожланган бозор иқтисодига тааллуқли муаммолар билан шуғулланади.

Ҳақиқий бозор иқтисодий адолатдир. Чунки унда ҳеч ким ўз карашларини бировга зўрлик билан ўтказа олмайди. Буржуа синфининг диктатураси (мутлақ истибдоди) ҳақиқий бозор эмас, балки иқтисодий зўравонликдир. “Ёввойи бозор” (“дикий капитализм”) мутлақо орзу қиладиган нарса эмас. У ҳам инсоният учун бир синов босқичидир.

Инсониятнинг катта бир қисмини 70 йил давомида “социалистик умумхалқ мулки”га садоқат руҳида “қайта тарбия қилишга” уринишган бўлишларига қарамай, ўзбек халқи, ўлкамиз халқлари бозорни унутмади, чунки бозор муносабатлари миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик кадриятларидан бўлиб келган.

Бозор инсонни ўз-ўзини кадрлашга ўргатади, муомала одобига ўргатади, ўзга меҳнатининг кадрига етишга ўргатади. Бизга яқингача “таълим” берганларидек, бозор товламачилар, “спекулянтлар” макони эмас, балки ибрат ва тарбия мактабидир. Бозор айланган киши она-ер, табиатимиз саховатини кўриб, Ватанга меҳр туйғулари қалбини тўлдиради. Албатта, буни ҳис этиш учун ҳам инсон маънавий камолотининг маълум даражаси талаб этилади. Дехқоннинг, хунар эгасининг меҳнати ва бардошига, маҳорати ва дидига бозор айланганда, бир яхши нарса харид этганда баҳо берамиз, тасанно айтамыз. Дидсизлик, укувсизлик, ўз ишига эътиборсизлик бозорда дарҳол ўзини ошкор этади. Демак, бозор ва маънавият асло зид тушунчалар эмас. Биз бозор иқтисодига асосланган жамият қурмоқчи эканмиз, айна ўз миллий анъана ва кадриятларимизга қайтган бўламиз, келажак сари уларга таяниб олға силжиймиз. Албатта, бу янги тизим шундайича олдинги асрларни қайтариш бўлмайди, XX асрнинг жаҳон тараққиёти эришган барча ютуқларидан ижодий фойдаланилади, аммо ҳеч бир ўринда кўр-кўрона нусха кўчириш наф келтирмаслигини ҳам унутмаслик лозим.

Бу мавзуда ҳам кадр масаласига яна бир қайтишга тўғри келади. Кадр тушунчаси иқтисод йўналишида қиймат, баҳо тарзида намоён бўлиб, соф иқтисодий мазмун касб этади. Бу ерда энди ҳар бир инсоннинг салоҳияти, истеъдоди, малака ва укувлари, билими ўз муайян ва аниқ қийматига эга бўлади. Инсон ўз яратувчилик меҳнатининг натижасига қараб, у яратган моддий ёки маънавий бойлик ўзгалар учун қанчалик муҳим ва зарур эканлиги, қанчалик сифатли ва замон талабларига жавоб бера олиши, бошқа турли жиҳатлари асосида муайян даромадга эга бўлади, жамиятда муайян обрў, эҳтиромга, муайян мавқе ва мақомга сазовор бўлади. Шундай қилиб, иқтисод соҳасида моддий кадрланиш доимо инсон имкониятларининг амалга қандай татбиқ этилиши билан боғлиқ.

2-фасл. Бозор ва маънавият.

Энди бозор ва маънавият нисбатининг ўзаро боғлиқ икки алоҳида жиҳатини кўриб чиқайлик. Биринчиси – **бозор маънавияти** масаласи. Биз

бозор маънавияти деганда, биринчи навбатда, **инсоф ва диёнатни инсонлар кўнглида қайта уйғотиш** заруратини англаймиз. Инсоф ва диёнат, ҳалоллик, харидорга муносабатда самимийлик ва ҳилм (юмшоқ муомала, ҳалимлик) харидор кўнглини топишга интилиш, унинг эҳтиёжларини тушуниш - тадбиркор сармоясига Аллоҳнинг баракатини ёғдирувчи маънавий фазилатлардир. Харидор ҳаққига хиёнат, товламачилик - ҳеч қачон бозорга аралашган одамга омад келтирган эмас. Буни бизнинг аждодларимиз яхши билганлар.

Бугунги жаҳон бозорининг муҳим жиҳати - унинг илмий асосга қўйилганлигидир. Маркетинг фани, яъни бозорни ўрганиш илми илгари асосан савдогар ё косибнинг фаросатига боғлиқ бўлган бўлса, бугун жиддий тадқиқотлар асосига таянмоқда. Илгари бир минтақани қамраган бўлса, бугун жаҳон миқёсида яхлит фикрлашни тақозо қилмоқда. Демак, бозор ва маънавият турли нуқталарда туташув ҳосил қилмоқда. Уларнинг бири эътиқод бўлса, иккинчиси - илм. Яна бири фаросат бўлса, бошқаси - инсонни тушуниш. Бизга марксизм олабўжи қилиб кўрсатган тузум бугунги кун нуқтаи назаридан ёндошганда - ахлатхона. Ҳар соҳада ҳам чиқиндилар бўлади, шу жумладан, бозорда ҳам. Ўша барча чиқиндини бир жойга уйиб ташласа, ифлос ва кўримсиз бир уюм ҳосил бўлади, ана шуни бизга **капитализм** деб рўбарў қилиб келишди. Ваҳоланки, “социализм” деб аталган тоталитар тузумдаги қабохатлардан ташкил топган бутун бошли “архипелаг” лар мавжуд бўлганлиги энди кўпчиликка маълум бўлиб қолди.

Дастлабки “капитализм”да баъзилар ночор яшаган бўлса, “коммунизмнинг биринчи босқичи”да миллионлаб бегуноҳ одамлар очликдан қирилиб кетди. Ёлғон ғоялар учун ука акани ўлдиргани, бола отасини сотгани алоҳида масала. Аслини олган-да на “капитализм”, на “социализм” инсониятга бахт келтирмайди. Асосий масала инсон маънавиятида. Чунки маънавият аввало меъёр, у уйғунликни таъминлайди. Хусусий мулкнинг ягона ҳукмронлиги ҳам, унинг буткул тақиқланиши ҳам меъёрнинг бузилишига олиб келади, демак, ҳаётдаги уйғунликни бузади. Бугунги бозор эътиқод, илм, риёзат, меҳр уйғунлиги томон кетмоқда. Эътиқод бозорда инсоф кўринишида намоён бўлади. “Теша бўлмагин, арра бўлгин”, - дейди Амир Хусрав. Чунки теша доим ўзи томонга чопади, пайраҳа фақат чопаётган киши тарафга тўпланади. Арра икки тарафга бориб келади, кипиқ ҳам икки тарафга баробар тўкилади. “Қарс икки қўлдан чиқади”, - дейди халқимиз. “Фақат ўзим бўлай”, деган одам узокқа бормайди. “Инсоф сари барака” - маънавиятини йўқотмаган миллатнинг бозоридаги бош кунундир.

Бугунги кунда биз баъзи жойлардаги каби бир қирдан иккинчи қирга сакрашга уринмай, инсоф ва диёнатни сақлаган ҳолда, қадим миллий анъаналаримизнинг энг илғор жиҳатларига таяниб, фаросатли, инсофли, илмий асосга қўйилган, жаҳондаги энг илғор тамойилларга мувофиқ келувчи бозор иқтисоди сари интилиб бораётимиз. Албатта, хатолар ҳам кўп, аммо беайб парвардигор дейдилар, ният холис бўлса, натижа ёмон бўлмас.

3-фасл. Маънавият ва бозор.

Маънавиятнинг бозори борми? Йўқ. Чунки бозор инсонлар аро иқтисодий муомала майдони, иқтисод эса маънавиятга эмас, моддиятга алоқадор ҳодиса. Аммо инсон моддий вужуд экан, унинг маънавияти ҳам моддий воқеликда ўзлигини намоён этиши табиий. Бу - маданиятдир. **Маданият - инсон маънавиятининг моддий воқелик шаклида намоён бўлиши.** Демак, маънавият ва бозор муносабатларининг иккинчи муҳим жиҳати маданият ва бозор нисбати тариқасида бугуннинг энг долзарб муаммоларидан бўлиб турипти. Маданият ўз-ўзича олиб қаралмайди, у кимгадир нима учундир керак. Масалан, шўролар тузумида “социалистик маданият” деган тушунча бўларди. Бу коммунистик партия ва унинг мутлақ ҳукмронлигини таъминлашга хизмат қилган “совет давлати” учун керак бўлган “маданият” эди. “Социалистик маданият” тоталитар тузум “қадрият” ларини инсонлар онгига сингдиришга йўналтирилган эди. “Буржуа маданияти” эса хусусий мулк эгалари учун қадрли бўлган тимсолларни илгари суради.

Дунёда ижтимоий тоифалар кўп. Ҳар бири ўзи қадрли деб билган нарсаларни, ўз манфаати учун хизмат қилувчи ғояларни ҳимоя қилади. Аммо ҳақиқий маданиятни ўзликдан кечиб қўйган, холис Аллоҳ берган истеъдодни унинг розилиги йўлида юзага чиқаришни ўзига бурч деб билган инсонлар яратади.

Ҳақиқий маданият намунасида маънавият нури ёғилиб туради. Чунки истеъдодли шахснинг қалбидаги нур унинг асарига кўчади. Бундай асарлар инсониятнинг боқий мулкидир. Аммо инсон моддий, бу дунё моддий воқелик, шундай экан, истеъдодли инсонларнинг ҳам рўзғори, оддий инсонга яраша турмуш ташвишлари бор. Маданият бозори энг мураккаб воқеликдир. Бозор иқтисодининг ибтидоий босқичларида бу бозор буткул пароканда шаклда бўлади, унда ноқислик комиллик баҳосида, юксак истеъдод бир қоп сомон баҳосида кетиши мумкин.

Аммо бу бозорнинг ноқислиги ибтидоийлиги белгисидир, бозор иқтисоди ривожлангани сари маданиятнинг баҳоси ошиб, маънавиятнинг мавқеи юксалиб бора беради. Бугун жаҳоннинг юксак ривожланган мамлакатларида илм, ахборот, сифат кўрсаткичлари (масалан, дизайн) жумладан, озиқ-овқат сифати, борган сари юқори баҳоланмоқда. Инсонни тушуниш эндиги инсоният ривожининг белгиловчи омилига айланиб бораётгани бунга далилдир.

Демак, маънавиятга, маданиятга эътибор бозор иқтисодининг бугунги жаҳон талаблари даражасига кўтарилиб боришида етакчи кўрсаткичлардан ҳисобланади. Аммо масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор. Биз - маънавият ва маданият соҳасининг одамлари, ўзини зиёли санаб юрганлар ҳам эски ақидалардан, кўникмалардан иложи борича тезроқ фориф бўлишимиз, Аллоҳ берган фаросатимизни ишга солиб, ўз соҳамизда мантиқли тадбирлар ишлаб чиқишимиз керак. Агар қўлимиздан келмаса, олимлигимиз, устозлигимиз ҳақидаги даъволарни йиғиштирайлик ва бошқа касбнинг бошини тутайлик.

Аммо олим ва устоз бўлиш ниятимиз бўлса, ҳақиқий олим, ҳақиқий устоз бўлайлик, яъни қилаётган ишимиз, гапираётган гапимиз бугунги воқеликка қанчалик мувофиқ экани устида ўйлаб кўриб, эл тилаган ишни қилайлик. Ўзимиз ўрганган “эски пластинка”ни қайта-қайта айлантира бермайлик. “Социализм” йўқ, унинг талаблари бугун бекор бўлди. Бугуннинг талаблари қандай? Шу саволни ўз олдимизга қўйиб, бир танамизга ўйлаб кўрайлик. Қисқаси, бу ерда **фаросат** масаласига аҳамият бериш зарур бўлади. Тадбиркорга фаросат керак, лекин бугунги маънавият ва маданият соҳаси ходимларига ўн карра фаросат лозим. Ўз ҳолимизни тўғри идрок этиб, ўзгани ҳам тушунишга интилиб, воқелик ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилмас эканмиз, ўзимизга ҳам, жамиятга ҳам, миллатга ҳам тайинли фойдамиз тегмайди. **Бозор иқтисоди инсонни ўйлашга, фаросатини ишлатишга мажбур қилиши билан қимматлидир.**

4-фасл. Тадбиркор маънавияти.

Ҳар бир инсонга ризқни Аллоҳ беради. Мусулмон фарзанди комил ишонч билан буни тасдиқлар экан, ҳеч қачон бу эътиқодини фаолиятсизликка даъват маъносида талқин этмайди, балки "ҳаракатда баракат" деб ҳалол ризқ умидида бирор-бир фойдали машғулотнинг бошини тутди. Дехқон ерга ишлов бериб, ризқ йўлин очса, ҳунар аҳли инсонлар корига яратувчи бир буюм яратади. Муаллим ёш авлодни илм нуридан баҳраманд этса, тадқиқотчи ўз кашфиётлари билан жамият тараққиётига хизмат қилади. Санъаткор эл дилига хузур бахш этиб, уни яхшилик сари йўналтиришга интилади. Хуллас, ҳар тоифанинг жамият ривожига қўшадиган ўз ҳиссаси бор, бу унинг инсонлар аро мавқеини ҳам белгилайди. Биз шу ижтимоий тоифалардан бирининг фаолиятини маънавият нуқтаи назаридан кузатиб, унинг ҳаётдаги мавқеи ҳақида мулоҳаза билдирмоқчимиз.

Коммунистик ғоянинг энг катта камчилиги - турли ижтимоий тоифалар табиатидаги ўзига хосликларни англаб етишга ҳафсала қилмай, мураккаб воқеликни фақат мулкчилик ва меҳнатга муносабат доирасида тор талқин этганлиги бўлди. Мулкка муносабати қандай - яъни хусусий мулки борми, йўқми? Меҳнатга муносабати қандай - яъни давлатнинг моддий бойлигини яратиш жараёнида бевосита қатнашадими, йўқми? Коммунистлар учун асосий масала шундан иборат бўлди. Хусусий мулк эгаси бўлиш - салбий жиҳат, моддий бойлик яратишда бевосита қатнашиш - ижобий жиҳат сифатида баҳоланди. Мутлақо хусусий мулки бўлмаган, аммо бевосита жисмоний меҳнат қилиб, моддий бойлик яратишда иштирок этган тоифа - **ишчилар** энг ижобий, энг илғор синф деб; жисмоний меҳнатда бевосита иштирок этмаган, аммо хусусий мулк эгаси бўлган тоифа - **буржуазия** - энг салбий, энг реакцион синф, “эксплуататор”, “капиталист” деб баҳоланди. Жамиятдаги ўзга тоифалар ушбу икки “антагонистик”, яъни умуман бир-бири билан муроасага келиши мумкин бўлмаган зид қутблар орасига жойлаштирилди. “Доҳийлар” талқинида, буржуазиянинг феодализм тартибларини йўқ қилишдаги хизматлари тан олинган бўлса ҳам, граждандлик

жамиятида ўзига яраша ижобий мавқеи, ўрни мавжудлиги ҳақида чуқур мулоҳаза юритилмади.

Хўш, совет идеологиясида "капиталист", "эксплуататор", яъни эзувчи синф деб қаралган буржуа, ёки бугунги кун атамасидаги **тадбиркор** ким?

Аллоҳ бани башарга "ер юзида халифалик" масъулиятини юклар экан, унга ўз мутлақ сифатларига мувофиқ қатор фазилатлар бахшида этган. Албатта инсон фоний, унинг қудрати, фазилатлари ҳам тўқис эмас, нокомил ва ўткинчи. Аммо **инсон фазилатларида маънавийат нури зоҳирдир**. Бу нур унга **боқий дунё билан туташлик** имконини беради. Аллоҳнинг инсонга энг буюк инояти ҳам шунда. Ана шу фазилатларнинг энг аввалида **инсоннинг яратувчилиги** туради. **Яратувчилик** фазилати инсонга Аллоҳ насиб этган ризқини қўлга киритиши учун бир восита бўлиб хизмат қилади. Инсон ўз ақли, малакаси, меҳнати, касб-кори воситасида ризқини териб ейди. Аммо восита инсоннинг ўзидагина эмас, ундан ташқарида ҳам бўлиши мумкин. Асли инсонлар жамоаси ҳам иқтисодий эҳтиёжларини қондиришда, ҳам маънавий камолотга эришиш йўлида бир-бирлари билан ҳамкорлик натижасида ташкил топади. Бугунги **ривожланган бозор иқтисоди** тизимида хос хусусиятлардан бири шуки, унда нафақат алмашув жараёни, балки бевосита ишлаб чиқариш ҳам моддий маҳсулот яратувчилар ва истеъмолчилардан ташқари қатор **воситачилар тоифаси** мавжуд бўлишини тақозо қилади. Улар моддий яратувчилик ва истеъмол жараёнининг **ташкилий такомиллашуви ва сифат жиҳатидан юксалиши**да муҳим ўрин тутадилар. Алмашувдаги воситачи тадбиркор қадимдан бизда савдогар қиёфасида мавжуд бўлса, ишлаб чиқаришни ташкил этувчи тадбиркор илгари нисбатан камроқ урф бўлган тоифа вакилидир.

Амир Хусрав ўз вақтида султонлар, яъни ҳукмдорларнинг қўл остидагиларга нисбатан ҳиммат-саховатини назарда тутиб, "сенинг ўз ходимларингга қилаётган иноятларинг тарновдан тушаётган ёмғир суви кабидир", деган эди. Аллоҳ марҳамати билан осмондан оби раҳмат ёмғири ёғади, у, масалан, томда тўпланиб, тарнов орқали ерга шовуллаб тўкилади, тарнов остига пақир қўйиб, бир зумда керакли сувни йиғиб олиш мумкин, аммо ҳеч ким бу сувни тарнов менга берди, демайди, тарновни бир восита деб ҳисоблайди.

Ҳозирги замонда **тадбиркор фаолиятини** маълум маънода шунга ўхшатиш мумкин. Чунки у ҳам муайян корхонани ташкил этиб, унда турли ихтисосдаги одамларни ёллаб ишлатиб, уларга маош бериб, тирикчилик ўтказишига ёрдамлашар экан, Аллоҳ юборган ризқни одамларга етказишда бир восита вазифасини ўтайди. Бугунги кун жамиятида юзлаб ихтисос эгалари борки, уларга кимдир иш жойи тайинлаб, ўз малака ва билимларини намоён этишга шароит яратмаса, улар на жамиятга фойда етказа олади, на ўз оилалари таъминотини эплайди. Тадбиркор айна шу муаммони ҳал қилувчи инсондир. У жамият учун зарур бўлган бир буюмни ишлаб чиқиш ёки бир хизматни бажаришга қаратилган муайян амалий тизимни вужудга келтириб, уни ҳаракатга солади. Бунинг учун маблағ топади, бино ажратади, асбоб-ускуна ўрнатади, хомашё, зарурий ёрдамчи воситалар билан таъминлаб,

тайёр иш ўринлари ҳосил қилади. Натижада ҳам эҳтиёжмандларнинг иши битади, ҳам инсонлар турмуш кечирish учун воситага эга бўладилар. Албатта, тадбиркор ҳам орада беҳуда овора бўлиб қола бермайди, у ўзи ташкил этган ишнинг унумига қараб, муайян моддий манфаатларни қўлга киритади. Хуллас, тадбиркор ўз фаолияти билан жамиятга ҳар томонлама наф етказиб, унинг такомилига ҳисса қўшади. Агар сиёсий арбоб, давлат хизматчиси жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлануви ва ривожига улуш қўшса, тадбиркор жамият ҳаётида **иқтисодий соҳанинг ташкилотчисидир**. У бевосита яратувчилик меҳнати билан шуғулланмаса ҳам, ана шу яратувчилик меҳнати билан шуғулланувчиларга шароит тайёрлаб беради ва улар яратган нарсаларнинг ўзаро алмашинуви таъминлайди.

Илм ва инсоф, риёзат ва фаросат бугунги кун тадбиркорларининг асосий маънавий фазилатлари бўлиши лозим. **Тадбиркорнинг бош фазилати - фаросат**. Фаросат бўлмаса тадбиркорликка уриниш беҳуда оворагарчиликдир. Фаросат нима? Фаросат, аввало, ўзингни англаш, ўз холингни тўғри идрок этишдир. Иккинчидан, ўзгани тушуниш, ўзгаларнинг эҳтиёжи, хоҳиши, имкони ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қила билишдир. Қолаверса, **фаросат** - воқеликни аслига мувофиқ идрок этиш, унга тўғри муносабат ҳосил қила билмоқлик, нафақат тушуниш, балки воқелик талабига мувофиқ тадбир ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ эта билиш ҳамдир. Бу фаросатнинг амалий тарафини баъзан алоҳида ном билан уддабуронлик ёки тадбиркорлик ҳам дейишади. Бизда “уддабурон” сўзи бироз салбий муносабатга ишора этади. Дарҳақиқат, устомонлик ва уддабуронликнинг яқинлашиб кетган ўринлари йўқ эмас. Аммо фаросат етишмаган жойда уддабуронлик бировни алдаб ўтиш йўлини излай бошласа, ундан товламачиликнинг ҳиди кела бошлайди. Бундай устомонлик жиноят сари етакловчи тамойил бўлиб, сармойани хатарга қўйишдан бошқа натижа бермайди. Устомонлик - шайтон васвасасидир, фаросат - Аллоҳнинг инояти. Шайтон васвасаси 1-2 марта омад келтириб, инсоннинг кўзини шира бостиради, сўнг уни ҳалокатга етаклайди. Фаросат инсонга доимий ободлик келтиради.

Тадбиркорнинг фазилат ва қусурлари унинг келиб чиқиши билан боғлиқ. Бугунги юксак ривожланган бозор иқтисоди тизими асрлар давомида мукаммаллашиб борган ибтидоий бозор хўжалигидан ўсиб чиққанидек, шунга яраша бугунги тадбиркорнинг хислатлари ҳам ибтидоий товар ишлаб чиқарувчининг сифатларини муайян миқёсда ва тадрижийликда акс эттиради. Маълумки, ҳунар аҳлининг икки қиёфаси бор: бири жамият учун зарур ашёни яратишда намоён бўлса, иккинчиси ясаган буюминини бозорда пуллашда кўринади. Агар косибнинг яратувчилиги фақат моддий эҳтиёжларни қондириш учун заруратан ижро этилса ва у ўз инсонлик моҳиятини, бинобарин, Ҳақни англаб етмаган бўлса, уни бозор фойда излашга ўргатади, олибсотарликка, ўзгаларнинг соддалиги ва ҳалоллигидан фойдаланиб, имкон борича ўз ўчоғига кул тортишга одатлантиради.

Навоий ҳақиқий савдогарни (тижорат аҳли) олиб сотарлардан фарқ қилади. Савдогар ҳалол ризқ топаман деб узоқ, машаққатли йўлларни босиб

ўтади, яъни у инсон жамоалари аро иқтисодий муносабатларнинг ташкилотчисидир. Бир юртдаги маълум ашёларнинг ортиқча серобгарчилиги ва кадрсизлиги олдини олиб, ўзга юртдаги камёбгарчиликка барҳам беради, иқтисодий мувозанатни таъминлайди. Бу касбнинг ўзига яраша қийинчиликлари ва завқлари бор. Аммо тожир бошида “бирни юз қилиш савдоси ва бўзни шойига айлантириш таманноси”¹³⁰ бор. Шаҳар олибсотарларида эса ушбу хирс буткул инсоф ўрнини эгаллаб олган. Демак, хунарманд яратувчилигини унутса ва савдогар ўз ижтимоий вазифасини адо қилмаса, ҳар иккиси ҳам бозор товламачисига айланади.

Янги даврга келиб хунарманд ва савдогар янги жиҳатлар касб этди ва сармоядор билан ишчига айланди. Ишни ташкил этиш сармоя эгасининг вазифаси, тайёр иш қуролларида тайёр хомашёни қайта ишлаш ишчининг вазифаси бўлиб қолди. Албатта, XIX аср Европасидаги собиқ савдогар хануз “бирни юз қилиш” кайфиятини сақлаб қолган ва ишчига оз ҳақ бериб, ўзи кўп фойда олиш ҳаракатидан қайтмаган эди. Аммо ишчилар ҳам бу даврда аста-секин ўз ҳақларини таниб, бирлаша бошладилар ва сармоя эгасининг худбинлигига қарши ўз кураш усулларини ишлаб чиқдилар.

Асли бозор муносабатлари ҳукмронлиги ҳам инсониятнинг камолот сари интилишида бир босқич, яъни жамиятни ташкил этишда ҳарбий ва сиёсий зўрлик ишлатиш усулидан иқтисодий муносабатлар йўлига ўтиш босқичидир. Бозор ҳар бир инсонни хушёрликка, фурсатни беҳуда ўтказмасликка ўргатади. Аммо агар жамиятдаги турли тоифалар ўзлигини англаб етмаган бўлсалар, бозор корчалонларининг танҳо ҳукмронлиги инсониятни разолатдан қутқармайди, табиатни эса ҳалокат сари элтиши мумкин. Буни унутмаслигимиз керак. Шу жиҳатдан қараганда, аждодларимиз бизга қолдирган табаррук мерос - футувва ахлоқи - яратувчилик меҳнатини руҳий камолот билан уйғунлаштириб, инсон табиатидаги моддий ва маънавий жиҳатлар мавзунлигини таъминлашга қаратилгани билан ибратга сазовордир.

Манфаатлар тўқнашуви, **рақобат** бозор иқтисоди учун хос нарса. Аммо рақобатни курашдан фарқлаш керак. Агар рақобатни кураш деб тушуниб, уни фақат рақибни молиявий синдириш йўлларини излаш сифатида талқин этилса, тадбиркорларнинг рақобати бир-бирига зиён етказиш, ишидан ишқал чиқаришга қаратилса, бундай ёндошув низо ва бузғунчиликка, миллат ва жамиятнинг зарарига қараб юради. Агар рақобат деганда бир-биридан сифатлироқ, харидоргирроқ, ўзгалар молидан арзонроқ, инсон эҳтиёжига яроқлироқ буюм, маҳсулот чиқариш орқали бозорда олдинги ўринларни эгаллашга интилиш, бунинг учун янги технологиялар, унумли иш усулларини излаш йўлидан бориш тушунилса, яъни у ижобий ва ижодий йўналиш касб этса, жамият фаровонлиги, инсон камолотига хизмат қилади. Биз мусулмон фарзандимиз, Аллоҳнинг адолатига имонимиз комил. Ҳар ким экканини ўради, бировга қилинадиган яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам бир кун албатта инсоннинг ўзига қайтади, деб ишонамиз. Биров фойда кўриши учун,

¹³⁰

Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-жилд, 1998, с. 34

албатта, иккинчи одам зарар кўриши шарт эмас. Бизда ҳозир шундай тадбиркорлар етишиб чиқмоқдаларки, улар ақли, салоҳияти, меҳнати билан ўзига ҳам, бошқаларга ҳам манфаат келтирмоқдалар.

Тадбиркор маънавияти ҳақида айтилганларга хулоса қиладиган бўлсак, икки маънавий тушунчанинг етакчи ўрин тутиши маълум бўлади. Буларнинг бири "фаросат" бўлса, иккинчиси "қадр". Келтирилган мулоҳазаларни умумлаштириб, айтилса, **фаросат - воқеликни аслига мувофиқ идрок этиб, унга тўғри муносабат ҳосил қила билмоқ, шу билан бирга воқелик талабига мувофиқ тадбир ишлаб чиқиб, уни ҳаётга татбиқ эта билишдир.**

Инсон ўз қадрини иқтисодий майдонда ўлчар экан, талаб ва таклиф уйғунлигини ҳисобга олмоғига тўғри келади. Унинг илми, малакаси ким учун ва қай даражада зарур - мана шу масала унинг иқтисодий майдондаги қадрини белгилайди. **Тадбиркорнинг фаросати ёруғ оламдаги ҳар бир инсон, ашё ва мавжудотлар қадрини, жумладан, ўзи ва ўзгалар қадрини, амалий шароитда, муайян макон ва замонда аниқ ўлчовларда англаб ета билиши, шунга мувофиқ тадбирлар тизими ишлаб чиқиб, уни ҳаётга татбиқ эта билишда намоён бўлади.** Шу қобилиятни ақл ва билим биланми, табиий салоҳият туфайлими амалда исбот эта олган одам ҳақиқий тадбиркордир, ва шу йўл билан жамиятга нафи теккан одамнинг нони ҳалол, амали хайрлидир.

17-боб.

Маънавият ва ижтимоий адолат.

Ижтимоий тоифалар табиати ва маънавияти.

1-фасл. Уйғун фуқаролар жамиятининг маънавий асослари.

Халқ ҳокимиятчилигига асосланган озод жамиятнинг ҳаётга тўлақонли жорий бўлиши учун 3 талаб бажарилиши зарур. Биринчиси, барча фуқароларнинг сиёсий жиҳатдан тенг ҳуқуқли эканлиги тан олинishi, иккинчиси, барча фуқароларнинг қонунларга итоат этишни ўз бурчи деб билиши ва учинчиси, барча фуқароларнинг ижтимоий ҳаётга фаол ва масъулиятли ёндошуви. Бунга қўшимча яна икки масала бор. Биринчиси иқтисодий сиёсатга оид бўлиб, **мулк ҳуқуқи** масаласидир. Инсонлар аро иқтисодий муносабатларда бозор иқтисоди тамойиллари жорий бўлиши учун ҳар бир инсон ўзи яратган ёки қонуний ўзлаштирган мулкни эркин тасарруф қилиш ва мулк шакллари эркин танлаш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Бу санаб ўтилган масалалар барчаси олдинги бобларда батафсил кўриб чиқилди.

Энди охири ва энг муҳим масала ижтимоий уйғунлик муаммоси бўлиб, бусиз олдинги санаб ўтилган масалаларнинг ҳеч бири тугал ва мукамал ҳал бўлмайди. Сухбатни аждодлар меросига мурожаатдан бошлаган мақбул.

Яқингача марксистлар бизни ишонтирмоқчи бўлдиларки, гўё Карл Марксгача ҳеч ким башариятнинг тарихий тараққиёти қонуниятларини илмий изоҳлаб бера олган эмас. Ваҳоланки, аждодларимиз - буюк ислом мутаффакирлари бу соҳада жиддий ютуқларни қўлга киритган эдилар. Жумладан, Форобийнинг “Фозил шаҳар одамларининг қарашлари” асаридаги инсонлар жамоасининг келиб чиқиши ҳақида бугунги кунимиз учун ҳам ўз қийматини йўқотмаган мулоҳазаларни эслаш мумкин. Бу ҳақда олдинги бобларда ҳам тўхталган эдик. Аллома ижтимоий ҳодисаларни бевоста инсон табиатидан келиб чиқиб изоҳлар экан, бугунги кунда биз фуқаролар жамияти деб атаётган ўз орзусидаги “фозил шаҳар”ни шундай таъриф қилади: “Фозил шаҳар” мукамал ва соғлом баданга ўхшайди, унинг барча аъзолари тирик вужуд унсурларидек тўлақонли ҳаёт кечиришда бир-бирларига кўмаклашиб баҳамжиҳат фаолият олиб борадилар. Бадандаги турли аъзолар ўз табиати ва хислатларига кўра бир-биридан фарқ қилганидек, шаҳар жамоаси аъзолари ҳам табиатан ўзаро бир хил эмаслар ва шунга мувофиқ жамоадаги мавқелари ҳам турличадир”¹³¹.

Буюк алломанинг бу қарашлари кейинчалик Ибн Халдуннинг “Китоб-ал-умран” асарида ўз ривожини топиб, тарихда биринчи марта инсониятнинг тарихий-ижтимоий такомил жараёни ва унинг босқичлари ҳақидаги таълимотга, яъни башарият тарихининг ривожланиш назариясига айлантирилди. Ибн Халдун инсонлар жамоасининг шаклланиши ва ривожиди икки йирик босқични ажратиб кўрсатди. Уларнинг биринчисини ибтидоий жамоа ва иккинчисини шаҳар жамоаси деб номлади.

Аждодларимиз ўз асарларида давлатнинг турли шакллари тасвирлаб, унинг асосий вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришда деб талқин этдилар. Бу жиҳатдан XI аср туркий шеърининг буюк намояндаси Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” ижтимоий-фалсафий достони алоҳида эътиборга лойиқ. Унда давлатни бошқариш, турли ижтимоий тоифаларнинг ўзаро муносабатлари ва жамиятдаги мавқелари хусусида муфассал таҳлил ва хулосалар юксак бадиий шаклда ифодалаб берилган.

Юсуф Хос Ҳожиб асарини ислом маънавиятининг бадиий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қомуси деб бемалол таърифлаш мумкин. Фирдавсий “Шоҳнома”да минтақа халқларининг ўтмиш тарихини бадиий акс эттирган бўлса, “Қутадғу билиг” достони ислом даври ижтимоий воқелигининг бадиий-фалсафий таҳлил ва талқинини ўзида мужассам этган. Беҳуда эмаски, шоирнинг ўзи китоби ҳақида гапириб, унинг “Адаб ул-мулук” (Хукмдорлар одоби) ва “Ойин ул-мамлакат” (Мамлакатни идора этиш қоидалари) номлари остида ҳам шуҳрат топганини таъкидлайди. Асарнинг асосий қаҳрамонлари ўша давр жамияти бош тимсолларининг рамзий ифодаси бўлиб гавдаланади. Улардан биринчиси Адолат - у бош хукмдор, исми - Кунтуғди, у куёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчи тимсол - Қут ёки Давлат бўлиб, бу тушунча ички мазмунига кўра Бойлик, Барака, Омад, Бахт, Қудрат маъноларини ўзида жамлаган, унинг исми Ойтўлди, у хукмдорнинг таянчи,

¹³¹

Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 305-306

унинг белига қувват, кўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош маслаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний. Давлат, Бахт, Омад каби нарсалар пойдор эмас. Осмондаги Ой янглиғ гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Дарҳақиқат, Ойтўлди асар давомида хасталаниб вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Ўгдулмиш ўринбосар, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўгдулмиш Ақл ва Билим рамзи (Ўг - қадим туркийда “ақл”, “билим” маъноларини беради). Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши кўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Китобнинг асл номи - “Қутадғу билиг” (Бахт келтирувчи билим) - асарнинг бош тимсоли, энг асосий қахрамони Ўгдулмиш, яъни Ақл ва Билим эканлигига ишора қилиб туради. Асардаги тўртинчи тимсол - қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча фазилатлари бир пул, оқибати аянчли. Қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўгдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди, Бахт ва Омад қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (шоир ҳукмдорни Элиг деб атайти), қариндоши Ўзғурмиш ҳақида Ўгдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида Қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини истайди. Ўзғурмиш билан бўлган суҳбатлар таъсирида Ўгдулмишнинг ҳам руҳида ўзгаришлар юз беради. У маълум вақт тавба-тазарруга берилиб, моддий дунё ташвишларидан ўзини олиб қочишга интилади. Аммо Ўзғурмиш ва Кунтуғди уни бу ниятдан қайтардилар, эл-юрт ташвиши билан яшашга ундайдилар. Ўзғурмиш орқали Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф таълимотига ўз муносабатини билдиради. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақр шоир наздида Қаноатнинг тимсоли. Адолат Қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Суфий ҳукмдорни қидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи қидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди Ўгдулмишни мактуб билан Ўзғурмиш олдига уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, сўфий унинг суҳбатидан бош тортиши яхши эмас. Аммо Ўзғурмиш сарой аъёнига айланмайди, маълум вақт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз кулбасига қайтади. Қаноат Оқибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Шоир уларни маънодош тушунчалар сифатида талқин этади.

Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан муносабатда бўлади, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаганлар унинг энг суюкли қахрамонларидир. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам бу фоний дунёни тарк этади. Кунтуғди ва Ўгдулмиш- Адолат ва Ақл шоир бадий оламида боқий қоладилар.

Илоҳий китоблар орқали инсониятга аён этилган тавҳид ҳақиқати тасаввуф таълимоти туфайли инсон руҳининг мулкига айланди. Буюк сўфий шайхлари аввало инсонга ўзлигини англаб етишни ўргатдилар. Тасаввуф тарихий такомил жараёнида турли босқичларни босиб ўтиб, XIV аср Нақшбандия тариқати тимсолида яна солиқни халққа, ҳаётга қайтарди, фақат

энди сўфий ўзлигини, Ҳақни англаб етган, дилини худбинлик зангидан поклаб, “Ҳақиқат асрорининг ганжинаси” га айлантирган ҳолда ҳаётга қайтиб келди. У энди ўз шахсий манфаатлари учун эмас, балки Ҳақ учун, холис Аллоҳ йўлида моддий ҳаёт воқелигида фаол катнаша бошлади. Абдурахмон Жомий, Хожа Аҳрор Валий, Маҳдуми Аъзам каби улуғ сўфий шайхлари сиёсий ва ижтимоий ҳаётда юксак мавқе касб этдилар. Маҳдуми Аъзам сиёсатга оид қатор рисолалар яратди.

Туркий тилдаги мумтоз адабиёт ижтимоий масалаларга доимо жиддий эътибор бериб келган. Биз тошбитиклар ва Юсуф Хос Ҳожиб асаридан бунини яхши биламиз. Аммо Низомий “Хамса”сидан бошланган бадиий тафаккурнинг мураккаб изланишлари ижтимоий мавзуни - давлат, жамият ва шахс маънавияти орасидан уйғунлик масаласини бениҳоя теран таҳлил қилиб беради ва бу таҳлил Алишер Навоий ижодига келиб айтиш мумкинки, бир миллат ёки минтақа эмас, хатто жаҳон аҳли маънавияти ривожига буткул янги, юксак камолот босқичини мукамал намоён қилди. Навоийнинг бутун мероси - девонларидаги ғазал, қитъа, қасида, таржеъбанд ва соқийномалар, дostonлари ва насрий асарлари, илмий ижоди - барчаси яхлит бир манзара - Навоий давридани бир неча асрлар кейин - бизнинг замонамизда воқеликка айланиши мумкин бўлган Янги бир ижтимоий - маънавий уйғунликдан башорат қилади. Қонун устуворлигига асосланган, ҳақиқий фуқаролар жамияти деса арзийдиган, том маънода ижтимоий адолат ва халқ ҳокимияти амал қилаётган, давлат, жамият, халқ маънавиятининг юксак уйғунлиги асослари бундан 500 йил илгари шу даража ёрқин тасаввур этилгани ва бадиий ифодалаб берилгани инсонни ҳайратга солмай иложи йўқ. Бизнинг миллий маънавиятимиз шу даражада улуғ ва қимматли - буюк аждодларимиз маънавияти ҳануз бугунги кунимиздан олдинда, келажагимизни ёритиб турипти. Биз фақат ўз бегоналашув ҳолатимизни енгиб ўта олсак, бас.

Навоий яратган уйғун жамият манзараси қандай белгиларга эга?

Аввало, бу манзара ҳаёлий (утопик) эмас, воқеъ асосга қурилган манзарадир. Иккинчидан, бу манзара моддий тенглик ва беҳисоб тўқинчилик ҳолати эмас, **маънавий воқелиқдир**. Учинчидан, Навоий яратган ижтимоий-маънавий уйғунлик манзараси зўрлик, муайян кичик бир гуруҳнинг зўравонлиги йўли билан жорий этилган мажбурий тенглик жамоаси эмас, умум башариятнинг чексиз адашувлар, оғир машаққат ва изтироблар аро неча асрлар давомида аста-секин ва ихтиёрий эришган маънавий камолот ҳолатидир. Унда ҳали ҳам адашувлар, қийинчиликлар, изтироблар, йўқотишлар бўлиши мумкин, аммо баҳамжиҳатлик, инсоннинг бир-бирини тушунишга интилиши охир-натижада ғолиб чиқиш эҳтимоли кенгайган, шунга мувофиқ маънавий муҳит шаклланди. Бу жамиятда мулкдор ҳам бор, мулксиз ҳам, аммо ҳар иккови ҳам ўз ихтиёри билан ушбу ҳолатни касб этган.

Бу жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзлигини англаб етган, ўз мавқеига эга: давлат арбоби ҳам, олим ҳам, деҳқон ҳам, савдогар ҳам; гўдак ҳам, кекса ҳам; эркак ҳам, аёл ҳам. Ҳеч ким бир-бирига ҳасад қилмайди, қўлидан келмаган

юмушга даъво қилмайди, ўз юкини бошқага ағдармайди, кўтара олмайдиган юкни елкага олишга беҳуда уринмайди.

Чунки инсонларда борлиқнинг Олий Ҳақиқатини тушуниш бор, унга чексиз интилиш бор, нафақат ақл, балки бутун вужуд билан, бутун эҳтирос билан англаб етилган имон, эътиқод бор. Бу эътиқод барчада бир хил тусда эмас, яъни ягона мафкуранинг ялпи ҳукмронлиги тарзида эмас, балки ўзаро меҳр, бир-бирини тушуниш ва Ҳаққа интилишдаги самимият заминиде шакллангандир. Риоя, андиша, меҳр-оқибат, ҳилм (муомалада ҳалимлик), сабр-тоқат ва Олий Ҳақиқат олдидаги масъулият ҳисси ушбу эътиқоднинг меваларидир. Бу жамият кишилари гўзалликка интиладилар, аммо покликка хиёнат этмайдилар; фидойиликка улар қодир, аммо мутаассиблик уларга бегона; ҳар бир кишига юксак эҳтиром билан ёндошадилар, аммо ҳеч кимга тилёғламалик қилмайдилар; ҳар бир шахс ўз қадрини билади, аммо такаббурликни билмайди; улар ҳар бири ўз эътиқодига содиқ, аммо бировни нодон деб ўйламайди, улар қалбида эҳтирос жўш уради, аммо улар эҳтиросларнинг қули эмас; улар ақлли, аммо маккорликдан ор қиладилар. Бундай хислатларни чексиз санаш мумкин, аммо Навоий яратган бу манзарани яққол кўриш учун нима талаб этилади, шоир ўзи бу даражада башоратга қандай эриша олган?-деган савол туғилиши мумкин. Сабаби битта - барча салафлари сингари Алишер Навоий ҳам ўзидан олдин яратилган буюк маънавий меросни имкони даражасида мукамал ўзлаштирган, фақат ақли билан эмас, бутун вужуди, борлиги билан, меҳру самимияти билан ўзлаштирган, бут имон, эътиқод билан Ҳақиқатни излаган ва Ҳақиқат унга юз очган. Бу Аллоҳнинг инояти инсоннинг самимияти, ўзлигини англашга чексиз интилиши туфайлидир. Кимки ихлос билан, имон ва эътиқод билан, эзгу ният билан миллий ва умумбашарий маънавий меросни ўрганишга, унинг мағзини англаб етишга уринса, иншооллоҳ, унга ҳам Ҳақиқат жамоли насиб бўлгусидир.

2-фасл. Ижтимоий тоифалар табиати ва маънавияти.

Қарама-қаршилиқлар бирлиги ва курашини воқелик моҳиятининг ўзак қонуни сифатида идрок этилиши барча нарса-ҳодисалар моҳиятини жуфтликда кўриб, уларни албатта бир-бири билан чексиз кураш ҳолатида тасаввур қилишга олиб келади. Назарияда албатта зид томонлар бир -бирини тақозо қилиши тан олинади, аммо инсон фаол зот, у бир ишни бошласа, ниҳоясига етказмай қўймайди: ҳаётнинг моҳияти курашми - демак, курашни бошлаб, охиригача олиб бориш керак, яъни муҳолифни буткул маҳв этиш (йўқ қилиб ташлаш) керак. Агар муҳолиф томон курашни ҳаётнинг моҳияти деб билмаса, бадтар бўлсин, уни енгиш қайтага осонроқ. Нега Россияда буржуазия енгилди, чунки ҳеч қайси “капиталист” ёки, ҳатто, “феодал” ишчи ёки деҳқонни буткул йўқ қилиб ташлаш керак деб ҳисобламайди, аммо ишчи назарида (аниқроғи, марксизм кўзи билан қараганда) “капиталист”лар синфи умуман жамият учун бефойда унсур, уни қанча тез йўқ қилиб ташланса,

шунча тез “коммунизм” курилади. Негадир хаёт бу фаразларни тасдиқламади, фақат инсон қони дарё-дарё бўлиб оққани қолди.

Фуқаролар жамиятининг асосий хусусияти - ижтимоий уйғунликдир. Ижтимоий уйғунлик эса инсонларнинг бир-бирини тушуниши билан бўлади. Коммунистик ғоянинг энг катта камчилиги ҳам турли ижтимоий тоифалар табиатидаги ўзига хосликларни англаб етишга ҳафсала қилмай, мураккаб воқеликни фақат икки синф орасидаги аёвсиз кураш сифатида талқин этганлиги бўлди. Масалан, Лениннинг энг кўп ғзабига икки тоифа: интеллигенция ва деҳқонлар дучор бўлишгани кўпчиликка маълум. Деҳқон меҳнатқашлиги учун табиатан ишчига иттифоқдош деб қаралса ҳам, унинг хусусий мулкка мойиллиги “доҳий” нинг кўп ғзабини кўзғатар эди. Бу “қусур”га барҳам бериш учун “содиқ шогирд”(Сталин) томонидан ялпи коллективизация ўтказилди, натижада деҳқонлар тўлиқ тоталитар давлат асоратига тушди. Бунинг хулосаси дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаган давлатда асосий озик-овқат маҳсулотлари четдан нақд валютага сотиб олинишига ўтиш бўлди. Зиё аҳлини ҳам большевиклар тоталитар тузумнинг итоаткор хизматчиларига айлантирдилар.

Марксистлар ўзларидан олдин ўтган барча инсонларни, улар қанчалик улуғ бўлмасин, барибир дунёқараши чекланган деб ҳисоблаб келдилар. Совет даврида ўтмиш алломаларнинг бутун “хизмати” келажакда яратилажак “диалектик материализм” назариясига қанчалик мувофиқ фикр юритганликлари билан белгиланди. Агар номувофиқ бўлса, демак, “реакцион”. Улар назарида, ўтмишнинг энг “прогрессив” алломалари ҳам, айниқса Шарқдан бўлса, “синфлар курашининг” моҳиятига етиб бормаган. Жумладан, “социалистик реализм” назариётчилари Алишер Навоий тафаккурини ҳам бу қусурдан холи эмас, деб ҳисоблашган. У “золим подшоҳлар” ва “риёкор шайхлар” ни қоралагани - ниҳоятда “прогрессив” ҳодиса саналса-да, аммо жамиятдаги икки муҳолиф синф, дейлик, феодаллар ва деҳқонлар орасидаги “мурасасиз зиддият”ни тўғри очиб бера олмагани - буюк шоир тафаккуридаги ноқислик сифатида баҳоланган. Аслида ақлимизни пешлаб, инсонлар жамиятини Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий каби буюк алломаларимиз тушунганидек тушунсак эди - аллақачонлар кўп муаммоларимиз ечилган бўлур эди. Буюк аждодларимизнинг маънавий мероси туганмас хазинадир. Уларда нафақат бир инсон, балки бутун инсоният ўтмиши, бугуни ва келажакга яхлит намоён бўлган. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб” асарларига мурожаат қилсак, бунга яққол ишонч ҳосил қиламиз.

Асли хаётда синфлар эмас, турли ижтимоий тоифалар мавжуд. Уларнинг ҳар бири жамиятда ўз аниқ мақом ва мавқеига эга. Шунга яраша ҳар бирининг ўз табиати, эҳтиёжлари, бурч ва вазифалари, ўз маънавий олами мавжуд.

“Лисон ут-тайр” бадиий асар, шу сабабли ундаги ғоя илмий таҳлил эмас, рамзий ишоралар воситасида баён этилган. Ўттиз қуш (Симурғ) тимсоли жамиятдаги ижтимоий тоифаларнинг кўплиги ва ранг-баранглигига ишора. Улар барчаси бир бўлиб, яхлит воқеликни ташкил этади. Навоий

“Маҳбуб ул-қулуб” да бу қарашни бевосита, очиқ ижтимоий таҳлил орқали ифодалаган. Унда ўша давр жамиятига хос қирқ тоифага таъриф берилади ва уларнинг турли жиҳатлари мукамал тавсифланади. Ҳар бирининг табиатидаги фазилат ва қусурлар ҳолис очиб ташланади.

а) Навоий нигоҳида деҳқон ва дарвеш;

Инсон аввало яратувчидир. Бу унга Аллоҳ томонидан инъом этилган мумтоз фазилат. Албатта, инсоннинг яратувчилиги нисбий, нотўқис ва иккиламчилик хусусиятларига эга. Шу билан бирга бу фазилат чексиз такомиллашиб бориш тамойилидан ҳам фориғ эмас. Инсоннинг яратувчилиги икки йўналишда зоҳир бўлади - бири инсонлар эҳтиёжи учун зарур моддий неъматлар ҳосил қилиш, иккинчиси - инсонлар қалбига маънавий зиё таратиш, уларни боқий дунё билан туташув ҳосил қилишига кўмаклашиш. Ҳар икки яратувчилик фаолияти ҳам Аллоҳ инояти билан амалга ошади, аммо бу йўлда инсонларнинг ўзлари бир-бирига восита этиб кўйилгандирлар. Навоий асарига назар солайлик. Шоир наздида, инсон яратувчилигининг ибтидоси зироатдадир. “Маҳбуб ул-қулуб”нинг бош ва суюкли қаҳрамонлари, бизнинг тасаввуримизга кўра, шоҳ ва султонлар, мунажжим ва воизлар эмас, балки **деҳқон ва дарвешдир**: “Деҳқонки, дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар...”¹³² Дунёга дил кўзи билан қарашни ўрганган шоир деҳқонни Одам атога, ўзгаларни унинг қарамоғидаги фарзандларга ўхшатади, оламнинг ободлигини деҳқон меҳнатидан деб ҳисоблайди. Табиатдаги жуда кўп жонзотлар ҳам деҳқон меҳнати самараларидан баҳраманд бўладилар. Чорвадор ва боғбон ҳам асли шу тоифадан. Шоир таъкидича, улар жамиятдаги асосий яратувчи кучдир. Бу тоифанинг яна бир буюк фазилати - инсонлар ва табиат орасидаги мувозанатни сақлашда кўринади.

Қадим аждодларимизнинг “Авесто” китобида табаррук ҳисобланган замин аёлга қиёс этилади, уни эркалаш, парвариш этиш улуғ ва муқаддас юмуш сифатида деҳқон зиммасига юкланади. Аждодларимиз ўзлигини танигандан бошлаб ер, сув ва оловни улуғлаганлар ва дастлабки иккисини пок сақлаш, эзгу ниятларда истифода этиш деҳқон учун ҳам ҳуқуқ, ҳам масъулият саналган.

Мутафаккир адиб жамиятдаги яна бир тоифага - дарвешларга ҳам алоҳида меҳр кўрғазган. Афсуски, мустақилликкача ўтган 70 йил давомида Навоий асарларидаги айрим мафкурачиларга маъқул келмаган жиҳатлар кўплаб нашрлардан аёвсиз қирқиб ташланарди. Жумладан, “Дарвешлар зикрида” деб номланган 1-бўлимнинг 40-фасли ҳам шоирнинг 15-жилдли “Асарлар” тўпламидан “тушиб” қолган. Ҳолбуки, Навоий бу тоифа мисолида ҳақиқий зиёли қиёфасини яратади. **Ҳақиқий зиёли, яъни дарвеш элга фақат маърифат, илм нуруни тарқатиш билан кифояланмайди, инсонлар дилига поклик, меҳр-оқибат, эзгуликка интиқлик, ўз-ўзини англаш туйғуларини сингдиради**: “Ичи таши билан мувофиқ, балки

¹³²

Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-ж., Т. 1998, с.37

арифроқ (покроқ), ботини зоҳир била мусовий (тенг мувозанатда), балки ёруғроқ...” Албатта, моддий ва маънавий қиёфа доим мутаносиб бўлавермайди. ”Дарвеш тўни йиртуқ, андоқ турур ким, ганж (ҳазина) макони бузук”.¹³³

Форобий, Беруний, Ибн Синолар ҳукмдорни файласуф бўлишга даъват қилган бўлсалар, Навоий ўз асарларида Хусайн Бойқорони “дарвеш-шоҳ” бўлишга ундаган. Ўша замонда дарвешлар деганда кўпроқ сўфийлар, тасаввуф аҳли тушуниланган. Уларнинг яратувчилиги, аввало **руҳий огоҳлик, маънавий поклик** тимсолларини ўзликларида тирик тажассум этишлари билан боғлиқ бўлган. Шу боис улар - **маъно** (яъни, Ҳақ моҳиятидан огоҳликка интилиш) ва **сафо** (покликка, маънавий қусурларни енгиб ўтишга жаҳд қилиш) **аҳли** сифатида улуғланганлар. Алишер Навоийнинг асл дарвешлар - маъно ва сафо, зиё ва ишқ аҳли - ҳақидаги мукамал китоби “Насоимул-муҳаббат мин шамоимул-футувват”дир. Биз ҳануз унинг тўлик наشريдан умидвормиз.

Дехқон ва зиёлидан ташқари яна икки асосий **ижтимоий тоифа** мавжуд бўлиб, улар ҳам жамият учун зарурийдир. Бири - барча ижтимоий соҳалардаги ташкил этувчилар, иккинчиси - косиб-хунармандлар, яъни саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилардир. **Ташкил этувчилар гуруҳи** ўз табиатига кўра, то қадим дунёдаги қабила бошлиғидан тортиб, ўрта асрлардаги шоҳ ва султонлар, янги даврдаги буржуа синфигача кўпинча ҳукмронлик мавқеини эгаллаб келганлар. Навоий бу табақа вакилларини биринчи бўлиб таърифлайди: султонлар, беклар, ноиблар, вазирлар, садрлар, шайхул-ислом ва қозилар, лашкарбоши ва ясовуллар... Буларнинг аксарияти мутафаккир шоирнинг аччиқ гиналарига сазовор бўлади. Уларсиз жамият тўкис эмас, аммо уларнинг “ташкил этиш” усуллари давр тақозоси ва ҳукмронликнинг мураккаб ботиний қонуниятлари таъсирида ўта жоҳил ва аёвсиз шаклларда намоён бўлар ва шу сабабли Навоий сингари орифлар ва меҳр аҳли дилида изтироблар уйғотар эди.

Адиб асарида “бозор косиблари” ва ўзга хунар аҳлини ҳам аямайди. “Бозорда савдогар косиб - тенгрига хоин ва ваъдага козиб (ёлғончи). Бирга арзирни юзга сотмоқдин аларға минг мубоҳот, мингга тегарни юзга олмоқдин аларға йўқ зарра уёт. Ростлик била савдо аларға зиёнкорлик ва ваъдага вафо аларға бадкирдорлик...”¹³⁴ Кўриниб турибдики, Навоий косибни бозорда, иқтисодий муомалада тасвир этмоқда. Бу ерда у хусусий мулкчи, ушбу ҳолатда унинг савдогардан, сармоясини кўпайтириш ғамида юрган корчалон (бизнесмен)дан фарқи йўқдир. Хунар аҳлининг деҳқондан фарқи - у яратувчи сифатида она-табиатдан узилиб қолганлигидир. У табиат билан эмас, бозор билан боғлиқ, бозорда ҳамма нарса нисбий- ё сен алдайсан, ё сени алдайдилар. Деҳқон эса табиат билан мулоқотда, табиатни алдаб бўлмайди, охир-оқибат ўзинг алданиб қоласан. Бу билимни деҳқон ва чорвадор минг йиллик амалий тажрибаси билан чуқур ўзлаштирган.

¹³³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-ж., Т., 1998, с.46

¹³⁴ Алишер Навоий, Мукамал асарлар тўплами. 14-ж., Т., 1998, с.35

Яратувчи косиб, ҳунар аҳли ўз пухта маънавий асосини ишлаб чиқмаган, инсонлик моҳиятини англаб етмаган бўлса, оддий бозор товламачиси даражасига тушиб қолиши ёки хонавайрон бўлиши ҳеч гап эмас. Сабаби - инсон табиати ҳам барча воқелик ходисалари сингари ўз ички зиддиятига эгадир. У бир тарафдан ҳайвонот оламига, иккинчи томондан Ҳаққа, борлиқнинг маънавий моҳиятига туташир. “Лисон ут-тайр”да таъкидланишича, инсон жисмида тўрт бир-бирига зид моддий унсур бирлашган, дили эса ҳақиқат асрорининг ганжинасидир. Ҳайвонларнинг ҳар қандай тоифаси, аввало қориннинг қули, қолаверса ўз наслидан авлод қолдириш вазифасини, табиат буюрган вазифани бажарадилар, яна бир-бирига емиш бўладилар. Инсонда ҳам ҳайвонларда бўлган барча табиий эҳтиёжлар мавжуд. Агар инсон ўз ақлини маърифат зиёси билан ёритмаса, яратувчилик вазифасини адо этишга онгли муносабатда бўлиб, астойдил шуғулланмаса, дилида ўзгаларга меҳр-шафқат туйғуси ёлқинланмаса, у ҳам икки оёқли маҳлук, **қориннинг қули** бўлиб қолаберади.

Инсонга ақл Ҳақни таниш учун берилган. Агар ақл вазифасидан адашса, дорилик учун мўлжалланган жавҳардан захар сифатида фойдаланиш каби ҳолат вужудга келади. Захар вазифасини бажара бошлаган ақл қудрати бутун инсониятни захарлашга қодирдир. Ўтмиш “лисон ул-ғайб” эгаларининг асосий фаолият мазмуни ушбу фалокатнинг олдини олишга қаратилган эди.

б) аҳли футувва ва ёлланма ишчилар;

Собиқ шўролар даврида биз соф материализм ва жанговар атеизм позицияларида собитқадамлик кўрсатиб, аждодларимиз меросидан ҳам даҳрийлик унсурларини қидирар эдик. Мўлжалимизга бир оз мос келадиган фикр ё жумла топсак, уни ҳар томонлама кўз-кўз қилардик. Борди-ю, аксинча бўлса, уларни оммавий нашрлардан тушириб қолдираш, мураккаб ўринларни кўриб-кўрмасликка олиб ўтиб кетар эдик. Мустақиллик шарофати туфайли исломга умумий қайтиш жараёни ривож олиб, биз ҳам буюк аждодларимиз асарларидаги динга алоқадор ўринларга айрича аҳамият бера бошладик. Ўтмиш алломалар учун ўз-ўзидан табиий бўлган эътиқодлилик кўзимизга тўтиё бўлиб, “Мана фалончи ҳам эътиқодли мусулмон бўлган, Аллоҳга муножот этган”, деб таъкидлаш бугун бизга фахр туйғуси бахш эта бошлади. Тасаввуфни улуғлаш, барча ўтмиш алломаларимизнинг мутасаввиф эканлигига эътибор қаратиш ҳам ушбу жараённинг узвий қисмидир. Ҳар ишда меъёр тузук. Инсон табиати фақат рухий дунёдан иборат бўлмагани сабабли, у агар тўлиқ моддий дунё эҳтиёжларини рад этса, ё бу фоний дунёни тарк этмоғи, ё иккиюзламачиликни, яъни риёкорликни касб этмоғи лозим. Аҳли футувва ушбу зиддиятни енгиб ўта олган жамоадир. Футувва маънавиятини ўзлаштирган киши амалда яратувчи ва руҳиятда дарвешдир. Унинг ахлоқий жиҳатдан сифати - жавонмардлик, яъни саҳоватлилик, олийҳимматлик, камтаринлик, тўғрисузлик, мардлик каби хислатларнинг

узвий яхлитликда намоён бўлишидир. “Бу гуруҳ меҳнат билан топган нонини бойлик деб билгай”, деб ёзади Унсуралмаолий Кайковус.

Алишер Навоийнинг “Насоим ул-муҳаббат мин шамоим ул-футувват” асарида тилга олинган машойих ва авлиёнинг ҳаёт тарзидаги асосий хусусиятлардан аввали уларнинг ҳар бири бир касб билан машғул бўлиб, ҳалол меҳнатлари ҳисобига рўзғор тебратишларидир: Абу Саид Харроз - этикдўз, Муҳаммад Саккок - пичоқчи, Абу Ҳафз Ҳаддод - темирчи, Абулаббос Омилий - қассоб, Иброҳим Ожирий - ғишт қуювчи, яна бирлари ҳаммол, бошқалари нажжор, ҳеч бўлмаса, ўтин ташувчи ва ҳоказо.¹³⁵

Пролетар диктатураси зўрликка зўрлик билан жавоб берувчи куч сифатида пайдо бўлди. Йўқсиллар янги жамият барпо этиш йўлидаги асосий тўсиқ эзувчилар синфи ва хусусий мулк муносабатлари деб билдилар ва уларнинг йўқ қилиниши барча мушкулни ҳал қилади, деб ўйладилар. XIX аср Европасида ушбу кайфиятларни акс эттирувчи қатор назариялар пайдо бўлиб, уларнинг авж нуктаси Карл Маркс ва Фридрих Энгельс қарашларида намоён бўлди. Россияда бу қарашларнинг оддий саводсиз ялангоёк (пролетар) онгида қандай талқин топиши мумкинлигини буюк истеъдод ва фожеъ тақдир эгаси Андрей Платонов “Чевенгур” романида бадий ифодалаб берди. Асар қаҳрамони Чепурний йўқсиллар қурмоқчи бўлаётган “адолатли” жамоанинг асосий хусусиятини аниқ ифодалайди: “Чевенгур мулк йиғмайди, у мулкни йўқ қилади”. Улар ташкил этган коммунанинг таянч ғояси: “Йўқсиллар бошқа синфларсиз ёлғиз яшаса, коммунизм ўз-ўзидан пайдо бўлади”.¹³⁶ Бу жуда хавфли ҳаёлпарастлик эди, шунинг учун Платонов сингари софдил ва андишали санъаткорлар уни алоҳида бўрттириб акс эттирдилар. Афсуски, уларга қулоқ соладиган одам бўлмади. Сталин диктатураси пролетар диктатурасининг қонуний ҳосиласи эди. Биз бутун бир ижтимоий гуруҳ хатосини бир ёки бир неча шахс бўйнига юклашимиз асло инсофдан ҳам, адолатдан ҳам эмас ва бу ўтмиш тажрибасидан тўғри хулосалар чиқаришимизга ёрдам бермайди. В. И. Ленин йўл қўйилган хатони вақтида сезиб қолиб муайян чегарада ислоҳ киритишга ҳаракат қилган бўлса ҳам, улар танланган йўлнинг умумий мантиқи буни кўтармади: кўпчилик большевик арбоблар зўрликни ва бутун жамиятни пролетарлаштиришни янги жамият қуришнинг ўзак омиллари ҳисоблар эдилар. Бухарин ёзади: “Пролетарча мажбур қилиш (пролетарское принуждение) ўзининг барча шаклларида - оммавий отиб ташлашлардан тортиб, мажбурий меҳнатгача (трудовая повинность) - қанчалик ақлга хилоф кўринмасин, барибир капитализм даврида шаклланган инсон ашёсидан (человеческий материал) коммунистик инсониятни барпо этишнинг асл усулидир”. Тоталитар тузумнинг сўнгги даврида баъзилар Сталинга Бухаринни қарама-қарши қўймоқчи бўлишди. Балки, уларнинг бири маккорроқ ва иккинчиси самимийроқ бўлгандир ва шу сабабдан жабр кўргандир. Аммо танланган йўл моҳиятда бир эди, буни эътироф этмоқ керак. Марксистлар ёлланма

¹³⁵ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 15-жилд, с. 68

¹³⁶ А.Платонов. Чевенгур. М., 1991, с. 274.

ишчининг меҳнаткаш-яратувчи эканлиги, уюшган ва жанговар синф эканини доим таъкидлаб, шу асосда уни “энг илғор синф” атаб, деҳқонга ҳам, зиёлига ҳам ўрناق қилиб кўрсатиб келишди. “Совет” ҳукумати бу билан ҳам чекланмай, миллионлаб деҳқонларни амалда қишлоқ хўжалиги ишчиларига айлантирди. Барча зиёлиларни давлат хизматчисига, умумдавлат машинасининг муруввати ва ғилдиракчаларига айлантирди. 30-йиллардаги зўраки коллектив-лаштиришдан сўнг ялпи пролетарлаштирилган жамият социализм деб эълон қилинди, барча “шаккоқлар” ёки шундай гумон қилинганлар, том маънода қириб ташланди. Аслида эса ўшанда ижтимоий адолат тимсоли ҳисобланган тузумнинг зидди қурилган эди.

Ишчининг ихтиёри ўзида эмас. Мажбуран пролетарлаштирилган барча мамлакатларда шундай бўлиши табиий. Ҳатто давлат хизматчисининг ҳам аҳволи шу, чунки у юқоридан туширилган буйруқни бажаради. Агар виждони буюргандек иш олиб бормоқчи бўлса, ютқзади, чунки маош виждон ўлчовлари асосида тўланмайди. Ишчига ҳам онг ўлчови билан ҳақ берилмайди - неча милтиқ ёки бомба ясаганига қараб маош белгиланади. Энди давлат хизматчиси, ижодкор зиёли, деҳқон - барчаси ягона пролетар идеологияси, ягона пролетар сиёсати, ягона пролетар иқтисодий тизимига бўйсунити зарурий ва мажбурий бўлган жамиятни ўзингиз тасаввур қилиб кўраверинг.

“Совет” даврида доимо коммунистик партия ишчилар, деҳқонлар ва зиёлиларнинг муштарак манфаатларини ҳимоя қилади, деб даъво қилиб келинди. Ҳатто охириги XXVIII съезд дастурий баёнотида ҳам бу қайд этилган эди. Асли на назарий, на амалий жиҳатдан бу даъво тўғри эмас эди. Коммунистик партия эътиқоди ва амалий йўналишига кўра (ғоянинг амалдаги ҳосиласи бўлмиш тоталитар тузум ва риёкор партноменклатурани эмас, соф ғоявий йўналишни назарда тутган тақдирда ҳам) ишчилар синфининг муайян қисми - йўқсил ёлланма меҳнатчилар ва социал ҳимояга муҳтож бўлган кишилар манфаатини ифодалаб, ўз назариясида уларнинг радикал қарашларини ифода этади. Бугунги янгиланаётган Россияда ҳануз йўқсил ва муҳтожлар етарли, шу сабабли у ерда коммунистик партия ҳозиргача ижтимоий мавқеини ва омманинг муайян қисми орасидаги таъсирини сақлаб келмоқда. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, Россия воқелигидаги ҳозирги оғир аҳволнинг асли сабабчиси коммунистик партиянинг собиқ яккаҳоқимлиги бўлган ҳолда, бугунги коммунистлар яна ўзларини халқ манфаатлари ҳимоячиси қилиб кўрсатишга уринмоқдалар. Албатта, ишчилар - меҳнаткаш синф, шу сабабли унинг илғори (соф ғоя даражасида олганда) бошқа меҳнаткаш гуруҳлар манфаатини ҳам маълум даражада, яъни йўқсил ёлланма меҳнатчилар манфаатига мос келган ҳолларда ифодалаш мумкин. Мос келмаган ўринларда-чи? Шўролар ҳокимиятининг бутун тарихи давомида деҳқонлар ва зиёлилар ҳар доим камситилиб ва тазйиқ остида қолиб келдилар. “Коллективлаштириш”да неча миллионлаб деҳқон очликдан ўлди, хонавайрон бўлди, чунки улар ёлланма ишчи эмас, хусусий мулкчи эдилар. Октябр тўнтаришидан кейинги 70 йил ичида неча юз минглаб зиёлилар “халқ душмани” тамғаси билан қатл

этилдилар, миллионлаб авахта ва сургунларда жафо чекиб, яна қанчалари ватангадо бўлдилар. Бу жараён 1917 йилдан 1987 йилгача тўхтовсиз давом этиб келди ва унинг асоратлари собиқ СССР ҳудудида, айниқса, Россиянинг ўзида, ҳануз сезилиб келмоқда.

Хуллас, миллатлар йўқ бўлмаганидек, турли ижтимоий тоифалар ҳам ҳаётда йўқ бўлиб кетмас экан. Уларни расман бекор қилиш мумкин, тақиқлаш мумкин, қириб ташлаш мумкин. Аммо улар бошқа бир қиёфада яна пайдо бўлаверади, фақат беҳуда қурбонлар кўпаяди, жамият ривожига оғишлар юз беради, нотўғри шакллар(мутантлар) яралиши мумкин. Бундай хавfli ва қонли “тажриба”лардан инсоният наф кўрмаслиги аниқ бўлди. Танҳо бир синф, танҳо бир дунёқараш, танҳо бир эътиқоднинг яққаҳоқимлигини ҳар қандай усул билан таъминлашга уриниш ниҳоятда мудҳиш, аммо, шукурлар бўлсинки, воқелиқда имкондан ташқари ҳаёл экан, инсоният бу тажрибани ҳам бир бўлса-да, бошидан ўтказди. Инсониятнинг ўз-ўзини англаб етишида балки бу ҳам зарурий босқич бўлгандир. Алишер Навоий “Маърифат водийси васфида” ёзади:

Водиедур, юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай, онингдекким бу ул...
Юз туман раҳрав кўрарсен беқарор,
Ҳар бири бир йўлни айлаб ихтиёр...
Бу они тутмай мусаллам, ул муни,
Ҳар бир ўздин ўзга кўрмай ул муни...¹³⁷

Ҳақиқат ягона, аммо унга элтувчи йўллар ҳад-ҳудудсиз. Биз инсонлар энди маълум даражада камолга эришганимизни намоён этайлик: ҳар қайси инсон, ҳар қайси тоифа ўз йўналиш, ўз дунёқарашда имони собит бўлсин, бироқ шу билан бирга унинг йўлидан юрмаган, унинг кўзи билан дунёга қарамаган кишиларни душман деб ҳисобламасин, уларни ҳам тушунишни, ҳеч бўлмаганда тоқат қилишни ўргансин. Аллоҳга минг шукурки, миллий маънавиятимиз анъаналарида бу удум ҳам мавжуд.

Дунё ранг-баранг. Ундаги ҳар жисм, ҳар ҳодиса, ҳар шахс, ҳар гуруҳ ўз мустақил суврат ва сийратини намоён этади ва бу дунё гўзаллигининг заминидир. Бу ҳуснни, тароватни, моҳиятни кўра билмоқ инсон учун бахтдир.

Ўзбек эли тоифалар, ижтимоий гуруҳлар нисбатида деҳқонни мўътабар тутмоғи тарих ва макон тақозосидир. Шоҳ ва дарвешни тенг тутмоқ ҳам аждодларимизнинг табаррук анъанаси бўлиб келган. Иқтисодда бозор муносабатларига ўтиб бормоқдамиз. Бечора ишчи коммунистик ғоядан бахт қидириб кулфатга, ҳурлик истаб қулликка дуч келди. Чунки ижтимоий тоифаларни бири – прогрессив, бири – “реакцион” деб баҳолаш, айниқса, зўрлик билан тадбиркорлар тоифасини йўқ қилишга уриниш ишчига ҳам манфаат келтирмади. Ҳарб жамиятларида ҳар ким ўз фойдасини ўйлашидан

¹³⁷ Алишер Навоий. Лисонут-тайр, с. 198

умум манфаати шаклланиб бормоқда. Тадбиркор фаросат ишлатиб, даромад олса, ош бўлсин, иқтисод ташкилотчилари саъй-ҳаракатларига яраша ҳосилга, ҳурматга эга бўлсинлар. Бугунги мустақил Ўзбекистонда тадбиркор ҳам, зиёли ҳам ўз илғорини, мустақил сиёсий намояндасини шакллантириб, ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилиш томон бормоқдалар. Деҳқон аҳли ҳам бугунги кун талабларига мувофиқ тадбиркорлик хислатларини касб этиб бормоқда. Ижод кишилари мустақил уюшмаларини ўзлари бошқариб боришга ўрганмоқдалар. Фақат аҳли футувва анъаналарини унутмайлик, ўтмиш боболаримиз васиятини ёдда тутайлик.

Жамиятимиз турли тоифалар, турли диний эътиқод вакиллари, турли ёшдаги, турли қизиқишларга эга бўлган инсонлардан иборат. Аммо Ўзбекистон ягона ва кимки ўз келажаги, ўз тақдирини ушбу Ватан билан боғлаган экан, мамлакатимизнинг юксалиши, эл фаровонлигининг ошиши барчамиз учун, ҳар бир фуқаро учун шахсий ютуқдир. Зиёлиларимиз, турли раҳбарлик бўғинида сидқидил жон куйдираётганлар ушбу фикрни ёшу қари онгига сингдириб бормоғи ҳам фарз, ҳам қарз.

4-фасл. Раҳбар маънавияти.

Инсоният сулолалар аро тахт талашувлар, диний нифоқлар, мафкуравий жанжаллар, ижтимоий инқилоблардан чарчади, тўйди. Курраи замин даҳшатли ялпи қирғин қуроқларига тўлиб кетди. XX аср иккинчи ярмидан бошлаб, жаҳон ҳамжамияти ўзаро душманлик йўлидан муроса ва ҳамкорлик йўлига ўта бошлади. Бирлашган миллатлар ташкилотининг халқаро нуфузи ўсиб бормоқда. Коммунистлар яқин ўтмишда бу ташкилот аъзоларини ҳам икки қутбга бўлиб ташлашга уриндилар, аммо натижа улар кутгандек бўлмади. Ривожланган мамлакатларда аста-секин олий раҳбарлик лавозимлари ҳарбийлар қўлидан интеллигенция тоифаси вакилларига ўтиб борди. Дунёдаги қатор илғор мамлакатларда (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) мудофаа вазири касби ҳарбий бўлмаган кишилардан тайинланмоқда. Бу жуда ижобий тамойил сифатида баҳоланмоғи керак. XXI аср жамияти, иншооллоҳ, инсонни тушуниш, муроса, аҳиллик ва ҳамжиҳатликка таянган жамият бўлса, инсонлар, ижтимоий тоифалар аро муомалада қаҳр эмас, меҳр йўналиши устунлик қилса.

Башарият ҳаётида илм ва ижоднинг мавқеи ошиб борган сари, зиёли тоифасининг сафлари кундан-кун кенгайгани сайин, ижтимоий ҳаётда ҳам куч ўрнини ақл, зуғум ўрнини фаросат эгаллаб бораверади. Сиёсат майдонида авторитар ва тоталитар тузумлар касодга учраб, қонун устиворлиги, халқ ҳокимияти ва фуқаролар жамияти қудрат касб этиб борар экан, халқ йўлбошчиларига, раҳбар ходимларга бўлган талаблар ҳам ўзгариб бораверади.

Миллий маънавиятимизнинг қадим удумига кўра раҳбарнинг, юрт бошқарувчининг энг асосий фазилати - **адолат** саналган. Бугун ҳам шундай. Аммо бугунги давримизда адолат тушунчаси илгариги тасаввурлардан анча фарқ қилади. Бугун воқеан адолатли бўлиш учун бир гуруҳ инсонлар

жамоасини бошқариб боришни зиммасига олган одамдан кўп нарса талаб этилади.

Яқин ўтмишда, халқимиз ўзининг неча минг йиллик миллий маънавий меросидан бегоналаштирилиб, ғайриинсоний даражада ақидапарастлик жаҳолатига ботган ёт мафкурага зуғум билан қул қилдирилган даврда, зиёли ва раҳбар ходимдан илм, иқтидор, ташаббускорлик ва маънавий камолот эмас, юқоридан туширилган ҳар қандай кўрсатмани сўзсиз бажариш, халқни қуллик итоатида тутиш талаб этиларди. Назарий билимлар даҳриёна ақидабозлик ва турли ижтимоий тоифаларни бир-бирига қарши қўйишдан нари ўтмасди. Бунинг натижасида халқ йўлбошчилари, ташаббускор раҳбарлар ўрнини ўзлигини мутлақо танимайдиган, миллий ғурурни хиёнат деб тушунадиган, ўз тилини, халқ дилидаги юксак эътиқодни менсимайдиган манқурт тоифа эгаллаган, ҳассос лавозимларга асосан шундай шахслар тайинланиб келган эди. Халқни сиёсий ва иқтисодий қарамликда сақлаб туриш учун, маънавиятини буткул йўқотиш учун ўша давр ҳукмдорларига шундай тоифа хизматчилар керак эди.

Мустақиллик шарофати билан юртимизда вазият тамомила ўзгарди. Мустақил Ўзбекистон Президенти олиб бораётган сиёсат, айниқса унинг халқ маънавиятини юксалтириш йўлидаги алоҳида хизматлари китобнинг биринчи қисмида анча батафсил баён этилди. Раҳбарлик масъулияти ҳақида ҳам гапириб ўтилди.

Аммо юртни бошқариш, халқ осойишталиги, турмуш фаровонлигини таъминлаш учун фақат олий раҳбариятнинг саъй-ҳаракатлари камлик қилади. Президентнинг қатор нутқларида, айниқса, Давлат ва жамият курилиши Академияси очилишида сўзлаган маърузаларида ўрта даражали раҳбар ходимларга бўлган эҳтиёж, фидоий ва тажрибали ташкилотчиларнинг камлиги, эски тузум етиштирган кадрларнинг аксарияти бугунги кун учун яроқсизлиги таъкид этилиб, мустақил юртни турли даражада ва йўналишларда бошқариб бора олиш учун биринчи навбатда нималар талаб этилиши батафсил баён этилган. Биз бу ерда уларни такрорлаб ўтирмаймиз.

Бугунги ҳассос шароитда юрт мустақиллигини мустаҳкамлаш, ислохотларни ҳаётга самарали жорий этиш, буюк келажакни яқинлаштириш учун бел боғлаб ишга киришган раҳбар ходимлар маънавияти қандай бўлиши кераклиги ҳақида, албатта, махсус тадқиқотлар ўтказилади. Ҳозирча эса биз асосий мақсаддан чалғимаслик учун бир-икки енгил чизгилар билан кифояланамиз.

Жамиятдаги ўзга тоифаларга нисбатан зиёлининг юки оғир. Аммо 4 та одамга раҳбарлик масъулиятини зиммасига олган кишига янада оғирроқдир. Зиёли олим бўлса, масалан, ҳаётни илмий асосда тадқиқ этади, шу асосда тавсиялар беради. Шоир ёки адиб бўлса, воқеликнинг муайян қирраларини бадиий тимсолларда акс эттириб, ибрат йўли билан одамларга ижобий таъсир этишга уринади. Муаллим сабоқ беради. Аммо раҳбар қўл остидагилар тақдири учун масъулдир, уларни муайян йўлдан етаклаб, муайян амалий натижаларга эриштиришни зиммасига олган. Агар йўл тўғри танланиб, натижа режага мувофиқ чиқса - барча жамоанинг ютуғи, аммо шундай

бўлмаса-чи? Инсонлар умри, уларнинг ақлий ва жисмоний қуввати, улар эришиши керак бўлган натижага кўз тикиб кутганлар умиди, қанча оила, ўғил-қиз, ота-оналар орзу-армони қаршида қандай жавоб бериш мумкин, қандай бош кўтариб юриш мумкин? Раҳбарлик - оғир савдо, мушкул юмуш.

Бугун бевосита давлат раҳбари, юртбошимиз халқ маънавиятини ҳар томонлама юксалтиришга, маънавий меросимиз ва миллий кадриятларимизни бутун кўлами ва виқори билан тиклашга мунтазам жон куйдириб келмоқда. Бу ҳақда қатор фармонлар содир этилиб, махсус тузилмалар ташкил этилмоқда, кўплаб маблағ ажратилмоқда.

Мустақиллик шарофати билан миллий маънавиятни ривожлантириш давлат сиёсатининг устивор йўналиши даражасига кўтарилди. Бундай шароитда раҳбар маънавияти ҳам устивор маъно касб этади. Чунки маънавият - раҳбарнинг жамият, халқ ва миллат олдидаги ички қоим масъулиятини таъминловчи энг бош омил, таянч нуқтадир. Маънавий огоҳ ва баркамол бўлмаган инсондан Ватани ва халқига ҳолис бир яхшилик умид қилиш қийин.

Маънавият - ўзликни англашдир. Раҳбарлик масъулиятини тўлақонли ҳис қилиш ва бу залворли юкни елкага олишга маънан тайёр бўлиш учун кўп жиҳатдан баркамол инсон бўлиш тақозо этилади. Бунинг учун нафақат малака ва иқтидор, нафақат ҳар томонлама чуқур иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий билимлар, балки биринчи навбатда юксак маънавий камолот ва огоҳлик талаб этилади. Маънавий огоҳлик эса ўзликни англаш, ўзини ва ўзгани тушуниш, Борлик Ҳақиқатини англаб етиб, ўз руҳиятини Борликнинг улуғ Ҳақиқати билан уйғунлаштира олишни тақозо этади. Ушбу китобнинг асосий мақсади ҳам имкон даражасида шу йўлда интиланларга кўмак етказишдир. Албатта, ҳар бир инсоннинг маънавий камолоти, аввало, Аллоҳ баракати ва, қолаверса, ўз ички интилиши, қалб риёзати билан амалга ошади.

18-боб.

Ҳақиқат ва башарият. Тафаккур турлари ва маънавият.

1-фасл. Ҳақиқат нима? Турли миллатлар маънавияти ягона Борлик ҳақиқатининг жилолари сифатида.

Энг масъулиятли мавзуга етиб келдик. Олдинги бобларда маънавиятга турли таърифлар берилди. Аввало, маънавият инсонни жамики бошқа мавжудотлардан ажратиб турувчи моҳият бўлиб, инсон - табиатнинг, барча тирик мавжудотнинг гултожи, дейилганда унинг ушбу хислати, яъни, юксак маънавият эгаси бўла олиш имкони назарда тутилгандир. Бу имконни бошқа жонзотларда кўрмаймиз. Агар ҳайвонот дунёсини фақат моддий ҳаётга тегишли, фаришталар эса соф маънавий хилқатлар деб тасаввур қилинса, одам боласида моддият ҳам, маънавият ҳам мавжуддир. Маънавият Инсон қалбидаги илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури бўлиб, шу сабабдан буюк

бобокалонларимиз инсон қалбини “Ҳақиқат асрорининг ганжинаси” деб атаганлар. Ҳақ асрори эса шундай сеҳрли тилсимки, уни тугал ечишга аҳли башар қудрати етмайди. Зотан, ҳеч бир одам боласи “уни инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосини ўз ақли билан том маънода қамрай олмайди”¹³⁸.

Маънавият ўзликни англашдир, деб ҳам кўрдик. Инсон нафақат ўзгани, балки ўз моҳиятини ҳам ҳеч қачон охиригача англаб ета олмайди. Аммо ўзликни англашга интилмаган инсон ҳам ҳеч қачон ҳақиқий Шахс бўлиб етишмайди. Инсон маънавияти туфайли ғайбга туташидир. У Ҳақдан ибтидо олган ва интиҳода ҳам Ҳаққа бориб туташади. Инсонлар ақли ҳам, руҳияти ҳам турли қусурлардан, адашувлардан, баъзан хатто шайтоний васвасалардан холи эмас. Инсон, барибир, моддий. Унинг моддий моҳияти зиддиятлардан холи эмас. Унда нафс бор, ғафлат ва шаҳват, кибр ва ҳасад бор. Маънавиятни шуларга аралаштириб юборсак, ўзимизни ҳам, ўзгаларни ҳам чалғитиб кўямиз. Маънавият инсон руҳида Олий ҳақиқат билан уйғунликни таъминлаб турувчи илоҳий файздир. У ҳар кимга бир хил даражада насиб эта бермайди. Нопоклик, ғараз инсондан илоҳий файзни қочиради. Бундай инсон қалбини аввал ғубор, бора-бора зулмат қоплаб боради. Нопоклик ва ғараз йўлининг ниҳояси аянчлидир.

Ҳақиқат - чексиз. Қуръони каримнинг “Бақара” сурасидаги “Оят ал-курси” номи билан машҳур бўлган 255-оят ниҳоятда эл ичида мўътабар тугилади. Сабаби, унда Аллоҳ ҳақиқатига жуда ихчам, аммо мукаммал ишора мавжуддир. “Аллоҳ - ундан ўзга илоҳ йўқдир” деб бошланувчи ушбу оятнинг фақат икки жумласини эслайлик: “Осмонлар ва Ердаги (барча) нарсалар Униқидир”..., “Унинг курсийси Осмонлар ва Ердан (ҳам) кенглик қилур”, деб ўгиради уларни муҳтарам таржимон.

Миллий маънавиятимизда Борлиқ ҳақиқати Тавҳид эътиқодида ифодаланади. Барча буюк аждодларимиз ана шу улуғ Ҳақиқатни тушуниш учун интилиб яшаганлар ва ҳар ким ўз холи даражасида уни тавсиф ва талқин этишга уринган. Назаримизда, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида ушбу талқин энг мукаммал суратда ифода этилган. Биз ундан бир ривоятнинг насрий баёнини келтириш билан чекланамиз. Шоир “Маърифат водийси” таърифини бергач, уни изоҳлаш учун Санойидан бир ривоят келтиради:

“Эшит, бунга ушбу можаро жуда муносиб мисол бўла олади. Нақл қилишларича, бир гуруҳ кўрлар тўдаси бир сабаб билан: мусофирлик ёки асирлик туфайли Ҳиндистонга бориб қолишибди. Сўнгра фалакнинг гардиши билан улар ўз юртига қайтиб келишибди. Бу ерда улардан бир киши : “Филни кўрдиларингизми?” - деб сўрабди. Улар: “Ҳа”, - деб жавоб берибдилар. “Кўрган бўлсангиз, далил келтиринг”, - дебди бояги киши.

Улар аслида филни кўрмаган, у ҳақда хатто яхши сўраб ҳам олмаган эдилар. Ҳар бири филнинг бир аъзосини пайпаслаб, ундан билим ҳосил қилиб олган эди. Шу сабабли филнинг қўлларини ушлаган киши фил сутунга

ўхшар экан, деса, қорнини пайпаслаган, йўқ, у бесутун, деди. Хартумини ушлаган, фил аждаҳога ўхшаш бир нарса экан, деса, тишларини баён қилувчи киши эса, фил иккита суякдан иборат, деди. Қуйруғидан хабар берган киши филни осилиб турган илонга қиёс этди. Қўли билан филнинг бошини пайпаслаган киши уни бир чўққининг тумшуғи деб шарҳ қилди. Филнинг кулоғига қўл етказган киши уни қимирлаб турган икки елпиғич экан, деди. Уларнинг барчаси шу тариқа кўрлик юзасидан турли сўзлар айтдилар. Гарчи улар айтган сўзларнинг барчаси тўғри бўлса-да, уларнинг ҳаммаси нуқсонли эди, уларда тартиб мавжуд эмас эди.

Шунинг учун ҳам филбонлик соҳасида устод ҳисобланган етук файласуф, ўзи ҳинд наслидан бўлган киши, улар айтган сўзларни тинглаб, нақл қилганларга таъна сўз айтмади ва шундай деди:

- Ҳар бир киши фил ҳақида ўзи билганларини айтиб, у ҳақда нишон берди. Улар бир-бирларига зид фикр айтган бўлсалар-да, кечирарлидир. Чунки уларнинг ҳар бири ўз билганича сўз айтди, аммо улардан ҳеч бири филни кўрган эмас эди. Лекин улар айтган бу сифатларнинг барчаси бир ерга жамъ қилинса, улардан фил ҳақида муайян тасаввур ҳосил бўлади.

Узоқни кўрувчи кишига бу жуда яқин бўлгани учун у ҳеч иккиланмасдан кўрлар айтган барча сўзларни **чин** деб баҳолади.¹³⁹

Юқоридаги оятда яна ишора қилинади:”(Одамлар) Унинг илмидан фақат (У) истаганича ўзлаштирурлар.” Демак, ҳар бир инсоннинг билимлари чегарали. Шу сабабли Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш учун аввало инсонлар бир-бирига эътибор қилиши, бир-бирини тушунишга интилиши лозим. Табиатни, ундаги ҳар бир заррани, майсани, тирик жонни тушунишга интилиб яшамоқ, доим ўзгани тушунишга интилмоқ - маънавият йўли шудир.

Суфийлар айтадики, Ҳаққа етишиш учун ўзлигини англаб етмоғинг лозим. ”Мажоз тариқи” намояндалари кўшимча қиладилар: ”Тўғри. Аммо инсон ўзлигини англаб етиши учун ҳам, аввало, ўзгаларни тушунишга интилмоғи керак бўлади.” Ҳар бир одам боласининг Ҳаққа нисбати унинг ўзгаларга нисбати билан белгиланади, шунинг учун ҳам ҳар бир шахс маънавияти бетакрор ва ўзига хосдир. Демак, ушбу шахслар маънавияти мажмуидан иборат бўлган миллат маънавияти ҳам бетакрор ва яхлит ходисадир.

Турли миллатлар маънавиятининг ўзаро нисбати ҳам турли шахслар нисбати кабидир, дейиш мумкин. Чунки турли миллатлар турлича шароитда истиқомат қиладилар, ўзига хос тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтганлар. Шу сабабли ягона ҳақиқатни идрок этишда бир-бирларидан фарқ қиладилар. Шундай экан, бир миллат вакили аввало ўз миллий маънавиятини англаб етишга ҳаракат қилишдан бошлагани ақлга мувофиқдир. Зеро, ўзининг кимлигини тушуниб етмаган миллат ўзгани тушуниши эҳтимолдан узоқ. Фақат турли халқ вакиллари ўз миллий маънавиятлари хусусида бир хулосага келгач, уларни ўзаро қиёслаш имкони пайдо бўлади.

¹³⁹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.402 (насрий баён муаллифи Ш. Шарипов)

Инсоннинг дунёни, ҳақиқатни англаб етиш жараёнига хос бўлган тарихий такомил жараёни турли миқёсда: 1) умуминсоният ривожига, 2) инсонлар жамоасининг турли замоний ва маконий бирлашмалари доирасида, 3) ҳар фард инсон умри давомида рўй беради. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқаси билан мураккаб боғланиш, туташув ҳосил қилмасдан иложи йўқ. Демакки, агар бирор ҳодиса ҳақида мулоҳаза юритишга, унинг моҳиятини жиддий англаб етишга қасд қилинса, уни атроф-воқелик, ўзи мансуб бўлган умумий ва хусусий ҳодисалар силсиласида олиб қаралмоғи, макон ва замонидан узиб олмай идрок этилмоғи асли ҳақиқатни, яъни ўша ҳодиса моҳиятини тўғри ёритишга ёрдам бериши мумкин.

Маънавият илмдан ҳам, мантиқий тафаккурдан ҳам қамрови кенгроқдир. Билимни инсон ҳам ҳаётдан, ҳам китоблардан ўрганади. Аммо ҳаётни, инсонни, илмни англаб етиш учун, аввало, унга меҳр билан, беғараз, ”ҳолисанлиллоҳ“ ёндошмоқ зарур. Олдинги бобларимизда Ватан ва табиат, шахс ва миллат, дин ва маданият, сиёсат ва иқтисод, қонун ва адолат хусусида, уларнинг маънавиятга нисбати ҳақида мулоҳазалар юритдик. Булар барчаси ягона Ҳақиқатнинг турли қирраларидир. Ягона минтақа маданияти унинг таркибига кирган ҳар бир халқнинг ўз маънавий қиёфасини йўқотишига олиб келгани йўқ, балки уни ўзаро бойитди ва мукаммаллаштирди. Бу ягона минтақа маданиятини бирлаштириб турган ички бош маънавий омил тавҳид эътиқодини борган сари теранроқ ва мукаммалроқ тушунишга интилиш эди.

2-фасл. Тафаккур турлари ва маънавият. Мантиқий тафаккур.

Борлиқ ҳақиқати - макон ва замонда ҳудудсиздир. Уни инсон онги яхлит қамрай олмайди. Шу сабабли аҳли башар ҳақиқатни идрок этишнинг турли йўллари кидиради. Бунинг илк намунаси асотир тафаккурдир. Биз бу масалани олдинроқ, алоҳида бобда кўриб чиққан эдик.

Ҳақиқат борлиқ янглиғ мураккаб, ранго-рангдир. Ҳар бир инсон уни маълум нисбийликдагина англаб етишга қодир. Бунинг устига турли даврлардаги одамларнинг тафаккур даражаси турлича. Асотир тафаккури, илмий тафаккур, ирфоний тафаккур...

Асотир тафаккур моҳиятни бирор муайян ашё ёки ҳодиса билан боғлаб тасаввур этишга уринишдир. Бундай ҳолат Тавротда Мусо Тур тоғига кетганда яҳудийларнинг ўзларига тилла бузоқ ясаб олиб, ўшанга сиғинишгани тасвирида ёрқин намоён бўлган. Тарихда бундай мисоллар жуда кўп. Кейинчалик мантиқий тафаккур ривож олгач, у билан ҳамзамон бадий тафаккур ҳам шаклланди¹⁴⁰.

Мантиқий тафаккур, илм инсон маънавиятида жуда муҳим ўрин тутаети. Янги давргача илм кўпроқ ҳаётини кузатишларнинг соф мантиқий таҳлилига таянган, махсус тажрибалар кам ўтказилган. XV асрдан Европада махсус илмий асослардаги тажрибага ихлос ва эътибор кучайди.

¹⁴⁰ Асотир тафаккур ва бадий тафаккур ўз ўрнида батафсил изоҳлангани учун бу фаслда асосан мантиқий тафаккурга эътибор қаратилди.

Мантикий тафаккур ҳаётни, атроф-воқеликдаги нарса-ҳодисаларнинг бир-бирига муносабатини идрок этиш, тушуниб етишда ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлиб, аждодларимиз бу ҳақиқатни IX-X асрлардаёқ теран англаб етганлар. Сунна давридаёқ мўътазила йўналиши намояндалари Аллоҳнинг ягоналиги ва адолатини мантикий далиллаш йўлларини қидира бошладилар. Ушбу интилиш натижаси ўлароқ калом илми шаклланди. Ботинийлар ҳам Қуръон оятлари таъвилини мантиқ қонуният-лари билан мувофиқ олиб боришга интилдилар. Аста-секин Калом илмининг ашъария ва мотуридия йўналишлари шаклланди. Улар билан бир пайтда соф ислом машшоийун фалсафаси ва мантиқ илми кенг тараққий эта бошлади. Ислом қонуншунослиги, яъни фикҳ илми ҳам доимо мантиқ қоидаларидан кенг истефода этиб келди. Илмлар таснифи билан шуғулланган кўпчилик алломаларимиз аниқ фанлар (риёзиёт, хандаса) ва табиий фанлар (физика, минерология, кимё ва ҳоказолар)га фалсафанинг таркибий қисми сифатида қарадилар.

Мантикий тафаккур инсонни фикрлаш маданиятига ўргатади. Башарият маънавий такомил тарихида мантикий тафаккурнинг энг буюк хизмати инсон онгидаги асотир тафаккур асоратларини енгиб ўтишда намоён бўлди. Юнонда шаклланган мантиқ илми улуғ файласуфлар тафаккурини чархлаб, аста-секинлик билан ўша даврнинг ҳукмрон тасаввури - мушрикликни (Европа илмида политеизм деб юритилади) енгиб ўта бошлади. Юнон донишмандлари Борлиқнинг ягона моҳиятини қидириб, уни гоҳ сув, гоҳ олов, гоҳ тупроқ, гоҳ “атом” тушунчалари билан боғладилар. Бу жараён Аристотель фалсафасида ўзининг ниҳойи чўққисига эришди ва шу сабабли кейинча уни “Биринчи муаллим” деб улуғлай бошлашди. Мантиқ илми асотир тафаккур ва унинг эътиқоддаги асорати - мушрикликни шубҳа остига олишда етакчи аҳамиятга эга бўлганлигидан ислом минтақа маданиятида жиддий эҳтиромга сазовор бўлди. Ал-Киндий, Ал-Форобий, Абу Али ибн Сино, Ибн Туфайл, Ибн Рўшд каби улуғ файласуфлар бу тафаккур тарзини юксак даражада ривожлантирдилар. Улар мероси Европа Уйғонишига ҳал қилувчи туртки берди. Мантикий тафаккур фалсафий ва илмий тафаккурнинг асосини ташкил қилади, шу сабабли ёшларга “Мантиқ илми” дан сабоқ бермоқ ниҳоятда муҳимдир. Айниқса, бугунги кунда ахборот тизимлари ва компьютер илми ҳаётимизга кириб келган чоғда бу илмнинг ўта зарурати сезилмоқда.

Аммо мантикий тафаккур асло Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг ягона йўли эмас. Масалан, тасаввуф ирфони мутлақо ўзига хос тафаккур тарзи бўлиб, мантикий тафаккур воситасида уни англаб етиш мушкул. Мантиқ фақат ақлга таянса, ирфон солиқнинг бутун ақлий ва рухий қувватини сафарбар этади.

Миллий маънавиятимиз анъанасида илм ва имон бир-биридан жудо эмас. Бир-бирига зид ҳам эмас. Алишер Навоий “Насойим ул-маҳабба мин шамоийим ул- футувва” китобида шайх Абубакр Тоҳир Абхарий ҳақида шундай ривоят келтиради: “ Андин сўрдилар-ки, ҳақиқат недур? Дедиким,

барчаси илмдир. Дедилар: илм недир? Дедиким, барчаси хақиқатдур.¹⁴¹ «Илм» сўзи асли Куръони каримда 750 мартадан ортиқ ишлатилган «*алима» феъл ўзагидан ясалган исм-сўз бўлиб, ўзбек тилидаги «билим» сўзининг маъносини англатади.

Эътиқод ва илм аро фарқли жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Эътиқод ҳаётга яхлит ёндошади. Илм эса доимо ҳаётнинг у ёки бу алоҳида ҳодисасини ўрганadi. Илм - макон ва замонда чексиз, бир киши ҳатто муайян бир соҳада ҳам ҳеч қачон барча билимни тўлиқ камрай олмайди. Ҳозирги замон илми икки устунга таянади, бири тажриба ва бири мантиқий тафаккур қонунлари.

Илова:

Билим турлари ҳақида

Куръон оятлари мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, билим (яъни илм), аввало, 2 турга ажралади:

1) **Илоҳий билим** - фақат Аллоҳга тегишли бўлган чексиз-чегарасиз, азалий ва абадий билим бўлиб, инсонларга у ваҳий сифатида пайғамбарлар орқали нозил этилади. Уни инсон имон билан қабул қилади, рад қилиш ҳам, исбот қилиш ҳам инсон қудратида эмас. Лекин, барибир, бу – билим. Унда рамзлар ҳам бор, аниқ ҳукмлар ҳам бор, ишоралар ҳам бор, аниқ хабарлар ҳам бор. Бу - инсонлар ўз қудрати билан била олмайдиган билим. Бу билим маънавиятга оид.

2) **инсоний билимлар** инсоннинг ер юзида халифалик мақомидан келиб чиққан ҳолда унга яратилишидан берилган тафаккур ва таҳлил қобиляти туфайли ҳосил қилинади.

Ҳар икки билимнинг асл манбаи Аллоҳ таоло қудрати билан боғлиқдир. Ҳар икки илмнинг фарқи шундаки, илоҳий илм мутлақ ҳақиқатнинг инсон тили билан ифодаланиши бўлса, инсоний билим нисбий, яъни номукамал ва адашувлардан холи бўлмаган билимдир. Инсоний билимнинг нисбийлиги, инсоннинг ер юзида халифалиги уни Аллоҳ томонидан синаш, имтиҳон этиш мақсадини назарда тутилганлиги билан боғлиқдир.

Инсон билимининг нисбийлиги, биринчидан, инсоннинг Борлиқ ҳақиқатини илғаши нотўлиқ, яъни нисбий эканлиги билан боғлиқ. Ҳар бир инсон алоҳида олганда Борлиқ ҳақиқатини тўлиқ камраб олиш қудратига эга эмас. Бу қудрат фақат Аллоҳга хосдир. Инсон агар ўз тафаккур қудратининг айни шу чекланганлигини доимо назардан қочирмай турса, унинг адашув эҳтимоли камроқ бўлади. Аммо, агар кибрга берилса, «мен биламан, ўзгалар эса адашади» деб ўйласа, унда унинг билими ботил билимга айлана бошлайди. Иккинчидан, бу нисбийлик, адашувга мойиллик, унинг ақлига *нафс* аталувчи шайтоннинг доимо таъсир қилиб туриши билан ҳам боғлиқ.

Инсоний билимлар ва илоҳий китоблар орқали етиб келган билимлар аро уйғунлик масаласида баъзи нозик жиҳатлар мавжудлигини ҳам назардан қочирмаслик керак. Аввало, ваҳий орқали келган билим адашувлардан холи мутлақ билим ҳисобланади. Шу сабабли у инсоний билимларнинг барча туридан устун қўйилиши лозим. Аммо илоҳий китоблар инсоний тил билан баён қилинганлиги сабабли, инсонлар томонидан турлича талқин этилиши мумкин. Шу сабабли илоҳий оятларнинг турли инсоний талқинлари бири иккинчисидан мутлақо устун қўйилиши ҳам жоиз эмас. Бу ерда яна инсоний тафаккур ва таҳлил, аждодларнинг турли талқинлари, ўзаро қиёслашларга эҳтиёж туғилади.

Инсонга таҳлил ва тафаккур қобиляти берилганлиги - Аллоҳнинг буюк иноятидир. Ушбу инъом доимо Ҳақ йўлида истифода этилиши зарур. Демак, фақат ўзи

¹⁴¹

Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. 1968, с. 96

тахлил ва тафаккур билан эришган билимларига ишониб қолмай, ўзгалар билимини ҳам эътиборга олмақ, ўзи ва ўзгалар билимини холис қиёслаб, ўз ҳавойи-нафсидан Ҳақ билими, яъни ҳақиқатни устун қўя билмоқ керак.

3) Билимнинг яна бир тури ирфоний билим бўлиб, унга ҳам илоҳий илҳом билан эришилади. Аммо у бошдан оёқ рамз ва ибратлар орқали берилади, унда аниқ ҳукмлар ҳам, аниқ хабарлар ҳам йўқ. Ирфоний билимларни ҳақиқат эканлигини исбот қилиш мумкин эмас, уларни аммо инобатга олмаслик ҳам адашувга олиб келиши мумкин.

Инсоний билимлар бир нечта турга бўлинади:

а) ўзга инсонлардан етиб келган билимлар, яъни **нақлий билимлар**.

б) инсон ўз тафаккури билан етишган билимлар, яъни **ақлий билимлар**.

Инсоннинг ўзи мустақил эришган билимлари яна бир нечта турга бўлинади:

ҳаётни кузатиб ва таҳлил этиб ҳосил қилинган билимлар,

манتيқий билим, яъни билган нарсаларини ўзаро фикрий қиёслаш ва таҳлил қилиш

орқали ҳосил қилинган билимлар,

амалий фаолият жараёнида ва ёки ўрганиш билан ҳосил қилинган малака ва кўникмалар шаклидаги билим.

Ушбу барча билим турларининг ўзаро мувозанатда сақланиши ниҳоятда муҳимдир. Яъни, биринчидан, мантиқий тафаккур натижасида эришилган назарий билим ва инсоннинг амалий фаолият жараёнида ҳосил бўлган амалий малака ва кўникмалари ўзаро уйғунликда олиб қаралиши мақсадга мувофиқ бўлса, иккинчидан, инсоннинг ўзи эришган ва ўзгалар ҳосил қилган билимлари ҳам уйғунлаштирилмоғи зарур.

Ўзгалар билими деганда яна икки гуруҳ билим назарда тугилади:

а) сизнинг атрофингиздаги, сиз билан жонли мулоқотга кириши мумкин бўлган инсонлар билими,

б) ўтмиш аجدодлар ва бутун инсониятдан манбалар орқали етиб келган билим;

Бу билим ҳам икки турга бўлинади:

а) ёзма матн ҳолидаги билимлар,

в) турли ашёларда муҳрланган амалий билим натижалари;

Бу икки билимни англаб етиш йўллари ҳам ўзига хос бўлади.

Демак, ҳар бир инсон ўзининг назарий ва амалий билимларини, ўзи ва ўзгалар ҳосил қилган билимларни, ўтмиш аجدодлар ва замондошлар билимларини, илоҳий китобларда ҳидоят учун берилган билимлар билан инсон тафаккури ҳосил қилган билимларни қиёслаб ва ўзаро уйғунлаштиришга ҳаракат қилиб борса, унинг адашув эҳтимоли камаёди ва бунда билимлар ишончлироқ бўла боради.

Ақлий билимлар 2 хил йўналишда ҳосил қилинади:

а) **мантиқий тафаккур орқали**, б) **моделлаштириш орқали**.

Моделлаштириш – а) қиёсий (яъни ўхшатиш орқали), б) рамзий-мажозий, в) илмий-мантиқий тушунчаларга таянган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Моделлар икки турга бўлинади: 1) рамзларга таянган модель 2) мавҳум атамаларга таянган модель. Бадиий адабиёт асосан рамзий-мажозий моделлаштиришга таянади. Илмий адабиёт учун рамзий модель биринчи босқич вазифасини ўтайди. Мавҳум атамаларга таянган иккинчи модель кўпроқ фалсафий тизимларга хосдир.

Тажрибавий билимга ҳам 2 йўл билан эришилади:

а) ҳаёт тажрибаси орқали, б) махсус тажрибалар туфайли.

Яна бир бўлинишни эслаб ўтиш жоиз:

аниқ ва табиий фанлар. Булар инсоннинг моддий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган, уларни аниқ билиш мумкин ва керак, тахминийлик бу ерда тахмин даражасида қолади. Бу билим билан на илоҳий, на ирфоний билимларни ҳосил қилиб бўлмайди, моддий воқеликдан ташқари чиқмоқчи бўлинса, тажовуз бўлади, адашувга олиб келади, ғайри илмга айланади.

ижтимоий-сиёсий, аниқроғи инсонлар аро муносабатларга оид билимлар. Буларда бир натижага эришиш учун ҳам илоҳий, ҳам ирфоний, ҳам ақлий, ҳам нақлий билимларга

таяниб иш юритиш керак бўлади. Бирортаси ҳисобга олинмаса, хатога йўл қўйиш эҳтимоли кўпаяди.

3-фасл. Маънавият ва фалсафа.

Қадим Юнонда барча фанларнинг асоси фалсафа деб қарашган. Чунки авом тафаккури ўша даврда асотир даражасида эди, эътиқод ҳам шунга мувофиқ мушриклик эди. Тавҳид тафаккури дастлаб фалсафий тафаккур сифатида шакл ола бошлагани учун қадим юнон зиёлисига воқелик ҳақидаги энг тўғри билим фалсафа бўлиб англашилди. Фалсафий тафаккур юнонлар учун шу маънода илмий тафаккурнинг ибтидоси бўлди, дейиш мумкин. Асли фалсафий тафаккур Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг ягона йўли эмаслиги бугунги кунда кўпчиликка маълум.

Маънавиятнинг асоси уйғунликдир. Янги давр Европа илми курук схоластикага эмас, амалий тажриба (эксперимент, социологик сўров, психологик кузатувлар ва ҳ.к.) хулосаларига таянади. Аммо XVII-XX асрларда Европада эътиқод (дин) ва илм орасидаги зиддиятнинг анча жиддий чуқурлашуви кузатилди, атеизм (дахрийлик) қудрат касб этди. Ислом минтақа маданиятида эса бундай адашувлар (пайғамбарлик ва илоҳий ваҳийни рационалистик талқин этишга уринишлар) IX-X асрлардаёқ босиб ўтилган ва X-XII асрларга келиб Форобий, Мотуридий, Ибн Сино каби буюк алломаларимиз ижоди тимсолида Борлиқ ҳақиқатини талқин этишдаги ақл ва нақл уйғунлиги асосан ўз исботини топган эди.

XIX аср Европасида мантикий тафаккурнинг юксак чўққиси Ҳегель фалсафаси ҳисобланар эди. Дарҳақиқат, олмон мумтоз фалсафасининг машҳур вакили Георг Вильгельм Фридрих Ҳегелнинг “Мантиқ илми” ва бошқа асарлари ўз даврида Европа фалсафасида катта эътибор қозонди. Унинг Борлиқ, моҳият ва тушунча ҳақидаги таълимоти кўп Европа алломалари фалсафий онгида ҳал қилувчи бурилиш ясади. Аммо марксистик фалсафа таълимида Ҳегел ҳақида диалектика қонунларини идеалистик талқинда кашф этган ярим “реакцион”, ярим “прогрессив” ғоялар ифодачиси сифатида тасаввур шакллантирилар эди. Шунинг оқибатида баъзи файласуфларимиз XX асрнинг охириги йилларида(мустақиллик даврида) тайёрлаб чоп эттирган ўқув қўлланмаларида ҳам талабаларга Ҳегел таълимотини эскича талқинда баён қилиб келишди. Шундай талқинларнинг ҳануз китобларга кириб қолаётганлигига икки мисол келтирамиз: “Гегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафасидаги икки томонни - диалектик усул ва метафизик консерватив системасини фарқ қилмоқ зарур. Агар диалектик усул ўзида “рационал мағизни” - тараққиёт тўғрисидаги таълимотни гавдалантирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик идеалистик системаси эса консерватив, яъни тараққиётнинг тўхтаб қолишини талаб этади ва шунинг натижасида диалектик усулга тубдан зиддир”¹⁴². “Гегелнинг дунёдаги барча ҳодисалар “мутлақ ғоянинг”, “руҳ”нинг турли кўринишларидан иборат

¹⁴² Ж. Туленов, З. Ғофуров. Фалсафа.Т.-«Ўқитувчи»-1997, с. 133-134

деган фикри дунёни худо яратган деб ҳисобловчи диний таълимотнинг бошқача баён қилиниши эди”¹⁴³.

Бу талқинлар шундоққина совет даврида босилиб чиққан марксизм-ленинизм фалсафасига доир ўқув қўлланмалари ва маълумотномалардан кўчириб кўйилганлигини ўша китоблар асосида “фалсафа”дан “таълим” олган биз кекса авлод яхши биламиз. Мустақилликнинг йилларида ҳам алмисокдан қолган шундай гаплар билан китоб тўлдириш ёшлар тафаккурига қандай таъсир кўрсатишини ўйлаб кўришимиз керак эмасми?

Ҳегель асарларида соф фалсафий тушунчалар бўлмиш Борлик, сифат, миқдор, меъёр, моҳият, ҳодиса, воқелик, тушунча, мутлақ ғоя сингари мантиқий атамаларнинг ўзига хос ички уйғунликка бўйинсундирилган тизими яратилган бўлиб, марксистлар Ҳегелни мақтаганда ҳам, танқид қилганда ҳам файласуфнинг мураккаб мантиқий мулоҳазаларини холис идрок этишни эмас, балки улардан ўзларининг қарашларига мос келувчи жиҳатларини ажратиб олиб, усталик билан фойдаланишни кўзлаганлар.

Иккинчи бир улуғ олмон мутафаккири диншунос ва файласуф Людвиг Фейербах ҳам хануз Ҳегел “идеализми” нинг фош этувчиси ва янгидан “материализм ғалабаси” ни таъминлаган шахс сифатида эсланади. Ваҳоланки, “Христианликнинг моҳияти” китобида олға сурилган ғоялар фақатгина марксистик материализмга “хизмат қилиш” мақсадига бўйсундирилган эмаслиги ҳар бир жиддий олимга аён дир.

70 йил давомида жаҳон коммунист файласуфлари томонидан Европа фалсафасининг бутун тарихи худди шу тарзда марксистик ақидалар нуқтаи назаридан «андозалаб» чиқилган. Тарихда ўтган ҳар бир йирик файласуф меросининг «ютуқ» ва «камчиликлари» сарҳисоб қилинган, агар унинг мулоҳазалари «диалектик материализм»нинг бирор-бир қиррасини «исботлаш»га хизмат қилса, бу ўша файласуфнинг «прогрессив», «ҳақиқатга мувофиқ» томони, агар марксизм ақидаларига зид келса, мос тушмаса, бу унинг «реакцион», «адашган» томони экани таъкидланган. Бу ишларни анча-мунча истеъдодли олимлар «қотириб» бажаргани туфайли, совет даври “файласуф”лари улар ёзган нарсаларни ўз вақтида соф илмий ҳақиқат сифатида қабул қилишган. Бугун энди ўз хоҳишларидан қатъи назар хотирага жойлашиб олган бундай ярим ёлғонлардан халос бўлиш улар учун осон эмас. Марксизмнинг оғир жиноятларидан бири шуки, ўз даврида минглаб қобилиятли ёшларни илмда ана шундай боши берк такаббурлик кўчасига киритиб кўйиб, ҳам уларга Аллоҳ берган табаррук неъматни елга совурди, ҳам жамият ривожига икки томонлама зарар етказди.

Ўша даврда фалсафа факультетларида марксизмдан бошқа яна ниманики ўргатишган бўлса, яна ўша марксизм нуқтаи назаридан ўргатишган. Бугун бизда Кантни аслиятда ўқиган нечта файласуфни топиш мумкин? Ҳегел ёки Фейербахни-чи? Афлотун ва Арасту асарларини русча таржимада агар астойдил ўқиб чиққанлар бўлса уларга минг раҳмат! Лекин булар бари ҳали Европа фалсафаси, холос. Жаҳонда яна мумтоз ҳинд

¹⁴³ Ўша китоб, с. 134

фалсафасининг турли оқимлари, қадим хитой фалсафаси ва ҳоказолар бор. Агар миллий маънавиятимиз такомилга бевосита алоқадор бўлган ислом минтақаси ҳудудларига назар соладиган бўлсак, улуғ алломаларимиз Форобий, Мотуридий, Ибн Сино, Насриддин Тусий, Ибн Туфайл, Ибн Рушд асарларининг асл матнлари билан жиддий танишиб чиқиш ҳозирга келиб биздаги фалсафа билимдонларидан кимларга насиб этди-ю, уларни тўғри идрок этиш учун яна қанча билим, қанча машаққатли меҳнат керак. Хуллас, миллий маънавиятимиз анъаналарида янги бир фикр айтиш учун ўзидан олдин яратилган маънавий бойликларни чуқур англаб этиш талаб этилади. Албатта, бу 1-2 йилда битадиган иш эмас.

Бизнинг фикри ожизимизга кўра, собиқ марксизм ҳукмронлиги ўша даврда фалсафа ва унга ёндош йўналишларни танлаганларнинг кўпчилиги онгига турли йўллар билан ўзи жойлаштирган Борлиқ ҳақидаги тасаввурлар, методологик андоза ва қолипларни мутлақ ҳақиқат деб ишонтирган. Шу ишонч руҳи ва альтернатив билимларнинг етарли эмаслиги ҳануз янглиш тасаввурларга қувват бериб келмоқда. Масалан, диалектика мутлақ ҳақиқат йўқ деб ўргатади, дейди файласуф дўстимиз. Аммо яқин ўтмишда худди шу диалектика қонунларига мутлақ ҳақиқат деб қараш одат тусига кирган эди. Асли уларнинг ўзи ҳам чексиз Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришнинг бир тажрибаси - ўз даври талаблари натижасида юзага келган бир қолип, андоза эмасмиди?

Яна бир масала – том маънодаги мустақил фалсафий тафаккур эгаси билан, ўзгаларнинг фалсафий қарашларини ўрганувчи фалсафашуносни фарқ қилиш зарурати. Раҳматли профессор Ғайбулла ас-Салом бир катта издиҳомда афеус билан айтган эди: «Фалсафа ниҳоятда улуғ нарса, аммо қани бугунги Ўзбекистонда бирорта «мен - файласуфман» деб юрак ютиб даъво қилувчи борми?» Даъвогарлар кўп бўлиши мумкин, аммо Аристотель, Кант, Форобий, Румий каби мустақил фалсафий тизимга асос солиш учун қанча билим ва истеъдод керак? Собиқ совет даврида фалсафа факультетида таълим олган, ёки собиқ совет марксист «файласуф»ларининг таълимини олиш билан кифояланиб қолган ҳар бир олий маълумотли мутахассисни, хатто у илмий даража эгаси бўлса ҳам, том маънода файласуф ҳисобласак бўлаверадими?

Ғарбда муайян илм соҳасида фалсафий умумлашмалар ярата олганларга «фалсафа доктори» илмий даражаси берилади. Бизнинг фалсафашуносларимиз орасида ниҳоятда теран фикрловчи инсонлар бор. Агар улар янги воқеликни эски андазалар билан ўлчашни қўйиб, бирор муайян фан йўналиши билан шуғуллана бошласалар, балки жамият кўпроқ ютуқларга эришган бўлармиди?

Хуллас, фалсафа ва мантиқ илми ўта жиддий фанлар бўлиб, жаҳон мумтоз фалсафасини, жумладан, XIX - XX аср Европа файласуфларининг ижодий меросини мустақил ва атрофлича ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Фақат бу жиддий машғуллот билан алоҳида фалсафий йўналишидаги илм ва таълим даргоҳларида шуғулланиб, асл манбалар асосида таълим ва тадқиқот олиб бориш, ҳозирги жаҳон фалсафаси ва фалсафашунослигининг етакчи

намояндалари билан яқин мулоқотда бўлиб, улар билан ҳамкорликни ҳар тарафлама ривожлантириш унумли натижалар бериши мумкин.

XX аср Европа фалсафасининг етакчи йўналишлари - Аквиналик Тома издошлари (“янги томизм”), Зигмунд Фрейд, Бертран Рассел, Людвиг Витгенштейн, Эрих Фромм, Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс, рус мутафаккирлари Владимир Соловьев, Павел Флоренский, Николай Бердяев ва жаҳоннинг бошқа таниқли файласуфлари ижодини холис ўрганиш бугунги замондошимизнинг фикрий дунёсини бениҳоя кенгайтиришга хизмат қилади. Бундан ташқари қадим ва ҳозирги замон араб, ҳинд, қўйинги, жаҳон фалсафий тафаккури дурдоналарининг барчасини ҳам ҳар томонлама ўрганиш фойдадан холи эмас. Аммо бир нарсани ёддан чиқармаслик лозимки, аввало, фалсафа инсон маънавиятини шакллантирувчи ягона омил эмас, қолаверса, дунёнинг ҳамма илмини ҳар бир киши ўзлаштириб етказа олмайди. Шу сабабли бугунги кунда фалсафа фанини қайси чегараларда ва кимлар ўрганиши лозимлиги ҳақида атрофлича мулоҳаза билан фикрлашиб олиш ва керакли хулосалар чиқариш лозим. Бир шarti шуки, бундай фикр алмашувида қатнашувчилар доираси кенгроқ ва холисроқ бўлмоғи, фақат фалсафашунослар, ёки уларга ёндош соҳа вакиллари билан иборат бўлиб қолмагани маъқул.

Барча файласуф ҳам Борлиқ ҳақиқатининг асл моҳиятини англаб етишга интилади. Аммо, агар у ҳақиқий истейодли аллома бўлган тақдирда ҳам аслида чексиз Борлиқ ҳақиқатининг бир қирраси хусусида муайян хулосалар бера олади, балки муайян янги жиҳатларни ёритиб беради. У яратган тизим барибир охириги ҳақиқатни ифода этмайди. Шу нуқтаи назардан, масалан, Ҳегель таълимоти ҳам воқеликнинг мутлақ ҳақиқатини кашф этган эмас, балки унинг баъзи янги қирраларига эътибор қаратиб, уларни ўз давридаги мавжуд тасаввурларга мувофиқ талқин этган, деб қаралса, тўғрироқ бўлса керак. Орадан бир аср ўтар-ўтмас Ҳегель талқинлари ҳаётни, Борлиқни тўғри англаб етиш учун етарли бўлмай қолди, чунки замон ўзгарди, XIX аср воқелиги кечаги кунга айланди. Шу сабабли XX аср ўрталарига келиб, мутлақо янги тарихий воқеликда Карл Поппер сингари Европада шухрат қозонган файласуфлар Ҳегел фалсафасига нисбатан жиддий раддиялар билдира бошладилар.

Миллий маънавиятимиз анъаналари меъёр қонунига таянади. Мураккаб воқеликнинг турли жиҳатлари аро мутаносиблик, уйғунлик бўлишигина инсоният тараққиёти учун, ҳаёт мукамаллиги учун асосий шарт эканлигини улуғ алломаларимиз ўз давридаёқ англаб етганлар ва ўз асарларида ифодалаб берганлар. Диалектика қонунлари эса бу мураккаб дунёни, бугунги кун нуқтаи назаридан олганда, анчайин жўнлаштириб тушунтиришга уриниш сифатида баҳоланиши мумкин, шу сабабли воқеликни **ўта мураккаб структурали тизим** деб қараш Фарб илмида ҳам аллақачон шаклланган. Унда баъзан “қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши”, баъзан “инкорни инкор” ёки “миқдор ўзгаришлардан сифат ўзгаришларга ўтиш” тарзида тасаввур қилса бўладиган ҳодисалар учраб туради. Аммо бу қонунларни воқеликни англаб етишнинг асосий восита ва усуллари деб мутлақлаштира

бошласак, дарҳол сунъий муаммолар ҳосил қила бошлаймиз. Биз совет даврида мустабид мафкурага бўйсуниб марксизм фалсафасини энг олий ҳақиқат деб қабул қилиб, барча илм ва тарбия йўналишлари марказига қўйиб келдик. Ваҳоланки, миллий маънавиятимиз тажрибасида **фалсафа йўналиши**, ўзининг бутун кўлами билан, инсоннинг Борлиқ ҳақиқатини излашидаги **турли йўналишлардан бири** деб қаралган. Дарҳақиқат, фалсафа ўзининг барча оқимларида мантиқий тафаккурга таянади. Ваҳоланки, инсоннинг воқеликка ёндошуви фақат мантиқий тафаккур билан чекланмайди. Ибрат ва ибодат, ирфон ва риёзат, санъат ва нафосат, дид ва фаросат, ва, ниҳоят, амалий яратувчилик фаолиятининг турли йўналишлари - барчаси инсонга Борлиқ ҳақиқатини англаб етишда кўмакдош бўла олади. Асотир тафаккур, бадий тафаккур, ирфоний тафаккур, тарихий тафаккур ва ҳоказо инсон тафаккурининг йўналишлари беҳисоб. Маънавият ўзини бир тафаккур тарзи билан боғлаб қўймайди, Борлиқ моҳиятини ва ўзининг унга нисбатини англаб етишига уринишида фақат ақлга таяниш билан чекланмайди, балки ақлни ҳам кўнгил кўзгусига сайқал бериш учун бир восита деб қарайди.

Конкрет илм йўналишларидан фарқли ўлароқ, файласуф танлаган мавзу ўта мураккабдир. Борлиқ ҳақиқатининг қирралари, жиҳатлари шу қадар чексиз-ки, ҳечқачон уларни мукамал қамраб олиб бўлмайди. Шу сабабли файласуф яратган тизим мантиқий асосланишига кўра илмга ўхшаса ҳам, аслида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга навбатдаги уринишдир. Файласуф мантиқий фикр юритади, аммо у ростмана фалсафий тизим ярата олиши учун воқеликни моделлаштириш истеъдодига эга бўлиши лозим. Фалсафий моделни илмий ҳақиқатдан фарқ қилмаслик охир-оқибатда уни мутлақлаштиришга олиб келади. Ваҳоланки, ҳар замоннинг, ҳар маконнинг, балки ҳар йўналишнинг ўз фалсафий модели бўлади. Уларни бир замон ва макондан бошқасига тақлидий кўчиришга уриниш – кўпчиликни чалғитиб қўйиш мумкин. Шу сабабли гап моҳиятан «диалектик материализм»нинг ёлғон ёки ростлигида ҳам эмас, ҳақиқат шундаки, кечаги совет воқелигида идеаллаштирилиб онгимизга сингдирилган фалсафий модел бугунги мустақил Ўзбекистон шароити учун мутлақо яроқсиздир.

Бугун мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти жаҳон тажрибаси ва миллий анъаналаримизга таянган ҳолда мутлақо янги модел яратмоқда ва у амалий ҳаётга татбиқ этилиб, шу кунгача ўзини оқлаб келмоқда. Унинг асосида мустақил давлатчилигимиз, иқтисодимиз, маънавий қадриятларимиз ривожланиб ва тараққий топиб бормоқда. Демак, бизнинг ижтимоий соҳалардаги изланишларимиз айна шу умумметодологик асосга таянмоғи замон ва макон руҳининг тақозосидир. Биз бугун шу воқе моделни илмий таҳлил қилмоғимиз, уни жаҳон ва тарих тажрибаси билан қиёслаб, туб хусусиятларини кашф этмоғимиз мақсадга мувофиқ.

19-боб.

Ўзбекистон ва жаҳон. Глобаллашув шароитида маънавиятга таҳдид ва уни баргараф қилиш йўллари.

1-фасл. Ўзбекистон ва жаҳон: ёш авлодга таълим ва тарбия беришда миллий маънавият ва жаҳон маданияти анъаналари уйғунлигини таъминлаш зарурати.

Ёш авлодда нафақат ўз ҳаёти, оила аъзолари, Ватани ва миллати олдидаги, балки атроф-табиат, бутун курраи замин ва жами башарият олдидаги **масъулият туйғусини** шакллантириш бугунги кун таълим-тарбия тизимининг энг муҳим масаласи бўлиб турипти.

Ўзбекистон республикаси Президенти маънавиятга қарши турли хуружлар ҳақида гапирар экан, таъкидлаб ўтадики: *“Бу ҳақда гапирганда, фақат битта миллат ёки халқ ҳақида фикр юритиш масалани ўта тор тушуниш бўлур эди. Яъни, бу ўринда сўз фақат бизнинг маънавиятимизга қарши қаратилган тажовузлар ҳақида, азалий фазилатларимиз, миллий қадриятларимизни ана шундай ҳужумлардан асраш хусусидагина бораётгани йўқ. Муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган ушбу муаммони кенг миқёсда, дунёнинг барча мамлакатлари ва халқлари ҳаётига дахлдор масала сифатида ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш мақсадга мувофиқдир”*. Масалага бундай кенг қамровли ёндошув кеча ёки бугун пайдо бўлгани йўқ. Муаллифнинг ўзи ҳам эслаб ўтганидек, бизнинг улуғ аجدодларимиз барчаси *“ўз ижоди билан нафақат икки дарё оралигидаги халқларни, балки бутун башарият фарзандларини доимо меҳр-оқибатли, дўст-биродар бўлиб яшашга”* даъват этиб келганлар.

Инсоннинг қалби ва онгига жо бўлган миллий маънавий-ахлоқий негизлар уни бутун умри давомида ҳалол, пок, билимли, халқ хизматида бўлишга, Ватан равнақи ҳамда тараққиётига ҳисса қўшишга, ўзининг онгли ва эркин мушоҳада қилувчи шахс сифатида камол топишига муттасил равишда ундайди. Президентимиз И.А.Каримов доимо таъкидлаб келганидек: *“...Фарзандларимизни миллий ва умуминсоний қадриятларимиз асосида, ўз фикру тафаккури ва замонавий билимга эга бўлган ватанпарвар этиб вояга етказиш – барчамизнинг оталик ва оналик бурчимиздир.”* Ватанимиз келажаги бўлган ёшларга ҳозирги замон талаблари даражасида билим ва тарбия бериш, уларни юксак маънавиятли, онги ҳарқандай салбий таъсирларга нисбатан бардошли қилиб вояга етказиш – бугунги кун таълим муассасаларининг асосий вазифасидир, чунки фақат ана шундай инсонларгина келажакда одил жамият пойдеворини ярата оладилар.

Президентимиз И.А.Каримовнинг *“...Ақл-заковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсакгина, олдимизга қўйган мақсадларга эриша оламиз, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт камол топади”* деган сўзлари айни шу маънони англатади. Бу эса ҳар биримизнинг фарзандларимиз, ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий камолоти, ғоявий чиниқишига, ҳар ҳил бузғунчи ғоя ва мафкураларга қарши муросасиз

курашчи руҳида тарбиялашга масъулият билан ёндашишга ундайди. Айнан фарзандларнинг камолоти – эртанги кунда барчамизнинг тинч ҳаётимизни таъминлайди. Бунинг учун уларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш, уларга хурлик, озодлик, демократик тамойилларга асосланган жамият барпо этиш, эркин фуқаролик жамият асослари ҳақида тушунча бериш барчамизнинг бурчимиздир.

Турли миллатлар маънавиятининг ўзига хослиги камалакдаги турли ранглар товланишига монанд бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради, бойитади, аммо инкор этмайди, бир сўз билан айтганда, маънавият элларни зидлаштирмайди, балки бирлаштиради. Аслида умуминсоний қадриятларни бирор-бир алоҳида халқ яратмайди, бу қадриятларни ҳар бир халқ, ҳар бир элат ўз тарихий тажрибаси билан аста-секин шакллантириб боради ва ўзаро турлича муносабатлар жараёнида элатлар, миллатлар бир-бирини тушуниб, ўзаро маънавиятларидаги умумий жиҳатларни тадрижий англаб боради.

Минг йиллар давомида ер юзидаги турли минтақаларда яшаган халқларнинг ўзаро сиёсий, маданий, ижтимоий алоқалари ҳозирдагидек яқин бўлган эмас. Асрлар мобайнида ер юзида турли маданий минтақалар шаклланган. Европа халқларининг умумминтақа маданияти, жануби-шарқий Осиё халқлари минтақа маданияти, Ҳиндистон яримороли ва унга қўшни ҳудудларда яратилган умумий маданият ва бошқа бир қатор минтақалар маданияти - буларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ қилувчи қатор диний эътиқод, фалсафий мактаблар, санъат ва адабиёт, урф-одат ва анъаналарнинг ўзига хос уйғун бир тизимларини вужудга келтирган-ки, аҳли башарнинг бундай бебаҳо мулкани, маънавий хазиналарини бефарқлик билан бир-бирига қориштириб юбориш мутлақо ижобий натижалар бермайди.

Бутун дунё халқлари бир-бирини тушуниб яшашга интилмоғи лозим. Душманлик, ғайр кўзи билан қараш эмас, меҳр башариятни бирлаштиради. Бу улуғ ҳақиқатни бизнинг аجدодларимиз аллақачон англаб етганлар. Аммо ўзгани тушуниш учун, ўзгага меҳр кўзи билан боқиш учун, аввало, инсон ўзлигини англаб етмоғи керак. Ўзлигини англамаган зот ҳеч қачон ўзгани тушунмайди, уни холис қабул қилмайди. Асли миллий маънавиятимизга бугунги айрича эътибор ҳам ушбу ўзлигимизни англаб етишга бўлган кучли эҳтиёж натижасидир.

Биз миллий урф-одатларимиз, маросимларимизга баҳо бермоқчи бўлсак, бутун инсоният манфаатлари нуқтаи назарини, алоҳида шахс эркинлиги, Ватан ва миллат манфаатларини, миллий қадриятларимиз мажмуини яхлит уйғунликда олиб қарамоғимиз талаб этилади. Агар шу уйғунликка моҳиятан мувофиқ бўлса, ёхуд лоақал унга зид бўлмаса, демак, мақбул, аммо инсонлараро зиддият туғдирса, нифоқ солса, ёки ўзга шахс эркини бўғса, Ватан ва миллат манфаатларига зид бўлса, демак, мақбул эмас. Аммо миллий маънавиятимизни қадрлашимиз, уни ривожлантиришга уринишимиз, кимлардир талқин қилмоқчи бўлаётганидек, ўзга халқлар маданиятини менсимаслик ёки миллий худбинликка берилишни англамайди, балки узоқ йиллик қарамлик асоратидан қутулиб ўзлигимизга қайтиш, ўзлигимизни англаб етишга уринишни билдиради. *“Чунки ҳар қайси*

миллат ёки халқнинг маънавияти унинг бугунги ҳаёти ва тақдирини, ўсиб келаётган фарзандларининг келажагини белгилашда шак-шубҳасиз ҳал қилувчи аҳамият касб этади”.

2-фасл. Глобаллашув жараёнлари, уларнинг ижобий ва салбий томонлари. Европа маданиятининг ютуқлари ва муаммолари. “Оммавий маданият” ҳодисаси ва унинг моҳияти.

XIX-XX асрлар давомида фан ва маданият тараққиёти жиҳатидан Европа минтақаси бошқалардан узил-кесил илгарилаб кетди ва натижада “жаҳон фани”, “умуминсоний қадриятлар” деганда биринчи навбатда Европа маданияти унсурлари тасаввур этила бошланди. Янги даврдаги бу минтақанинг ютуқлари кўп жиҳатдан маданий интеграция жараёнлари билан боғлиқ. Бу даврда Европа халқлари (инглизлар, немислар, французлар ва ҳ.к.) минтақа миқёсидаги ўзаро маданий ахборот алмашинув доирасидан чиқиб, ўзга минтақаларда яралган бойликларни ўзлаштира бошладилар. Шарқшунослик кенг ривож олди. Турли фан соҳалари шарқшуносларнинг ютуқларидан ижодий фойдалана бошладилар. Европаликларнинг Осиё ва Африка мамлакатлари ва халқлари ҳаётини ўрганиши, бир томондан, уларнинг олам ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириб, турли минтақа халқларининг бир-бирларини тушуниш, ўзаро эркин мулоқот қилиш имкониятларини оширган бўлса, иккинчи томондан, муайян ғаразли кучлар учун ўзларига қараганда иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан заифроқ бўлган юртларни босиб олиш, қарамлик асоратига солишга бўлган интилишлари йўлида хизмат қилди.

XX аср охири - XXI аср бошларига келиб интеграция жараёнлари янада авж олди, замонавий ахборот технологияларининг бемисл ривожига ва ягона жаҳон ахборот майдонининг шаклланиши бу жараённинг янги босқичга кўтарилишига, Президентнинг янги китобида топиб айтилганидек, “*цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб этиши*”га олиб келди. Сиёсатга доир илмий адабиётларида бундай жараён “**глобаллашув феномени**” деб номланмоқда. “**Юксак маънавият – енгилмас куч**” китобида бу ҳодиса оддий қилиб “*ҳаёт суръатларининг беқиёс даражада тезлашуви*” деб тушунтирилади.

Башарият тараққиётидаги бундай ўзгаришларни узил-кесил “яхши” ёки “ёмон” деб, салбий ёки ижобий ҳодиса сифатида баҳолаб бўлмайди. Китобда ёзилганидек, “*ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда – эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиши мумкин.*”

Президент китобида **глобаллашув ва** интеграция жараёнларининг талай ижобий имкониятлари бирма-бир санаб ўтилади. Уларни умумлаштириб айтиладиган бўлса, биринчи навбатда турли соҳаларда (жумладан, иқтисод, сиёсат, маданият соҳаларида) “*давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши*”га хизмат қилиши мумкин, ва дарҳақиқат, бундай ҳамкорлик муносабатлари кундан-

кунга кенгайиб ва рангбаранглашиб бораётганини ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз.

Шу билан бирга дунёда барча одамлар ҳам эзгу ниятлар билан иш олиб боради, дейиш қийин. Баъзилар учун бу ҳаётда вужудга келган ҳар бир янгилик уларнинг ўз ғаразли мақсадларига қулай бир восита хизматини бажариши керак. Жумладан, жаҳонда ягона ахборот майдонининг вужудга келиши ҳам бундай бузғунчи кучлар учун “айни муддао” бўлди. Улар зудлик билан бу қудратли воситани ҳам ўз қабиҳ ниятлари йўлида ишга солиш ҳаракатига тушдилар. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, бундай ёвуз ниятли кучларнинг Ватани ҳам, миллати ҳам, дину имони ҳам йўқ. Улар гоҳ “исломий” қиёфада, гоҳ “эркинлик ва демократияни олга силжитиши” никоби остида ҳаракат қилишлари мумкин.

Президент И.А.Каримовнинг янги китобида инсонларнинг Борлик ҳақиқатига муносабатидаги икки хил ёндошув, “**бир-бирини инкор қиладиган икки хил ҳаётий қараш**” ҳақида гап боради:

“Биринчиси – ўз нонини ҳалол меҳнат билан топадиган, ҳолис ва эзгу ишлар билан эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бугунги ҳаёт лаззатлари, балки охираат ҳақида, унинг обод бўлиши ҳақида ўйлаб яшайдиган инсонларга хос ҳаётий қарашлар.

Иккинчиси – бунга мутлақо қарама-қарши бўлган ёндошув, яъни, ҳаётнинг маъно-мазмуни ҳақида бош қотирмасдан, бундай саволлар билан ўзини қийнамасдан, фақат нафс қайғуси ва ўтқинчи ҳою ҳавасга, ҳузур-ҳаловатга берилиб, енгил-елпи умр кечирадиган, ўзининг ота-она ва фарзанд, эл-юрт олдидagi бурчига умуман бефарқ бўлиб яшайдиган одамларнинг фикр-қарашлари.

Мана шундай икки хил дунёқараш асосида пайдо бўладиган оғир саволлар одамзот онгли яшай бошлаган замонлардан буён уни ўйлантириб, қийнаб келади...”

Шу ўринда савол туғилади: **бефарқлик, лоқайдлик билан ёвузлик орасидаги муносабат қандай?** Тан олиш керакки, дунёда сон жиҳатидан олинса, мутлақ ёвуз одамлар жуда камчиликни ташкил қилади. Улар аслида одам ҳам эмас, цунами, тўфон ёки зилзила каби “худонинг бир балоси”. Шундай экан, қандай қилиб жуда озчилик бўлган бу тоифа баъзан миллионлаб инсонлар устидан ўз ҳукмини юргиза бошлайди? Айни юқорида айтилган **ҳаётнинг маъно-мазмуни ҳақида бош қотиришни ошиқча иш деб биладиган, Аллоҳ ва башарият олдидagi ўз бурчини эслашни ҳам истамайдиган, фақат нафс қайғуси ва ўтқинчи ҳою ҳавасга берилиб кун кечирадиган одамларнинг бефарқ ва лоқайдлиги туфайли** бундай ёвуз кучлар ўз макру ҳийлаларини бемалол амалга оширишга муваффақ бўладилар. Чунки бундай кимсалар кўпинча ўзлари сезмаган ҳолда ёвузлик кучларига хизмат қилувчи даҳшатли қуролга айланиб қоладилар. Шу сабабли Президентнинг янги китобида **бефарқлик ва лоқайдлик** асл инсонийликка зид турувчи қусур сифатида қаттиқ қораланади.

Айтилганларга энг ёрқин мисол сифатида бугунги кунда бутун дунёдаги фикрловчи инсонларни борган сари қаттиқроқ ташвишга солаётган

“**оммавий маданият**” ҳодисасининг келиб чиқишига эътибор қаратайлик. Бу ходиса бугун бутун дунёга кўпроқ Европа ва Шимолий Американинг ривожланган мамлакатларидан тарқалаётганини ҳисобга олиб, ушбу минтақалардаги ҳозирги маънавий-ахлоқий муҳитнинг шаклланиш тарихига қисқа (энг умумий бир тарзда) тўхтаб ўтиш керак бўлади.

Маълумки, шу кунгача жаҳон илмида “маънавият” ҳодисаси яхлит тушунча сифатида изчил илмий таҳлилга тортилмади. Бу соҳага оид мавжуд изланишлар бошқача тушунчалар ва тизимлар доирасида кечди. Хусусан, Европада инсон маънавиятига оид баҳслар фалсафа ва унинг таркибий қисми ҳисобланган ахлоқшунослик илми доирасида ривожланди. Инсон ахлоқи аслида зоҳирий, аниқроғи, иккиламчи ҳодиса бўлиб, шахс маънавиятининг инсонлар аро муносабатларда намоён бўлишидир. Унинг ботинида маънавий омиллар ётгани туфайли файласуфлар асосан ахлоқнинг ботиний омилларига эътибор қаратганлар. Агар бу соҳадаги Европа анъанасини умумий бир тарзда кўздан кечирадиган бўлсак, ахлоқшунослик илми кўпроқ **инсоннинг ирода эркинлиги, ақл ва билим, бахт ва лаззатланишга интилиш, манфаатдорлик** каби масалаларга эътибор қаратганлигини кўрамиз. Аксарият ҳолатларда **масъулият** ва **бурч** масалалари ҳам инобатга олинади. Ахлоқнинг **имонга** боғлиқ жиҳатлари христиан ахлоқида алоҳида таъкид этилса-да, Янги даврда бу масала кўпинча актуаллашмайди. Умуман, **инсоннинг дунёвий мақсадларига алоҳида эътибор қаратилиши** Европа ахлоқ илмининг устивор жиҳати дейиш мумкин.

Инсоннинг ирода эркинлигига эътибор масаласида Европа файласуфлари Шарққа нисбатан анча илгари кетганликларини эътироф этиш лозим. Ислон минтақа маданиятининг илк шаклланиш даврида ушбу масала атрофида анча қизгин баҳслар бўлиб ўтгани тарихдан маълум. Жабарийлар ва қадарийлар орасидаги мунозаралар, мўътазила каломида бу муаммога айрича эътибор ахийри бориб Имом Абу Мансур Мотуридий таълимотида узил-кесил ҳал қилинган, кейинчалик бу муаммога кўп ҳам эътибор қаратилмади. Ваҳоланки, имом Мотуридий ва издошлари ўз давридаги турли бидъатлар билан мубоҳаса жараёнида кўпроқ Аллоҳ кудрати ва иродасининг мутлақлигини таъкидлашга урғу бериш билан банд бўлишиб, инсоннинг ирода эркинлиги масаласида **ихтиёр, касб** ва **феъл** тушунчаларини шарҳлаш билан чегараланган эдилар. Янги давр Европа ахлоқ илмида **инсоннинг ирода эркинлиги** масаласи деярли доимо файласуфлар диққат марказида бўлди. Айниқса, немис мумтоз фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кантнинг** ғайб олами (“Ding an sich”), “назарий ақл” ва “амалий ақл”, инсоний билим чегаралари ҳақидаги қарашлари, шу асосда **ирода эркинлиги** ва **масъулият (бурч)** нисбатига алоҳида эътибори диққатга сазовордир. Кантнинг фикрига кўра, инсон шахс сифатида **эркин ирода эгаси** бўлиб, ўз ҳаётий мақсадларини ўзи эркин белгилайди. Шу билан бирга бани башарнинг ҳар бир аъзоси ўзгалар эркини чекловчи ҳарқандай хатти-ҳаракатдан ўзини тийиши керак. Бундай **олий масъулиятни** файласуф “**қатъий қоида**” (“*категорический императив*”) деб номлайди.

Иммануил Кантнинг фалсафаси инсон руҳининг абадийлиги ва ягона олий илоҳий кудратнинг мавжудлигини бевосита ахлоқ билан боғлаб изоҳлаган бўлса, кейинги асрлар Европа фалсафаси ривожига яна умумбашарий меёрлардан узоқлашув кучайиб борди. Янги Давр Европа илмида ахлоқни ўрганувчи аксарият йўналишлар моддиончилик асосига курилиб, **ахлоқий меёрларнинг** шаклланишини фақат инсоннинг моддий (дунёвий) эҳтиёжларидан келтириб чиқаришга уриндилар. Уларга кўра ахлоқнинг негизига бахтли бўлишга интилиш, лаззатланишга интилиш, манфаатдорлик, шароитга мослашиш каби соф дунёвий мақсадлар назарда тутилади. Миллий маънавиятимиз анъаналарида шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари – имон, илм, масъулият, меҳрнинг ўзаро уйғунлиги масаласи устивор йўналиш эканлиги маълум. Муайян тарихий сабабларга кўра Европа ахлоқ илмида айни шу ўзаро мутаносибликка етарли эътибор қаратилмади. Натижада, бугунги кунга келиб, ушбу минтақада маънавий-ахлоқий соҳада жуда оғир муаммолар келиб чиқмоқда.

Бизнинг назаримизда, ахлоқнинг икки жиҳати бор, биринчиси – **зоҳирий** (ташқи) томони бўлиб, инсонлар аро муносабатларда ўртача мўътадил меёрни сақлаб туришга хизмат қилади ва у шароитга мослашиб ўзгариб туриши мумкин. Иккинчиси – **ботиний** (ички), яъни **шахс маънавияти** билан боғланган томони бўлиб, бу жиҳат энди ташқи шарт-шароитга эмас, балки шахснинг имон-эътиқодига боғлиқ бўлади. Агар бундай инсон шароит тақозоси билан имон-эътиқодига зид хатти-харакат қилишга мажбур бўлса, унда виждон азобига учрайди. Демак, “виждон азоби” ҳодисаси зоҳирий ахлоқ талаблари билан шахс имони орасида зиддият мавжуд бўлган ҳолатларда пайдо бўлади. Материалистик (аниқроғи, даҳриёна) дунёқарашга асосланган ахлоқий таълимотларда одатан зоҳирий томонга эътибор қаратилади ва имон ҳисобга олинмайди. Ахлоқни ижтимоий муҳит билан ёки инсоннинг физиологик (биологик) эҳтиёжлари боғлаб изоҳлашга уриниш ана шундай қарашлар натижасида туғилади. Ваҳоланки, на ижтимоий муҳитнинг, на физиологик эҳтиёжларнинг ахлоққа бевосита алоқаси йўқ.

Шахс ахлоқининг зоҳирий жиҳати – **жамиятдаги мавжуд ахлоқий меёрларга бўйсунуш, риоя қилиш** билан ифодаланadi. **Жамиятнинг ахлоқий меёрлари** эса моҳиятан маънавиятга эмас, балки сиёсат соҳасига тааллуқли бўлиб, жамиятдаги умумий осойишталик ва барқарор вазиятни таъминлашга қаратилгандир. Аслида улар меёр (ёзилмаган) қонун-қоидалар шаклида бўлиб, сиёсатдаги ахлоқ қатламининг юза қисмини ташкил этади. Бизнинг минтақада мукамал ишланган шахс ахлоқининг ботиний асослари, ўз навбатида, унинг маънавияти ва табиати (хулқи) орасидаги муносабатлари заминига қурилган бўлиб, имон-эътиқод масаласи бу ўринда етакчи аҳамиятга эгадир.

Жаҳон ахлоқ илмининг фалсафий илдизларига назар ташлайдиган бўлсак, унда ҳам икки хил ёндошувни кузатиш мумкин. **Бир** – инсон фақат моддийликдан иборат, унинг ҳаёти (борлиғи) фақат туғилгандан жисман ўлгунгача давом этади, ўлгач, жасад тупроққа қоришиб кетади, “руҳ” дегани

руҳият (психика) бўлиб, инсоннинг моддий вужуди тириклиги пайтидагина асаб толаларининг яшаш тарзи сифатида мавжуд бўлиб, инсон жисми ҳалок бўлгач, ўз-ўзидан йўқолиб кетади, деган материалистик эътиқод. Бу эътиқодга кўра, инсон ҳайвондан фақат моддий аъзо – бош мия ярим шарлари пўстлоғининг функцияси бўлмиш **ақлнинг ривожланиш даражасига кўра** фарқланади, яъни инсон ва бошқа биологик мавжудотлар орасидаги фарқ аслида миқдорийдир, сифатий эмас. Табиийки, мия ўлгач, унинг функцияси ҳам йўқ бўлади. Бундан шундай хулоса чиқади: демак инсон ўз хатти-ҳаракати учун бу дунёда, тириклик даврида, жамият, яъни ўзга инсонлар олдида жавоб беради, ҳалос. Бунда у бошқалар кўзи тушган амали учунгина жавоб беради, унинг кўнгли, ниятлари бошқалар кўзидан яширин, нимани ўйласа, ўзи билади, ўзгага даҳли йўқ, хатто бошқалар нигоҳидан пинҳона қилган айб ишлари ҳам агар биров билмаса, унга зарар келтирмайди (мабодо биров билиб қолса, ўша гувоҳни “сотиб олиш” ёки “гумдон қилиш” имкони ҳам йўқ эмас), сиёсатда эса ким ғолиб чиқса, ўша ҳақ деган ёзилмаган “қонун” мавжуд. Қисқаси, руслардаги “не пойман – не вор” қонидаси асосида яшайверасан, ҳар қанча жиноятлар қилма, кимдир уларни фош қилмаса (ёки муайян сабабларга кўра фош қила олмаса), умринг охиригача роҳат-фароғатда яшаб ўта берасан. Қани бу ерда “виждон” деган тушунчанинг ўрни?

Бундай дунёқараш соҳибларининг ахлоқи фақат зоҳирий бўлиб, **жамиятдаги мавжуд ахлоқий меёрларга расман риоя қилиш** билан чекланади. Европа ахлоқшунослигидаги гедонизм, эвдемонизм, утилитаризм, релятивизм ахлоқий принциплари айни шундай моддиюнчилик асосига қурилган бўлиб, бундай қарашларга кўра ахлоқнинг негизида бахтли бўлишга интилиш (албатта, бу дунёда, чунки охиратда инсон ўз эрки билан тақдирини ўзгартира олмайди), лаззатланишга интилиш (бу лаззат хоҳ шахвоний бўлсин, хоҳ интеллектуал), манфаатдорлик, шароитга мослашиш каби соф дунёвий мақсадлар назарда тутилади.

Иккинчи ёндошув – инсон моддий мавжудот, аммо ундаги руҳ абадий, бу дунё ҳаёти инсон учун синов майдони бўлиб, унинг ҳар бир қадами ўлчовли, у ҳар бир хатти-ҳаракати, амали учун Олий қудрат олдида жавоб беради, агар савобли иш қилса, ҳам бу дунёда, ҳам охиратда мукофотини олади, агар гуноҳ қилса, ёки бу дунёда, ёки охиратда жазосини олади, деб эътиқод қилиш. Яъни Борлиқнинг асоси моддийликдангина иборат эмас, балки бу оламни яратган ва бошқариб турган азалий ва абадий Олий қудрат мавжуд, деб ишониш, шунга имон келтириш. Имон келтириш билан ушбу Олий қудрат олдида **масъулият туйғуси** пайдо бўлади. Ана шу асосда шаклланган ахлоқ **ҳақиқий ахлоқ** бўлади. “Ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги” деган таърифда айни шу жиҳат инобатга олинади.

Шахснинг хулқи унинг маънавияти таъсирида такомиллашиб (яъни табиий хислатлари қусурдан фазилатга айланиб) борган сари унинг ахлоқи **замима ахлоқдан** (инсонни худбинлик сари тортувчи тарбия кўрмаган хулқдан) **ҳамида ахлоққа** (маънавий камолот натижасида гўзаллашган хулққа) айланиб бораверади. **Нафс тарбияси** – маънавий камолот йўли

бўлиб, ахлоқи ҳамиданинг шаклланиш йўли ҳамдир. Аммо маънавият фақат нафс тарбиясидан иборат эмас. Маънавият **имондан** бошланади, **илм** билан мукамаллашади, **тахлилий имон** орқали инсон нафс тарбияси(самовоспитание)га ўтади ва охири **меҳр маърифати** орқали маънавий камолотга эришади. “Ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги ” деган хикматнинг мазмуни шундаки, инсоннинг маънавий камолот даражаси унинг ахлоқида энг ёрқин шаклда намоён бўлади. Агар инсон фақат таклидий имон даражасида қолган бўлса, у Аллоҳнинг борлиги ва бирлигини тан олган бўлади, буюрилган фарзларни бақадри имкон бажаришга уринади, аммо ахлоқи ҳамиди соҳиби бўлмайди.

Юқоридаги мулоҳазалар И.А.Каримов китобида бир жумлада баён этилган: *“Ғарб оламида эса одамларнинг ҳаёт тарзида жамоавийликдан кўра индивидуализм, шахсий манфаат тамойиллари устунлик қилишини кузатиш мумкин. Бу ҳам муайян, объектив ижтимоий-тарихий омиллар туйғулари шаклланган воқелик бўлиб, уни ҳам инкор этиб бўлмайди”*.

Янги давр Европа ахлоқ илмидаги асосий камчилик христиан динидаги янглишувлар билан боғлиқ, бу янглишувлар эса Аллоҳнинг сўзига (яъни муқаддас китоб бўлмиш асл Инжил матнига) бандаларнинг сўзлари аралашиб кетганлиги сабабли юзага келгандир¹⁴⁴. Милодий I-III асрларда яшаган илк христианлар ўз тарихий шароитларидан ва ўша давр тафаккур даражасидан келиб чиқиб, Исо(а.с.)нинг рисолатлари ва даъватлари моҳиятини ўзларича талқин этишлари, IV асрга келиб христиан дини расмий мақомга эришгач, христиан уламоларининг катта йиғинларида қабул қилинган моҳиятан хато ақидаларнинг муқаддаслаштирилиши натижасида бу соҳада тузатиш мушкул бўлган чалкашликлар вужудга келди. Бу чалкашликлар заминида шаклланган “черков оталари”нинг таълимоти кейинги минг йил давомида бутун минтақада одамлар онги-шуурида ҳукмронлик қилди. Бора-бора бу хато қарашлар христиан динининг моҳияти даражасида қабул қилинадиган бўлди. Ўз вақтида исломнинг ёйилишига ҳукмрон черков доиралари бутун кудрати билан қаршилик қилди (салб юришларини эслаш). Янги даврга келиб илм-фаннинг ривожини янглиш диний қарашлар билан борган сари зиддиятга киришиб, илғор фикр эгалари онгида даҳрийлик тамойиллари кучайиб борди. Афсус билан қайд этиш керакки, бу масалада ислом дунёси уламолари ҳам моҳиятга чуқур кириб бориб, Европадаги янги тамойилларни диққат билан кузатиш йўлидан бормадилар, қайтага XV асрдан кейин мусулмон олами тафаккурида турғунлик, кибрланиш ва ялқовланиш кучайди, IX-X асрларнинг ўзига хос шароитида шаклланган аҳли сунна ва жамоа ақидаларини танқидий қайта кўздан кечириш ҳеч кимнинг хаёлига келмади. Энг асосийси, бу ерда ҳам Аллоҳ каломи ва бандаларнинг талқинлари орасидаги сифатий фарққа эътибор камайди. Натижада, Янги давр Европа тадқиқотчилари табиий ва аниқ фанлар тараққиётига маҳлиё бўлиб, маънавият соҳасида борган сари имондан узоқлашиб, чалкаш назариялар гирдобига тортилиб

¹⁴⁴ Қаранг. Морис Букай. Библия, Коран и наука. М., 1999.

кетаётганликларини сезмай қолдилар. Бу эътиборсизлик ва чалкашликларнинг оғир асоратлари бугунги кунга келиб энди бутун залвори билан инсоният келажагига жиддий хавф сола бошлади.

Қисқаси, Европа халқлари ижтимоий ва маданий соҳаларда ўз тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўз аждодлари қолдирган меросга мос ҳолда, илмий андоза ва ўлчовлар яратганлар, таъриф ва тизимлар шакллантирганлар. Биз улардан камчилик топишга ёки қоралашга балки ҳаққимиз йўқдир. Аммо ўзбекнинг миллий тафаккури охириги 70 йилда шаклланган деб бўлмаганидек, бугун энди маънавий-ахлоқий соҳаларда илмий мулоҳазалар юритиш учун онгимизга кечаги зўраки жойлаштирилган сунъий қолиплардан ўйламай-нетмай фойдаланишга уринишимиз ҳам ўринли эмас.

“Оммавий маданият” ҳодисаси асосида бирнеча омилларнинг чапишуви ётади. Улардан **биринчиси - имонсизлик**, ўз инсоний бурчи ва масъулиятини тан олишни истамаслик, бефарқлик ва лоқайдлик. **Иккинчиси - санаб ўтилган қусурларни оқлашга хизмат қилувчи “дунёни манфаат бошқаради”** (демак, бу дунёда ҳар ким ўз фойдаси учун кўлидан келган ҳаракатини қилса, бўлаверади, деган) даҳриёна (аникрофи, худбиниона) тезис (“қоида”) асосида яшаш. Бу икки омил азалдан бўлган. **Учинчиси –** олдингиларидан келиб чиқадиган **ахлоқий релятивизм**, яъни дунёда азалий ва абадий қатъий ахлоқий меёрлар мавжуд эмас, кўпчилик ўзини қандай тутаётган бўлса, биз ҳам шунга қараб кетаверамиз, деган ўйсизлик, **фикрий дангасалик** тамойили. Ва ниҳоят **тўртинчиси -** бугунги ахборот воситаларининг чексиз имкониятлари шароитида юқоридаги Президент таърифига мувофиқ, **бефарқлик ва ўйсизлик ботқоғига ботган кимсаларнинг дунёни бошқаришга интилаётган кичик бир гуруҳ кўлида кўғирчоққа айланиб, ўзларининг энг тубан ҳайвоний хоҳиш ва истакларини очикдан-очик намоён қилишни “умуминсоний ахлоқий меёрлар” даражасига кўтаришга уринишларидир.** Бундай ҳолатлар Европа минтақаси тарихида илгари ҳам бўлган, аммо ҳеч қачон бу даража жаҳон миқёсида кенг кўлам касб этмаган ва бу даражада кучли тарғибот имкониятларига эга бўлмаган эди. Президент китобида бу ҳақда шундай дейилади: *“Шуни унутмаслик керакки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашида арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин.”*

3-фасл. Маънавий таҳдидлар ва уларнинг таъсир қилиш кўринишлари.

Европа Уйғониши (Ренессанс)дан бошланган Янги давр Европа маънавий муҳитига хос қарама-қаршиликлар кураши кейин ҳам давом этди. XVIII аср француз маърифатчилиги заминида шаклланган атеизм йўналиши Гельвеций (1715-1771), Гольбах(1723-1789), Дидро(1713-1784) қарашларидан немис мумтоз фалсафасига ўтиб, Фейербах (1804-1872) орқали Карл Маркс

ва Ф. Энгельснинг мурасисиз синфий кураш тарғибига қаратилган коммунистик утопияга олиб келди. Бундай хатарли режаларнинг амалга жорий қилиниши инсоният учун нақадар қиммат тушганлиги бугун барчамизга аён бўлиб турипти. Бу офатдан энди қутулдик, деб турганида, инсоният яна янги, илгаргилардан-да хатарлироқ, маккорроқ хуружларга дуч келиб турибди.

“Бугунги кунда дунёнинг айрим ҳудудларида, - деб куюнчаклик билан қайд этилади Президент китобида, - катта маънавий йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин.”

Ахлоқ илмидаги **релятивизм тамойили** (яъни, ахлоқий қоида ва меёрларнинг замона ва ижтимоий муҳит билан боғлиқ ҳолда ўзгариб туришини мутлақлаштириш), инсон ахлоқини мўътадил тутишда имоннинг аҳамиятини етарли ҳисобга олмаслик ХХ аср ўрталаридан бошлаб (айниқса, 60-70 йилларда Европа ёш йигит-қизлари орасида авж олган очик зинокорликни тарғиб қилувчи “сексуал инқилоб” баҳонасида) моҳиятан ғайриинсоний “ахлоқий” (аникроғи, ғайриахлоқий) меёрларнинг Европа муҳитида урчиб кетишига олиб келди (шаҳватни қўзғатишга қаратилган “мода”ларнинг кенг тарғиб қилиниши, бир хил жинс эгалари “никоҳи”га қонуний тус берилиши, кино ва теленамойишларда аёл яланғоч бадани ва жинсий муносабатларнинг эркин намоиш қилиниши, зўравонлик, бузғунчилик, қимор, маст қилувчи ичимликлар тарғиботи ва ҳк.). Европа муҳитидаги бундай хатарли тамойиллар турли йўллар билан дунёнинг бошқа минтақаларига ҳам кириб келмоқда¹⁴⁵.

“Ҳозирги вақтда ахлоқсизликни маданият деб билиш ва аксинча, асл маънавий қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар бугунги тараққиётга, инсон ҳаёти, оила муқаддаслиги ва ёшлар тарбиясига катта хавф солмоқда”, - деб ёзади Президент ўз китобида ва бундай хатарли ҳолатдан фақат ўз халқини эмас, балки бутун жаҳон афкор оммасини огоҳлантириш лозим деб билади.

Биз бошқаларга ақл ўргатмоқчи ёки “бу ишинг - тўғри, буниси – нотўғри” деб ҳакамлик қилмоқчи ҳам эмасмиз. Биз фақат ўз фарзандларимизни турли ахборот воситалари орқали ёпирилиб келаётган бало-қазолардан ҳимоя қилмоқчимиз, улар онги-шуурида она сути, аждодлар ўғити, халқ ҳикмати орқали ўзлашган мустақил миллий қадриятларга садоқат, ўз инсоний фазилатларини дадил ҳимоя қила оладиган жасорат уйғотмоқчимиз, халос. Шу билан бирга ўзимизнинг ҳаётдаги турли қарашларга муносабатимизни ҳам очик баён қилмоқдамиз, зеро ошкоралик бўлмаса, тафаккур эркин бўлмаса, маънавият соҳасида бирор салмоқли натижага ҳеч қачон эришиб бўлмайди.

¹⁴⁵ “Ҳезб ут-таҳрир” сингари экстремистик гуруҳлар “демократия” тушунчасини айни шундай бузуқчилик сифатида талқин қилиб, ўз ғаразли ниятларини шу йўл билан таржибасиз ёшларга юктиришга уринмоқдалар.

“Маънавий таҳдид деганда,- ўринли изоҳ бериб ўтади Президент, - аввало, тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин инсон бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариши мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, зоявий ва информацион хуружларни назарда tutиши лозим, деб ўйлайман.”

Президентимиз топиб айтганидек, *“кимдир Раҳмон измида юрса, кимдир шайтон измида юради,”* харкимнинг гуноҳи ҳам, савоби ҳам ўзига. Аммо бостириб келаётган хавфни кўриб туриб, кўрмасликка олиш, ҳозири-ю хузури, ўзимнинг ишим битса бўлди-да, ўзга билан нима ишим бор, деган кайфият бизга тўғри келмайди. Қолаверса, гап биздан кейин шу юртнинг чироғини ёкиб ўтирадиган болажонларимиз тақдири устида кетаяпти.

Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, бугунги кунда яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш ва зиддиятлар фақат салтанатлар, халқлар ва шахслар ўртасида эмас, балки ҳар биримизнинг қалбимизда, онгимизда кечмоқда¹⁴⁶. Яъни бу муаммолар фақат ёш авлодгагина тааллуқли эмас. Душман очик-ойдин ўзини кўрсатмайди: сиз махсус кабел орқали берилиб кино кўриб ўтирибсиз, ёки интернет орқали муайян сайтлардаги маълумотлар билан танишяпсиз, кўчада турли рекламалар диққатингизни тортаяпти, эҳтиёт бўлинг, сизни керакли йўналишда “тарбия” қилишяпти, ўз қарашларини турли воситалар билан онгингизга сингдиришяпти. Шундай, *“улар кўпинча турли ниқоблар, жозибали шиор ва зоялар пардаси остида иш кўради.”* Биз эса сал ғафлатга берилсак, онгимиздаги ўзгаришларни ўзимиз ҳам пайқамай қоламиз. Гўёки ҳеч ким бизга тажовуз ҳам қилгани йўқ, мажбур ҳам қилгани йўқ, биз ўз ихтиёримиз билан “мустақил” равишда шу “хулоса”га келдик. Бу ерда таъсир ўтказишнинг шундай маккорона усуллари кўлланмоқда-ки, унча-мунча одам ғафлатда қолиши ҳеч гап эмас. Аслида имонли, эътиборли инсон бундай макру ҳийлаларни жуда осон билиб олса бўлади – улар барчаси инсонлар онгининг энг тубига жойлашган биологик (хайвоний) инстинктларни кўзгашга қаратилган, бундай филмларда энг эзгу ниятлар ҳам кўлда автомат билан амалга оширилади, энг ижобий қаҳрамонлар ҳам шаҳватга берилади, оддий ҳазиллар ҳам ўзини ҳурмат қилган инсон учун ҳақоратли ҳолатлар шаклида ёки ҳаёсиз ибораларда ифодаланади.

“Лўнда қилиб айтадиган бўлсак, - хулоса қилади Президент, - бундай мафкуравий хуружлар миллий ва диний томирларимизга болта уришини, улардан бизни бутунлай узиб ташлашдек ёвуз мақсадларни кўзлашини, ўйлайманки, юртимизда яшайдиган соғлом фикрли ҳар бир одам яхши тушунади.”

4-фасл. Миллий маънавиятимиз анъаналарини ёш авлод онгига сингдириш - маънавий таҳдидлар таъсиридан улар онгини химоялашнинг энг самарали йўли сифатида.

¹⁴⁶ Маънавий юксалиш йўлида. Т., 2008. С . 40-41.

Инсонга фақат атроф-воқелик ҳақида, одобу ахлоқ қоидалари ҳақида билим беришнинг ўзи унинг маънавий-ахлоқий тарбияси учун етарли бўлмайди. Унда ирода қудрати, масъулият туйғусини шакллантириш, кўнглида атроф-табиатга, меҳнатга, касбга, илмга, ўзга инсонларга меҳр уйғотиш, дилида улуғ мақсадлар туғилишига эришиш лозим. Масалан, тан олиб айтиш керакки, Ватан ёки Адолат туйғуси ҳақида китобларда ёзилганларни ўқиб чиққан одам дарҳол Ватаннинг қадрига етадиган, ёки Адолатга хиёнат қилмайдиган бўлиб қолади, деб тасаввур қилиш ўта соддалик бўлур эди. Ҳар бир инсон Ватан, Миллат, Адолат тимсол-тушунчаларининг ўз руҳидаги пайдор маънавий қадриятларга айланиши учун ўзгалар ибратида синаши, бу йўлда риёзат чекиши, уларга нисбатан кўнглида меҳр уйғониши зарур. Бунга турли йўллар, турли воситалар билан, биринчи навбатда ёш авлод тарбиясига самимий (чин кўнгилдан) ва изчил ёндошув, тинимсиз изланишлар билан эришилади.

“Бизнинг улуг аждодларимиз, - деб ёзади Президент, - ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тил билан айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанликларини эслаш ўринли деб биламан.”

Шу гапга кичик бир мисол:

Маълумки, имон-эътиқод маънавиятнинг умуртқа поғонаси ҳисобланади. Халқимизда бировни “имонсиз” деб аташ энг оғир ҳақоратдир. Биз динимиз ислом деймиз, Қуръони каримда ёзилишича, Аллоҳ бани башарни ўзига ибодат қилиш учун яратган. Лекин кўпчилик исломий ибодатлар деганда, намоз, рўза, закот, ҳаж амалларини кўз олдига келтиради. Буюк тасаввуф пири Баҳоуддин Нақшбанд эса Расулulloҳ (сав)нинг қуйидаги ҳадисини келтиради: “Ибодат ўн қисмдир, унинг ўндан тўққизи ҳалол ризқ топиш ҳаракати, қолган барча ибодатлар ўндан бирини ташкил этади.” Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Гиждувонийларнинг пири муршиди ҳисобланган шайх Юсуф Ҳамадонийнинг “Ҳаёт мезони” асарида Пайғамбаримизнинг яна бир ҳадислари келтирилади: “Мусулмон бўлмагунларингизча жаннатга кирмайсизлар, бир-бирларингизга самимий меҳр қўймагунларингизча мусулмон бўлмайсизлар.” Шу сабабли биз фарзандларимизга **имоннинг асосий шарти ҳалоллик, адолат ва инсонга, табиатга меҳр** деб уқдиришимиз, нафақат уқдиришимиз, балки шу йўлда ўзимиз ибрат бўлишимиз шарт.

Президент китобида **“инсон маънавий оламнинг юксалиши”** деганда нимани тушуниш керак, деган саволга аниқ ва лўнда жавоб берилган: **“Оллоҳнинг ўзи бизга буюрган комил инсон бўлиш, ҳалоллик ва адолат билан ҳаёт кечирish”**. Аммо муаллиф яна таъкидлайдики, ушбу қоида тушуниш ва эътироф этишнинг ўзи кифоя эмас, балки айни шу эътиқодга амал қилиб яшаш – **“одамзотнинг маънавий бойлигини белгилаб берадиган асосий мезон”дир**.

“Такрор айтишига тўғри келади – ота-оналар, устоз-мураббийлар бу масалада ҳушёрликни йўқотмаслигимиз, ёшлар тарбиясида асло бепарво бўлмаслигимиз зарур.” Президентнинг **ҳушёрликни йўқотмаслик, бепарво**

бўлмаслик хусусидаги уқдиришларини тўғри тушунадиган бўлсак, бу дегани ёш авлодга тўғри таълим бериш билан бирга, ҳар бир айтган сўзимизга аввало ўзимиз риоя қилишимиз керак бўлади. Масалан, “илм ол” дедикми, ўзимиз умр бўйи илмимизни ошириб, пухталаб боришдан тўхтамаслигимиз керак; “ҳалол ва адолатли бўл” дедикми, ўзимиз фарзандларимизни ҳалол луқма билан боқаётганимизга, ўз фойдамизни кўзлаб бировга зулм бўладиган хатти-ҳаракатдан сақланишга қатъий уринмоғимиз лозим бўлади. Ана шундагина болаларимиз келажагидан хотиржам бўлишимиз мумкин.

“Ўз-ўзидан равшанки, бугунги замон воқеликка очик кўз билан, реал ва ҳушёр қарашни, жаҳонда ва ён атрофимизда мавжуд бўлган, тобора кучайиб бораётган маънавий таҳдид ва хатарларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва сабоқлар чиқариб яшашни талаб этмоқда.”

Албатта, барча муаммоларни бир кунда, бир ҳамла билан ечиб бўлмайди. Маънавий баркамол авлодни тарбиялаш бир умрлик иш. Мустақиллигимиз бу саъй-ҳаракатларимиз самарали бўлишининг ишончли кафолатидир. Аммо ҳар бир ишда ёлғон қадамлардан, осон ечимлар қидиришдан эҳтиёт бўлмоғимиз жуда муҳим. Ҳар бир ишда қийинчиликни бўйнига олган одам ҳақиқий ютуққа эришади. Айниқса, биз зиёлилар, ёш авлод тарбиячилари ўз вазифамизга масъулият билан ёндошсак, “фарзандларимизни она Ватанга муҳаббат, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига садоқат руҳида тарбиялаш”дан, шу йўл билан улар онгида “мафкуравий иммунитет” ҳосил қилишга уринишдан чарчамасак, миллатимиз яна буюк миллат бўлади, авлодларимиз аждодларимизга муносиб қудрат касб этади. Муаллимнинг меҳнати самараси узоқ келажакка уланиб кетадиган эзгу меҳнат. Келинг, авлодни боқийликка элтувчи меҳнатдан эринмайлик, токи Президентимизнинг, халқимизнинг ёруғ орзулари ушалсин, *“ёшларимиз миллий ўзлигини, шу билан бирга, дунёни чуқур англайдиган, замон билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етишсин”*.

20-боб.

Инсон қалбига йўл.

Мустақил Ўзбекистонда ёш авлод маънавий тарбиясининг долзарб муаммолари.

Зиёли масъулияти.

1-фасл. Оила, маҳалла, таълим – тарбия тизими ёш авлод маънавиятини шакллантирувчи ва юксалтирувчи асосий масканлар сифатида.

Президент И.Каримовнинг янги китобида ёш авлод тарбияси учун масъул бўлган **уч табаррук маконга** алоҳида эътибор қаратади: уларнинг биринчиси –**оила**, иккинчиси – **маҳалла**, учинчиси – **таълим-тарбия**

тизими. Агар шу уч маконда маънавий муҳит кўнгилдагидек бўлса, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлади, агар улар таназзулга қараб кетса, бутун жамият ҳалокатга юз тутаети. Афсуски, муайян сабабларга кўра бугунги кунда ҳар уч маконда ҳам муаммолар анча-мунча йиғилиб қолган. Китобда оила маънавий муҳитига алоҳида эътибор ажратилган. Баъзи ота-оналарнинг ўсиб келатган ёш фарзандларининг қизиқиш ва интилишларига, уларнинг *“онгу тафаккурида ҳар кунни бир ўзгартириш юз бериб, кўзида янги-янги саволлар пайдо бўлаётганига”* жиддий аҳамият бермаслиги, боз устига баъзи ота-оналар бола олдида ўзини тутишни билмай, ахлоқ-одоб бобида фарзандларига ўртак бўлиш ўрнига аҳли оиласига кўпол муомала билан фарзандлари руҳига салбий таъсир кўрсатиши, ҳатто баъзи оилаларда боланинг маънавий оламида оғир асоратлар қолдириши мумкин бўлган ўзгалар бахтини кўролмаслик, фисқу фасод, ифво муҳити ҳам мавжудлиги таассуф билан қайд этилади ва шундай хулоса қилинади: ***“Биз ўз фарзандларимизнинг бахту саодатини, иқбол ва камолини кўришни истар эканмиз, нафақат оиладаги, балки маҳалла-қуйдаги одамларнинг хатти-ҳаракати ҳам боланинг шаклланиб келатган соф қалби ва онгига қандай таъсир кўрсатиши ҳақида доимо ўйлашимиз, бу масалада зиммамизда қандай улкан масъулият борлигини унутмаслигимиз зарур.”*** Муаллиф ҳар қайси хонадондаги маънавий иқлимни яхшилаш ҳақида бош қотирар экан, яна бадиий сўз қудратига мурожаат қилишни маслаҳат беради. Мумтоз адибимиз Абдулла Қодирийнинг *“Ўтган кунлар”*ида тасвирланган ўзбек оилаларига хос одоб ва ахлоқ намуналарини ибрат қилиб кўрсатади. Ўзбек халқининг азалий болажонлиги, оилапарварлигини ифтихор билан таъкидлар экан, муаллиф бундай эзгу туйғулар фарзандларни *“ёшлик чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида вояга етказиш”* йўлида сарфланиши лозимлигини алоҳида уқдиради.

Маҳалла – инсонни жамият билан уйғунлаштирадиган ҳамда шу руҳда тарбиялайдиган энг катта саҳоватли гўша ва беқиёс Ватан. Муаллиф халқимизнинг *“Маҳалла – ҳам ота, ҳам она”* деган ҳикматли иборасини келтириб, бу сўзларни миллатимиз учун *“ҳаётний ҳақиқатнинг ифодаси”* деб таърифлайди ва маҳалланинг тарбия мактаби сифатидаги вазифасига алоҳида урғу беради.

Китобда мустақиллик даврида оила маънавий муҳитини яхшилаш, азалий қадриятимиз бўлган маҳалланинг ижтимоий мақомини кўтариш, таълим-тарбия соҳасида ўтказилаётган туб ислохотлар ҳақида эслаб ўтиш билан бир қаторда бу соҳаларнинг бугунги долзарб муаммолари ҳақида батафсил мулоҳазалар билдирилади. *“Шуни унутмаслик керакки, -деб ёзади Президент, - келажакимиз пойдевори билим даргоҳларида яратилади.”* Шундай экан, *“бу соҳада юзаки, расмий ёндошувларга, пухта ўйланмаган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди.”*

Таълим-тарбия инсон камолоти ва миллат раванқининг асосий шартини ва гаровини, давлат ва жамият назоратидаги умуммиллий масаладир. Таълим ва тарбия бир-биридан ажратиб бўлмайдиган уйғунликда олиб борилиши лозим. Таълим–тарбиянинг асосий мақсади ва вазифаси комил инсон тарбиясидир.

Ёш авлод маънавиятини шакллантирадиган асосий мезонлар, ёки маънавий ҳаёт мезонлари деганда нимани тушуниш кераклиги ҳақида Президентимизнинг янги китобида аниқ кўрсатмалар берилган. Биз уларни китобнинг иккинчи қисми бошланишида қисқача кўриб чиқдик. “Мезон” тарозу дегани, яъни аниқ ўлчов, меёр, Европа терминологиясида “критерий”. Демак, биз ёшларнинг маънавий тарбиясида нималарга таянишимиз керак, ёшларга кимларни ибрат қилиб кўрсатишимиз дуруст бўлади, қайси ўлчов, қандай меёрларни асос қилиб олишимиз лозим – булар ҳаммаси китобда аниқ кўрсатиб, номма-ном санаб берилган. Булар – улуг аждодларимиз яратган улкан ва қутлуғ маънавий (илмий, бадиий, фалсафий) мерос, уларнинг ибратли ҳаётлари, муқаддас динимиз, қадриятларимизда ифодаланган **буюк ва боқий ҳақиқатлар, юксак туйғулар**.

Аммо яқин ўтмишда бизда болага табиий ва аниқ фанлар бўйича билим бериш асосий мақсадга айланиб, боланинг маънавий тарбияси ўз ҳолига ташлаб қўйилган, кўпинча фақат сиёсий-ташкилий тадбирбозликка айланиб кетган эди. Давлатимиз ва ҳукуматимизнинг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, “Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий дастури” ва бошқа таълим жараёни мазмунини тубдан такомиллаштиришга хизмат қилувчи ислохотлари туфайли бу соҳага янгича эътибор қаратилди. Бу саъй-ҳаракатларнинг самаралари борган сари ёрқинроқ кўзга ташланиб бораётганини мамнуният билан эътироф этган ҳолда, ҳануз бу йўлда қиладиган ишлар, ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар бирталай эканлигига ҳам китобда алоҳида аҳамият берилган.

2-фасл. Мустақил Ўзбекистонда маънавий ва ахлоқий тарбиянинг долзарб масалалари

Инсонга фақат атроф-воқелик ҳақида, одобу ахлоқ қоидалари ҳақида билим беришнинг ўзи унинг маънавий-ахлоқий тарбияси учун етарли бўлмайди. Унда ирода кудрати, масъулият туйғусини шакллантириш, кўнглида атроф-табиатга, меҳнатга, касбга, илмга, ўзга инсонларга меҳр уйғотиш, дилида улуг мақсадлар туғилишига эришиш лозим. Масалан, тан олиб айтиш керакки, Ватан ёки Адолат туйғуси ҳақида китобларда ёзилганларни ўқиб чиққан одам дарҳол Ватаннинг қадрига етадиган, ёки Адолатга хиёнат қилмайдиган бўлиб қолади, деб тасаввур қилиш ўта соддалик бўлур эди. Ҳар бир инсон Ватан, Миллат, Адолат тимсол-тушунчаларининг ўз руҳидаги пайдор маънавий қадриятларга айланиши учун ўзгалар ибратида синаши, бу йўлда риёзат чекиши, уларга нисбатан кўнглида меҳр уйғониши зарур. Бунга турли йўллар, турли воситалар билан, биринчи навбатда ёш авлод тарбиясига самимий (чин кўнгилдан) ва изчил ёндошув, тинимсиз изланишлар билан эришилади.

Мустақил Ўзбекистонда миллий таълим тизимини жаҳон меёрларига мослаштириш бўйича салмоқли ислохотлар амалга оширилди ва бугунги кунда уларнинг дастлабки самаралари кўзга ташланмоқда. Аммо бу соҳада аждодларимиз бизга мерос қолдирган бекиёс бойлик жуда катта

имкониятларни ўз хазинасида асраб келмоқда-ки, уларни тўлиқ ишга солиш нафақат миллат тарбиясига, балки жаҳон педагогика илми ривожига ҳам ўз сезиларли улушимизни қўшишга сабаб бўлиши мумкин.

Ян Амос Коменский (1592-1670) “Буюк дидактика”ни орзу қилганда замон буткул бошқача эди. Бу улуғ муаллим ва унинг издошлари жаҳон таълим-тарбия тизимида амалга оширган инқилоб XX асрнинг биринчи ярмига келиб, нафақат Европада, балки ер юзининг деярли барча мамлакатларида кенг жорий этилди ва инсоният тараққиётида катта бурилиш ясади. Бу тизим асосан **илм маърифати** (илм тарбияси) тамойилини бош йўналиш қилиб олган эди ва, дарҳақиқат, жаҳон илмининг юксак тараққиётини таъминлашга ҳал қилувчи ҳисса қўшди.

Аммо бугунги кунга келиб илм-фан шундай тараққий этди-ки, энди, биринчидан, “барчага барча нарсани ўргатиш”(“учить всех всему”) принципини астойдил амалга ошириш моҳиятан мумкин бўлмай ва керак бўлмай қолди. Иккинчидан, ёш авлод тарбиясида XVII-XVIII аср Европа маърифатчилари тасаввур ҳам қилмаган муаммолар биринчи даражали аҳамият касб эта бошлади. Шундай қилиб, XXI аср бошланишида таълим-тарбия тизимини яна тубдан янгилаш эҳтиёжи кун тартибига қўйилди.

Аввало, таълим, яъни ёшларга илм беришнинг аҳамиятини асло камситмаган ҳолда, таъкид этиш лозимки, бугунги шароитда асос урғуни тарбия масаласига қаратмоқ пайти келди. Энди “таълим-тарбия” ҳақида эмас, балки **тарбия ва таълим** ҳақида гапирганимиз маъқулроқ бўлиб қолди, яъни тарбия масаласини олдинги ўринга ўтказиш давр тақозосига айланди. Нафақат XVII-XVIII аср Европа маърифатчилари, балки XX аср бошларидаги ўзимизнинг маърифатчиларимиз ҳам агар болага холис билим берилса, ёш авлод тўғри йўлни ўз ақли билан топиб олади, деган ақидага каттиқ ишонар эдилар. Ваҳоланки, ҳаёт мураккаб экан, болага холис билим беришнинг ўзи бўлмас экан, “холис билим” ниқоби остида ёш авлод онгига турли бузғунчи мафкуралар ҳам таъсир ва тазийқ кўрсатиши мумкин экан. Тарихнинг охириги 70 йиллик аччиқ сабоқлари буни исбот қилди. Қолаверса, Европа маърифатчилари кўзда тутган холис билим фақат аниқ ва табиий фанларга нисбатан бирмунча тўғри бўлиб чиқди, уларнинг терминологияси билан ифодалаганда, “ижтимоий-гуманитар фанлар” тизимида, бизнинг аждодларимиз меросига таянган ҳолда бугунги кун қарашларимизга биноан олсак, **“маънавият соҳасига оид фанлар”** тизимида бундай холислик ва умумжаҳоний меёрлар ҳануз қоникарли мукамалликка эга эмас экан.

Бугунги кунда миллий тарбия масаласи борган сари долзарблашиб бормоқда. Биз энди бу соҳада Европа илми эришган ютуқларни назардан қочирмаган ҳолда ўз миллий маънавий меросимиз анъаналарига мувофиқ мустақил тарбия тизимини ишлаб чиқишимиз биринчи даражали вазифага айланмоғи керак. Бунинг учун, биринчидан, юқорида тилга олинган (бугунги кунда Европа педагогикасининг асосини ташкил қилувчи) **“илм маърифати”** тамойилига қўшимча равишда қадимдан миллий тарбиямизга хос бўлган **“меҳр маърифати”, “риёзат маърифати”, “ибрат маърифати”** тамойилларини ҳам тарбия назариясига киритиш ва онгли ва тўлақонли

равишда тарбия амалиётига татбиқ этиш лозим бўлади. Демакки, ушбу тамойилларни **қачон** (қайси ёшда) ва **қандай** усуллар билан тарбия жараёнида қўллаш тартиб-қоидаларини пухта ишлаб чиқиш, яъни фарзандларимиз тарбия жараёнининг турли даврларига (оилада бола дунёга келмасидан илгари бўлғуси ота-она, яъни келин-куёвларни оила қуриш ва бола тарбиясига тайёрлашдан бошлаб, янги туғилган болага муносабат, боғча тарбияси, бошланғич мактаб, таянч мактаб, яъни 5-9 синфлар, коллеж ва лицейлар, олий мактаб, олий тоифали мутахассислар тайёрлаш, яъни магистратура, аспирантура, докторантурагача) хос бўлган барча инсон жисмидаги анатомик, физиологик ва унинг руҳиятидаги ўзгаришларни ҳисобга олувчи мукамал тизим яратиш ва уни ҳаётга жорий қилиш йўллари аниқлаш тақозо этилади.

Иккинчидан, ёш авлодда ўз ҳаётига, оила аъзоларига нисбатан, Ватан ва миллат олдидаги, балки атроф-табиат, бутун курраи замин ва жами башарият олдидаги **масъулият туйғусини** шакллантириш бугунги кун педагогикасининг энг муҳим масаласи эканлигини барча қийинчиликлари билан рўйи-рост кўра билиш ва шунга яраша чоралар тизимини ишлаб чиқиш керак бўлади. Бу муаммони тўғри ечимига эришиш учун педагогик таълим соҳасида нималарга эътибор қаратиш ва қандай ўзгаришларни амалга ошириш лозимлигини аниқлаб, уни ҳаётга жорий этиш ҳам талаб этилади.

3-фасл. Миллий тарбия йўналишлари ва миллий тарбия усуллари.

Юқорида тилга олинган вазифаларни амалга ошириш учун нималарга эътибор бериш керак. Энг аввало, тарбиянинг **икки босқичи** мавжудлигини унутмаслик зарур. Албатта, асосий мақсад – **ёш авлод тарбияси**, аммо бу мақсадга эришиш учун ишни биринчи босқичда **тарбиячиларни тарбиялашдан** бошлаш керак бўлади. Ушбу масала билан боғлиқ ҳолда **миллий тарбия йўналишлари** ва **миллий тарбия усуллари**ни бир-биридан фарқ қилишимиз лозим. **Тарбия йўналишлари** деганда **тарбияланувчилар** маънавиятининг турли қирраларини шакллантириш назарда тутилади, **тарбия усуллари** эса **тарбия жараёнида** қўлланиладиган турли таъсир воситаларини номлаш учун ишлатиладиган тимсол-тушунчалар бўлиб, тўлиғича **тарбиячиларга** алоқадор нарса. Масалан, **меҳр тарбияси, ибрат тарбияси, ўйин орқали тарбиялаш, ваъз (маъвица) усули, мукофот ва жазо усули, меҳнат тарбияси, турли таълим тизимлари** ва ҳоказолар **тарбия усуллари**га киради. **Тарбия йўналишлари** эса инсон ва жамият ҳаётининг асосий соҳалари ва шахс маънавиятининг таркибий жиҳатлари бўйича маънавий баркамол шахсни шакллантириш учун зарур бўлган ёшлар тарбиясининг барча асосий ва қўшимча турларини қамраб олади. Улардан баъзиларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

А) Ибрат тарбияси

Ибрат тарбияси тарбия соҳасида жуда муҳим ўрин тутди. Инсон ўз мукамал эътиқод тизимини шакллантириб олмагунча, **ибрат тарбияси** унга таъсир кўрсатишнинг асосий усули бўлиб қола беради. Агар баъзилар балоғат ёшидан анча ўтиб кетганларида ҳам ўз мустақил эътиқод тизимига эга бўлмасликлари мумкинлиги назарда тутилса, **ибрат тарбиясининг** аҳамияти нақадар салмоқли эканлиги янада аён бўлади. **Ибрат тарбиясида** энг катта юк **тарбиячига** тушади. **Тарбиячи** ўзи тарбия кўрмаган бўлса, унинг уринишлари бир пул. Масалан, ўқитувчилар ўзлари чойхонада улфатчилик деб, ароқ ичиб айқириб ўтиришса-да, болаларга ичкиликнинг оқибати ёмонлиги ҳақида ваъз айтишса, сигаретани бурқситиб, ўқувчиларга тамаки ўпкага кони зарар дейишса, бундай “тарбия”нинг номи “осон ёлғон” дейилади. Аслида 50 ёшгача бўлган барча ўқитувчилар ва ўқув юрти ходимларига чекишни умуман манъ этиш керак. Шўролар даврида диний эътиқод эгалари тарбиячиликка қўйилмас эди, шу қондани энди шогирдлари назари тушиши мумкин бўлган жойда маст қилувчи ичимлик истеъмол қилувчилар ва чекувчиларга татбиқ қилинса, **ибрат тарбияси** соҳасида катта ютуқ бўларди. Ёлғон ёки шалоқ сўз ишлатиш ҳам **тарбиячи** учун ҳаром ҳисобланиши керак. Умуман, ёшлар тарбиясини тубдан яхшилашнинг асосий шарти тарбиячиларни ўз касбига масъулиятли қилиб тарбиялашдир.

Б) Меҳр тарбияси

Меҳрсиз тарбия ҳам, таълим ҳам бўлмайди. Дўк билан, қўрқитиш билан бировни бирор нарсага мажбур қилиш мумкиндир, аммо муаллим ўз фанига меҳр қўймаган бўлса, тарбиячининг қалбида ўз тарбияланувчисига нисбатан меҳри бўлмаса, уларнинг уринишларидан жўяли натижа чиқиши қийин. **Меҳр тарбияси**, айниқса, кичик ёшли тарбияланувчилар учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бола она қорнида эканидаёқ унга меҳр билан ёндошув талаб этилади. Ўзгалар томонидан ҳомиладор онага меҳр кўрсатилиши айтилган ҳомилага кўрсатилган меҳрдир. Инсон туғилганидан ўлимигача меҳрга муҳтож бўлади, унга кўрсатилган меҳр ҳечқачон жавобсиз қолмайди, аммо меҳр фақат беғараз бўлишини унутмаслик керак. (Ғаразли “меҳрибончилик” сиёсат соҳасига алоқадор бўлиши мумкин, аммо асло маънавиятга эмас.)

Биз барча инсонлардан ҳаммага меҳрли бўлишни талаб қила олмаймиз, бироқ **тарбиячи** тарбияланувчига нисбатан меҳрли бўлмаса, у тарбиячи эмас. Айниқса, оилада ота-она, бобо-буви, ака-опалар, боғча ходимларининг барчаси (фақат тарбиячилар эмас, ошпазу қоровулгача), бошланғич синф ўқитувчилари албатта болага меҳрли бўлишлари талаб этилади. Болага меҳри йўқ, тарбиячиликка ҳуши йўқ инсонларни бу касбларга яқин йўлатиш керак эмас. Бўлғуси ота-оналарни эса махсус тарбиялаш ва ота-оналик илмини пухта ўргатиш керак.

Таянч мактаб, коллеж-лицей ва олий таълим соҳаларининг муаллимлари биринчи навбатда ўз соҳаларига жиддий меҳр қўйган бўлишлари керак, бусиз улар ўқувчига фойдали билим етказиб бера олмайди. Ўз соҳасини яхши кўрган муаллим ўқувчидан ҳам шу соҳага жиддий

ёндошишни талаб қилади ва болада илмга масъулият билан ёндошиш руҳини тарбиялайди. Ўз соҳасини яхши кўрмаган одам ўқувчи ёки талабанинг билимларни ўзлаштиришига ҳам бефарқ қарайди ва натижада тарбияланувчи билимсиз қолади. Агар ўқув юртида кўпчиликнинг ўз ишига муносабати шундай бўлса, бундай жойда ҳақиқий билим эгаси яккаланиб қолади.

4-фасл. Маънавий тарбия асослари

Инсон ва жамият ҳаёти уч асосий соҳадан иборат эканлиги маълум. Демак, тарбияни ҳар уч соҳада ўзаро мутаносиб олиб борилмаса, мақсадга эришилмайди. Бундан ташқари, маълумки, ҳаётда иқтисод, сиёсат, маънавият соҳалари бир-биридан ажралган, соф ҳолда учрамайди, шу сабабли кўпинча уларнинг ўзаро кесишувида моҳиятан мураккаб тарбия йўналишлари шаклланиши мумкин. Тарбия тушунчаси ўзи асли маънавият соҳасига тегишли бўлгани сабабли биз бу ўринда асосан шахс маънавиятининг асосий жиҳатларини шакллантиришга қаратилган тарбия йўналиши бўлмиш **маънавий тарбия** масаласига эътибор қаратамиз.

Маънавий тарбия икки босқичда бўлади. **Биринчи босқич** шахс маънавиятининг асосий таркибий жиҳатлари - **имон, илм, масъулият, меҳр** туйғуларини шакллантиришга қаратилган бўлиб, **эътиқод тарбияси**дан бошланади. **Иккинчи босқич** маънавиятнинг моддий воқеликда аксланиши, яъни **маданият** билан боғлиқ бўлиб, кўпинча **маънавият** ва **иқтисод, маънавият** ва **сиёсат** кесишувида шаклланадиган **мураккаб тарбия йўналишларидан** иборат бўлади. Биз ушбу фаслда фақат маънавий тарбия йўналишларининг қисқача изоҳи билан чекланамиз.

А) Эътиқод тарбияси

Бугунги кунда маънавий тарбия соҳасида **эътиқод тарбияси** биринчи даражали аҳамиятга эга эканлигини жиддий англаб етишимиз керак. Аввало шуни таъкидлаб ўтиш зарур-ки, эътиқод тарбияси **диний тарбия** маъносини бермайди. Бугунги дунёда асосан давлат диндан ажратилган ва ижтимоий таълим-тарбия жараёни ҳам диний тарбияга аралашмайди. Чунки диний тарбия, биринчидан, албатта муайян динга тааллуқли бўлади ва ушбу динга бевосита алоқадор муассасаларда ушбу диннинг масъул ходимлари томонидан амалга оширилади. Масалан, мусулмонларни ислом дини руҳида тарбиялаш мусулмонлар диний идораси, масжид ва мадрасалар, ислом уламолари томонидан муайян доира ва тартибда олиб борилади. Бу соҳада ота-оналарнинг ҳам ўз махсус билим ва салоҳияти даражасида фарзандларга таъсири бўлиши мумкин. Ёки христиан (масалан, православ) диний эътиқодида бўлган оилаларда ҳам фарзандлар шу дин ақидалари руҳида тарбияланиши мумкин.

Эътиқод тарбияси диний тарбияни инкор этмайди ва айниқса, собиқ Шўролар давридаги атеистик тарбия сингари асло диний эътиқодларга қарши курашишни мақсад қилиб қўймайди. Эътиқод тарбиясининг **биринчи**

принципи ҳар бир ёруғ жаҳонга келган **инсон ўзи хоҳлаган эътиқод тизимини эркин танлаш ҳуқуқига эгаллиги бўлиб**, унга шу имконият берилиши керак. Ҳар бир инсон муайян диний эътиқод тизимини танлаши ёки бирор-бир динга эътиқод қилмаслиги, яъни атеистик ёки материалистик эътиқод эгаси бўлиши мумкин.

Эътиқод тарбияси маънавий тарбиянинг ўзак қисми бўлиб, шахс маънавиятининг асосий таркибий жиҳатларидан биринчиси **имонга** тааллуқлидир. Агар диний тарбияда динлар орасидаги ақидавий фарқларга биринчи ўринда эътибор берилса, маънавият нуқтаи назаридан имон ва илм нисбати биринчи даражали аҳамиятга эга бўлади. Шу нуқтаи назардан имон **тақлидий ёки таҳлилий** бўлиши мумкин. **Тақлидий имон** эгаси ўйлаб, бош қотириб ўтирмайди, унинг назарида эътиборли бирор одам нима деса, шунга ишониб, “хўп” деб кетаберади. Бундай имон эгасини йўлдан адаштириш жуда осон, чунки у ўйлашни, бир муаммони жиддий ўрганишни ёқтирмайди. Турли бузғунчи оқимлар айти шундай илмсиз имон эгаларидан усталлик билан фойдаланишлари мумкин. **Таҳлилий имон** эгаси бир нарсага шундоққина ишониб қўя қолмайди, балки ўзи мойил бўлган эътиқод тизимини илмий асосда обдон ўрганади, китоб ўқийди, ўқиганда ҳам мантиқан таҳлил қилиб, бошқача қарашлар билан жиддий қиёслаб ўқийди, ҳар томонлама мулоҳаза қилиб кўради ва тўлиқ ишонч ҳосил қилгач, ўз ҳаётини ўзи танлаган ва моҳиятан англаб етган эътиқод тизими асосларига мувофиқ қуришга ҳаракат қилади, ҳар бир хатти-ҳаракатини шунга қараб белгилашга уринади. Бир сўз билан айтганда, буерда нақлий ва ақлий билимлар уйғунлиги принципига риоя қилинади.

Демак, **эътиқод тарбияси** деганда болани (инсонни) муайян эътиқодга мойил қилишга ёки муайян ибодатларни қандай бажаришга эмас, балки **ҳар бир ёшни ўзи эркин танлаган эътиқодига илм ва масъулият руҳида ёндошишга ўргатишни** тушуниш керак бўлади. Инсонда эътиқод бўлмаса, унда тайинли, залворли мақсад ҳам бўлмайди. Инсон ўз олдига катта бир мақсад қўйиб, уни амалга ошириш йўлида астойдил, масъулият билан ҳаракат қилмас экан, бундай одам ҳаётда ўзига ҳам, яқинларига ҳам, жамиятга ҳам тайинли фойдаси тегмайди, онгли шахсга айланмайди, оддий биологик мавжудот сифатида ётиб-туриб, топганини еб-ичиб ўтиб кета беради, ёмон ниятли одамнинг қўлига тушса, уни ҳар йўлга бошлаши, жиноятга шерик қилиши ҳам мумкин. **Тақлидий имон** бу ўринда фойда бермайди, қайта ишни бадтар чигаллаштириши эҳтимол. Бугунги кун бизнинг юртимизда эмас, балки бутун жаҳонда **эътиқод тарбияси** ўта долзарб муаммога айланганлигининг асл илдизи шу ерда.

Аммо **эътиқод тарбиясини** амалга ошириш йўлида яна бир катта муаммо бор: ушбу тарбияни ким амалга оширади? Расман олганда, бу масала айти педагогика ўқув юртларининг бевосита вазифасига киради, чунки **тарбиячилар** шу билим масканларида етиштирилади. Иккинчи муаммо - **эътиқод тарбияси** қайси манбаларга таяниб олиб борилади? Бунга ҳам жавоб аниқ: **эътиқод тарбияси** аждодларимиз меросида ўз аксини топган **миллий маънавиятимиз анъаналарига таянган ҳолда**, жаҳон педагогика

илми тажрибасини эътибордан қочирмай, бугунги кун талаблари даражасида олиб борилиши лозим. Асосий масала тарбиячиларга қўйиладиган талабларни тўғри ишлаб чиқиш ва уларни астойдил амалга татбиқ этиш. Бу ўринда яна ибрат, илм, масъулият ва меҳр тамойилларини уйғунлаштириш биринчи даражали аҳамият касб этади.

Б) Илм тарбияси

Илм тарбияси билим бериш орқали тарбиялаш маъносида эмас, чунки кенг маънода олганда тарбиянинг барча турида ҳам билим берилади, билим бермасдан тарбия қилишни тасаввур қилиб бўлмайди. Аммо кенг маънода билим бериш дегани бошқа нарса, **таълим тизими** буткул бошқа нарса. **Таълим тизими** деганда ёш авлод тарбиясининг ҳар бир босқичида тарбияланувчига берилиши лозим топилган **муайян илмлар (фанлар) мажмуи** назарда тугилади. Масалан, турли илм соҳалари бўйича таянч мактаблар учун мўлжалланган **билимлар мажмуи**, коллеж ва лицейлар учун уларнинг хусусий йўналишини ҳисобга олган ҳолда шакллантирилган **фанлар мажмуи**, олий таълим тизимида ҳар бир мутахассислик учун талаба билиши лозим топилган фанлар мажмуи ва ҳ.к. **Илм тарбияси** деганда илм ўзи нима, илм билан шуғулланиш талаблари қандай деган саволларга жавоб берилади ва ёшларда илм билан шуғулланиш талабларига мувофиқ кўникмалар ҳосил қилиш ўргатилади.

В) Масъулият тарбияси

Масъулият тарбияси ёш авлод тарбиясидаги энг оғриқли ва энг залворли масаладир. Илм бериш осон, ҳар кимни ўз ҳаётига масъулият билан ёндошувига эришиш жуда қийин. Яшаш оғир бўлса, ҳаёт ўзи одамни тартибга солиб кўяди, аммо турмуш фаровонлашган сари аксарият инсонларда масъулият туйғуси сустлашиб боради. Инсонда **масъулият** туйғусининг шаклланиши икки асосда рўй беради: бири – **қўрқув**, бири – **онгли ёндошув**. **Қўрқув**нинг сабаби икки хил: бири – **ҳаёт мажбурияти**, яъни, оила боқиш учун ишлаш керак, агар ишга масъулият билан ёндошилмаса, иш ўрнидан ажралиб қолиш мумкин ва ҳ.к. Иккинчиси – **жазодан қўрқиш**, яъни агар қонунга хилоф иш қилинса, бировнинг ҳаққига хиёнат қилинса жазонинг муқаррарлиги. **Онгли ёндошув**да ҳам икки ҳолат бор: бири – бажариш лозим бўлган **вазифанинг аҳамиятини тўғри идрок этиш**, иккинчиси – ўз олдида қўйган **мақсади йўлида изчил интилиш**. Биринчи ҳолатда бажариш керак бўлган вазифани ўзингиз танламагансиз, аммо унинг ижтимоий аҳамиятини тўғри тушуниб турибсиз. Иккинчисида – ўз мақсадингиз йўлида изчил ҳаракат қиляпсиз. Миллий маънавиятимиз анъаналарида **риёзат маърифати** тушунчаси бор. **Риёзат** тимсол-тушунчаси - миллий маънавиятимизда тасаввуф пири муршидлари томонидан шакллантирилган бўлиб, муайян эзгу мақсад йўлида барча қийинчиликларга

бардош бериб, олға интилиш маъносини англатади. Юқорида тилга олинган охирги ҳолат айна шу риёзат маърифатига мувофиқ келади. Аммо мақсад ҳам ҳар хил бўлади. Бир кунда, ҳатто бир соатда амалга ошадиган мақсад ҳам бўлади, инсон умр бўйи интиладиган мақсадлар ҳам бўлади. Суфийлар Ҳақ жамолига эришишни мақсад қилиб қўйганлар. Бу энди инсоннинг бутун моддий ҳаёти давомида ҳам эришиши мумкин бўлмаган олий мақсад бўлиб, оқибати охиратга қоладиган истакдир. Умуман, **инсонда жиддий мақсад бўлиши учун улугъ эътиқод керак**. Эътиқодсиз одамда на жиддий мақсад бўлади, на жиддий масъулият. Ундаги масъулият фақат кўркувга асосланади, шундай экан, унинг назарида кўркув асоси бартараф бўлганга ўхшаб кўринган заҳоти масъулияти ҳам сустваша бошлайди. Қисқаси, онгли эътиқодсиз меҳр беғараз бўлмайди, **эътиқод ва меҳр**га асосланмаган **масъулият**нинг пойдевори бўш бўлади.

Г) Меҳр тарбияси

Миллий маънавиятимиз тарихий такомилида **меҳр** тимсол-тушунчасига ижтимоий мазмун сингдирган ва буни назарий асослаб берган бобокалонимиз Амир Алишер Навоий ҳазратлари бўлади. Ул зотгача тасаввуф алломалари ишқни икки қисмга ажратиб, **“ишқи мажозий”** (дунёвий севги) ва **“ишқи ҳақиқий”** (суфийларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббати) атаган бўлсалар, Навоий умри поёнида тасниф этган “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг иккинчи қисми 10-бобида **“Ишқ”** тимсол-тушунчасини уч қисмга ажратиб, **“авом ишқи”** (дунёвий ишқ) ва **“сиддиқлар ишқи”** (ишқи илоҳий) ёнига яна бир янги **“хавос ишқи”** (хос инсонлар ишқи) тимсол-тушунчасини қўшимча қилди. Мутафаккир шоир “пок ишқ” деб таърифлаган бу маънавий ҳодиса маънавий баркамол инсонлар (**“орифлар”**) табиатига хос туйғу бўлиб, бани одамнинг ҳар фардига нисбатан кўнгилда беғараз қардошлиқ, биродарлик майлининг шаклланишини билдиради. Бунда жинс, ёш, тоифа, элат, мавқе ва мақом аҳамиятга эга эмас. Асос – битта, ҳар бир инсон Аллоҳнинг ноёб мўъжизаси ва у Ер юзида халифалик мақомига эга, ҳар бир инсоннинг кўнгил кўзгусида Аллоҳ жамоли акс этиши мумкин. Кимки, холис Аллоҳ йўлида барча инсонларга самимий меҳр билан муносабатда бўлар экан, у Аллоҳ ризолигига, унинг раҳматига сазовор бўлишдан умид қилса бўлади. Бу ғоя буюк шоирнинг барча асарларида етакчи мазмунни ташкил қилади. Навоий “Лайли ва Мажнун” дostonида ишқни “ажиб кимё” ва “гетинамо” деб атайди. Маълумки, ўша даврда “кимё” деб мисни олтинга айлантирувчи мўъжизакор жавҳарни айтишган, “гетинамо” эса бутун олам сир-асрорини намоён қилувчи сеҳрли кўзгу маъносини билдирган. Демак, масалага кенгроқ қараладиган бўлса, нафақат инсонларга, балки бутун моддий борлиқ-табиатга, илмга, касби-корга самимий меҳр билан ёндошув лозим экан. Фақат шундагина олам бизга ўз сирларини очади, илмда ҳақиқий натижаларга эришилади, касби-корнинг унуми бўлади, инсонлар дилида меҳр ва самимият куртак отади.

Табиат бизга доимо ҳам “меҳрибон” бўлавермаслиги мумкин, аммо маънавиятли инсон табиатга меҳр билан ёндошуви шарт, шунда табиат ҳам саломга яраша алик билан “жавоб” беради. Демак, тарбияланувчи қалбида меҳр туйғусини шакллантириш учун аввало унга беғараз меҳр билан муносабатда бўлиш керак.

5-фасл. Зиёли масъулияти.

Боланинг оиладаги тарбияси ота-она, бобо-буви зиммасида бўлса, мактабга боргач, улар сафига муаллимлар қўшилади. Аммо ота-она ва муаллимларнинг ўзини ким тарбия қилади? Кенг маънода олганда, миллат тарбияси зиёлилар тоифаси қўлидадир.

Ўзбекнинг сўзи чиройли. Зиёли. Рус тилида “интеллигент” дейилганда, кўпроқ ўша шахснинг билим доираси, тафаккури, қолаверса, маданийлик даражаси назарда тўтилади. Зеро “интеллигент” атамаси “интеллект”, яъни ақл билан боғлиқ ва, демакки, аслида ўзбекларнинг “оқил”, “ақл эгаси” деган сўзлари билан муқобилдир. Аммо чинакам зиёли фақат ақл ва билим эмас, қалб ва эҳтирос эгаси ҳам бўлмоғи зарур.

У ориф ва ошиқ бўлсагина бутун вужуди, хатти-харакати, ижодий фаолияти билан атроф-муҳитга зиё, эзгу нур тарата олади. Зиёли - теран ақл ва хассос қалб эгаси - Маърифат ва Муҳаббат ёғдуларининг сарчашмасидир. Биз 70 йиллик йўқсиллар истибдоди давомида мураккаб ички қурилишли инсонлар жамоасини зўрлик билан жўнлаштирдик, моҳиятан сийқалаштирдик. Савдогарни йўқотиб, ўрнига олибсотарни шакллантирдик, косиб-хунармандни фабрика- заводнинг безабон қулига, “парраги” ва “винти” га айлантирдик, эркин саноатчи ўрнига қоғозбозликни дўндириб, йўқни оғизда йўндирувчи лўттибоз “раҳбар”лар силсиласини вужудга келтирдик. Бизнинг жамиятимиз расман уч ижтимоий гуруҳдан иборат бўлиб қолди: ишчи, деҳқон, “хизматчи”. Яъни зиёли асл мавқеини йўқотиб, таҳдид ва тазйиқ остида мажбуран пролетар диктатурасининг “хизматчи”сига айлантирилди. У энди “халқ номидан” ўз хушига келганини амалга оширувчи мустабид давлатнинг дастёри, удайчиси, малайи бўлишга маҳкум этилди. Бу “тақдирга” ўзи “тушуниб” бўйинсунмаганлар отилди, кесилди, томири қуритилди. Ва зиёлисини йўқотган халқ аста-секин манқуртга айлана борди.

Хизматчининг бош хусусияти - хўжайиннинг ҳар қандай буйруғини қулоқ қоқмай, дўндириб бажаришида. Шунда у намунали хизматчи бўлади. Ўзининг қўнглига келганини қиладиган хизматчининг кимга кераги бор?

Зиёли эса...

Дарвоқе, зиёли халққа хизмат қилиши керак, деган ақида томир-томиримизга сингиб кетган. Дарҳақиқат шундайми? Халқ ўзи ким? Мустақилликкача 70-йиллик “жонажон” совет ҳукумати, “доно” партия кўрсатган йўлдан оғишмай қадам ташлашни билдирмасмиди - “халққа хизмат” дегани?

Собиқ “совет мафқураси” руҳида тарбияланганлар онгига номақбул эшитилса ҳам, очик айтадиган пайт келди - зиёли аввало Ҳаққа, Олий

Ҳақиқатга хизмат қилиши керак. Агар у Олий Ҳақиқатга интилмаса, халққа ҳам нафи тегиши қийин. Бирор-бир махлуққа қилинган хизмат эса халққа хизмат саналмайди, хоҳ тўғри маънода бўлсин, хоҳ мажозий.

Зиёли Ҳақиқатни севиши, ёниқ дил билан тинимсиз унга талпиниши, унинг хаёли билан яшамоғи лозим. Шундагина ўзидан зиё таратиб, инсонлар йўлини ёрита олади.

Баъзи ўқиганлар бу сўзларни муболаға деб билар, “жа ошириб юборибди-ку” дер. Асли ундай эмас. Форобий ва Ибн ал-Арабий ҳаётда яшаб ўтмаганми? Алишер Навоий ҳаёлимиздаги шахси? Албатта, булар - ниҳоятда буюк сиймолар. Аммо кўнглига Зиё аҳлидан ақалли бир учкун сачраган инсон ўзига қулоқ солиб кўрсин - сира юраги орзиқиб улуғ бир моҳият сари интилмаганмикан? Олий бир Ҳақиқатни изламаганмикан? Агар бундай хаёл кўнгил кўчасидан лоақал бир марта ўтмаган бўлса - у суймасдан уйланган аёлини уйида беҳуда банди қилиб ўтирмасин, бошқа касб қилсин, Зиёлиман, демасин. Олий маълумотли бўлса - минг раҳмат, тирикчилигига яратсин, аммо кун кечиришнинг бошқа йўлини қидирсин, ишбилармон бўлар, малакали ишчи бўлар, хизматчи бўлса ҳам ихтиёри.

Зиёли бу - врач, муҳандис, муаллим, тадқиқотчи, тарбиячи, ер илмининг билимдони. Агар унинг қалбидан Ҳақ жой олмаган бўлса, Ҳақиқатга меҳри товланиб турмаса, у беморга шифо ато эта олмайди, мурғак ақлга билим зиёсини сингдира олмайди, одоб бера олмайди. Унинг муҳандислиги ҳам бир пул, ерни эса у ўлдиради. Олий Ҳақиқатни изламай туриб кичик ҳақиқатларни топиб бўлмайди, чунки Ҳақиқат - битта, биз эса унинг баъзи жузъий қирраларинигина пайқай оламиз, агар астойдил асл Ҳақиқатни қидирсак.

Араблар “қидирган - топади” дейишади. Пулни қидирган врач уни топади. Аммо ундан бемор шифо топиши даргумон. Агар шифокор ўз йўлидан бориб Ҳақиқатни қидирса, у жуда кўп эҳтиёжмандларга нафи тегиши мумкин. Шоир ёки олим турли унвонларни алвон усуллар билан қўлга киритиши мумкин, аммо Ҳақиқатга ташналик бўлмаса, улар ёзган жилд-жилд китоблар фақат қоғоз исрофгарчилигига олиб келади, холос.

Асли бу гаплар - маълум гаплар. Аммо яқин ўтмишдаги чалкаш замонда турли ёлғонлар билан қоришиб кетганлигидан бугун аллақачон аён бўлган ҳақиқатларни яна ойдинлаштириб олиш эҳтиёжи сезилмоқда.

Зиёли - маънавиятли инсондир. Шу нуқтаи назардан ҳар қандай касб эгаси, барча тоифа вакиллари зиё эгаси бўлиши мумкин. Ҳатто хат-саводи бор-йўқлиги ҳам муҳим эмас. Маълумки ҳазрати Расулуллоҳ хат-савод соҳиби бўлмаганлар. Неъмат Аминовнинг падари бузруквори - оддий темирчи касби билан юртга танилган ёзувчи-ўғлига кўп ўринда ибрат бўлиб келган. Баъзан оддий деҳқон учун маълум бўлган сир-синоат олий маълумотли агроном тасаввуридан ташқари бўлади. Маънавий камолот йўли ҳеч бир одам боласига, ҳеч бир тоифа намоёнчасига қатағон этилган эмас. Шундай экан, маънавият зиёси билан қалби нурланган ҳар бир инсонни зиёли дейиш мумкиндай кўринади. Ҳақиқатан ҳам ҳаётда ҳеч бир тоифа катъий ўзгармас гуруҳни ташкил этмайди, сафлар доим ўзгариб туради.

Инсонларнинг табиати, маънавий қиёфаси ва касби доим ҳам ўзаро мувофиқ келвермаслиги маълум, ҳаёт мураккаб. Бироқ, барибир, ҳар бир шахс ҳар бир тоифа вакили бошқа тоифага ўтиб кетиши осонликча кечмайди ва йўқотишларсиз бўлмайди. Масалан, юксак маънавиятли деҳқон ёки ҳунарманд зиёли тоифасига ўз-ўзидан ўтиб қолиши қийин. Зиёли - олим, ориф, устоз-муаллим. Албатта, барча олий маълумот ҳақидаги дипломга эга бўлган кишини зиёли деявериш ҳақиқатда ўзини оқламаслиги мумкин. Аммо тадқиқотчи ёки муаллим бўлиш учун табиий истеъдоднинг ўзи кифоя қилмайди, муайян билимлар мажмуини ўзлаштириш талаб этилади. Масалан, деҳқон ёки ҳунарманд сифатида юксак маънавий фазилатлар эгаси бўлган одам муаллимлик ёки тадқиқотчиликка даъво қилабошласа, бунда ўтиш жараёни осон кечмайди. Ҳаётда шундай ҳодисалар кузатилганки, яхши педагог ёки олим ўз соҳасида сал юқори лавозимга кўтарилиши билан маънавий қусурлар пайдо қила бошлайди. Олим ёки устоз сифатида ҳамма унга ҳавас билан қараган бўлса, раҳбар сифатида одамларда норозилик уйғонишига сабаб бўлади. Ёки жуда яхши хонанда тадқиқотчилик даъвоси билан чиқиб, мутахассисларнинг энсасини қотириши мумкин. Бундай ҳолатлар ҳаётда кўп учрайди. Қисқаси, ҳар бир инсоннинг маънавияти унинг табиати, касби, ижтимоий мавқеи билан бевосита боғлиқ ва шу маънода бетакрордир. Инсон ўз табиий камолотида ёши ўтган сари улғайиб, ўзгариб борганидек, ўз касб соҳасини, йўналишини ўзгартирмоқчи бўлса, бунинг учун муайян тайёргарлик кўрмоғи, янгидан янги сифатлар, фазилатлар касб этиб бормоғи тақозо этилади. Инсон туғилгандан улуғ аллома ёки мумтоз адибга айланиб қолмайди. У оддий ишчи ёки деҳқон сифатида ҳаёт йўлини бошлаши мумкин. Агар ёши улғайган сари ўзида истеъдод, ички қувват ва интилиш сезса, илмий ёки бадиий ижод йўлига аста-секин ўтиб боради. Аммо ҳар қанча қобилият бўлмасин, бугунги ишчи эртага жиддий тадқиқотчига ёки деҳқон бир йўла мумтоз адибга айланиб қолиши қийин. Бунинг учун муайян билимлар, кўникмалар ҳосил қилиш, шунга яраша муайян фазилатлар соҳибига айланиш талаб этилади. Бу оддий жараён эмас.

Шундай экан, зиёли тоифаси умуман маънавият эгасини эмас, одатда ҳаётнинг муайян соҳасига бевосита алоқадор ижтимоий гуруҳни билдиради, десак маъқулроқдир.

Улар моҳиятан ҳаётда етакчи, таъбир жоиз бўлса, ҳодий вазифасини ўтайдилар. Бунинг учун муайян ирсий қобилият, табиий мойиллик, истеъдод лозим. “Совет” даврида русча машҳур ибора пайдо бўлган: “Незаменимых людей нет”. Бу мутлақо нотўғри фикр, бу фикр ҳаётни конвейер тасмаси сифатида тасаввур қилишга асосланган, ҳаётда ўзлигини топмаган, бани одам хилқатини асли моҳиятида англамаган одамларнинг қараши. Ҳаётда ҳеч бир инсон ўзгасининг ўрнини тўлиқ боса олмайди. Ҳар бир инсоннинг ҳаётдан кўз юмиши маънавият ўлчовларида инсоният учун мутлақ йўқотиш бўлади. Зиёлиларга нисбатан бу мумтозлик хислати айниқса хосдир.

Президентимизнинг зиёлиларни эъзозлаш ҳақидаги қарашлари шу жиҳатдан ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Юртбошимиз, айниқса, замонимизнинг аллома шоири Ғафур Ғулум таваллудининг 90 йиллигини

нишонлаш оқшомида сўзлаган самимий нуткида бу масалага алоҳида урғу берган эди. Ижод аҳлига лозим шароитни яратиб бериш “*буюк давлатнинг асосий талабларидан*” ва “*давлатнинг ўзини дунёга машхур қилишнинг асосий шарт*” деб қаттиқ таъкидланди бу маърузада.¹⁴⁷ И.А. Каримовнинг қатор маърузалари мазмунида яна бир мулоҳаза англашилиб туради. “*Халқни алдаб бўлмайди*”, - дейди Президент, халқнинг назаридан қолиш эса ўзлигини билган одамга ўлим билан баробардир. Ҳар бир ишда ташаббускор, ғайратли шахслар ютиб кетади. Аммо дилда имон бўлса.

Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанднинг машхур ҳикмати баъзан бир ёқлама талқин этилади. “Дил ба ёру даст ба кор” деганда ҳар икки жиҳат, яъни “ёр” ҳам муҳим, “кор” ҳам муҳим, ташаббускор бўлгин, қуруқ зоҳид бўлма, элга фойда етказувчи касб эгаси бўл, деган даъват қанча муҳим бўлса, бир ишга қўл урганда, бир амалий ниятга қасд этганда, кўнгилда Аллоҳни сақла, ҳақиқат ва инсоф мезонларидан бир баҳя ҳам чекинишга ўзингга изн берма, деган йўриқ ҳам шунчалар эътиборлидир. Бирини кўйиб, бирига ружу этилса, меъёр бузилади ва инсон тўғри йўлдан у ёки бу тарафга тойиб кета бошлайди. Агар шу одам раҳбар бўлса, ўз орқасидан яна кўпларни ҳалокат сари етаклаши турган гап.

Зиёлилар аталмиш жамиятдаги етакчи тоифа учун бу қусурлардан сақланиш ниҳоятда долзарб масаладир. Чунки зиёлилар кўпчиликнинг хурматини ва ишончини қозонган инсонлар сифатида бошқа тоифаларни ўз йўлига бошлашга қодир одамлар. Демак, улар йўл кўйган хато бир ўзлари ёки оила аъзолари, шогирдлари, фарзандларигина эмас, халқнинг кўпчилик қисмини йўлдан оздириши, адаштириши мумкин. Шундай экан, зиёлининг ёлғони оддий ёлғон эмас, ижтимоий ёлғон, халқни гумроҳликка бошловчи ёлғондир. Зиёлининг ўз виждонига хиёнати Ҳақиқатга хиёнатдир. Зиёлининг гумроҳлиги унинг хиёнатидан ҳам, ёлғонидан ҳам бадтардир, унинг чаласаводлиги эса халқни жаҳолатга етакловчи йўлдир.

Зиёлининг мулкка муносабати, унинг моддий таъминоти масаласи алоҳида таҳлилни талаб қилади. Зиёли агар бир пайтнинг ўзида ишбилармон ҳам бўла олса, қандини урсин. Аммо бундай қобилият бўлмаса-чи? Фақат бир нарса аниқ - Ҳақиқатни қидирган Зиёлисини кундалик қорин тўйдириш ташвишларига банд қилиб кўйган жамият манқуртликка маҳкумдир, хоҳ пролетар истибдоди аталсин, хоҳ бозор иқтисоди. Дарвоқе ушбу муаммонинг қандай ҳал қилиниши ҳам яна зиёли тоифасининг ўзига боғлиқ. Бу муаммонинг баъзи долзарб жиҳатлари ҳақида юқорида “Маънавият ва бозор” мавзуси муносабати билан бироз тўхтаб ўтилди.

Маркс ҳам олим сифатида интеллигенция тоифасига мансуб эди. Аммо давр руҳига берилиб, даҳриёна йўналишда карама-қаршилиқлар орасидаги аёвсиз кураш ғоясини тараққиётнинг асоси деб исбот этишга уринди ва натижада, биринчи навбатда, зиёлилар тоифаси манфаатларини зарба остига қўйди. Чунки зиёлининг бош фазилати *кураш* эмас, Ҳақни излаш, Ҳақиқатни англаб етишга, **Борлиқни, жумладан, инсонни тушунишга уриниш**. Кураш

¹⁴⁷

Ислам Каримов. Истиклол ва маънавият. Т.-«Ўзбекистон»- 1994, с. 112

- ҳарбийлар иши, қурол билан иш кўрувчилар шиори, у бузғунчилик сари йўналгандир, ҳар ҳолда файласуф учун мос иш эмас. Зиёли инсониятни бирлаштирувчи кучдир, инсонларни қарама-қарши қутбларга бўлиб ташлаш ғоясини олға сурган ақл эгаси - таназулга юз тутган бемор жамиятнинг руҳияти адашган фарзанди бўлиш мумкин, холос, асл маънодаги зиёли эмас.

1997 йилдан бутун ўқув юртларида “Маънавият асослари” фанини ўқитиш жорий қилиниши юртимиз маънавий ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди. Тўғриси тан олиш керак, ўша пайтда нафақат Ўзбекистонда, балки бутун дунё миқёсида шундай фан борлигини биров билмас эди. Фақат 1996 йил охирларида бу йўналишда илк рисоалар нашр этилган бўлиб, улар бир гуруҳ муаллифлар ҳамкорлигида ёзилган “Ватан туйғуси” китоби, А.Эркаевнинг “Маънавият – миллат нишони” ва М.Имомназаровнинг “Миллий маънавиятимиз такомил босқичлари” рисоалари эди. Орадан ўтган 11 йил мобайнида бу соҳада анча-мунча ишлар қилинди¹⁴⁸. Бирқанча китоб ва рисоалар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, мактаблар учун қатор дарслик ва қўлланмалар чоп этилди. Айниқса, Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори, унинг бу соҳага бағишланган қатор асарларининг нашр этилиши (1994 йилдаги - “Истиклол ва маънавият” китоби, 1997-98 йилларда ўзбек ва рус тилларида нашр этилган «Маънавий юксалиш йўлида» ва «На пути духовного Возрождения» асарлари, 2008 йили “Маънавият” нашриётида босилиб чиққан “Юксак маънавият – енгилмас куч” номли алоҳида рисоласи) ушбу соҳанинг мустаҳкам оёққа туришида катта аҳамиятга эга бўлди. Шундай қилиб, бугунги кунда ишонч билан айтиш мумкинки, “Маънавият асослари” алоҳида фан сифатида шаклланиб келмоқда ва бу соҳада талай ютуқларга эришилганини қайд этилса муболаға бўлмайди.

Аммо ҳали ёш авлод маънавий тарбияси йўлида қилиниши зарур бўлган ишлар кўп. Қолаверса, бу соҳадаги ишларимизнинг жаҳон фани ва инсоният маънавий тақомили йўлидаги аҳамиятини ҳам унутмаслигимиз керак. Хуллас, “Маънавият асослари” жаҳон илмида ўз ўрнини эгаллашга дадил интиляётган янги фан бўлишига қарамай, унинг режалари - улкан, ниятлари – улуғ. Унинг мустаҳкам оёққа туриб олиши, кўп жиҳатдан, илгаридан мавжуд бўлиб келган унга ёндош ва туташ турли фан эгаларининг холислиги ва хайрихоҳлигига ҳам боғлиқ.

УЧИНЧИ ҚИСМ БЎЙИЧА САВОЛЛАР:

1. Олий маънавий қадриятлар.
2. Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари.
3. Ватан туйғуси.
4. Миллий маънавиятимизда "Ватан" тимсол-тушунчасининг маъно жилолари.

¹⁴⁸ Олдинги саҳифаларда бу ҳақда баъзи изоҳлар берилган.

5. Инсоннинг моддий борлиққа маънавий муносабати.
6. Экологик муаммоларнинг ҳал этилишида маънавият омили.
7. Табиатга мулкӣ муносабат. Унинг маънавий жиҳатлари.
8. Инсон қадри.
9. Шахс масъулияти.
10. Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулияти.
11. Оила маънавий муҳити.
12. Шахс, миллат, башарият.
13. Шахснинг миллат олдидаги масъулияти.
14. Ижтимоий фаоллик - маънавият белгиси.
15. Шахс эрки ва қонун устиворлиги.
16. “Ҳақ сўзни беркитманг”.
17. Ижтимоий адолат муаммоси.
18. Қадр тушунчасининг сиёсатдаги инъикоси.
19. Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилиги масаласи.
20. Қонун ҳукмронлиги - сиёсатдаги маънавият.
21. Маънавий меросимизда бозор иқтисодига муносабат:
22. Бозор маънавияти.
23. Маънавият ва бозор.
24. Маданият бозори.
25. Тадбиркор маънавияти.
26. Тадбиркорнинг бош маънавий фазилати.
27. Уйғун фуқаролар жамиятининг маънавий асослари.
28. Ижтимоий тоифалар табиати ва маънавияти.
29. Навоий нигоҳида деҳқон ва дарвеш.
30. Аҳли футувва.
31. Ишчилар ва маънавият.
32. Маънавият ва фалсафа.
33. Маънавият ва миллат тарбияси.
34. Инсон табиати ва Аллоҳнинг иноятлари.
35. Одоб, ахлоқ, маънавият.
36. Ҳақиқат нима?
37. Турли миллатлар маънавияти ягона Борлиқ ҳақиқатининг жилолари сифатида.
38. Тафаккур турлари ва маънавият.
39. Мантиқий тафаккур.
40. Глобаллашув жараёнлари ва маънавиятга таҳдид.
41. Бугунги Европа илмида маънавият ва ахлоқ муаммолари
42. Маънавий тарбия восита ва усуллари поғонадорлиги.
43. Зиёли масъулияти.
44. Раҳбар маънавияти.

Хулоса ўрнида. Тақдир ва тадбир.

Қуръони каримнинг “Нур” сураси 35-оятда «Аллоҳ осмонлар ва ернинг «нури»дир», деб ҳидоят этилган. Кимнинг дил кўзгуси ушбу нур ила мунаввар этилган бўлса, ўша инсон маънавиятлидир. Бир содда моддиюнчи “Маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нурдир” деган таърифни маҳкам ушлаб “маънавият - нур” бўладиган бўлса, “нур” моддий нарса, демак, маънавият ҳам моддий экан, деб туриб олса нима бўлади? Инсон тили ва тафаккурининг ожизлиги шундай ўринларда билинади. Ахир, илоҳий китобнинг юқорида келтирилган жумлалари Аллоҳ ҳақиқатига ишора, рамз-ку!

“Нур” бу ўринда илмий атама эмас, рамзий тимсол. Аллоҳ ҳақиқати беҳудуд, инсон онги ва тасаввурлари эса чекли. Шу сабабли, Тавҳид ҳақиқатига фақат ишора қилиш мумкин, таъриф бериб бўлмайди. Инсон илми чекловчи илмдир. Ҳақ илми - чегарасиз. Шундай экан, биз ожиз бандалар маънавият назарияси ҳақида нима ҳам дея олардик? Фақат баъзи нисбатлар, рамз ва ишоралар билан чекланишга тўғри келади.

Маъно Аллоҳга тегишлидир. Борлиқнинг маъноси Аллоҳ ҳақиқатидан ўзга эмасдир. Уни Ҳақ дерлар. Маънавият эса инсон кўнглида Ҳақ нурининг акс этишидир. Шу сабабли маънавият Борлиқ янглиф бепоён. Инсон ақли бу бепоёнликни қамраб ола биладими? Даҳриёна тафаккурнинг энг ожиз томони шуки, инсон ақлининг ноқислиги аниқ-равшан бўла туриб, такаббурликка берилади, “дунёга ёлғиз ўзим хўжайинман” демоқчи бўлади. Биз инсонларнинг даҳрийлигимиз ҳам, бутпарастлигимиз ҳам ақлимизнинг ноқислиги, тахайюлимизнинг ожизлигидандир.

Юқорида бошланиши эсга олинган оят хулосасида “Аллоҳ ўзининг (бу) нурига ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур” деб иноят этилган. Демак, ихтиёр Ўзида, бизда эмас. Бунга тақдир дейдилар. Инсон зотининг барча хатти-ҳаракати эса тадбир холос. Тадбир амалга оширилади, аммо мақсад қўлга кирадими, йўқми, инсон олдиндан башорат эта олмайди. Нима қилиш керак? Нажот қаерда?

Алишер Навоийнинг буюк “Хамса”си ибрат ва ишоратлар қомусидир. Унинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр” нинг биринчи боби (“совет” даврида бу боб кўпчилик нашрларда тушириб қолдирилган) “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” илоҳий калимасининг мажозий шарҳига бағишланган. Унда бу табаррук калиманинг ҳар бир ҳарфига икки карра бадий шарҳ берилган. Нега икки карра? Чунки биринчи шарҳ - “аҳли қабул” учун, иккинчиси “аҳли рад” учун.

*“Қилгувчи бу бодия қатъига майл,
Аҳли қабулу рад эрур икки хайл”¹⁴⁹.*

Инсон учун имтиҳон майдони бўлмиш бу дунё ҳаётига қадам қўйган ҳар бир шахс ўзига икки йўлдан бирини танлайди - инсоф ва диёнат, сабр ва ризолик, ҳалоллик ва меҳр йўлини ёки норизолик ва бадбинлик, хиёнат ва худбинлик, ҳаром ва қаҳр йўлини. Бири - адолат ва нурга, иккинчиси -

¹⁴⁹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-жилд. Т., 1991, с. 12

залолат ва зулматга бошлайди. Ҳар биримизнинг Аллоҳдан тилагимиз саодатманд тақдир эрур. Аммо зулму зулмат сари қадам босиб, келажакдан яна нуру ёғду умид этсак, ўзимиз ҳаётда хиёнат ва каззобликни шиор қилиб, Аллоҳдан раҳмату шафоат кутсак, Яратганнинг адолатига шак келтирган, ҳатто тухмат этган бўлмаймизми?

Инсон ўз тақдирини олдиндан билмайди. Шундай экан, ким “аҳли қабул” бўлса, ўзгаларга меҳру савобни раво кўрса, ҳаётга яхшилик умиди билан қараса, эл-юрт олдида, инсонлар олдида, Ҳақ олдида ўзини масъул билиб, шунга мувофиқ фаолият кўрсатса, унинг тақдири ҳам хайрли тадбирига мувофиқ бўлиб чиқса, не ажаб.

Агар ким ҳаётдан, ўзгалардан доим норизо бўлса, дилини худбинлик чирки қоплаб, бировга яхшилик раво кўришга оғриниб турса, ўзбекнинг аччиқ маталига биноан “келтир менга, йўқдир сенга” шиорини байроқ қилиб, фақат ўз нафсини кўзласа, инсоф ва диёнатни ёлғон ва хиёнатга тамом алмаштириб олган бўлса, унинг барча тадбирлари охири бориб пуч бўлиб чиқса, ишонганлари саробга айланса, ушбу тақдири ниятига, тадбирига яраша бўлмайдимизми?

Яна бир мулоҳаза:

Агар бу дунёда қилган гуноҳларингиз, йўл қўйган хатоларингиз учун шу дунёда жазо олсангиз, ажрини тортсангиз, Аллоҳга минг шукр этинг-ки, ўзи сизга иноят этипти, сиздан раҳматини дариғ тутмапти. Аммо гуноҳ устига гуноҳ, хиёнат устига хиёнат, ёвузлик устига ёвузликни кимки қалаштириб ташлаётган бўлса-ю, ишлари кундан-кунга “ривож олиб”, омади “олға босиб” кетаётгандек кўринса, ундай зулмат бандаси Аллоҳдан кўрқсин, тақдири олдида титроққа тушсин-ки, Ҳақ ундан тамом юз ўгирган, охирати буткул куйиб кетмаганмикан? Инсон умид билан яшайди. Аммо ўз умидига мувофиқ яшаса, эзгулик сари йўналган тадбирни ният қилса ва шу йўлда собитқадам бўлса, иншоллох, зарар кўрмагай. Яна Аллоҳ билгувчироқдир.

ЖАДВАЛЛАР ВА ХУЛОСАЛАР:

1. МАЪНАВИЯТСИЗ КЕЛАЖАК ЙЎҚ.

(Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори ва бунинг сабаблари)

1. Коммунистик ақидапарастлар диктатураси 70 йил давомида, изчил суръатда миллион-миллион халқларни **ялпи манқуртлаштириш сиёсатини** олиб борди. Бу тузум турли миллат, турли ўлкаларни мажбурий равишда бир партия измига бўйсундирган курама мамлакат аҳолисини миллатсиз, маънавиятсиз, мустақил ўй-фикрсиз “коммунизм қурувчилари” аталмиш қиёфасиз мавжудотларга, дунёга ҳукмдорлик орзусида бўлган кичик бир гуруҳнинг иродасини қулоқ қокмай ижро этувчи улкан механизмнинг “паррак” ва “винтча”ларига айлантириш ниятида эди. Ва, айтиш мумкинки, ушбу манфур ниятлар анча-мунча амалга ошиб улгурди, яъни, XX асрнинг 70-йилларига келиб «Совет Иттифоқи» аталмиш улкан бир ҳудудда воқеан **«манқуртлар салтанати»** шаклланди. Мустақил Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи йиғилишида Президент И.А. Каримов бу ҳақда шундай фикр билдирган эди: *“Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манқуртларга таянар эди.”* Дарҳақиқат, ўша даврда халқ онгига “марксча-ленинча” тоталитар мафқурани сингдириш, унинг барча фаолиятини марказ измига сўзсиз бўйсундириш ишониб топширилган аксарият раҳбарлар ва ижтимоий фан вакиллари айна шундай **манқуртларга** тамомила айланиб бўлган эди.

2. Инсонлар онгининг эски ақидалар асоратидан покланиши осон савдо эмас. Айниқса, юртнинг етакчилари бўлиши лозим бўлган зиёлиларимиз руҳига сингиб кетган кўникмаларни енгиб ўтиш машаққати ҳар қадамда сезилиб қоляпти. Инсонлар тафаккурини эски андазалар, тор қолиплар тугал тарк этиши қийинчилик билан амалга ошмоқда. Тафаккуримиз, қарашларимиздаги янги тамойиллар ҳануз анча юзада, онгимизнинг сиртқи қатламларида қолиб кетмоқда, баъзан янги кадриятларни ҳам эски ўлчовлар билан баҳолашга уринмоқдамиз. Шундай экан, **янгича, мустақил тафаккур зарурати хануз долзарб, миллий мафқурани шакллантириш, халқ маънавиятини юксалтириш бугуннинг ҳам энг муҳим вазифасидир.** Сабаби инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бермас экан, Ўзбекистоннинг буюк келажагини куриш орзуси ширин хаёллигича қола беради.

*“Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз,- деб ёзган эди И.А.Каримов мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ, - бу гул билан қопланган йўл эмас, тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш, мафқуравийлик иллати етказган зиён-заҳматларни бартараф этишининг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир”.*¹⁵⁰

3. Мустақиллик маънавиятининг бош мезони, асос-пойдевори масъулият туйғусидир. Ушбу туйғу, афсуски, кўпчилигимизда етишмайди. Бу масалада мустақилликнинг дастлабки қадамларидан барчага намуна бўлиб келаётган шахс Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А.Каримов бўлиб, бу лавозимга илк сайланган кунларидан бери халқ маънавиятини юксалтиришга биринчи даражали эътибор қаратиб келмоқда. Ҳали шўролар тузуми тўла барҳам топмасидан 1990 йил 24 март Олий Кенгаш сессиясида Ўзбекистонда биринчи марта президент лавозими жорий этилиб, Ислом Абдуғаниевич Каримов ушбу лавозимга муносиб топилгач, Ўзбекистон Президентининг биринчи нутқидаёқ *“халқни маънавий юксалтириш, инсонни ахлоқий ва маънавий юксалтириш” масаласи* давлат раҳбарининг энг муҳим вазифаларидан эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтган эди.¹⁵¹ Маънавият деган сўзни юқори доираларда ишлатиш мутлақо урф бўлмаган ўша замонларда бу мутлақо янгича ёндошув, катта жасорат эди.

Миллий мустақиллигимизнинг иккинчи йилида Президент *“Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”* рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби *“Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари”* деб номланди ва унда илк бор халқ маънавиятини ривожлантириш масалалари батафсил таҳлил этилди.¹⁵²

¹⁵⁰ И.Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 359

¹⁵¹ И.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.-«Ўзбекистон»-1994, с. 65

¹⁵² И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 76-85

1995 йил феврал ойида илк бор кўппартиявийлик асосида ўтказилган эркин ва демократик сайловлар ҳосиласи бўлмиш Ўзбекистон республикаси биринчи чакириқ Олий мажлисининг биринчи йиғилишида Президент И.А.Каримов “*Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари*” мавзуида катта маъруза қилиб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ривожига оид муҳим масалалар билан бир қаторда миллатнинг маънавий такомилли йўналишида ҳам янги ёндошувлар, долзарб муаммоларнинг пухта ўйланган ечимларини халқ намояндалари муҳокамасига ҳавола этди. Маърузанинг “*Юксак маънавият - келажак пойдевори*”¹⁵³ деб номланган фаслида мустақилликнинг дастлабки тўрт йилида бу соҳада эришган ютуқларни тилга олиш баробарида келажак йўналишларни ҳам батафсил таҳлил этиб берди. “*Эндиги асосий вазифа,-деб фикрини изҳор этди юртбошимиз,-кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришидир*”¹⁵⁴. Бунинг учун ҳар биримиз “*босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб*”, “*буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак*”¹⁵⁵.

1994 йилда И.А.Каримовнинг “*Истиқлол ва маънавият*” номли китоби, 1997-98 йилларда бу мавзу янада мукамаллашиб, «*Маънавий юксалиш йўлида*» («*На пути духовного Возрождения*») китоби ўзбек ва рус тилларида нашр этилди¹⁵⁶. Президентнинг ушбу китоблари таркибида ва ундан кейин эълон қилинган «*Халқни Ватан манфаатлари бирлаштиради*» (Ёзувчилар билан суҳбат), «*Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили*» (Ўзбекистон республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиши маросимида сўзланган нутқ), «*Ватан –ҳамма нарсадан мўътабар*» (Мустақилликнинг беш йиллигидаги байрам табриги), «*Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши*» (“*Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*” китобида), «*Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин*» («*Тафаккур*» журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар), «*Тарихий хотирасиз келажак йўқ*» (Тарихчи олимлар билан суҳбат), «*Миллий истиқлол мафқураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир*» («*Фидокор*» газетаси муҳбири билан суҳбат), «*Эгали юрт эркини бермас*» (2000 йил август Олий мажлис сессиясида сўзланган нутқ), «*Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда*» каби қатор асарларида маънавият масалаларига оид муҳим фикрлар, янгича ғоялар олға сурилган.

1994 йил баҳорида “*Маънавият ва маърифат*” республика жамоатчилиқ марказини тузиш ҳақида Президентнинг Фармони чиқди. 1996 йил сентябрда ушбу марказ фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида яна алоҳида Фармон бўлди ва унинг асосида Вазирлар Маҳкамаси махсус қарор қабул қилди. Ниҳоят, 1999 йилга келиб, бу марказ Республика Маънавият ва маърифат кенгашига айлантирилди.

2008 йили “*Маънавият*” нашриётидан Ўзбекистон Президентининг Ислон Каримовнинг “*Юксак маънавият – енгилмас куч*” номли маънавият масалаларига бағишланган алоҳида рисоласи босилиб чиқди. Китоб 4 бобдан иборат бўлиб, “*Маънавият – инсоннинг улғайиши ва куч-қудрат манбаидир*” деб номланган биринчи бобида “*маънавият*” тушунчаси, маънавиятли ва маънавиятсиз инсонлар, маънавиятни шакллантирувчи мезонлар маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги каби масалалар кенг омма учун тушунарли тилда батафсил баён қилинган. Китобнинг иккинчи боби “*Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш*” деб аталган ва унда аввало миллий ғоянинг маънавий ҳаётдаги ўрни, мустақиллик даври жамиятимиздаги миллий-маънавий тикланиш ва

¹⁵³ Ўша китоб, с. 33-42

¹⁵⁴ Ўша китоб, с. 34

¹⁵⁵ Ўша китоб, с. 7

¹⁵⁶ И.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Т.-«Ўзбекистон»-1998 (И.Каримов. На пути духовного Возрождения. Т.-«Ўзбекистон»-1997)

юксалиш жараёни, тилимиз ва динимиз, миллий ва диний байрамларимиз мавқеининг қайта тикланиши, ислохотларнинг маънавий аҳамияти ҳақида сўз боради. Учинчи бобга “*Маънавиятга таҳдид – ўзимиз ва келажагимизга таҳдид*” деб ном қўйилган бўлиб, унда маънавият ва маънавий тарбия масалалари бугунги кунда жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнлари шароитида нақадар долзарблагани ва энди бу масалалар фақат миллий ҳудудда чегараланиб қолмай умумбашарий муаммога айланаётгани таҳлил этилади. Дунёдаги энг буюк жасорат маънавий жасоратдир, деб хулоса қилади И.Каримов “*Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори*” деб номланган охирги бобда. Президентнинг чуқур ишончига кўра маънавий тарбиянинг ибтидоси ҳар бир инсон қалбига кулоқ тутиш ва кўнглига йўл топишдан бошланади ва бу соҳада зиёлиларимизнинг ўрни ва масъулияти ўта муҳимдир.

Китоб муқаддимасида муаллиф шундай деб ёзади:

“Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва, албатта, бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озиқланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин.”

Юртбоши халқдан айру эмас. Чунки халқнинг, миллатнинг ниҳоний тилаги, истаги бугун Юртбошининг кўнглидаги тилақдир, истакдир. Президентнинг барча нутқ ва рисолаларини маънавият мавзуси нуқтаи назаридан бирма-бир кўздан ўтказиб чиққан одамни хайратга соладиган нарса шуки, аجدодларимиз яратган маънавий мерос, халқимизнинг дилида сараланиб келаётган, унинг оғзаки ижоди, ҳикматлари, матал ва мақолларида акс этган эзгу ақидалар ва Ўзбекистон Президентининг маънавият масалаларига муносабати, мулоҳазалари, фикр йўналиши ўзак-ўзагидан ўзаро мувофиқ ва уйғундир.

2. МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ НАЗАРИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ УМУММЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

а) кўп қутбли дунё

(Бу қоида Тавҳид ҳақиқатининг моҳиятидан келиб чиқади ва маънавий меросимизда аллақачон эътироф этилгандир)

б) инсон – дунё меҳвари

(Чунки инсон кўнгли Ҳақнинг мазҳаргоҳидир)

в) иқтисод, сиёсат, маънавият: инсон ва жамият ҳаётида уларнинг ўзаро уйғунлиги зарурати

3. ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИНИНГ УЧ СОҲАСИ

(ёки *Инсон фаолиятининг уч йўналиши*)

Иқтисод

**(Инсоннинг моддий воқелик (атроф-табиат)
билан амалий муносабати)**

сиёсат

**(Ҳар бир инсоннинг ўзга инсонлар
билан бевосита муносабатлари)**

маънавият

**(Инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг
моҳиятига муносабати)**

(Ушбу соҳалар инсоннинг Борлиқ билан турлича мустақил муносабатларига оид бўлиб, улардан ҳар бирининг манбаси ҳам, мақсади ҳам алоҳидадир)

4. МАЪНАВИЯТ НИМА?

(Маънавиятнинг турли нуқтаи назардан таърифлари)

А) Маънавият – иқтидор, яратувчилик қуввати сифатида	«Маънавият – Инсоннинг, Халқнинг, Жамиятнинг, Давлатнинг куч-қудратидир.»
Б) Маънавиятнинг қудратини изоҳловчи таъриф	“Маънавият... – инсонни рухий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойтадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч...”
В) Маънавиятнинг аждодларимиз меросида акс этган рамзий таърифи	Маънавият – Ҳақиқат нурунинг инсон қалбида акс этишидир.
Г) Маънавий камолотга жараён сифатида ёндошув («Ўзини англаб етган Роббини англаб етади» ҳадисига мувофиқ)	Маънавият – ўзликни англашдир.
Д) Маънавиятнинг илмий таърифи (маънавият – маърифат йўлларининг ниҳойи хулосаси сифатида)	Маънавият – инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик.
Е) Маънавиятга диний нуқтаи назардан берилган таъриф	Маънавият – дунёвий ва ухравий мақсадларнинг уйғунлигидир.
Ж) Маънавият фано ва бақо нисбати сифатида	Маънавият – бақонинг фанода зухури (намоён бўлиши)
З) Маънавият – инсон ва жамият ҳаётининг уч асосий йўналишининг бири сифатида	Маънавият – инсоннинг Ҳаққа (Борлиқ ҳақиқатига) муносабати

5. МАЪНАВИЯТ, МАДАНИЯТ ВА СИЁСАТНИНГ ЎЗARO НИСБАТИ

6. ЖАМИЯТДА ДИННИНГ ЎРНИ

Инсон ва жамият ҳаёти уч соҳа -
*Иқтисод, Сиёсат, Маънавият*дан
ибораат деб олинса,
Маънавият

(Ҳар бир алоҳида шахснинг **Борлиқ Ҳақиқати**га муносабати сифатида)
4 асосий жиҳатга эга бўлади:

Имон, илм, масъулият, меҳр

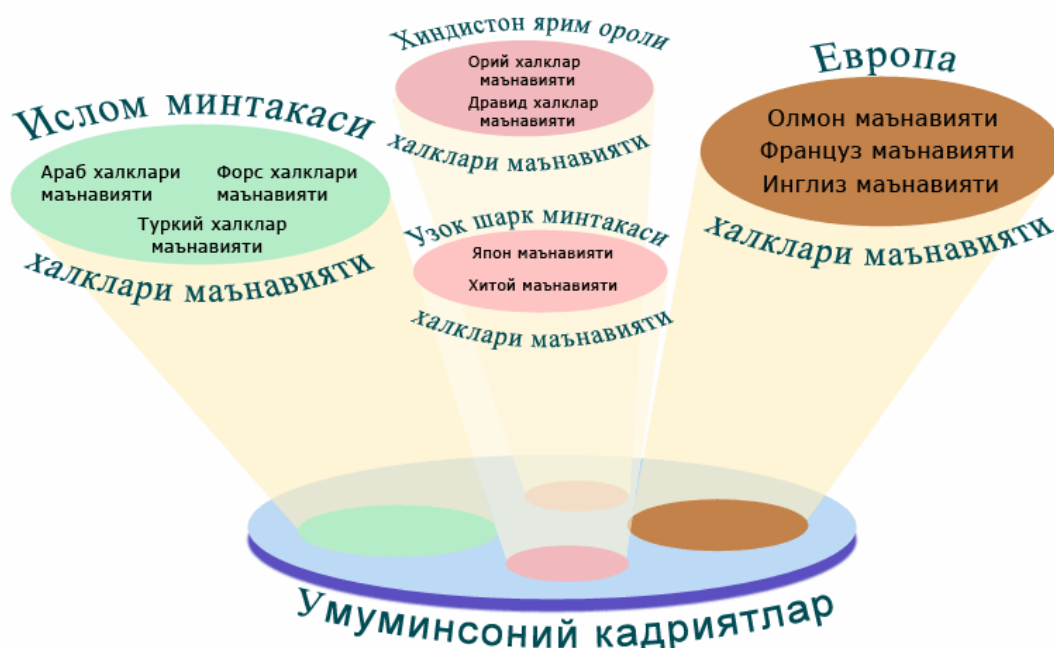
Дин моҳиятан муайян инсонлар гуруҳининг ўзлари **Ҳақиқат** деб қабул қилган **Борлиқ моҳиятига ишонч-эътиқодини**, яъни **имонини** ифодалайди

ва шу маънода тўлиғича **шахс маънавий дунёсига** тааллуқлидир.

Диннинг ботиний ва зоҳирий жиҳатлари мавжуд бўлиб, ботиний жиҳати **имон**, зоҳирий жиҳати **ибодатлар**. Диний нуктаи назардан ҳар иккиси ҳам муҳим, **маънавият** нуктаи назаридан эса **имон** эътиборлидир.

Сиёсатга диннинг таъсири фақат ҳар бир шахс **маънавияти** орқали бўлса моҳиятан дурустдир, аммо инсонлар эътиқодидан бевосита сиёсий қурол сифатида фойдаланишга уриниш сиёсий авантюризмдан ўзга нарса эмас.

7. УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ

Ушбу чизма мураккаб воқеликни шартли равишда акс эттиради. Чунки, барча халқлар ва минтақалар маънавияти ўзига хос бўлиб, уларнинг барчасини бир чизмада акс эттириш имконияти йўқ.

8. МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ АСОСЛАРИ” ФАНИ БИЛАН МАЪНАВИЯТ СОҲАСИГА АЛОҚАДОР БОШҚА ФАНЛАР НИСБАТИ

Маънавият соҳасига алоқадор фанлар	Фаннинг махсус ўрганиш соҳаси (объекти)	Фаннинг асосий мавзуси (предмети)
“Миллий маънавиятимиз асослари”	Миллий маънавияти-мизнинг асосий масалалари	Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик даражалари (Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат), Шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари (имон, илм, масъулият, меҳр), Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари
“Фалсафа(шунос-лик)”	Фалсафа	Фалсафий тизимлар Борлиқ ҳақиқатини мантиқий моделлаштириш усуллари сифатида
"Маданиятшунос-лик" (Культурология)	Маданият	Жаҳон ва минтақа маданиятлари Инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи (инсон маънавиятининг моддий воқеликдаги излари) сифатида
“Рухшунослик” (Психология)	Рухият	Инсон ва жамиятнинг турли руҳий ҳолатлари ва улардаги ўзгаришлар

"Ахлоқшунослик" (Этика)	Ахлоқ	Инсон хулқи, унинг ахлоқий фазилатлари (инсон қалби-даги маънавий нурунинг жило-лари сифатида) ва қусурлари
"Диншунослик"	Дунё динлари	имон-этиқод тизимлари (динларнинг ботиний жиҳати), ибодатлар, уларнинг турли динлардаги ўзига хос хусусиятлари (динларнинг зоҳирий жиҳати)
"Санъатшунослик"	Санъат Турлари	Борлиқ ҳақиқатини бадиий тасвир воситалари асосида моделлаштириш
"Адабиётшунослик"	Бадиий адабиёт сўз санъати сифатида	Борлиқ ҳақиқатини бадиий тимсоллар асосида моделлаштириш
"Нафосатшунослик" (Эстетика)	Бадиий тафаккур қонуният-лари, гўзалликнинг моҳияти	Моддий борлиқ ва санъатнинг турли соҳаларида шакл ва маъно уйғунлиги масалалари
"Тарбияшунослик" (Педагогика)	Таълим-тарбия масалалари	маърифат йўллари (жумладан, ибрат ва илм, риёзат ва меҳр) орқали ифодаланувчи ўзликни англаш (қўнғил кўзгусини сайқаллаш) жараёни
"Сиёсатшунослик" (Политология)	Сиёсат	Давлат тизими ва сиёсий партиялар, демократия ва ижтимоий адолат масалалари
"Жамиятшунослик" (Социология)	Инсонлар жамиятининг синхроник ҳолати	Турли ижтимоий тоифалар ва тузилмалар ҳолатидаги ўзгаришлар ва уларнинг сабаб-оқибатлари
"Тарих(шунослик)"	Жаҳон ва турли ўлкалар тарихи	Башарият ва турли элатларнинг сиёсий, ижтимоий, маданий тараққиёти қонуниятлари
"Элшунослик" (Этнография)	Турли халқларнинг урф-одатлари ва маросимлари	халқ онгидаги асотир тафаккур унсурлари, анъанавийлик ва этикет, халқ ижоди турлари ва шакллари, урф-одатлар ва маросимларнинг тарбиявий аҳамияти

**9. ШАХС МАЪНАВИЙ ТАРБИЯСИНИНГ ТАКОМИЛ БОСҚИЧЛАРИ
(ёки маърифат йўллари):**

*Ибрат,
Илм,
Риёзат,*

Меҳр

10. ҲАҚИҚАТНИ АНГЛАБ ЕТИШ БОСҚИЧЛАРИ ЁКИ БОШ МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР:

Ҳақиқат
Адолат,
Миллат,
Шахс,
Ватан,

11. ВАТАННИ АНГЛАШ БОСҚИЧЛАРИ

(Ватан тимсол-тушунчасининг умумий таърифи:
Моддий маконга маънавий муносабат)

1. Руҳ учун бадан – Ватан.
2. Ватан – турар-жой, обод маскан, ҳар бир инсон аҳли оиласи билан паноҳ топувчи гўша.
3. Ватан - ҳар бир инсон учун ўз туғилиб-ўсган диёри, ўлкаси - қишлоғи, шаҳари, қасабаси
4. Ватан - Ўзбекистон, мустақил юрт, мустақил мамлакат
(*миллатни тушуниш босқичида англаб етилади*)
5. Она- сайёра - барча бани башарга ягона Ватан
(*адолат босқичида англаб етилади*)

12. ИНСОН ВА ШАХС

Инсон - маънавий камолот имкониятига эга бўлган моддий мавжудот (Инсоннинг ижтимоий мавжудот эканлиги ҳам унинг маънавий камолот имконига эга эканлигидан келиб чиқади).

Шахс – ўз маънавий камолот имкониятларини юзага чиқара бошлаган инсон (Бу ходиса – ўзликни англаш деб айтилади. Шу маънода, Шахс – ўзлигини англай бошлаган инсон, дейиш ҳам мумкин).

Маънавият нуқтаи назаридан Шахс тушунчасига ёндошувимизда икки ҳолатни кўзда тутиш лозим:

1) биз ҳар бир ўзга **инсонни *Шахс*** сифатида қабул қилмоғимиз жоиз, чунки унга яратилишдан бу имконият Халлоқи олам томонидан берилган. Ўзга инсон дилидагини биз билмаймиз, шу сабабли зоҳирий кўз билан ундан хатолар излашимиз, унда маънавий ноқислик кўришимиз Инсон одобига, маънавият талабларига хилофдир.

2) Ҳар бир инсон ўзини *Шахс* сифатида англаш экан, тинимсиз **маънавий камолот имкониятларини юзага чиқариш**, яъни ўзлигини англаш жараёнида бўлмоғи жоиз саналади. Бу жараён тўхтаган онидан унинг Шахс сифатидаги таназзули бошланади.

13. ШАХС МАЪНАВИЯТИНИНГ АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Имон,

Илм,

Масъулият,

Меҳр

14. ШАХС ВА МИЛЛАТ

Инсон маънавий камолот имконига эга бўлган биз билган ягона моддий мавжудот. Шахс ўзидаги маънавий камолот имконини юзага чиқара бошлаган инсон. Демак, **Шахс маънавияти** ушбу соҳани ўрганишда асосий объект эканлиги ўз-ўзидан равшанлашади.

Шахс маънавиятини ўрганиш икки йўналишда бўлиши мумкин. Биринчиси, муайян шахс маънавиятини ўрганиш, иккинчиси, ушбу ҳодисанинг умумий жиҳатларини тасниф ва тадқиқ этиш. Имкон нуқтаи назаридан, биринчи йўналишда фақат айрим ҳодисаларни, масалан, ўтмиш ва бугуннинг умуммиллий аҳамиятга эга бўлган буюк шахслари маънавий дунёсини ўрганиш мумкин бўлиб, моҳиятан бу иш миллат маънавиятининг таркибий қисмларини ўрганиш демакдир. Чунки **Миллат маънавияти**, том маънода олганда, **ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ҳисобланувчи ўтмиш, бугун ва келажакдаги барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборат.**

Ҳар бир шахс, ўзи буни чуқур идрок қиладимиз, йўқми - қатъи назар, бирор элат ё миллатга мансуб бўлмай иложи йўқ, ҳеч бир инсон элдан буткул ажралиб яшамайди. Президентнинг ғоятда ҳикматли ибораси билан айтганда, ҳар бир инсон “*ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади*”¹⁵⁷. Бунинг маъноси, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айру, ундан ташқарида бўлмайди. Шундай экан, мавжуд аҳволни тўғри идрок этадиган бўлсак, миллат маънавияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмай туриб, алоҳида шахс маънавиятини ҳам ўрганиш имкондан ташқари.

15. МАЪНАВИЯТДА ҚАДР ТУШУНЧАСИ

Ўзликни англаш жараёнида *Қадр* тушунчаси пайдо бўлади.

Борлиқ ҳақиқатига ўз нисбатини тўғри англаб етмаган ва комил эътиқод ҳосил этмаган инсон ҳануз **ғофилдир**.

1) "Мен Аллоҳ томонидан *ер юзида халифа* этиб яратилганман", деб **ўзликни англаб етиш** - ўз қадрини тўғри баҳолашнинг пойдеворидир.

2) Ўз қадрини англаб етиш баробарида **инсон ўзга инсонлар ҳам ер юзида халифа эканлигига имон келтириб**, уларнинг ҳам қадрини ўзидан кам билмайди.

¹⁵⁷ Ислом Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81

3) У Аллоҳ яратган *барча мавжудотнинг айни Ҳаққа тегишли эканлигини англаб етгани* учун кадр қилади, беҳудага бирор нарсани зое қилишни ўзига эп кўрмайди.

Ҳақиқий Шахс даражасига етишган инсон ўз қадрини, шу билан бирга ёруғ оламдаги барча ашё ва мавжудотлар қадрини муайян даражада англаб етган, шу асосда жамиятнинг фаол аъзосига айланган инсон бўлади.

16. ҚАДР ТУШУНЧАСИ ВА МАЪРИФАТНИНГ ТУРЛИ БОСҚИЧЛАРИ

Қадр тушунчаси маърифатнинг турли босқичларида турли даражада муайянлашиб боради. У *имон, илм* ва *амал* даражаларида англаб етилиши мумкин.

1) *Имон* даражасида барча мавжудот қадри Аллоҳ инъоми сифатида, барча инсон қадри имкон (потенция) даражасида англаб етилади.

2) *Илм* даражаси ҳар бир муайян инсон ва ашё қадри ҳақида аниқ билимлар ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлади. Ўзлигини англаш даражаси, Борлиқнинг моҳиятини англаш йўлидаги ижтиҳоди ва амалий фаоллиги билан боғлиқ равишда инсоннинг инсондан фарқи, ҳар бир инсоннинг кечаги ҳолатидан бугунги ҳолати орасидаги фарқ доимий ўзгариб боради.

3) Энг юксак ва масъулиятли даража - *амал*. *Амал* риёзатсиз бўлмайди. *Риёзат* яъни, танланган йўлда барча синовларга бардош бериб олға интилиш учун эса фақат ҳақиқий *Меҳр*гина кўмак бера олади.

Меҳрсиз на имон бақувват бўлади, на амал риёзатига инсон бўй беради.

17. ЖАМИЯТ ҲАЁТИНИНГ ТУРЛИ СОҲАЛАРИДА ҚАДР ТУШУНЧАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС НАМОЁН БЎЛИШИ

Маънавият

Сиёсат

Иқтисод

Қадр

мавқе

қиймат

(Аллоҳ ҳеч бир
мавжудотни беҳуда
яратмаган)

(мақом)

(баҳо)

Инсон ўзи ва ўзга қадрини таққослаб ўзаро муомалаларга киришганда, маънавиятдан сиёсатга ўтилади.

Инсон ўз моддий табиатини ҳам ҳисобга олиб, ўзгалар билан муносабатга киришувида иқтисодий муносабатлар юзага келади.

18. ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ ВА ИНСОН ҚАДРИ

Инсон *иқтисодий, сиёсий ва маънавий* майдонда доимо бир хил қадр топа бермайди. *Инсон маънавий камолотини белгилловчи омиллардан бири унинг ушбу уч йўналишда ўз қадрини уйғун сақлай билиши билан ҳам белгиланади.* Маънавий камолотни фақат маънавият йўналишда ўз қадрини юксалтира билиш деб тасавур этиш - бир ёқламалиқдир.

Инсоннинг **фазилат**ларига қараб (имон-этиқоди, илми, амалий кўникмалари, ахлоқий сифатлари ва ҳоказоларга кўра) қадрланиши моддий эмас, **маънавий** кўринишда

бўлади. Моддий қадрланиш эса инсон фазилатларининг амалга татбиқ этилиши билан боғлиқ.

Инсон ўз имкониятларини амалга татбиқ этишдан аввал ўз қадрини илм босқичида англаб етиши лозим. Бу билим амалий фаолиятда **икки шартга** риоя этишни тақозо этади:

Биринчи шарт - инсон ўз қадрига номуносиб ишни ўзига раво кўрмаслиги керак, яъни ўз илм савияси, имони, жамиятдаги мавқеига номувофиқ амални содир этмаслиги керак.

Иккинчи шарт - инсон ҳеч ким билан ўз қадрига нолойиқ шароитларга рози бўлиб битим тузмаслиги керак, кенгроқ маънода олганда, ўзганинг унга нисбатан нолойиқ хатти-ҳаракатлар содир этишига йўл қўймаслиги лозим.

19. АДОЛАТ

Адолат - маънавиятнинг инсонлар аро муносабатларда (яъни, сиёсат соҳасида) намоён бўлиши.

Миллий адолат — ўз миллатига меҳр туйғуси ўзга миллат намояндасига нисбатан ноҳолис ёндошувга сабаб (баҳона) бўлмаслиги,

Диний адолат — ўз эътиқодига содиқлик туфайли ўзга эътиқод эгасига ноҳолис муносабат изҳор этмаслик

Сиёсий адолат – сиёсий ҳокимиятнинг ягона манбаи халқ иродаси деб тан олинishi ва Қонун устиворлиги тамойилига қатъий риоя қилинishi

Иқтисодий адолат — бозор иқтисоди қонуниятларига (мулк шакллари эркин танлаш ҳуқуқи, талаб ва таклиф эркинлиги, эркин рақобат тамойилларига) риоя қилиш

Ижтимоий адолат —барча ижтимоий тоифаларнинг жамиятда ўз ўрни мавжудлигини ва қонун олдида уларнинг ўзаро тенг ҳуқуқларга эга эканлигини эътироф этиш

20. БОЗОР ИҚТИСОДИ ИҚТИСОДИЙ АДОЛАТДИР

Иқтисод соҳаси - инсон жисмининг моддий воқелик билан амалий муносабатлари

Иқтисодий муносабатлар - ҳар бир инсоннинг ўз моддий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўзга инсонлар билан турли муносабатларга киришуви

Инсонлар жамоасидаги иқтисодий муносабатларнинг асосий тарихий шакллари:

1. **Ибтидоий (натурал) хўжалик** - ҳар бир инсоннинг ўз моддий эҳтиёжларни қондириш учун табиат билан бевосита амалий муносабатларга киришиб, ўз ақли, малакаси, меҳнати билан ёрдамида ўзи ва оиласи учун ризқ топиши.

Ишлаб чиқариш воситалари – **ибтидоий**.

(*Ибтидоий жамоага хос етакчи тизим - Ибн Халдун таърифи асосида*).

2. **Бозор иқтисоди** – мулк турларининг хилмаҳиллиги, эркин талаб ва таклиф асосида ўзаро маҳсулот алмашувига таянувчи иқтисод тизим (Бу тизимнинг турли ибтидоий шакллари минг йиллар давомида инсонлар жамиятида яшаб келмоқда).

3. Тотал (ялпи) давлат иқтисоди - барча мулк давлатга қарашли бўлиб, барча ишлаб чиқариш ва тақсимот давлат ихтиёрида бўлиши. (Собиқ СССР да зўрлик билан шакллантирилган ва 70 йил зўрлик билан ушлаб турилган иқтисодий тузум).

Бозор иқтисоди умумий тушунча бўлиб, инсоният тарихий тараққиёти давомиданинг унинг турли шакллари кузатилади. Уларни бироз соддалаштирган ҳолда **уч тоифага** ажратиш мумкин:

А. Ибтидоий бозор иқтисоди - ҳар бир мустақил хўжаликнинг бирор тур ёки йўналишида маҳсулот ишлаб чиқариб, бозорда уни бошқа маҳсулотларга алмашиши. Ишлаб чиқариш воситаларининг **ибтидоийлиги** сақланиб қолади .

Б. “Ёввойи бозор” – бу атама нисбатан **шартли** бўлиб, **Ибтидоий бозор иқтисоди** ёки **ялпи давлат иқтисодидан ривожланган бозор иқтисодига “ўтиш даври”**да юзага келиши мумкин. Кўпчилик янги тизимга ўтилаётганлигини аниқ англаб етмаган, янги тизимнинг пухта илмий асослари ишлаб чиқилмаган, сиёсат ва маънавиятда етарли янгиланишлар рўй бермаган ҳолатда **айрим гуруҳларнинг уддабуронлик (товламачилик ва тадбиркорликни ўзаро фарқламаслик) майллари авж олиши** натижасида шаклланади ва **оммавий норозилик ва ижтимоий зиддиятларнинг кучайишига** сабаб бўлади. Асосан Янги даврнинг бошларида аввал Европада вужудга келиб, бора-бора бутун дунёда мустамлакачилик системасининг шаклланишига олиб келган. Бугунги кунда дунёнинг баъзи нуқталарида, жумладан, собиқ “социалистик система”нинг емирилиши оқибатида ташкил бўлган янги давлатларда ушбу тизимнинг баъзи унсурлари кузатилмоқда.

В. Ривожланган бозор иқтисоди. Юқори даражада такомиллашган ишлаб чиқариш воситаларига, юқори технология ва илмий тараққиётга таянган, сиёсатда демократия ва онгли фуқаролик жамияти билан ҳамқадам тараққий этаётган мураккаб кўринишли иқтисодий тизим. Жаҳондаги иқтисодга оид илмлар асосан ана шу ривожланган бозор иқтисодига тааллуқли муаммолар билан шуғулланади.

21. БОЗОР ИҚТИСОДИНИНГ АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

- 1) мулк турларини эркин танлаш имконияти,**
- 2) талаб ва таклиф эркинлиги,**
- 3) эркин рақобат имконияти,**
- 4) бозорнинг ҳар уч йўналиши: маҳсулот, ишчи кучи ва қимматли қозғошлар бозорининг мукамал шаклланганлиги**

22. БОЗОР МАЪНАВИЯТИ

Ҳақиқий бозор иқтисодий адолатдир. Чунки унда ҳеч ким ўз қарашларини бировга зўрлик билан ўткази олмайди. Бозор инсонни ўз-ўзини кадрлашга ўргатади, муомала одобига ўргатади, ўзга меҳнатининг қадрига етишга ўргатади. Бозор ибрат ва тарбия мактабидир. Инсон ўз яратувчилик меҳнатининг натижасига, бозордаги баҳоси, қийматига қараб, у яратган моддий ёки маънавий бойлик ўзгалар учун қанчалик муҳим ва зарур эканлиги, қанчалик сифатли ва замон талабларига жавоб бера олиши, бошқа турли жиҳатлари асосида муайян даромадга эга бўлади, жамиятда муайян обрў, эҳтиромга, муайян мавқе ва мақомга сазовор бўлади.

Бозор ва маънавият бугунги кунда турли нуқталарда туташув ҳосил қилмоқда. Уларнинг бири **этикод** бўлса, иккинчиси - **илм**. Яна бири **фаросат** бўлса, бошқаси - **инсонни тушуниш**. Этикод бозорда **инсоф** кўринишида намоён бўлади. “Фақат ўзим бўлай”, деган одам буерда узоққа боролмайди. **“Инсоф сари барака”** - маънавиятини йўқотмаган миллатнинг бозоридаги **бош қонундир**.

Бозор маънавиятидаги миллий анъаналаримизнинг тикланиши, биринчи навбатда, инсоф ва диёнатни инсонлар кўнглида қайта уйғотиш зарурати билан боғлиқ. Инсоф ва диёнат, ҳалоллик, харидорга муносабатда самимийлик ва ҳилм (юшиқ муомала, ҳалимлик) харидор кўнглини топишга интилиш, унинг эҳтиёжларини тушуниш - тадбиркор сармоясига Аллоҳнинг баракатини ёғдирувчи маънавий фазилатлардир. Харидор ҳаққиға хиёнат, товламачилик - ҳеч қачон бозорға аралашган одамға омад келтирган эмас. Буни бизнинг аждодларимиз яхши билганлар.

Бугунги жаҳон бозорининг муҳим жиҳати - унинг илмий асосға қўйилганлиги. Маркетинг фани, яъни **бозорни ўрганиш илми** илгари асосан савдогар ё косибнинг фаросатиға боғлиқ бўлган бўлса, бугун жиддий тадқиқотлар асосиға таянмоқда. Илгари бир минтақани қамраган бўлса, бугун жаҳон миқёсида яхлит фикрлашни тақозо қилмоқда.

Манфаатлар тўқнашуви, **рақобат** бозор иқтисоди учун хос нарса. Аммо рақобатни курашдан фарқлаш керак. Агар рақобатни кураш деб тушуниб, уни фақат рақибни молиявий синдириш йўлларини излаш сифатида талқин этилса, тадбиркорларнинг рақобати бир-бириға зиён етказиш, ишидан ишқал чиқаришға қаратилса, бундай ёндошув низо ва бузғунчиликка, миллат ва жамиятнинг зарарига қараб юради. Агар рақобат деганда бир-биридан сифатлироқ, харидоргирроқ, ўзгалар молидан арзонроқ, инсон эҳтиёжига яроқлироқ буюм, маҳсулот чиқариш орқали бозорда олдинги ўринларни эгаллашға интилиш, бунинг учун янги технологиялар, унумли иш усулларини излаш йўлидан бориш тушунилса, яъни у ижобий ва ижодий йўналиш қасб этса, жамият фаровонлиги, инсон камолотиға хизмат қилади. Биз мусулмон фарзандимиз, Аллоҳнинг адолатиға имонимиз комил. Ҳар ким экканини ўради, бировға қилинадиган яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам бир кун албатта инсоннинг ўзига қайтади, деб ишонамиз. Биров фойда кўриши учун, албатта, иккинчи одам зарар кўриши шарт эмас.

Инсонни тушуниш, унинг энг нозик талаблари ва дидини ҳисобға олиш иқтисодий ривожланишнинг белгиловчи омилиға айланиб бормоқда. Демак, **фаросат** масаласиға борган сари иқтисодий соҳада кўпроқ аҳамият қасб этмоқда. Ўз ҳолимизни тўғри идрок этиб, ўзгани ҳам тушунишға интилиб, воқелик ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилмас эканмиз, ўзимизға ҳам, жамиятға ҳам, миллатға ҳам тайинли фойдамиз тегмайди. **Бозор иқтисоди инсонни ўйлашға, фаросатини ишлатишға мажбур қилиши билан қимматлидир.**

23. МАДАНИЯТ БОЗОРИ

Маданият - инсон маънавиятининг моддий воқелик шаклида намоён бўлишидир. Маданият бозори мураккаб воқелиқдир. Бугун жаҳоннинг юксак ривожланган мамлакатларида **илм, ахборот, сифат кўрсаткичлари** (масалан, дизайн) жумладан, озиқ-овқат сифати, борган сари юқори баҳоланмоқда. Шу билан бирға бевосита маданият соҳасиға алоқадор бозор йўналишлари ҳам шаклланиб бормоқдаки, улардан энг муҳимларини санаб ўтамиз:

1. **Ахборот бозори.**
2. **Ақлий меҳнат (маҳсулотлари) бозори.**
3. **Шоу-бизнес.**
4. **Маданий хизматлар бозори.**

24. ТАДБИРКОР КИМ?

Бугунги **ривожланган бозор иқтисоди** тизимиға хос хусусиятлардан бири шуки, унда нафақат алмашув жараёни, балки бевосита ишлаб чиқариш ҳам моддий маҳсулот яратувчилар ва истеъмолчилардан ташқари қатор **воситачилар тоифаси** мавжуд

бўлишини такозо қилади. Улар моддий яратувчилик ва истеъмол жараёнининг **ташкилий такомиллашуви ва сифат жиҳатидан юксалиши**да муҳим ўрин тутадилар.

Бугунги кун жамиятида юзлаб ихтисос эгалари борки, уларга кимдир иш жойи тайинлаб, ўз малака ва билимларини намоён этишга шароит яратмаса, улар на жамиятга фойда етказа олади, на ўз оилалари таъминотини эплайди. **Тадбиркор** айна шу муаммони хал қилувчи инсон бўлиб, у муайян корхонани ташкил этиб, унда турли ихтисосдаги одамларни ёллаб ишлатиб, уларга маош бериб, тирикчилик ўтказишига ёрдамлашар экан, Аллоҳ юборган ризқни одамларга етказишда бир восита вазифасини ўтайди. У фаол тафаккурли инсон бўлиб, жамият учун зарур бўлган бирор буюмни ишлаб чиқиш ёки бирор хизматни бажаришга қаратилган муайян амалий тизимни вужудга келтиради ва уни ҳаракатга солади. Бунинг учун маблағ топади, бино ажратади, асбоб-ускуна ўрнатади, хомашё, зарурий ёрдамчи воситалар билан таъминлаб, тайёр иш ўринлари ҳосил қилади. Натижада ҳам эҳтиёжмандларнинг иши битади, ҳам инсонлар турмуш кечириш учун воситага эга бўладилар. Албатта, тадбиркор ҳам ўзи ташкил этган ишнинг унумига қараб, муайян моддий манфаатларни қўлга киритади. Хуллас, тадбиркор ўз фаолияти билан жамиятга ҳар томонлама наф етказиб, унинг такомилига ҳисса қўшади. Агар сиёсий арбоб, давлат хизматчиси жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатдан мустақкамлануви ва ривожига улуш қўшса, тадбиркор жамият ҳаётида **иқтисодий соҳанинг ташкилотчисидир**.

25. ТАДБИРКОРНИНГ БОШ МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТИ

Илм ва инсоф, риёзат ва фаросат бугунги кун тадбиркорларининг асосий маънавий фазилатларидир.

Тадбиркорнинг бош фазилати - фаросат. Фаросат бўлмаса тадбиркорликка уриниш беҳуда оворагарчиликдир. Фаросат нима? Фаросат, аввало, ўзингни англаш, ўз холингни тўғри идрок этишдир. Иккинчидан, ўзгани тушуниш, ўзгаларнинг эҳтиёжи, хоҳиши, имкони ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қила билишдир. Қолаверса, **фаросат - воқеликни аслига мувофиқ идрок этиш, унга тўғри муносабат ҳосил қила билмоқлик, нафақат тушуниш, балки воқелик талабига мувофиқ тадбир ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ эта билиш ҳамдир.** Бу фаросатнинг амалий тарафини баъзан алоҳида ном билан удабуронлик ёки тадбиркорлик ҳам дейишади. **Устомонлик - шайтон васвасасидир, фаросат - Аллоҳнинг инояти.** Шайтон васвасаси 1-2 марта омад келтириб, инсоннинг кўзини шира бостиради, сўнг уни ҳалокатга етаклайди. **Фаросат инсонга доимий ободлик келтиради.**

Инсон ўз қадрини иқтисодий майдонда ўлчар экан, талаб ва таклиф уйғунлигини ҳисобга олмоғига тўғри келади. Унинг илми, малакаси ким учун ва қай даражада зарур - мана шу масала унинг иқтисодий майдондаги қадрини белгилайди. **Тадбиркорнинг фаросати ёруғ оламдаги ҳар бир инсон, ашё ва мавжудотлар қадрини, жумладан, ўзи ва ўзгалар қадрини, амалий шароитда, муайян макон ва замонда аниқ ўлчовларда англаб эта билиши, шунга мувофиқ тадбирлар тизими ишлаб чиқиб, уни ҳаётга татбиқ эта билишида намоён бўлади.** Шу қобилиятни ақл ва билим биланми, табиий салоҳият туфайлими амалда исбот эта олган одам ҳақиқий тадбиркордир, ва шу йўл билан жамиятга наф теккан одамнинг нони ҳалол, амали хайрлидир.

26. ИЖТИМОЙ ТОИФАЛАР

Ўтмишда:

*Дехқонлар, Аҳли ҳунар (Аҳли футувва), Тижорат аҳли, Аҳли илм, Беклар ва хонлар,
Канизлар ва ғуломлар*

Бугун:

Ижтимоий тоифа	Тавсифи	Ижтимоий вазифаси	бош маънавий фазилати
Дехқон (“фермер”) (чорвадор, боғбон, экинчи)	<i>Миллатнинг боқувчиси</i>	<i>бирламчи моддий неъматлар этиштирувчи</i>	<i>Табиатга меҳр</i>
Зиёли (санъаткор, олим, муаллим)	<i>Миллат тарбиячиси</i>	<i>Маънавий қадриятларни шакллантирувчи</i>	<i>Борлиқ ҳақиқатини англаш ва англаштиришга интилиш</i>
Ҳунарманд-қосиб	<i>Қўли гул уста</i>	<i>саноат соҳасида мустақил ишлаб чиқарувчи</i>	<i>Маҳорат</i>
Тадбиркор (саноатчи, тижоратчи, банкир)	<i>Мамлакатнинг иқтисодий ривожини таъминловчи</i>	<i>ишлаб чиқариш, тижорат ва молия ишлари ташкилотчиси</i>	<i>Фаросат</i>
Ишчи	<i>Тадбиркорнинг қўли ва оёғи</i>	<i>Ёлланма меҳнат асосида ишлаб чиқарувчи</i>	<i>Меҳнаткашлик</i>
Хизматчи	<i>Тадбиркор ва сиёсий арбобнинг кўзи ва қулоғи</i>	<i>Ёлланма меҳнат асосида турли хизматлар бажарувчи</i>	<i>Ҳозиржавоблик</i>
Сиёсий арбоб давлат ва бошқа сиёсий ташкилотларнинг масъул раҳбарлик лавозимидаги зиёлилар	<i>Мамлакатнинг сиёсий мустақиллиги ва ижтимоий барқарорликни таъминловчи</i>	<i>сиёсий бошқарув</i>	<i>Миллат тақдири олдидаги масъулиятни хис этиш</i>
Ҳарбий (жангчи ва саркарда)	<i>Миллат ҳимоячиси</i>	<i>Фавқулодда ҳолатларга доимий жанговар ҳозирликда туриш</i>	<i>Фидоийлик</i>

27. ТАВҲИД ҲАҚИҚАТИ

Аллоҳнинг барча китобларида укдирилган, аждодларимиз асрлар давомида англаб етган ва имон келтирган Борлиқ ҳақиқати *Тавҳид ҳақиқати*дир.

"Тавҳид" сўзининг турли маънолари бор. Унинг **лексик маъноси** - ягоналик ва яхлитлик, **диний талқини** – фақат Аллоҳнинг ягона маъбуд (сиғинишга лойиқ ягона зот) эканлиги, **тасаввуфий (ирфоний) талқини** ҳақиқий (боқий) Борлиқ фақат Ҳақнинг Борлиғи эканлиги, **илмий талқини** дунёдаги жонли ва жонсиз, ҳаракатда ва сокинликда кўринган, ўтмиш, бугун ва келажакка оид нарса ва ходисаларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, ягона манба ва маншага оидлиги, уйғунлиги ва яхлитлигидир. Бу талқинларнинг бирортаси бошқаларига зид эмас, миллий маънавиятимизда улар моҳиятан бир-бирини тўлдириб келадилар.

Маънавият нуқтаи назаридан *Тавҳид ҳақиқатининг моҳияти* шундаки, ягона Аллоҳ иродаси билан биз кўриб турган Борлиқнинг ҳар бир узви, қисми, зарраси ўзгалари билан боғлиқ, ўзаро алоқадордир. Шу сабабли Борлиқдаги ҳар бир зарра ўзгариши бутун Борлиқни ўзгартиради, ҳар бир заррадаги ўзгариш эса, ўз навбатида, бутун борлиқдаги ўзгаришдан келиб чиқади.

Бу умумжаҳоний қонуният аро *ер юзида халифа* қилиб яратилган Инсон зотининг алоҳида имтиёзи - унинг иродаси эркин, унга онгли ва ихтиёрий ҳаракат қилиш имкони берилган.

Ер юзида халифалик ҳам катта имтиёз, ҳам жиддий масъулиятдир - онгли ва хур зот сифатида Инсон ҳар бир қадами учун бутун Борлиқ олдида масъул, ҳар бир хатти-ҳаракатига Аллоҳ олдида жавоб беради.

(*Тавҳид ҳақиқатининг* яна бир сирини эътироф этиш керак. Борлиқнинг ягоналиги шуни тақозо қиладики, ундаги энг ибтидоий маконда силжиш ҳаракатидан энг олий маърифат йўлларигача аслида **бир пайтнинг ўзида мавжуд**. Фақат инсоний мантиқнинг муайян даражада чекли эканлиги боис, биз тасаввур этган замон ва маконда ҳар бир нарса-ҳодисанинг ҳар бир ҳолати камолотнинг муайян босқичи доирасида тасаввур қилинади).

28. ТАФАККУР ТУРЛАРИ

I

(Ибтидоий жамоа,
қисман қадимги дунё ва ўрта асрлар одамининг
фикрлаш тарзи)

асотир тафаккур

(ғайб олами ва мавҳум тушунчаларни
моддий ашё ва ҳодисаларга боғлиқ
ҳолда тасаввур қилиш)
(Оқибати: мушриклик)

амалий тафаккур

(муайян ҳаётий тажриба асосида хулоса қилиш)

II

қадимги дунё одами,
Янги давр одамларининг

фикрлаш тарзи

Асосий тафаккур турлари:

Мантиқий тафаккур
(сабаб-оқибат боғланишлари
асосида фикр юритиш)

тимсолий тафаккур
(бадий тафаккур, ўз фикрини рамз ва тимсоллар
воситасида ифодалаш)

тарихий тафаккур
(турли манбалар орқали аниқланган маълумотларга
таяниб хулосалар қилиш)

эвристик тафаккур
(илоҳий илҳом, илмий ва бадий ижод жараёнида тамомила янгича ғоялар, ечимлар,
тимсол ва тасаввурларнинг яхлит шаклланиши)

Мураккаб таркибли тафаккур турлари:

Ирфоний тафаккур
(илоҳий илҳом, риёзат ва илоҳий жазба натижасида ҳосил қилинган ладуний
билимларни тимсол ва ишоралар воситасида ифодалаш)

Фалсафий тафаккур
(мантиқий ва эвристик тафаккур
асосида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уриниш)

илмий тафаккур
(мантиқий ва эвристик тафаккурга ҳамда махсус
амалий тажрибаларга таянган ҳолда
муайян назарий муаммони ҳал қилишга уриниш)

риёзий (математик) тафаккур
(аниқ формулалар, чизмалар, тенгламалар, рақамлар нисбати воситасида ўз фикр ва ғояларини ифода этиш)

эстетик тафаккур
(муайян ҳаётий ҳодисаларга гўзаллик ва ички уйғунлик талабларидан келиб чиқиб
муносабатда бўлиш)

ахлоқий тафаккур
(инсонларнинг амалий фаолиятини муайян маънавий-ахлоқий тартиб-қоидалар
нуқтаи назаридан баҳолаш)

сиёсий тафаккур
(ижтимоий ҳодисаларга муайян сиёсий манфаатлар нуқтаи назаридан ёндошиш)

ҳуқуқий тафаккур
(инсонларнинг хатти ҳаракатларига муайян қонунлар билан белгиланган ҳуқуқий
нормалар нуқтаи назаридан ёндошиш)

III

XXI аср одамнинг фикрлаш тарзи:

тавҳидий тафаккур

(Инсониятга хос барча тафаккур турлари ягона Борлиқ ҳақиқатининг турлича жилолари эканини англаб етиб, эътироф этиш, ўзгача фикрловчи инсонни тушунишга интилиш)

29. ҲАҚИҚАТ НИМА?

Ҳақиқат - чексиз. Қуръони каримнинг “Бақара” сурасидаги “Оят ал-курси” номи билан машҳур бўлган 255-оят ниҳоятда эл ичида мўътабар тутилади. Сабаби, унда Аллоҳ ҳақиқатига жуда ихчам, аммо мукаммал ишора мавжуддир. “Аллоҳ - ундан ўзга илоҳ йўқдир” деб бошланувчи ушбу оятнинг фақат икки жумласини эслайлик: **“Осмонлар ва Ердаги (барча) нарсалар Униқидир”...**, **“Унинг курсийси Осмонлар ва Ердан (ҳам) кенглик қилур”**, деб ўгиради уларни муҳтарам таржимон.

Миллий маънавиятимизда Борлиқ ҳақиқати Тавҳид эътиқодида ифодаланади. Барча буюк аждодларимиз ана шу улуг Ҳақиқатни тушуниш учун интилиб яшаганлар ва ҳар ким ўз холи даражасида уни тавсиф ва талқин этишга уринган. Назаримизда, **Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида** ушбу талқин энг мукаммал суратда ифода этилган. Биз ундан бир ривоятнинг насрий баёнини келтириш билан чекланамиз. Шоир **“Маърифат водийси”** таърифини бергач, уни изоҳлаш учун Санойидан бир ривоят келтиради:

“Эшит, бунга ушбу можаро жуда муносиб мисол бўла олади. Нақл қилишларича, бир гуруҳ кўрлар тўдаси бир сабаб билан: мусофирлик ёки асирлик туфайли Ҳиндистонга бориб қолишибди. Сўнгра фалакнинг гардиши билан улар ўз юртига қайтиб келишибди. Бу ерда улардан бир киши : “Филни кўрдиларингизми?” - деб сўрабди. Улар: “Ҳа”, - деб жавоб берибдилар. “Кўрган бўлсангиз, далил келтиринг”, - дебди бояги киши.

Улар аслида филни кўрмаган, у ҳақда ҳатто яхши сўраб ҳам олмаган эдилар. Ҳар бири филнинг бир аъзосини пайнаслаб, ундан билим ҳосил қилиб олган эди. Шу сабабли филнинг қўлларини ушлаган киши фил сутунга ўхшар экан, деса, қорнини пайнаслаган, йўқ, у бесутун, деди. Хартумини ушлаган, фил аждаҳога ўхшаши бир нарса экан, деса, тишларини баён қилувчи киши эса, фил иккита суякдан иборат, деди. Қўйругидан хабар берган киши филни осилиб турган илонга қиёс этди. Қўли билан филнинг бошини пайнаслаган киши уни бир чўққининг тумшуги деб шарҳ қилди. Филнинг қулогига қўл етказган киши уни қимирлаб турган икки елпигич экан, деди. Уларнинг барчаси шу тариқа кўрлик юзасидан турли сўзлар айтдилар. Гарчи улар айтган сўзларнинг барчаси тўғри бўлса-да, уларнинг ҳаммаси нуқсонли эди, уларда тартиб мавжуд эмас эди.

Шунинг учун ҳам филбонлик соҳасида устод ҳисобланган етук файласуф, ўзи ҳинд наслдан бўлган киши, улар айтган сўзларни тинглаб, нақл қилганларга таъна сўз айтмади ва шундай деди:

- Ҳар бир киши фил ҳақида ўзи билганларини айтиб, у ҳақда нишон берди. Улар бир-бирларига зид фикр айтган бўлсалар-да, кечирарлидир. Чунки уларнинг ҳар бири ўз билганича сўз айтди, аммо улардан ҳеч бири филни кўрган эмас эди. Лекин улар айтган бу сифатларнинг барчаси бир ерга жамъ қилинса, улардан фил ҳақида муайян тасаввур ҳосил бўлади.

*Узоқни кўрувчи кишига бу жуда яқин бўлгани учун у ҳеч иккиланмасдан кўрлар айтган барча сўзларни чин деб баҳолади.*¹⁵⁸

Юқоридаги оятда яна ишора қилинади:”**(Одамлар) Унинг илмидан фақат (У) истаганича ўзлаштирурлар.**” Демак, ҳар бир инсоннинг билимлари чегарали. Шу сабабли *Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш учун аввало инсонлар бир-бирига эътибор қилиши, бир-бирини тушунишига интилиши лозим. Табиатни, ундаги ҳар бир заррани, майсани, тирик жонни тушунишига интилиб яшамоқ, доим ўзгани тушунишига интилмоқ - маънавият йўли шудир.*

30. БИЛИМ ТУРЛАРИ ҲАҚИДА

Куръон оятлари мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, билим (яъни илм), аввало, 2 турга ажралади:

1) **Илоҳий билим** - фақат Аллоҳга тегишли бўлган чексиз-чегарасиз, азалий ва абадий билим бўлиб, инсонларга у ваҳий сифатида пайғамбарлар орқали нозил этилади. Уни инсон имон билан қабул қилади, рад қилиш ҳам, исбот қилиш ҳам инсон қудратида эмас. Бу - инсонлар ўз тафаккур қудрати билан била олмайдиган билим, мутлақ ҳақиқатнинг инсонлар тилида ифодаланиши. **Ваҳий орқали келган илоҳий билим адашувлардан холи мутлақ билимдир.** Аммо илоҳий китоблар инсоний тил билан баён қилинганлиги сабабли, инсонлар томонидан турлича талқин этилиши мумкин.

2) **инсоний билимлар** - инсоннинг ер юзида халифалик мақомидан келиб чиққан ҳолда унга яратилишидан берилган тафаккур ва таҳлил қобилияти туфайли ҳосил қилинади, нисбий, яъни номукамал ва адашувлардан холи бўлмаган билим. Ҳар бир инсон алоҳида олганда Борлиқ ҳақиқатини тўлиқ қамраб олиш қудратига эга эмас. Бу қудрат фақат Аллоҳга хосдир. Инсон билимларининг нисбийлиги, адашувга мойиллиги унинг ақлига *нафс* аталувчи шайтоннинг доимо таъсир қилиб туриши билан ҳам боғлиқ. Демак, фақат ҳар бир шахс ўзи таҳлил ва тафаккур билан эришган билимларига ишониб қолмай, ўзгалар билимини ҳам эътиборга олмоғи, ўзи ва ўзгалар билимини холис қиёслаб, ўз ҳавойи-нафсидан Ҳақ билими, яъни ҳақиқатни устун кўя билмоғи керак.

3) Билимнинг яна бир тури **ирфоний билим** бўлиб, унга ҳам илоҳий илҳом билан эришилади. Аммо у бошдан оёқ рамз ва ибратлар орқали берилади, унда аниқ ҳукмлар ҳам, аниқ хабарлар ҳам йўқ. Ирфоний билимларни ҳақиқат эканлигини исбот қилиш мумкин эмас, уларни аммо инобатга олмаслик ҳам адашувга олиб келиши мумкин.

Инсоний билимлар бир нечта турга бўлинади:

А) Ўзга инсонлардан етиб келган билимлар, яъни **нақлий билимлар.**

Нақлий билимлар икки гуруҳга бўлинади: а) сизнинг атрофингиздаги, сиз билан жонли мулоқотга кириши мумкин бўлган инсонлар билими, б) **ўтмиш аждодлар ва бутун инсониятдан манбалар орқали етиб келган билим.** Кейингисини яна икки турга бўлиш мумкин: а) ёзма матн ҳолидаги билимлар, в) турли ашёларда муҳрланган амалий билим натижалари. Бу икки билимни англаб етиш йўллари ҳам ўзига хос бўлади.

Б) Инсон ўз тафаккури билан етишган билимлар, яъни **ақлий билимлар.** Инсоннинг ўзи мустақил эришган билимлари ҳам бир нечта турга бўлинади: (1) - ҳаётни кузатиб ва таҳлил этиб ҳосил қилинган билимлар, (2) - мантиқий билим, яъни билган нарсаларини ўзаро фикрий қиёслаш ва таҳлил қилиш орқали ҳосил қилинган билимлар, (3) - амалий фаолият жараёнида ва ёки ўрганиш билан ҳосил қилинган малака ва кўникмалар шаклидаги билим.

Ушбу барча билим турларининг ўзаро мувозанатда сақланиши ниҳоятда муҳимдир. Мантиқий тафаккур натижасида эришилган **назарий билим** ва инсоннинг амалий фаолият

¹⁵⁸ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.402 (насрий баён муаллифи Ш. Шарипов)

жараёнида ҳосил бўлган *амалий малака ва кўникмалари* ўзаро уйғунликда олиб қаралиши мақсадга мувофиқ бўлса, иккинчидан, инсоннинг ўзи эришган ва ўзгалар ҳосил қилган билимлари ҳам уйғунлаштирилмоғи зарур.

Демак, ҳар бир инсон ўзининг назарий ва амалий билимларини, ўзи ва ўзгалар ҳосил қилган билимларни, ўтмиш аجدодлар ва замондошлар билимларини, илоҳий китобларда ҳидоят учун берилган билимлар билан инсон тафаккури ҳосил қилган билимларни қиёслаб ва ўзаро уйғунлаштиришига ҳаракат қилиб борса, унинг адашув эҳтимоли камаяди ва бунда билимлар ишончлироқ бўла боради.

Ақлий билимлар 2 хил йўналишда ҳосил қилинади: *а) мантиқий тафаккур орқали, б) моделлаштириш орқали.* Моделлаштириш, ўз навбатида – *а) қиёсий (яъни ўхшатиш орқали), б) рамзий-мажозий, в) илмий-мантиқий тушунчаларга таянган ҳолда* амалга оширилиши мумкин. Моделлар ҳам икки турга бўлинади: **1) рамзларга таянган модель 2) мавҳум атамаларга таянган модель.**

Бадиий адабиёт асосан рамзий-мажозий моделлаштиришга таянади. Илмий адабиёт учун рамзий модель биринчи босқич вазифасини ўтайди. Мавҳум атамаларга таянган иккинчи кўпроқ фалсафий модель тизимларга хосдир. Яна математик моделлар ҳам учрайди.

Тажрибавий билимга ҳам 2 йўл билан эришилади:

- а) ҳаёт тажрибаси орқали,
- б) маҳсус тажрибалар туфайли.

Яна бир бўлинишни эслаб ўтиш жоиз:

аниқ ва табиий фанлар. Булар инсоннинг моддий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган, уларни аниқ билиш мумкин ва керак, тахминийлик бу ерда тахмин даражасида қолади. Бу билим билан на илоҳий, на ирфоний билимларни ҳосил қилиб бўлмайди, моддий воқелиқдан ташқари чиқмоқчи бўлинса, тажовуз бўлади, адашувга олиб келади, ғайри илмга айланади.

ижтимоий-сиёсий, аниқроғи инсонлар аро муносабатларга оид билимлар. Буларда бир натижага эришиш учун ҳам илоҳий, ҳам ирфоний, ҳам ақлий, ҳам нақлий билимларга таяниб иш юритиш керак бўлади. Бирортаси ҳисобга олинмаса, хатога йўл қўйиш эҳтимоли кўпаяди.

“МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ” ФАНИГА ОИД АСОСИЙ ТИМСОЛ-ТУШУНЧАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Кириш

Авалло ушбу жаҳон илми учун мутлақо янгилик бўлган фаннинг баъзи ўзига хос жиҳатларига изоҳ бериб ўтиши лозим. Бугунги даврда жаҳон илми жуда илдам қадамлар билан тараққий этиб бормоқда ва ҳар қадамда янги-янги фанлар шаклланимоқда. Уларнинг аксарияти илгари маълум ва машҳур бўлган фанларнинг у ёки бу тармоқларнинг ривожига орқали ёки икки-уч фан ўзаро кесишган ўринларда пайдо бўлаётган бўлса, баъзида мутлақо янги асосларга таянган фанлар ҳам (кибернетика сингари) кўзга ташланиб қолмоқда. Бундай ҳолатларни табиий қабул қилмоқ керак. Қадим замонларда ҳам фалсафа, илм-фан ва санъат бир-биридан ажралмаган ҳолатда бўлган. Масалан, “Авесто” китобида ўша даврдаги халқимизнинг эътиқоди, воқелик ҳақидаги билимлари, бадиий тафаккури ўзининг яхлит ифодасини топган эди.

Бугунги тугилиб келаётган “Маънавият асослари” фани аввало ижтимоий-гуманитар фанлар тизимига мансуб бўлиб, шу сабабли у тарихий-назарий фандир. Яъни, ҳар бир халқ маънавияти унинг ўзига хос маданий-тарихий ривожланиши жараёнида шаклланиши туфайли миллат маънавиятининг назарий асослари ҳам бир вақтнинг ўзида ҳам нақлий, ҳам ақлий билимларга таянади, уларнинг ўзаро уйғунлашувидан пайдо бўлади.

“Нега бошқа барча фанларда биз тўғридан-тўғри “тушунча” (понятие) сўзини ишлатамиз-ку, бу ерда “тимсол-тушунча” атамаси қўлланилган”, деган табиий савол тугилади. Гап шундаки, миллат маънавияти иложсиз равишда тимсол-тушунчаларга таянади. Чунки маънавият ботиний (яъни ички, инсон руҳият оламига оид) ҳодиса, уни ташқаридан, оддий кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитиб, қўл билан пайпаслаб бўлмайди. Шундай экан, унинг аниқ ўлчовлари, ранги, туси, вазни ҳақида гап ортиқча. Унинг турли жиҳатларини фақат ишоралар, тимсоллар орқали ифодалаши мумкин, халос, ва халқимиз доимо шу усулни қўллаб келган. Биз бу ерда янгилик яратишдан ожизмиз. Биз фақат халқ доим ишлатиб келган тимсол-тушунчаларни ўзаро қиёслаб, бир-бирига нисбатини ифодалашига уриниб кўришимиз мумкин.

Бошқа фанларда ҳар бир атама аниқ бир маънода қўлланилиши қабул қилинган. Маънавиятда ундай эмас. Маънавиятнинг тимсол-тушунчалари ҳар бири жуда кенг маъно қамровига эга. Биз халққа тегишли нарсани ўзимизча ўзгартириши имконига эга эмасмиз. Биз фақат халқ дилидаги муайян тасаввурларнинг ифодаси бўлмиши тимсол-тушунчаларни англаб етишига ва уларни ўзимиз тушунган даражада илмий тил билан имкон борича аниқроқ бир таърифга келтиришига ҳаракат қилдик.

Охирги ва аслида бугунги кун аксарият зиёлиларимиз (айниқса, ижтимоий фан вакиллари) учун қабул қилиниши жуда оғир кечаётган муаммо, бу – “Маънавият асослари” фанининг умумметодологик асоси масаласидир. Яъни, ушбу фанни тушунишида қайси дунёқарашга таяниши лозим, деган муаммо. Дунёда нима кўп, дунёқараш кўп. Ҳар бир ҳақиқий файласуф ўз мустақил дунёқараш тизимига эга. Аммо, собиқ Шўролар иттифоқида ягона дунёқараш ҳукмрон эди – диалектик материализм (яъни, марксизм-ленинизм). Ушбу “энг тўғри таълимот”нинг тарих саҳифаларидан тушиб қолганига камида 15 йил бўлди. Мустақилликнинг дастлабки йиллари баъзилар, кўп ҳам мулоҳаза қилиб ўтирмай, халқимиз аксарияти мусулмонлар, шундай экан, дунёқарашимиз ҳам исломий бўлиши керак, деган фикрларни ҳам ўртага ташлашди. Аммо, аввал ислом ўзи нима, дин ва дунёқараш бир нарсами, деб ўйлаб кўрмасдан муаммони бундай “осон” ҳал қилишига уриниши бирор тайинли натижа бериши қийин. Мусулмон оламида азалдан дунёқарашлар хилма-хиллиги мавжуд бўлиб келганлигини тарихга бир назар ташлаган одам билиб олади. Бундан ташқари, турли динлар дунё халқларини турли тоифаларга ажратиб келади, маънавият эса инсонларни бир-биридан узоқлаштирувчи эмас, бирлаштирувчи омил бўлсагина, чин маънода маънавиятдир. Биз “ислом дини” десак,

христиан, яхудий, маздаясна динларидан фарқ қилувчи эътиқодни тушунамиз, аммо, “ислом маънавияти”, яъни, илоҳий таълимотнинг маънавиятга (қалб тарбиясига, ботиний камолотга) тегишли қисми, инсонларни бир-биридан ажратувчи эмас, яқинлаштирувчи хусусиятга эга. Аниқроғи, ўзгача фикрловчи инсонларни тушунишга қаратилган, ўз руҳий оламини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга бўлган интилиш маънавият белгисидир. Хуллас, миллий маънавиятимизнинг ўзига хос дунёқараиш тизими мавжуддирки, уни англаб етиши учун миллий маънавий меросимизни холис ўрганмоқ, уни қалб орқали ўтказмоқ зарур. Хусусан, бизнинг миллий дунёқараишимиз улуг шоиримиз Алишер Навоий дунёқараишида ўзининг энг мукамал ифодасини топган десак, кўп ҳам янглишмаган бўламиз. Фақат, Алишер Навоий дунёқараишини теран англаб етишимиз учун миллий маънавиятимиз тарихий такомиленинг унғача ўтган босқичларини яхши билишимиз керак бўлади. Ушбу дунёқараиш тизимининг асосий тамойиллари Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов асарларида ўз аксини топган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1) Кўп кутбни дунё, 2) Инсон – олам меҳвари, 3) Инсон ва жамият ҳаётининг уч соҳа ёки йўналиш(Иқтисод, Сиёсат, Маънавият)дан иборат эканлиги, бу уч соҳанинг ҳар бири мустақил қийматга эга бўлиб, уларни бир-бирига бўйинсундиришга уриниш ноҳуш оқибатларга сабаб бўлиши мумкинлиги. Инсон ва жамият камолотининг асоси ушбу уч йўналишнинг уйғун ривожидан эканлиги.

(“Маънавият асослари” фани яхлит тизим сифатида осон қабул қилиниши учун лугат алфавит тартибида эмас, энг муҳим тимсол-тушунчалардан иккинчи-учинчи даражадагиларига қараб йўналган ички бир тартиб асосида берилди. Таърифлар лугатда иложи борича қисқа келтирилган бўлиб, ҳар бир тимсол-тушунча ҳақида тўлиқ тасаввур қилиши учун китобнинг тегишли фаслига мурожаат қилиши мақсадга мувофиқдир. Таърифлар “Маънавият асослари” фани нуқтаи назаридан берилганлигини эътиборга олиш лозим.)

1. **Кўп кутбни дунё** – миллий дунёқараишимизнинг таянч нуқталаридан бири, биз кўриб турган оламнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларда юксак қудрат ва мавқеъ касб этган шахслар, гуруҳлар, давлатлар, минтақалар хилма-хиллигидан ташкил топган эканлиги.

2. **Инсон – дунё меҳвари** - Миллий дунёқараишимизнинг таянч нуқталаридан бири, маънавият нуқтаи назаридан, ҳар бир инсонга, имконият (потенция) даражасида, бу моддий оламнинг маркази деб қараш, чунки у Аллоҳ томонидан "ер юзининг халифаси" қилиб яратилган ва унинг қалби Борлиқ ҳақиқатининг мазҳари (намоён бўлиш жойи)дир. Шундай экан, ҳар бир инсон, агар астойдил хоҳласа, бутун олам ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатиш имконига эга.

3. **Иқтисод, сиёсат, маънавият уйғунлиги** - миллий дунёқараишимизнинг таянч нуқталаридан бири, инсон ва жамият ҳаёти ушбу уч соҳадан (уч йўналишдан) иборат бўлиб, инсон ва жамият камолотининг асоси уларнинг ўзаро уйғун ривожидан эканлиги.

4. **Иқтисод** - инсон ва жамият ҳаётининг уч асосий соҳасидан (йўналишидан) бири, ҳар бир инсоннинг атроф-табиат (моддий воқелик)ка амалий муносабати.

5. **Иқтисод фанлари** - Ижтимоий-сиёсий фанлар таркибига кирувчи ушбу илм тармоғи бугунги кунда ўзи кўп тармоқли мустақил тизимга айланган бўлиб, **табiiий ва техника фан тизимлари** ҳам асли кўп жиҳатдан кенг маънодаги иқтисод соҳаси эҳтиёжларига хизмат қилади.

6. **Сиёсат** - инсон ва жамият ҳаётининг уч асосий соҳасидан (йўналишидан) бири, ҳар бир инсоннинг ўзга инсонлар билан бевосита муносабатлари. Сиёсат соҳаси ўз навбатида ахлоқ ва ҳуқуқ қатламларидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирини ўрганувчи алоҳида фан йўналишлари мавжуд.

7. **Сиёсатда ҳуқуқ қатлами** – инсонлар аро муносабатларнинг қонунлар орқали тартибга солиниши.

8. **Сиёсатда ахлоқ қатлами** - инсонлар аро муносабатларнинг муайян маънавий кадриятлар асосида мувозанатда сақланиши.

9. **Сиёсатшунослик** (Политология) - сиёсат соҳасини ўзига хос муайян йўналишда ўрганувчи фан бўлиб, унинг асосий мавзуси (предмети) давлат тизими ва сиёсий партиялар, демократия ва ижтимоий адолат масалаларини қамраб олади. Бугунги кунда сиёсий фанлар алоҳида тизимни ташкил этишидан ташқари агар сиёсат соҳасини кенг маънода олиб қараладиган бўлса, ҳуқуқшунослик, ахлоқшунослик, жамиятшунослик каби яна бир қатор замонавий фанлар ҳам айна шу соҳага оид масалалар билан бевосита шуғулланишини назарда тутиш лозим. Улардан баъзилари, масалан **ахлоқшунослик**, бир пайтнинг ўзида маънавият соҳасига ҳам бевосита алоқадор фанлар тизимига кириди.

10. **Маънавият** - инсон ва жамият ҳаётининг уч асосий соҳасидан (йўналишидан) бири, ҳар бир инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига бўлган муносабати. Маънавият – ўз мазмунига кўра кўп қиррали мураккаб ботиний ҳодиса бўлиб, моҳиятан Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунликни англатади. Шу маънода уни Инсоннинг, Халқнинг, Жамиятнинг, Давлатнинг куч-қудрати, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, унинг ички оламини бойитадиган, иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч, Ҳақиқат нурининг инсон қалбида акс этиши, ёки бақонинг фанода зухури, дунёвий ва ухравий мақсадларнинг уйғунлиги, инсоннинг ўз моҳияти олдидаги масъуллиги, ўзлигини англаши деб ҳам таърифлаш мумкин. Инсоннинг Борлиқ абадиятига дахлдорлиги айна унинг маънавияти туфайлидир.

11. **Дунёвий мақсадлар** – биз яшаб турган моддий дунёга оид (ўткинчи) мақсадлар

12. **Ухравий мақсадлар** – охиратга оид, кенг маънода, азал ва абад оламида ўз қадрини йўқотмайдиган (Борлиқ ҳақиқатига мувофиқ) мақсадлар

13. **Бақо** – абадийлик, азалий ва абадий қудрат, мутлақ Ҳақиқат, инсон маънавий камолотининг ниҳоий мақсади.

14. **Фано** – ўткинчи, муваққат ҳолат, инсоннинг моддий оламдаги ҳолати.

15. **Маънавият асослари** – Маънавият соҳасининг асосий масалаларини назарий тадқиқ этувчи янги фан. Бугунги кунда, ҳануз жаҳон илми даражасида тадқиқотлар ўтказилмаганлигини ҳисобга олиб, "Миллий маънавиятимиз асослари" деб аталиши мақсадга мувофиқдир. Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик даражалари (Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат), Шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари (имон, илм, масъулият, меҳр), Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари ва шу қабилар бу фаннинг асосий мавзуси (предмети)ни ташкил қилади.

16. **Инсон** - маънавий камолот имконига эга бўлган (ягона) моддий (биологик) мавжудот. Қуръони карим оятларида таъкидланишича, ҳар бир инсон Аллоҳ томонидан "ер юзининг халифаси" қилиб яратилган, шундай экан, бутун моддий олам унинг тасарруфида ва у дунёдаги барча мавжудот тақдири учун масъулдир. Инсоннинг иродаси эркин ва шу сабабли ҳар бир хатти-ҳаракати учун Аллоҳ олдида жавоб беради. Инсон ўз маънавий камолот имкониятларини юзага чиқара бошлаган сари том маънода **Шахсга** айлана боради.

17. **Шахс маънавияти** – ҳар бир инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик даражаси. Бу уйғунлик ҳар бир шахснинг **имони, илми, масъулияти, меҳри** орқали намоён бўлади ва **Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат** туйғуларида ифодаланади.

18. **Борлиқ ҳақиқати** – (Истина Бытия) мавжуд борлиқнинг асл моҳияти, инсон зоти ҳечқачон охиригача англаб ета олмайдиган, аммо чексиз равишда турли йўллар билан англаб етишга интиладиган мутлақ ҳақиқат. Ҳар бир инсон Борлиқ ҳақиқати ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиб, ушбу тасавури умри бўйи такомиллашиб бориши, баъзан ҳатто кескин ўзгариб кетиши ҳам мумкин.

19. **Имон** – шахс маънавиятининг муҳим таркибий жиҳати, ўзи англаб етган ва тўғри деб билган Борлиқ ҳақиқатига самимий эътиқод. Имон-эътиқод маънавиятнинг ўзак томири бўлиб, шахс маънавияти имондан бошланади. Халқимиз тилида “имонсиз” деган сўз энг оғир ҳақорат саналиши бежиз эмас.

20. **Илм** – шахс маънавиятининг муҳим таркибий жиҳати ва миллий маънавиятимизга хос маърифат йўллари билан бири, Борлиқ ҳақиқатини англаб етишда билимга, ақл ва тафаккурга таяниш. Илм нури билан ёришмаган эътиқод “тақлидий имон” ҳисобланади ва такаббурлик билан бирлашса ақидапарастликка олиб боради.

21. **Масъулият** - шахс маънавиятининг муҳим таркибий жиҳати, ўзи англаб етган ва тўғри деб билган Борлиқ ҳақиқатига амалда садоқат сақлаш, ҳар бир хатти ҳаракатининг оқибатини ўйлаб қадам қўйиш. Инсон эркин иродаси билан ўзини дунёдаги барча мавжудот учун масъул деб билса ва ҳар бир қадамини қўйишда ана шу масъулиятни ҳис қилиб турса айни шу шахс ҳақиқий маънавият соҳибидир.

22. **Меҳр** - шахс маънавиятининг муҳим таркибий жиҳати ва миллий маънавиятимизга хос маърифат йўллари билан бири, инсонларга, табиатга, ҳар бир ишга беғараз фидоийлик билан муносабатда бўлиш. **Меҳр маърифати** 1) инсон кўнглини англаб етиш ва унга меҳр кўрғазтиш билан тарбиялаш, 2) инсоннинг бошқа бир инсонга бўлган беғараз муҳаббати туфайли худбинлик балосидан фориғ бўлиши ва Борлиқ ҳақиқатини англаб етиши (Алишер Навоий талқинида) маъноларини англатади.

23. **Маърифат** - маънавий камолот йўли, инсоннинг кўнгили кўзгусини сайқаллаш жараёни, яъни ҳар бир инсоннинг бутун онгли ҳаёти давомида ўзлигини англаш, ўзининг Борлиқ ҳақиқатига нисбатини аниқлаш ва ўз руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштириб бориш йўлидаги ҳаракати.

24. **Тарбияшунослик** (Педагогика) – Таълим-тарбия соҳасининг долзарб масалаларини тадқиқ этиш билан шуғулланувчи махсус фан бўлиб, маънавият соҳасига алоқадор фанлар тизимига киради. **Маърифат** йўллари (жумладан, **ибрат** ва **илм**, **риёзат** ва **меҳр**) орқали ифодаланувчи ўзликни англаш яъни кўнгили кўзгусини сайқаллаш жараёни миллий педагогикамизнинг асосий мавзуларидандир.

25. **Ибрат** - миллий маънавиятимизга хос маърифат йўллари билан бири, эл-юрт эҳтиромига сазовор улуғ бир инсоннинг яшаш тарзи, эътиборга лойиқ хатти ҳаракатларидан намуна олиб, ҳаётда уларга риоя қилиш. Жумладан, ислом маънавиятида пайғамбаримиз Муҳаммад(сав) ибратлари етакчи аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга ибрат маърифатини кўр-кўрона тақлиддан фарқ қилиш жуда муҳим.

26. **Риёзат** - миллий маънавиятимизга хос маърифат йўллари билан бири, муайян эзгу мақсад йўлида барча қийинчиликларга бардош бериб, олға интилиш. Ислом минтақа маданияти доирасида риёзат маърифатини юксак мукамаллик даражасига олиб чиқишда тасаввуф пири муршидларининг хизмати беқиёсдир.

27. **Олий маънавий кадриятлар** - инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувининг турли даражаларини ифодаловчи тимсол-тушунчалар. Шахс ва миллат маънавий камалида беш даража, беш поғона сифатида беш улуғ маънавий кадрият, беш маънавият майдонини ажратиш мумкин. Булар - **Ватан**, **Шахс**, **Миллат**, **Адолат**, **Ҳақиқат**. Буларнинг ҳар бири бир пайтнинг ўзида ҳам Миллат маънавиятининг бош таянчлари, ҳам уларнинг ҳар бири алоҳида бир тизимга, мураккаб ички мундарижага эга бўлган тимсол-тушунчалардир.

28. **Ватан (туйғуси)** - миллий маънавиятимизга хос Олий маънавий кадрият, инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувининг аввалги даражаси, ҳар бир инсоннинг муайян моддий маконга маънавий муносабати. Бу **тимсол-тушунчанинг** маъно кўлами яна ўз ички такомил даражаларига эга (1-руҳ учун бадан, 2-хонадон, 3-шаҳар, қишлоқ, **4-мамлакат**, 5-она-сайёра).

29. **Шахс (туйғуси)** - миллий маънавиятимизга хос Олий маънавий кадрият, инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувининг иккинчи даражаси, ҳар бир инсон маънавий такомилнинг муайян босқичига кўтарилиб, ўзлигини англай бошлаган ҳолати.

30. **Миллат (туйғуси)** - миллий маънавиятимизга хос Олий маънавий кадрият, инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувининг учинчи даражаси, ҳар бир инсоннинг муайян (ўз тили, давлати, маънавий, сиёсий ва ҳудудий бирлигига эга бўлган) инсонлар уюшмасига ўзини алоқадор эканлигини англаб етиши.

31. **Адолат (туйғуси)** - миллий маънавиятимизга хос Олий маънавий кадрият, инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувининг тўртинчи даражаси, маънавиятнинг сиёсат соҳасида (яъни, инсонлар аро муносабатларда) аксланиши (юзага чиқиши).

32. **Ҳақиқат (туйғуси)** - миллий маънавиятимизга хос Олий маънавий кадрият, инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувининг энг юқори даражаси, инсон маънавий камолотининг тасаввур қилиш мумкин бўлган идеал ҳолати.

33. **Миллий маънавият** – ҳар бир миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ҳисобланувчи ўтмиш, бугун ва келажакдаги барча шахслар маънавияти мажмуини муайян бир тизим сифатида англаниши. Миллий маънавиятимиз ҳам тарихий ҳодиса, ҳам замонавий воқелик бўлиб, миллатнинг ўтмиши, бугуни, ҳамда келажакнинг ўзида мужассам этади. У миллатимизнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ ва нафақат аждодларимиз яратган маънавий меросда, балки бугунги кун ва келажак авлодларнинг ҳаётга муносабатида, орзу-истакларида ўз аксини топгандир. Унинг теранлиги ва кўлами аждодларимизнинг минг йиллар давомида тўплаган яхлит тарихий-маънавий тажрибаси билан белгиланади, шу билан бирга халқ донишмандлигининг турли суратларда зухур этиши ҳам у ҳақдаги назарий хулосаларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

34. **Маданият** - инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи, маънавиятнинг моддий воқеликдаги излари. Бошқача қилиб айтганда, маънавият ботиний имкон бўлса, маданият - ушбу имкондан туғилган воқеъ мавжудлик. Шахс ва миллат маънавиятининг назарий масалаларини ўрганиш учун иложсиз равишда айни шу воқеъ мавжудлик далилларидан келиб чиқишга тўғри келади. Маънавият соҳасига алоқадор барча фанларнинг мавзулари ҳам аслида ана шу мавжуд воқеълик далилларига таянган ҳолда ишлаб чиқиши табиий ҳолдир.

35. **Маданиятшунослик** (Культурология) - Маънавият соҳасига алоқадор йўналишдаги асосий фанлардан бўлиб, жаҳон ва минтақа маданиятларини инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи бўлмиш мавжуд воқеълик сифатида олиб ўрганиш ушбу фаннинг асосий мавзуси (предмети)ни ташкил этади.

36. **Руҳият** – бир томондан, инсоннинг моддий табиати билан (шаҳват, нафс, жаҳл-ғазаб, кўрқув), иккинчи томондан, маънавият олами билан (имон-этикод, меҳр, масъулият, ирода, илм) туташган мураккаб воқелик бўлиб, “Руҳшунослик” фани инсон руҳий оламини айни шу зиддиятли мураккаблик ҳолатида олиб ўрганади.

37. **Руҳшунослик** (Психология) - Маънавият соҳасига алоқадор фанлардан бўлиб, унинг асосий мавзуси (предмети) инсон ва жамиятнинг турли руҳий ҳолатлари ва улардаги ўзгаришларни ўрганишдир. Бу фан, бир томондан, жуда қадим, иккинчи тарафдан, нисбатан ёш фан. Узоқ вақтгача фалсафий фанлар соҳасига оид ҳисобланган психология фанида ҳозирги замонга келиб руҳиятни инсоннинг моддий борлиғи, ундаги

физиологик жараёнлар билан боғлиқ равишда (яъни экспериментал - зоҳирий тажрибалар асосида) ўрганиш етакчи ўринга кўтарилди. Европа психологик мактаблари ўз тадқиқ мавзуларини инсон жисми, моддий моҳият билан боғлиқ ҳолда ўрганишади. Унинг тиббиёт фанлари билан бевосита боғлиқлиги ҳам шу сабаблидир. Аммо инсон руҳиятини фақат унинг сезиш аъзолари ва мия фаолияти билангина боғлаб тушунтиришга уриниш, яъни соф материалистик ёндошув, бизнинг назаримизда, бугунги кун илми учун етарли эмас. Бу соҳада миллий маънавий меросимиз анъаналарига ҳам муурожаат этиш мақсадга мувофиқ.

38. **Нафс** – миллий маънавиятимиз анъаналарига биноан инсон руҳиятида моддий олам неъматларига мойилликни ифодаловчи тимсол-тушунча. Тасаввуф тариқатларида нафс тарбиясига алоҳида аҳамият қаратилган ва унинг турли даражалари белгиланган.

39. **Жон** – биологик мавжудотлар (ҳайвонлар ва инсонлар) учун хос бўлган тириклик ва эркин ҳаракатга қобилликни англатувчи тимсол-тушунча.

40. **Рух** – илоҳий китоб (Қуръони карим) оятлари мазмунига биноан Аллоҳ томонидан фақат инсонга инъом этилган алоҳида ғайбий қувват бўлиб, бани одамнинг маънавий камолот касб этиш имкониятининг асосидир.

41. **Нафси аммора** – инсонни тамомила ўз жиловиغا олган, ҳарқандай оғир гуноҳларга бошловчи тарбияга бўйсунмаган, ўжар нафс. Қуръони каримнинг “Юсуф” сурасида эсланади.

42. **Нафси лаввома** – гуноҳ ишларга йўл қўйганда виждони қийнала бошлаган, ўз хатоларидан афсусланиш ҳисси пайдо бўлган инсон нафсининг ҳолати. Қуръони каримнинг “Қиёмат” сурасида эсланади.

43. **Нафси мутмаъинна** – Сокин мувозанатга эришган, хотиржам, гуноҳлардан тийилган нафс. Қуръони каримнинг “ал-Фажр” сурасида эсланади.

44. **Нафси мулҳама** – илҳомланган нафс, нафс тарбиясининг бу даражасига эришган инсонлар ўзгаларга беминнат ёрдам кўрсатишга мойил бўладилар, савоб учун вақтини, молини, меҳнатини аямайдилар.

45. **Нафси марзия** – рози бўлган нафс, Аллоҳ тақдир этган яхши-ёмон ишларга сабр қилувчи, турмуш оғирликларига бардошли, одамларнинг ноўрин муносабатларидан хафа бўлиб, гина қилмайдиган инсонлар нафси.

46. **Нафси софия** – дунё орзу-ҳавасларидан, обрў-эътиборга интилиш тамойилларидан буткул фориғлик даражасига эришган нафс, орифлик мақомига етишган пири муршидлар, валийлар нафси.

47. **Нафси комила** – пайғамбарлар нафси, оддий кишилар нафс тарбияси билан бу даражага етиши қийин, аммо комил нафс эгаси бўлишга интилиш маънавият нишонасидир¹⁵⁹.

48. **“Ўсимлик руҳи”** – миллий маънавиятимиз анъаналарида руҳшунослик илмига оид тимсол-тушунча, барча биологик мавжудотлар (наботот, яъни ўсимликлар, ҳайвонот ва инсонлар) учун умумий бўлган озикланиш ва ўсиш хусусияти, “қуйи оламдан” (Азизуддин Насафийнинг “Зубдатул ҳақойиқ” рисоласи асосида).

49. **“Ҳайвон руҳи”** – миллий маънавиятимиз анъаналарида руҳшунослик илмига оид тимсол-тушунча, тирик мавжудотлар (ҳайвонлар ва инсонлар) учун умумий бўлган эркин ҳаракатланиш ва нафс (яъни, моддий майллар)га эга бўлиш хусусияти, “қуйи оламдан” (Азизуддин Насафийнинг “Зубдатул ҳақойиқ” рисоласи асосида).

50. **“Инсон руҳи”** - миллий маънавиятимиз анъаналарида руҳшунослик илмига оид тимсол-тушунча, барча инсон зоти учун умумий бўлган тафаккур (фикрлаш, ақл

¹⁵⁹ Нафс даражалари ҳақидаги маълумотлар И. Останакулов мақолаларидан олинди.

ишлата билиш) ва нутқ (фикрини эркин баён эта билиш) хусусияти, (Азизуддин Насафийнинг “Зубдатул ҳақойиқ” рисоласи асосида).

51. **“Муқаддас руҳ”** – миллий маънавиятимиз анъаналарида руҳшунослик илмига оид тимсол-тушунча, ҳақиқий имон эгалари, пайғамбарлар ва валийлар (ориф инсонлар) руҳиятига алоқадор ғайб олами билан туташликни англатувчи атама, “юқори оламдан” (Азизуддин Насафийнинг “Зубдатул ҳақойиқ” рисоласида “осмоний фаришталар жинсидан” деб таърифланади).

52. **Ахлоқ** - ҳар бир шахс маънавиятининг унинг хулқида, ўзга инсонларга муносабатида акс этиши, юзага чиқиши. Маънавият ва сиёсат соҳаларининг кесишувида намоён бўлади.

53. **Ахлоқий фазилатлар** – шахс маънавияти турли қирраларининг инсон амалий фаолиятида доимий асосда намоён бўлиши, инсон қалбидаги маънавият нурунинг жилолари.

54. **Ахлоқий кусурлар** - инсоннинг кўнгил кўзгусидаги занг ва чиркларнинг ўзгалар нигоҳига намоён бўлиши.

55. **Ахлоқшунослик** (Этика) - Маънавият соҳасига алоқадор фанлар тизимида мансуб бўлиб, инсон хулқи, унинг ахлоқий фазилатлари ва кусурларининг холис таҳлили бу фаннинг асосий мавзуси (предметини) ташкил этади.

56. **Адолат тарозуси** – ижтимоий-маънавий аҳамиятга эга бўлган тимсол-тушунча бўлиб, ҳар бир замон ва маконда ўзига хос кўрсаткичларни намоён этади ва ҳар бир инсоннинг барча фазилат ва нуқсонларини, истеъдод ва камчиликларини аниқ "вазнини" белгилаб, ўшанга яраша ҳар бир шахснинг ижтимоий қийматини ўлчаш ва баҳолашга хизмат қилади.

57. **Миллий адолат** – ўз миллатига меҳр туйғуси ўзга миллат намоёндасига нисбатан ноҳолис ёндошувга сабаб (баҳона) бўлмаслиги.

58. **Диний адолат** – ўз эътиқодига содиқлик туфайли ўзга эътиқод эгасига ноҳолис муносабат изҳор этмаслик.

59. **Сиёсий адолат** – сиёсий ҳокимиятнинг ягона манбаи халқ иродаси деб тан олинishi ва Қонун устиворлиги тамойилига қатъий риоя қилиниши.

60. **Ижтимоий адолат** – барча ижтимоий тоифаларнинг жамиятда ўз ўрни мавжудлигини ва қонун олдида уларнинг ўзаро тенг ҳуқуқларга эга эканлигини эътироф этиш.

61. **Дехқон** - хусусий ер-мулк эгаси бўлган меҳнаткаш тоифа (фермер чорвадор, боғбон). Ижтимоий вазифаси: миллатнинг боқувчиси, бирламчи моддий неъматлар етиштирувчи. Бош маънавий фазилати: табиатга меҳр.

62. **Зиёли** - маънавият соҳасида етакчи ижтимоий тоифа (санъаткор, олим, муаллим), муайян соҳанинг олий тоифали мутахассиси (врач, муҳандис, агроном) Ижтимоий вазифаси Миллат тарбияси, маънавий кадрларни шакллантириш, турли соҳаларнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш. Бош маънавий фазилати: Борлиқ ҳақиқатини англаш ва англатишга интилиш. Ўтмишда аҳли илм, дарвешлар, аҳли ҳунар шоир ва воизлар шу тоифага мансуб бўлганлар.

63. **Ҳунарманд-қосиб** – хусусий мулк эгаси бўлган меҳнаткаш тоифа вакили, қўли гул уста. Ижтимоий вазифаси: саноат соҳасида мустақил ишлаб чиқарувчи. Бош маънавий фазилати: маҳорат. Ўтмишда “аҳли футувва” айти шулардан бўлган.

64. **Ишчи** - Ёлланма меҳнат асосида иш бажарувчи ижтимоий тоифа. Ижтимоий вазифаси: мижозларга хизмат кўрсатиш ва маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этиш. Бош маънавий фазилати: Меҳнаткашлик.

65. **Хизматчи** - ёлланма меҳнат асосида турли хизматлар бажарувчи ижтимоий тоифа Ижтимоий вазифаси: турли ташкилот ва муассасаларда ташкилий ишларни амалга ошириш. Бош маънавий фазилати: Ҳозиржавоблик.

66. **Сиёсий арбоб** - давлат ва бошқа сиёсий ташкилотларнинг масъул раҳбарлик лавозимидаги асосан, зиёлилар тоифасига мансуб гуруҳ вакили. Ижтимоий вазифаси: сиёсий бошқарув орқали мамлакатнинг сиёсий мустақиллиги ва ижтимоий барқарорлигини таъминлаш. Бош маънавий фазилати: миллат тақдири олдидаги масъулиятни ҳис этиш.

67. **Ҳарбий** мамлакат қуроли кучлари, ички ишлар ва ҳавфсизлик соҳасида хизмат қилувчилар. Ижтимоий вазифаси: Миллат ҳимоячиси, тинчлик пайтида ҳам ғавқулодда ҳолатларга доимий жанговар ҳозирлик сақлаш, инсонлар ҳаётига хавф туғдирувчи жиноятларнинг олдини олиш. Бош маънавий фазилати: фидоийлик.

68. **Беклар ва хонлар** - Ўтмишда ҳукмрон ижтимоий тоифа, зодагонлар. Ҳарбий ишлар ва сиёсий бошқарув шу тоифа вакиллари қўлида бўлган.

69. **Канизлар ва ғуломлар** – Ўтмишда зодагонлар хонадонидан барча қора ишларни бажарувчи қарам ижтимоий тоифа. Қадимги давр қулларидан фарқли ўлароқ, ислом дунёсида улар муайян чекли ҳуқуқларга эга бўлишган.

70. **Фуқаролик масъулияти** – қонун устиворлигини тан олиш ва ҳар бир шахснинг ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш жараёнида иштирок этиш вазифасини теран ҳис қилиш. Ушбу фуқаролик масъулиятини тўлиқ англаб етмас эканмиз, бизнинг Шахс сифатидаги маънавий камолотимиз ҳам тугаллик касб этмайди.

71. **“Фозил шаҳар”** – Абу Наср Форобий талқинида "Инсонлари ҳақиқий саодатга эришиш йўлида бир-бирига ёрдам бериш учун бирлашган шаҳар". Ҳар бир инсон Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб, камолот сари ўзи интилар экан, ўзгаларнинг ҳам худди шундай интилишига кўмакдош бўлишга астойдил уринса, натижада "фозил шаҳар" (жамият, миллат, мамлакат) вужудга келади. Улуғ алломанинг бу қарашлари бугунги кундаги “фуқаролик жамияти” тушунчасини мукамал ифодалайди.

72. **Қадр** – Холиқи олам иродаси ва қудрати билан яратилган ҳар бир мавжудотнинг оламдаги ўзига яраша ўрни ва салмоғи, ҳар бир инсонга яратилишдан ато этилган илоҳий неъмат. Ҳақиқий Шахс даражасига етишган инсон ўз қадрини, шу билан бирга ёруғ оламдаги барча ашё ва мавжудотлар қадрини муайян даражада англаб етган, шу асосда жамиятнинг фаол аъзосига айланган инсон бўлади. "Мен Аллоҳ томонидан ер юзида халифа этиб яратилганман", деб ўзликни англаб етиш - ўз қадрини тўғри баҳолашнинг пойдеворидир. Ўз қадрини англаб етиш баробарида ҳар бир инсон ўзга инсонлар ҳам ер юзида халифа эканлигига имон келтириб, уларнинг ҳам қадрини ўзидан кам билмайди. **Қадр** тимсол-тушунчаси маънавиятга оид бўлиб, уни иқтисод соҳасига татбиқ этилса, қиймат ва баҳога, сиёсатда мавқеъ ва мақомга айланади.

73. **Мавқе** – ҳар бир инсоннинг жамиятда ишғол этиб турган муайян ўрни, қадри ва қудрати. Сиёсатдаги ҳуқуқ, бурч, имтиёз ходисаларининг тағзаминида айни шу инсонларнинг бир-бирига нисбатан мавқе ва мақоми масаласи жой олгандир.

74. **Мақом** – ҳар бир инсоннинг жамият ҳаётида расмий ҳужжатлар билан тасдиқланган муайян ўрни, ҳолати. Ҳар бир инсоннинг мавқеъ ва мақоми орасидаги фарқ қанча кучайиб борса, унинг руҳиятида ҳам зиддият кучаяди, натижада бу ҳолат жамият ҳаётига ҳамсалбий таъсир кўрсата бошлайди.

75. **Тадбиркор** – мамлакатда ишлаб чиқариш, тижорат ва молия ишларини ташкил этувчи ва бошқарувчи ижтимоий тоифа (саноатчи, тижоратчи, банкир). Ижтимоий вазифаси: мамлакатнинг иқтисодий ривожини таъминлаш. Бош маънавий фазилати: **Фаросат**. Ўтмишда асосан **тижорат аҳли** сифатида намоён бўлган.

76. **Фаросат** - воқеликни аслига мувофиқ идрок этиш, унга тўғри муносабат ҳосил қила билмоқлик, шу билан бирга воқелик талабига мувофиқ тадбир ишлаб чиқиб,

уни ҳаётга татбиқ эта билишдир. Бунинг учун инсон, аввало, ўз ҳолини тўғри идрок этиши, иккинчидан, ўзгани тушуниш, ўзгаларнинг эҳтиёжи, хоҳиши, имкони ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қила билиши керак.

77. **Иқтисодий адолат** – бозор иқтисоди қонуниятларига (мулк шакллари эркин танлаш ҳуқуқи, талаб ва таклиф эркинлиги, эркин рақобат тамойилларига) риоя қилиш.

78. **Иқтисодий муносабатлар** - ҳар бир инсоннинг ўз моддий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўзга инсонлар билан турли муносабатларга киришуви.

79. **Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулияти** – ҳар бир балоғат ёшидаги инсон ўзи ва ўз қўл остидагилар моддий эҳтиёжларини мустақил равишда ва ҳалол йўл билан таъминлаш заруратини тўғри англаб етиб шунга яраша ҳаракатда бўлиши. Инсон - ҳайвон эмас, аммо фаришта ҳам эмас. Унга фақат биологик мавжудот деб қараш етарли бўлмаса-да, аммо моддий мавжудлигини таъминлаш эҳтиёжи ва ўзидан сўнг зурриёт қолдириш вазифаси ҳар бир инсонда мавжуд эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Инсон ўз моддий мавжудлигини умр бўйи, узлуксиз таъминлаб боришга мажбур, бусиз у ўзга ҳеч қандай вазифани бажара олиш имконини топмайди.

80. **Қиймат** – ҳар бир нарса-ҳодисанинг иқтисодий ўлчовларда ифодаланган салмоғи.

81. **Баҳо** – ҳар бир нарса, ҳодисанинг муайян замон ва макон ўзгариши билан ўзгариб турувчи қиймати.

82. **Ибтидоий (натурал) хўжалик** - инсонлар жамоасидаги иқтисодий муносабатларнинг асосий тарихий шакллари билан бири, ҳар бир инсоннинг ўз моддий эҳтиёжларини қондириш учун табиат билан бевосита амалий муносабатларга киришиб, ўз ақли, малакаси, меҳнати ёрдамида ўзи ва оиласи учун ризқ топиши.

83. **Бозор иқтисоди** – мулк турларининг хилма-хиллиги, эркин талаб ва таклиф асосида ўзаро маҳсулот алмашувига таянувчи иқтисод тизим.

84. **Тотал (ялпи) давлат иқтисоди** - инсонлар жамоасидаги иқтисодий муносабатларнинг тарихий шакллари билан бири, барча мулк давлатга қарашли бўлиб, барча ишлаб чиқариш ва тақсимот давлат ихтиёрида бўлиши. Бундай тузумда иложсиз равишда тотал сиёсий ва мафкуравий истибдод (диктатура) мавжуд бўлади. Иқтисодий ривожланиш аста-секин сусайиб боради.

85. **Ибтидоий бозор иқтисоди** - инсонлар жамоасидаги иқтисодий муносабатларнинг асосий тарихий шакллари билан бири, ҳар бир мустақил хўжаликнинг ибтидоий ишлаб чиқариш воситаларига таянган ҳолда бирор тур ёки йўналишда маҳсулот ишлаб чиқариб, бозорда уни бошқа маҳсулотларга алмашиши.

86. **“Ёввойи бозор”** - (шартли атама) - ибтидоий бозор иқтисоди ёки ялпи давлат иқтисодидан ривожланган бозор иқтисодига ўтиш даврида юзага келиши мумкин бўлган, хануз сиёсат ва маънавиятда етарли янгиланишлар рўй бермаган ҳолатда ҳукмрон гуруҳларнинг худбинлик майллари авж олиши натижасида шаклланувчи ва оммавий норозилик ва ижтимоий зиддиятларнинг кучайишига сабаб бўлувчи иқтисодий вазият бўлиб, асосан Янги даврнинг бошларида Европада вужудга келиб, бора-бора бутун дунёда мустамлакачилик системасининг шаклланишига олиб келган. Бугунги кунда ҳам дунёнинг баъзи нуқталарида ушбу тизимнинг бирқатор унсурлари муайян ҳолатларда юзага чиқиши мумкин.

87. **Ривожланган бозор иқтисоди** - инсонлар жамоасидаги иқтисодий муносабатларнинг асосий тарихий шакллари билан бири, юқори даражада такомиллашган ишлаб чиқариш воситаларига, юқори технология ва илмий тараққиётга таянган, сиёсатда демократия ва онгли фуқаролик жамияти билан ҳамқадам тараққий этаётган мураккаб кўринишли иқтисодий тизим.

88. **Бозор иқтисодининг асосий кўрсаткичлари** - 1) мулк турларини эркин танлаш имконияти, 2) талаб ва таклиф эркинлиги, 3) эркин рақобат имконияти, 4) бозорнинг ҳар уч йўналиши: маҳсулот, ишчи кучи ва қимматли қоғозлар бозорининг мукаммал шаклланганлиги

89. **Илоҳий билим** - фақат Аллоҳга тегишли бўлган чексиз-чегарасиз, азалий ва абадий билим, инсонларга у ваҳий сифатида пайғамбарлар орқали нозил этилади. Уни инсон имон билан қабул қилади, рад қилиш ҳам, исбот қилиш ҳам инсон қудратида эмас.

90. **Инсоний билимлар** - инсонга яратилишдан берилган тафаккур ва таҳлил қобилияти туфайли ҳосил қилинган, нисбий, яъни номукаммал ва адашувлардан холи бўлмаган билим.

91. **Ирфоний билим** - тасаввуфда орифлик даражасига эришган суфийларга илоҳий илҳом орқали бериладиган билим, илми ладуний. Инсонлар тилида бошдан-оёқ фақат рамз ва ишоралар орқали ифодаланади.

92. **Нақлий билимлар** – илоҳий китоблар орқали ёки турли йўллар билан (асосан, ёзма манбаларда) ўтмиш аждодлардан етиб келган билимлар.

93. **Ақлий билимлар** - инсон ўз тафаккури билан етишган билимлари.

94. **Мантиқий билим** - инсон ўзи билган нарсаларини фикрий қиёслаш ва таҳлил қилиш орқали ҳосил қилган билимлари.

95. **Назарий билим** - мантиқий тафаккур натижасида эришилган билим.

96. **Моделлаштириш** – Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва ўзгаларга англатишга уринишнинг ўзига хос йўналиши, муайян тушунчалар ёки тимсоллар тизими воситасида мураккаб воқеликни соддалаштириб, яхлит шаклда ифодалаш.

97. **Тафаккур турлари** - Борлиқ моҳиятини англаб етишга уринишнинг турли усуллари, асосан тушунча, тасаввур ва тимсолларга таяниб олиб бориладиган ақлий фаолият турлари.

98. **Асотир тафаккур** - Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, ибтидоий жамоа, қисман қадимги дунё ва ўрта асрлар одамининг фикрлаш тарзига хосдир. Бу даврларда аксарият инсонлар ғайб оламига оид нарсалар ва мавҳум тушунчаларни моддий воқелик ашёларидан ажратиб тасаввур қила олмайдилар, мушрикликнинг келиб чиқиш сабаби ҳам шунда.

99. **Амалий тафаккур** - муайян ҳаётий тажриба асосида амалий ҳулоса қилиш.

100. **Мантиқий тафаккур** - асосий тафаккур турларидан, сабаб-оқибат боғланишлари асосида фикр юритиш.

101. **Тимсолий тафаккур** - асосий тафаккур турларидан, **бадий тафаккур**нинг асоси, ўз фикрини рамз ва тимсоллар воситасида ифодалаш.

102. **Тарихий тафаккур** - асосий тафаккур турларидан, турли манбалар орқали аниқланган маълумотларга таяниб ҳулосалар қилиш.

103. **Эвристик тафаккур** - асосий тафаккур турларидан, илоҳий илҳом, илмий ва бадий ижод жараёнида тамомила янгича ғоялар, ечимлар, тимсол ва тасаввурларнинг яхлит шаклланиши.

104. **Ирфоний тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, илоҳий илҳом, риёзат ва илоҳий жазба натижасида ҳосил қилинган ладуний билимларни тимсол ва ишоралар воситасида ифодалаш.

105. **Фалсафий тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, мантиқий ва эвристик тафаккур асосида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уриниш.

106. **Илмий тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, мантикий ва эвристик тафаккурга ҳамда махсус амалий тажрибаларга таянган ҳолда муайян назарий муаммони ҳал қилишга уриниш.

107. **Риёзий (математик) тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, аниқ формулалар, чизмалар, тенгламалар, рақамлар нисбати воситасида ўз фикр ва ғояларини ифода этиш.

108. **Эстетик тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, муайян ҳаётий ҳодисаларга гўзаллик ва ички уйғунлик талабларидан келиб чиқиб муносабатда бўлиш.

109. **Бадий тафаккур** – Кўпроқ **тимсолий ва эвристик тафаккур** асосига қурилган мураккаб таркибли тафаккур турларидан бўлиб, ижодқорнинг Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги ўз тасаввурларини. ҳаётий ёки ҳаёлий тимсоллар тизими воситасида моделлаштириши. Бадий тимсол ҳақиқатни ўзида тўлиқ ифодалашга даъво қилмайди, фақат унга ишора қилади.

110. **Нафосатшунослик** – (Эстетика) Маънавият соҳасига алоқадор фанлар тизимига мансуб бўлиб, бадий тафаккур қонуниятлари, гўзалликнинг моҳияти, моддий борлиқ ва санъатнинг турли соҳаларида шакл ва маъно уйғунлиги масалалари ушбу фаннинг асосий мавзуси (предмети) ни ташкил қилади.

111. **Ахлоқий тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, инсонларнинг амалий фаолиятини муайян маънавий-ахлоқий тартиб-қоидалар нуқтаи назаридан баҳолаш.

112. **Сиёсий тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, ижтимоий ҳодисаларга муайян сиёсий манфаатлар нуқтаи назаридан ёндошиш.

113. **Ҳуқуқий тафаккур** - мураккаб таркибли тафаккур турларидан, инсонларнинг хатти ҳаракатларига муайян қонунлар билан белгиланган ҳуқуқий нормалар нуқтаи назаридан ёндошиш.

114. **Тавҳидий тафаккур** - Инсониятга хос барча тафаккур турлари ягона Борлиқ ҳақиқатининг турлича жилолари эканини англаб этиб, эътироф этиш, ўзгача фикрловчи инсонни тушунишга интилиш, XXI аср одамнинг фикрлаш тарзи.

115. **Жаҳон маданияти** - турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат бўлиб, мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият ҳаётда асли мавжуд эмас. Инсоният тарихий тараққиёти жараёнида аввал муайян кичик жамоалар доирасида шаклланган маданият унсурлари бора-бора кенгрок микёс касб этиб, турли элат ва миллатлар, минтақалар маданияти даражасига кўтарилиб борди ва ниҳоят Янги даврга келиб яхлит бир воқелик сифатида идрок этила бошлади.

116. **Умуминсоний (маънавий) кадриятлар** - уларни бирор-бир алоҳида халқ яратмайди, аслида дастлаб ҳар бир миллат маънавий кадриятлари ўзига хос тизим шаклида намоён бўлади, кейинроқ ҳар бир халқ, ҳар бир элат ўз тарихий тажрибаси давомида аста-секин шакллантириб борган бундай тизимлар турли элат ва миллатларнинг ўзаро муносабатлари туфайли бир-бирини тушуниш, барча халқлар учун умумий бўлган жиҳатларни тадрижий англаб бориш жараёнида аста-секин умуминсоний моҳият касб этиб боради. Зотан, миллий маънавиятимиз замирини бизни ўзгалардан ажратиб турувчи моҳиятлар эмас, балки бирлаштирувчи омиллар ташкил этади.

117. **Дин** –муайян инсонлар гуруҳининг Борлиқ Ҳақиқати ҳақидаги (одатда илоҳий ваҳийга асосланган) тасаввурлари, уларга қатъий ишончи, шу ишончга мувофиқ амал қилишга интилиши. Диннинг ботиний ва зоҳирий жиҳатлари мавжуд бўлиб, ботиний жиҳати имон, зоҳирий жиҳати ибодатлардир. Имон масаласи дин ва маънавиятнинг умумий жиҳати бўлиб, диний имон маънавиятнинг муайян жиҳатига нисбатан хусусий ҳолдир.

118. **Ислом дини** – Муҳаммад(сав) га ваҳий орқали нозил бўлган Аллоҳнинг охирги китоби Қуръони каримда ва Пайғамбаримиздан етиб келган саҳиҳ ҳадисларда ўз ифодасини топган эътиқод тизими.

119. **Мусулмончилик** – Аллоҳнинг борлиги ва бирлиги ҳамда Муҳаммад(сав) унинг охирги ҳақ пайғамбари эканлигига имон келтирган барча инсонларнинг ислом дини ҳақидаги тасаввурлари. Ислом маданияти тарихида ислом ақидаларини тушунишдаги турлича қарашларнинг мавжуд эканлиги ислом ва мусулмончилик ўзаро боғлиқ бўлган турли воқеликларни англатишини кўрсатади.

120. **Ислом маънавияти** – Охирги ва мукамал илоҳий китоб бўлмиш Қуръони карим мазмунида ифодаланган маънавият тизими бўлиб, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув сари интилишида ғайбий ҳидоят йўли ҳисобланади. Ислом дини ва маънавияти моҳиятан бошқа-бошқа нарсалар эмас, аммо инсонлар тасаввурида улар фарқ қилиши мумкин. Масалан, ислом динида қабул қилинган фарз ибодатлар ва ақидавий қоидалар бошқа тавҳидий динлардан фарқ қилади, аммо ислом маънавиятига кўра ҳар бир инсон ўз ақидаси ва Борлиқ ҳақиқати тўғрисидаги тасаввурларидан қатъи назар “ер юзидаги халифа” сифатида эҳтиромга сазовордир.

121. **Диншунослик** - Маънавият соҳасига алоқадор фанлар тизимига мансуб бўлиб, дунёда мавжуд диний тизимлар, уларнинг юзага келиш сабаблари ва ривожланиш босқичлари, турли динларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг жамиятдаги ўрни бу фаннинг асосий мавзуси (предмети)ни ташкил қилади.

122. **Сиёсат ва дин муносабатлари** - жамиятда ҳар бир шахс маънавияти орқали диннинг **сиёсатга** таъсири ўз-ўзидан мавжуд, аммо диний эътиқоддан бевосита сиёсий қурол сифатида фойдаланишга уриниш бугунги кунда ниҳоятда хавфли сиёсий авантюризм бўлиб, моҳиятан маънавият соҳасига алоқадор бўлган имон-эътиқод масаласига мутлақо алоқаси йўқдир.

123. **Илм-фан** – шаклан маданият соҳасининг таркибий қисми, нақлий ва ақлий билимлар мажмуи, мазмунан турли иқтидор эгалари маънавиятининг самараси сифатида ташкил топган бўлиб, аниқ ва табиий фанлар, иқтисод фанлари, ижтимоий-сиёсий фанлар, техника фанлари, маънавият соҳасига алоқадор фанлар каби турли йўналишлар ва тизимлардан иборат.

124. **Аниқ ва табиий фанлар** - инсоннинг моддий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган билимлар мажмуи, уларни аниқ билиш мумкин ва керак, тахминийлик бу ерда тахмин (гипотеза) даражасида қолади. Аммо бу билимлар доимо хусусий ҳодисаларга оид бўлиб, улар ёрдамида Борлиқ ҳақиқатини яхлит англаб етишга уриниш бефойда, уларга таяниб моддий воқеликдан ташқари чиқмоқчи бўлинса, тажовуз бўлади, адашувга олиб келади, ғайри илмга айланади.

125. **Ижтимоий-сиёсий билимлар** - инсонлар аро муносабатларга оид билимлар. Бу соҳада қониқарли хулосаларга эришиш учун ҳам илоҳий, ҳам ирфоний, ҳам ақлий, ҳам нақлий билимларга таяниб иш юритиш керак бўлади. Бирортаси ҳисобга олинмаса, хатога йўл қўйиш эҳтимоли кўпаяди. Чунки аслида бу соҳадаги тушунчалар тарихан шаклланади. Уларни англаб етиш учун минтақа ва миллат тарихини, унинг маданий меросини чуқур ўрганиш зарур.

126. **Санъат** - Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва англатишнинг мустақил йўли, тахайюл ўйинлари воситасида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уриниш. Санъат маълум маънода инсониятнинг болалик одатидан ривожланиб чиққан. Бола ўйнайди, ўйин орқали ҳаётнинг кўникмалар ҳосил қилиб боради. Санъат турлари ҳам ўйнаб туриб ўргатади, унинг тимсоллари ҳаёт ибратларидир. Боланинг ўйини - беғараз. Катталарнинг ўйинига эса доимо ғараз хавф солиб туради. Аммо ҳақиқий санъаткор ўз ишига беғараз ёндошсагина, у ҳаёт ҳақиқатини уйғун акс эттира олади.

127. **Тахайюл** – (қадим Юнон терминологиясида “имагинация”, русча “воображение”), Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва англатишда асотир тафаккур, фалсафий ва бадий тафаккурнинг асосий воситаси бўлиб, ижодкор шахснинг Борлиқ ҳақидаги ўз тасаввурларини ҳаёлий тимсолларда моделлаштиришини билдиради. Унинг моҳияти таниқли рус олими Я. Голосовкернинг “Логика мифа” китобида батафсил изоҳлаб берилган.

128. **Ўйин** – жонли мавжудотлар, (инсон ва ҳайвонлар) табиатига хос ихтиёрий ҳаракат тизими бўлиб, фаол дам олиш ва ҳаётга эҳтиёжларга мослашиш усули. Бола ўйнайди, ўйин орқали бола ҳаётни ўрганади. Спорт, адабиёт ва санъатнинг барча турларига ҳам маълум даражада ана шу тамойил хос бўлиб, инсон зоти улар орқали “ўйнаб туриб” жисмоний ва маънавий камол топиб боради.

129. **Санъатшунослик** – Санъатнинг турли йўналишларини ўрганувчи фан бўлиб, бугунги кунда мусиқашунослик, театршунослик, киношунослик, каби турли йўналишларга тармоқланиб кетган. Борлиқ ҳақиқатини турли бадий тасвир воситалари асосида моделлаштиришнинг ўзига хос йўлларини ўрганиши жиҳатидан маънавият соҳасига алоқадор фанлардан ҳисобланади.

130. **Бадий адабиёт** – санъатнинг бир тури, инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга интилувчи асосий воситалардан бўлиб, миллий маънавиятмиз анъаналарида ибрат мактаби, меҳр парваришидир. Мумтоз адабиёт ўз моҳиятига кўра Борлиқ ҳақиқатининг ботиний сирларини зоҳирий тимсоллар воситасида мажозий ифодалаш кудратига эга.

131. **Адабиётшунослик** - Маънавият соҳасига алоқадор фанлар тизимига мансуб бўлиб, бадий адабиётни Борлиқ ҳақиқатини бадий тимсоллар асосида моделлаштирувчи сўз санъати сифатида ўрганади., Жаҳон ва миллий адабиётлар тарихи, адабий танқид ва адабиётнинг назарий масалалари бу фаннинг асосий мавзулари (предмети)ни ташкил этади.

132. **Жамиятшунослик** (Социология) - Инсонлар жамиятини синхроник кесимда ўрганади Турли ижтимоий тоифалар ва тузилмалар ҳолатидаги ўзгаришлар ва уларнинг сабаб-оқибатларини холис таҳлил қилиш бу фаннинг асосий мавзуси (предмети) бўлиб, маълум даражада маънавият соҳасига алоқадор фанлар тизимига мансуб дейиш мумкин

133. **Тарих(шунослик)** - Инсонлар жамиятини диахроник кесимда ўрганади - Жаҳон ва турли ўлкалар тарихи, умумбашарий, турли минтақалар ва элатларга хос сиёсий, ижтимоий, маданий тараққиёт қонуниятлари бу фаннинг асосий мавзуси (предмети)ни ташкил қилади. Маънавият соҳасига алоқадор фанлар тизимига киради

134. **Синхрония** – муайян бир замонга хос масалаларни яхлит тизимда олиб қараш.

135. **Диахрония** - муайян бир масалалар тизимини тарихий изчилликда олиб қараш.

136. **Халқ ижоди** – Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва англатишнинг мустақил йўли бўлиб, икки йўналишда намоён бўлади 1) **халқ бадий ижоди**, мумтоз санъат намуналаридан муайян жиҳатларига кўра фарқ қилади, масалан, халқ ижоди намуналарида анъанавийлик, ижод ва ижро яхлитлиги, сўз, ҳаракат ва мусиқа уйғунлиги ёрқин намоён бўлади, бир асар устоздан шогирдга ўтган сари сайқал топиб боради, яъни ижодий жараён давомийлик касб этиб, муаллифлик якка бир шахс доирасидан ташқари чиқади; 2) **халқ амалий санъати**, халқ ижодининг бу турида яратилган ашёлар бир пайтнинг ўзида икки йўналишда – ҳам амалий (утилитар), ҳам эстетик вазифа бажариши билан соф санъат асарларидан фарқланади.

137. **Маросимлар** – Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва англатишнинг мустақил йўли, улар икки турли бўлади: 1) **асотир маросимлар** (мифологик ритуаллар), улар инсониятнинг ибтидоий тафаккурига хос бўлиб, муайян нарса-ҳодисалар ва хатти-

ҳаракатларнинг инсон ва табиат ҳаётига сирли таъсири бор, деган ақидага таянади. 2) **анъанавий урф-одатлар**, эл орасида жорий бўлган расм-русумлар, уларнинг аксарияти муайян тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, шу жиҳатдан болалар ўйини ва халқ ижоди намуналарига ёндош туради.

138. **Элшунослик** (Этнография) - Маънавият соҳасига алоқадор фанлардан бўлиб, турли халқларнинг урф-одатлари ва маросимлари халқ онгидаги асотир тафаккур унсурлари, анъанавийлик ва этикет, халқ ижоди турлари ва шакллари, урф-одатлар ва маросимларнинг тарбиявий аҳамияти каби масалалар бу фаннинг асосий мавзуси (предмети) ҳисобланади.

ТАЛАБАЛАРГА МУСТАҚИЛ МАШҒУЛОТ УЧУН ТАВСИЯ ЭТИЛУВЧИ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

Асосий адабиёт:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2001.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
4. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 3-139, 178-189, 200-218, 240-246, 360-362.
6. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-1996, с. 37-38, 58-82, 119-121, 202-206, 249-264, 292-313.
7. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.- «Ўзбекистон» - 1996, , с. 3-54, 60-69, 74-85.
8. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 39-55, 58-91, 117-131, 156-187, 331-339.
9. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд Т.- «Ўзбекистон»- 1997, с. 145-150, 166-191, 207-217, 282-304.
10. Каримов И.А.. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-1998, с. 25-30, 31-41, 125-135, 262-267, 314-323.
11. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.- «Ўзбекистон»- 1999, с. 79-102, 132-154, 183-257, 293-312, 324-346, 349-410.
12. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8–жилд. Т.-«Ўзбекистон»- 2000, с. 3-17, 3-31, 59-67, 72-82, 87-99, 272-291, 319-329, 330-351, 341-343, 405-441, 442-461, 462-478, 489-508.
13. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-2001, с. 43, 49-50, 70-98, 101-106, 113-132, 133-150, 186-219, 220-224, 225-269, 287, 302, 389.
14. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-2001, с. 18-23, 26-59, 65-80, 278, 296.
15. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-2003, с. 3-51, 70-96.
16. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ.. 12-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-2004, с.3-12, 276, 333-334.
17. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмади. 13-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-2005, с. 6, 109, 162, 174-251, 306-368, 400-419.
18. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. 14-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-2006, с. 3-7, 61-97, 98-123.

19. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимиз ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. 15-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-2007, с. 3-10, 69-79, 82-95, 96-104, 148-150, 211-223, 241-250, 276-281, 282-286, 303-314.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда Т.-«Ўзбекистон»-1999
Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
“Ёшлар йили” давлат дастури тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. // “Халқ сўзи” газетаси, 1 март 2008 йил.
21. "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Т., 1996.
«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрири. Т., 1998.
22. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993.
23. Абу Хамид ал-Ғаззолий. Кимиёи саодат. Т., 2005.
24. Абу Хамид ал-Ғаззолий. Ихёу улум ид-дин. Илм китоби. Т., 2003.
25. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳовуддин Балогардон (Мақомоти Хожа Баҳовуддин Нақшбанд), Т., 1993
26. Азизиддин Насафий. Зубдат-ул-хақоийқ. Т., 1995.
27. Алишер Навоий. Лисонут тайр. Т., 1991.
28. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1-20 жилдлар. Т., 1987-2000.
29. Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960.
30. Бехбудий. Танланган асарлар. Т., 1999.
31. Ғафуров И. Миллатнинг биллурланиши. Т., 1995.
32. Жабборов Ш. Маънавиятнинг фалсафий қирралари.//”Маърифат”. 1996
33. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев А. Ватан туйғуси. Т., 1996.
34. Имомназаров М.С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар.Т., 1998
35. Имомназаров М.С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.
36. Комил маънавият - мустақиллик таянчи. Т., 1997.
37. «Маънавият ва маърифат» марказлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича услубий кўрсатмалар. Самарканд, 1997.
38. Маънавий камолот омиллари. Т., 1995.
39. Маънавият - масъуллик. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази). Т., 1997.
40. Маънавият ва комиллик. 3-китоб. (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" маркази). Т., 1997.
41. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.
42. Маънавиятнинг ойдин йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази). Т., 1997.
43. Миллий истиқлол ғояси: Асосий тушунча ва тамойиллар. Т.-“Ўзбекистон”-2000
44. Мусурмонова Ойниса. Маънавий кадрятлар ва ёшлар тарбияси. Т., 1996.
45. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний кадрятлар. Т., 1997.
46. Ражабова М. Диний экстремизм ва террорчилик. Т., 2000.
47. Соғлом авлод орзуси. Т., 1998.
48. Содикова Т. Мехр қолур. Т. 1997.
49. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., 1997.
50. Усманов М. Яхши фазилат инсонга зийнат. Т., 1992.
51. Фитрат. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Т., 2000-2003.
52. Шайхова Х., Назаров Қ. Умуминсоний кадрятлар ва маънавий камолот. Т., 1992.

Қўшимча адабиёт:

1. Абдурахмонов Ф. Мустақиллик ва миллий манфаатлар. Т., 1994.
2. Абилов Ў. Миллий ғоя. Маънавий омиллар. Т.-“Маънавият”-1999
3. Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., 1997
4. Аминов Б., Шодиев М., Расулев Т. Шарқона бозор фазилатлари. Т., 1996
5. Бобоев Х., Норматов К. Миллий давлатчилик ҳақида. Т., 1999.
6. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маданияти. Т., 1995.
7. Ватан ва миллат муқаддасдир. Т., 1996.
8. Ватан саодати. Т., 1998.
9. Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т., 1997.
10. Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эй умри азиз. Т., 1997.
11. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. Т., 1997
12. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург. 1993.
13. Жалолiddин Румий. Маснавийи маънавий. 1- жилд. Т., 1999.(Асқар Маҳкам таржимаси).
14. Жалолiddин Румий. Маснавийи маънавий. 6 жилдлик. Т., 2001-2005.(Жамол Камол таржимаси).
15. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Т., 1994.
16. Жумабоев Ў. Ҳаёт мазмуни ва комил инсон муаммоси. Т., 1997.
17. Жумабоев Ў.Ж. Тадбиркорлик ва маънавий камолот. “Иқтисод ва ҳисобот” 1996, 3-сон.
18. Жўраев. Тарих фалсафаси. Т., 1999.
19. Зиёмуҳаммадов Б. Маърифат асослари. Т., 1998.
20. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Т., 1970.
21. Из истории суфизма: источники и социальная практика. Т., 1991.
22. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т., 1969.
23. Имом ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Т., 1990.
24. Имомназаров М. Тадбиркор маънавияти ёхуд кадр ва фаросат ҳақида // «Жамият ва бошқарув» жур., №4, 2000.
25. Имомназаров М. Шахс маънавияти ва қонун устуворлиги // “Халқ сўзи” газ., №24, 5 фев. 1999
26. Имомназаров М. Шахс маънавияти ва фуқаро масъулияти // “Халқ сўзи” газ., №10, 15 янв. 1999
27. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.
28. Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик(тўплам). Т., 1998.
29. Қодиров А. Маънавиятнинг иқтисодий тамойиллари.Т., 1999
30. Қорабоев У. Миллатнинг камолоти. // “Мулоқот” жур. №2, 1999.
31. Кўнгилдаги бузилиш. Т., 1997.
32. Маънавият имондан бошланади.// «Гулистон» ж., 1995 №1.
33. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Т., 1998.
34. Миллий истиқлол ғояси: Кўргазмалар воситалар. Т.-“Маънавият”-2001
35. Митрохин Л.Н. Философия религии. М., 1993.
36. Мунавваров З.И. ва бошқалар. Дунёвий давлат ва дин. Т., 1998.
37. Мустақиллик: изохди илмий-оммабоп луғат. Т., 1998
38. Мусурмонова О. Маънавий бир бутунлик ва миллий истиқлол мафқураси. Т., 1995.
39. Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Не бўлди, ёрим келмади. Т., 1991.
40. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Т., 1993.
Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. Т., 1997.
41. Нуруллоҳон хожи Абдуллоҳон ўғли. Савдогарнинг 101 сири. Т., 1995
42. Огоҳ бўлайлик(тўплам). Т., 1999.

43. Одобнома. Т., 1992.
44. Оила ахлоқи ва одоби. Т., 1995.
45. Основы философии. Т., 1999
46. Очилов С. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. 1997.
47. Поппер К. Открытое общество и его враги. М., 1992
48. Раҳматов О. Огоҳлик - муқаддас бурч. Т.-“Мовароуннахр”-2000
49. Религия в истории и культуре. М., 1998.
50. Религия и демократия: На пути к свободе совести. М., 1993
51. Саттор М. Ўзбек удумлари. Т., 1993.
52. Содиқ Санжар. Сўз санъати жозибаси. Т., 1996.
53. Соифназаров И. Бозор иқтисодиёти ва шахс камолоти. Т., 1996.
54. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т., 1998.
55. Туленов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. Т., 1997.
56. Усманов М. Яхши фазилат инсонга зийнат. Т., 1992.
57. Усманов Р. Саодатнома. Т., 1995.
58. Ўзбекистон республикаси “Маънавият ва маърифатнинг илмий асослари ва ривожлантириш тамойилларини ишлаб чиқиш” давлат илмий-техник дастури. Т., 1999.
59. Ўзбекистон шарқшунослари. Т., 1996.
60. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т., 1993.
61. Холбеков А.Ж. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти. Т., 1996.
62. Хрестоматия по исламу. М., 1991.
63. Шарифхўжаев М., Давронов З. Маънавият асослари. Т., 2005.
64. Эркаев А. Маънавият - миллат нишони. Т., 1997.
65. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., 1998
66. Юсуф Хамадоний. Ҳаёт мезони. Т., 2003.
67. Юсуф Хос Ҳожиб. Кугадғу билиг. Т., 1971.

ОСНОВЫ ДУХОВНОСТИ

Содержание

Введение.

Часть I

Независимость – основа духовного возрождения и развития.

Глава 1. Актуализация проблем духовности в условиях национальной независимости и ее причины. Особое внимание к проблемам духовности в произведениях Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова.

Глава 2. Национальная идея, идеология, духовность. Разработка общеметодологических основ теории национальной духовности в работах Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова.

Глава 3. Духовно-нравственные корни развития независимого Узбекистана. Гармония общечеловеческих ценностей и национальной духовности. Методология общественных наук и национальное духовное наследие.

Часть II

Осознание духовности.

Формирование научно-теоретических основ национальной духовности. Критерии и аспекты духовной жизни.

Глава 4. Место и значение духовности в жизни человека. Уровень теоретического исследования в мировой науке и в наследии предков проблем духовности.

Глава 5. Духовность как сокровенная сила. Основные аспекты личной и национальной духовности.

Глава 6. Духовность и познание Истины бытия. Гармония духовного развития нации и личности. Личное и национальное самосознание.

Глава 7. Духовность, психика, культура. Их взаимоотношение.

Глава 8. Религия и духовность.

Глава 9. Соотношение духовности, политики и нравственности.

Глава 10. Проявление духовности в искусстве и литературе.

Часть III

Высшие духовные ценности и их значение в гармонизации духовного мира человека с Истиной бытия.

Глава 11. Духовность и самосознание нации. Истина бытия и высшие духовные ценности.

Глава 12. Чувство родины. Природа и человек.

Глава 13. Индивид и личность. Духовность и семейные отношения.

Глава 14. Личность и нация. Любовь к Родине и гражданская ответственность.

Глава 15. Справедливость – проявление духовности в социальной жизни. Проблема демократии (народовластия) в нашем национальном духовном наследии.

Глава 16. Духовность в условиях рыночной экономики. Главное духовное качество бизнесмена.

Глава 17. Духовные основы гармоничного гражданского общества. Духовность и природа различных общественных слоев.

Глава 18. Истина и человечество. Различные виды мышления и духовность.

Глава 19. Узбекистан и мировое сообщество. Угроза духовности в условиях глобализации и пути его устранения.

Глава 20. Путь к сердцу человека. Актуальные проблемы духовного воспитания подрастающего поколения в независимом Узбекистане. Духовная ответственность интеллигенции.

Таблицы и заключения.

Краткий толковый словарь основных символов-понятий курса «Основы нашей национальной духовности»

Рекомендуемая литература.

The bases of the spirituality.

Content

Introduction.

Part I

Independence - the bases of the spiritual renaissance and development.

Chapter 1. Actualization the problem of the spirituality under the conditions of the national independence and its reasons. The special attention of the President I.A. Karimov in his publications to the problems of the spirituality.

Chapter 2. The idea of national identity, the national ideology and the spirituality. General bases of the theory of the national spirituality. The elaboration general-methodological bases of the theory of national spirituality in the works of the President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov.

Chapter 3. Spiritual-moral basics of development of Independent Uzbekistan. Harmony between human values and our national spirituality. The methodology of social sciences and national spiritual heritage.

Part II

The understanding of the spirituality.

Formation scientific-theoretical bases of national spirituality.

The criteria and aspects of the spiritual life.

Chapter 4. The role and significance of the spirituality in the life of human being. The level of theoretical research in the world science and heritage of ancestry about problem of the spirituality.

Chapter 5. The spirituality as an internal power. The main aspects of personal and national spirituality.

Chapter 6. Spirituality and knowledge of the existence's truth. Harmony between spiritual development of the nation and personality. Personal and national self-consciousness.

Chapter 7. Spirituality, Psychology and Culture. Their interrelations.

Chapter 8. The religion and the spirituality

Chapter 9. Correlations of spirituality, politics and morality.

Chapter 10. Reflection of the spirituality in the art and literature

Part III
**The harmonization stages of the Individual spirit
with the truth of the being or High spiritual values**

Chapter 11. Spirituality and self-consciousness of the nation. The truth of the being and the spiritual values.

Chapter 12. The sense of homeland. The nature and human being.

Chapter 13. The human and the person. Spirituality and family relations.

Chapter 14. The person and the nation. Love to the homeland and civil liability.

Chapter 15. The Justice is manifestation of spirituality in the social live. The problem of the democracy (sovereignty of the people) in our national spiritual heritage.

Chapter 16. The market economy and the spirituality. The main spiritual quality of the businessman.

Chapter 17. The spiritual bases of the harmonious Civil Society. Spirituality and nature of the different social groups.

Chapter 18. The truth and the humanity. Different types of thought and spirituality.

Chapter 19. Uzbekistan and world community. Spirituality under the threat during the globalization and ways of eliminating it.

Chapter 20. Way to the heart of human being. Actual problems of the education of young generation in Independent Uzbekistan. Spiritual responsibility of the intellectuals.

Tables and conclusions

Vocabulary

Bibliography

Резюме

Данное учебное пособие является результатом серьёзных теоретических изысканий и многолетней педагогической работы авторов. В ней последовательно изложены актуальные теоретические проблемы национальной духовности и духовно-нравственного воспитания молодого поколения.

Книга состоит из трех частей, каждый из которых разделен на главы и параграфы. В конце книги приложены таблицы и краткие заключения по каждой теме, краткий толковый словарь основных терминов, рекомендуемая и использованная литература.

Теоретико-методологической основой данной книги послужили мысли и высказывания Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова о национальной духовности. Данное пособие предназначается главным образом студентам бакалавриатуры специального отделения “Национальная идея, основы духовности и правоведения” высших учебных заведений общественно-гуманитарного направления, в то же время оно может быть полезным для преподавателей данного предмета, специалистам соответствующей сферы, а так же для широкой аудитории читателей.

Resume

The given manual is an outcome of profound grave theoretical researches and long-term pedagogical work of the authors. The actual theoretical problems of national spirituality and intellectually-moral upbringing of the young generation are consistently stated in this manual.

The book consists of three parts, each of which is divided into the chapters and paragraphs. There were enclosed tables, brief conclusions on each subject, brief explanatory dictionary of the main terminology, recommended and used literature in the end of the book.

The theoretical-methodological basis of the given book was guided by the ideas and statements of the President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov on the national spirituality. This manual intended mainly for the students of the bachelor's degree special branch of “National ideology, bases of spirituality and jurisprudence” at the educational institutions of a socially-humanitarian direction, at the same time it can be useful for teachers of the given subject, to the experts of respective sphere, and as well as a wide audience of readers.